

ΑΝΑΛΕΚΤΑ ΒΛΑΤΑΔΩΝ
8

ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ Σ. ΨΕΥΤΟΓΚΑ

ΜΕΛΙΤΩΝΟΣ ΣΑΡΔΕΩΝ
«ΤΑ ΠΕΡΙ ΤΟΥ ΠΑΣΧΑ ΔΥΟ»

ΠΑΤΡΙΑΡΧΙΚΟΝ ΙΔΡΥΜΑ ΠΑΤΕΡΙΚΩΝ ΜΕΛΕΤΩΝ

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

1971

ΑΝΔΡΕΙΚΑ Βαστάζη

ΜΕΛΙΤΩΝΟΣ ΣΑΡΔΕΩΝ
«ΤΑ ΠΕΡΙ ΤΟΥ ΠΑΣΧΑ ΔΥΟ»

ΑΝΑΛΕΚΤΑ ΒΛΑΤΑΔΩΝ

8

Χριστιανικό Απόστολον

Ιωάννης ο Λαζαρίδης
Επίσκοπος Καρπαθίου

ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ Σ. ΦΕΥΤΟΓΚΑ

Ιωάννης Λαζαρίδης
Οι Ιεραρχίαι του Πατριαρχείου Αθηνών

ΜΕΛΙΤΩΝΟΣ ΣΑΡΔΕΩΝ
«ΤΑ ΠΕΡΙ ΤΟΥ ΠΑΣΧΑ ΔΥΟ»

ΠΑΤΡΙΑΡΧΙΚΟΝ ΙΑΡΥΜΑ ΠΑΤΕΡΙΚΩΝ ΜΕΛΕΤΩΝ

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

1971

ΙΩΔΑΤΑΔΕ ΛΤΕΛΛΑ

ΑΝΑΛΕΚΤΑ ΒΛΑΤΑΔΩΝ

ΕΚΔΙΔΟΜΕΝΑ ΥΠΟ
ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ Κ. ΧΡΗΣΤΟΥ

ΑΓΙΟΤΕΣ & ΤΟΠΙΑ

ΙΩΔΑΤΑΔΕ ΖΩΕΣΤΙΑ
«ΟΙ ΔΙΞΕΙ ΥΟΤ ΓΡΗΠ ΛΤ»

Εἰς τὴν μακαρίαν μνήμην
τοῦ πατρὸς μου Στεφάνου

ANALECTA VLATADON

EDITED BY
PANAYOTIS C. CHRISTOU

VASSILIOS S. PSEFTOGAS, Melito's of Sardes, «The two writings de Pascha».

Copyright: Patriarchal Institute for Patristic Studies

Thessaloniki 1971

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

‘Η ἔρευνα περὶ τὰς πηγὰς τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἐν γένει γραμματείας καὶ ἴδιᾳ ἑκείνης τῶν πρώτων χριστιανικῶν αἰώνων ἐλκύει ζωηρὸν πάντοτε τὸ ἐνδιαφέρον τῆς θεολογικῆς ἐπιστήμης, λόγῳ ἀκριβῶς τῆς ἴδια-ζούσης σημασίας, ἢν ἔχει αὐτῇ, δοσοῦ ἀφορᾶ εἰς τὴν γνῶσιν ἡμῶν περὶ τῆς καθόλου ζωῆς τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας καὶ τῆς θεολογικῆς σκέψεως τῶν ἀρχαίων θεολόγων συγγραφέων.

Ἐσχάτως ἐξαιρετικὸν ἐνδιαφέρον δεικνύει ἡ πατρολογικὴ ἔρευνα ἀναφορικῶς πρὸς τὸ ἔργον ἐνὸς ἀρχαίου θεολόγου τῆς Ἐκκλησίας, τοῦ ἐπισκόπου Σάρδεων τῆς Μ. Ἀσίας Μελίτωνος. Οὗτος ὑπῆρξε πολυγραφώτας καὶ πολύπλευρος θεολόγος. Τὰ ἔργα του ἐκάλυπτον, ὡς φαίνεται ἐκ τῶν τίτλων καὶ μόνον αὐτῶν, εὐρύτατον πεδίον εἰς τὸν χῶρον τῆς θεολογικῆς σκέψεως τῆς ἐποχῆς του. Συνεπῶς τὸ παρατηρούμενον ἀπὸ τοῦ 1940 καὶ ἐντεῦθεν ἐπιστημονικὸν ἐνδιαφέρον περὶ τὸ ἔργον καὶ τὴν προσωπικότητα αὐτοῦ δὲν εἶναι ἀδικαιολόγητον.

Ἡ παρούσα μελέτη ἀσχολούμενή περὶ τὴν φύσιν καὶ τὸν χαρακτῆρα τοῦ Περὶ Πάσχα ἔργου τοῦ Μελίτωνος καὶ περὶ τὸ ποῖον εἴναι τοῦτο, δέον δποιος θεωρηθῆ συμβολή τις εἰς τὰς περὶ αὐτὸν σπουδάς. Τὸ ἐνδιαφέρον νὰ ἀσχοληθῶ περὶ τὸ ἔργον τοῦτο ὑπεκίνησεν διὰ καθηγητῆς κ. Π. Χρήστου, δ ὅποιος ὅτε κατὰ τὸ 1966 ἐπορέετο νὰ μεταβῶ εἰς Ρώμην διὰ μετεκπαίδευσιν εἰς τὸ Pontificium Institutum Studiorum Orientalium συνέστησε νὰ στραφῶ πρὸς τὴν κατεύθυνσιν αὐτήν. Ἐκεῖ κατὰ τὰς διετεῖς σπουδὰς είχον τὴν ἀγαθὴν συγκυρίαν νὰ παρακολουθήσω παρὰ τῷ καθηγητῇ J. Frickel σειρὰν μαθημάτων περὶ τῆς εἰς τὸ Πάσχα διμίλιας τοῦ Μελίτωνος. Πρέπει δὲ νὰ λεχθῇ ἐνταῦθα διὰ εἰδικῶς τὸ θέμα τῆς συγκρίσεως τῆς ἐν λόγῳ διμίλιας πρὸς τὴν ἐκτηνή πασχάλιον διμίλιαν τῆς φενδοχρυσοστομείου συλλογῆς τῶν «Σαλπιγγίων», περὶ τὸ δποιον ἀσχολεῖται ἡ παρούσα ἐργασία, διερίλω εἰς τὴν ὑπόδειξιν τοῦ εἰδημένου καθηγητοῦ.

Διὰ ταῦτα πολλὰς χάριτας χρεωστῶ εἰς ἀμφοτέρους τοὺς καθηγητάς, ἴδιαιτέρως δὲ εἰς τὸν καθηγητὴν κ. Π. Χρήστον, δ ὅποιος παρηκολούθησε τὴν πορείαν τῆς ἔρευνης, ὑποδεικνύων εἰς ἐμὲ τὰ δέοντα διὰ τὴν ἀρτιωτέραν ἐμφάνισιν τῆς ἐργασίας, καὶ εὑμενῶς εἰσηγήσθη ταύτην εἰς τὴν τροφὸν Θεολογικὴν Σχολήν. Ἐκφράζω δὲ τὰς εὐχαριστίας μου καὶ

πρός τὴν Σχολὴν διὰ τὰς ὑποδείξεις καὶ τὴν εὐμενῆ κοίσιν αὐτῆς. Ἐπίσης πρός τὸ Συμβούλιον τοῦ Πατριαρχικοῦ Ἰδρύματος Πατερικῶν Μελετῶν ἐκφράζω θερμὰς εὐχαριστίας καὶ ἀκοαν εὐγνωμοσύνην, διότι συμπεριέλαβε τὴν ἐκτύπωσιν τῆς διατριβῆς εἰς τὴν σειρὰν «Ἀνάλεκτα Βλατάδων».

*'Ἐν Θεσσαλονίκῃ, Μάιος 1971
Βασίλειος Σ. Ψευτογκᾶς'*

ΠΙΝΑΞ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

	Σελ.
ΠΡΟΛΟΓΟΣ	7
ΣΥΝΤΜΗΣΕΙΣ	13
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	15

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α'

ΤΑ ΠΕΡΙ ΤΟΥ ΠΑΣΧΑ ΔΥΟ

1. Διερεύνησις τοῦ προβλήματος	24
2. Ἡ διάσπασις τοῦ διαιροῦ περὶ Πάσχα ἔργου τοῦ Μελίτωνος	31

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β'

Η ΟΜΙΔΑ ΤΟΥ ΜΕΛΙΤΩΝΟΣ ΠΕΡΙ ΠΑΣΧΑ ΥΠΟ ΤΗΝ ΠΑΡΟΥΣΙΑΝ ΜΟΡΦΗΝ ΤΗΣ

1. Μαρτυρίαι περὶ τῶν τίτλων αὐτῆς	35
α) 'Ο τίτλος «Περὶ Πάσχα»	35
β) 'Ο τίτλος «Ἐις τὸ πάθος»	47
2. 'Ο διμιλητικὸς χαρακτὴρ τῆς Π₂	56
3. 'Εσωτερικὴ διάρθρωσις τῆς Π₂	60
α) 'Η θέσις ἐν τῇ διμιλίᾳ τοῦ τμήματος 1-10 αὐτῆς	60
β) 'Η κυρίως διμιλία	66
γ) Δοικὴ τῆς διμιλίας	72
4. Σχέσις τῆς διμιλίας Π₂ πρὸς τὸ διμώνυμον διαιρέες ἔργον τοῦ Μελίτωνος	74

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ'	
Η ΕΚΤΗ ΠΑΣΧΑΛΙΟΣ ΟΜΙΛΙΑ (Π ₁)	
1. Μαρτυρίαι περὶ τῆς δμιλίας Π ₁ ἐν τῇ χειρογράφῳ καὶ πατερικῇ παραδόσει	79
α) Χειρόγραφος παράδοσις	79
β) Τὸ λῆμμα τοῦ Πασχαλίου χρονικοῦ καὶ τὸ τῶν Πρακτικῶν τῆς συνόδου τοῦ Λατερανοῦ	82
2. Χρονολόγησις τῆς δμιλίας. Μαρτυρία τοῦ Εἰρηναίου	89
α) Firmum Verbum Dei. Ὁρολογία καὶ ἔννοια	92
β) «Θεία ἔκτασις» καὶ «κρεμαζένη ζωὴ»	96
γ) Ποτὸς ὁ προθεσμηκώς	105
3. Φιλολογικὸς χαρακτήρ καὶ ὅφος τῆς Π ₁	107
4. Διάρθρωσις καὶ δομὴ τῆς Π ₁	114
5. Ἡ σχέσις τῆς Π ₁ πρὸς τὴν πασχάλιον ἔριδα τῆς Λαοδικείας (164-166). (Φιλολογικὴ τεκμηρίωσις)	120

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Δ'

ΣΥΓΓΕΝΕΙΑ ΤΩΝ ΟΜΙΛΙΩΝ Π₁ ΚΑΙ Π₂

1. Τὸ φιλολογικὸν περιβάλλον τῆς Π ₁ καὶ Π ₂	126
2. Ὁ λειτουργικὸς χαρακτήρ τῆς Π ₁ καὶ τῆς Π ₂	128
3. Ἡ δομὴ τῶν δμιλιῶν Π ₁ καὶ Π ₂	132
4. Ἐξέτασις τῶν Π ₁ καὶ Π ₂ κατὰ τὰ μέρη αὐτῶν	137
I. Αἱ ἔποδεινες περιεχομένου καὶ δρολογίας προϋποθέσεις τῆς Π ₁ διὰ τὴν κατανόησιν τοῦ τμῆματος 1-10 τῆς Π ₂	137
α) Τὸ πάσχα ώς παλαιὸν καὶ καινὸν μυστήριον	138
β) Νόμος - Λόγος	144

γ) Ἀμινδες - Υἱός, Πρόδατον - Ἀνθρωπος	155
δ) Τύπος - Ἄλγηθεια	160
II. Τὸ μέρος 8-43 τῆς Π ₁ καὶ τὸ 11-45 τῆς Π ₂	168
α) Τὸ ἐν Αἰγύπτῳ Πάσχα. Τιμωρία τῆς Αἰγύπτου - Σωτηρία τοῦ Ἰσραὴλ	169
β) Ἡ περιγραφὴ τῆς ἀνοίξεως ἐν τῇ Π ₁ . Πολιτιστικὰ στοιχεῖα ἐν αὐτῇ καὶ τῷ ἔργῳ τοῦ Μελίτωνος	184
III. Τὸ μέρος 44-61 τῆς Π ₁ καὶ τὸ 46-103 τῆς Π ₂	190
α) Χριστολογία - ἀνθρωπολογία ἐν τῇ Π ₁ καὶ Π ₂ ..	192
β) Ἡ ἀμαρτία καὶ ἡ ἔξι αὐτῆς ἀπελευθέρωσις τοῦ ἀνθρώπου	211
γ) Πάσχα = Πάθος	224
δ) Περιγραφὴ τῶν παθῶν	229
5. Ἡ ἔννοια τῆς ὀλότητος ἐν τῇ σωτηριολογίᾳ τῆς Π ₁ καὶ τῆς Π ₂	236
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	241
CONCLUSIONS GÉNÉRALES	244
ΠΙΝΑΚΕΣ	248
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	252

ΣΥΝΤΜΗΣΕΙΣ

AAA	<i>Acta Apostolorum Apocrypha</i> , ἔκδ. R. A. LIPSIUS καὶ M. BONNET, τόμ. 3, Hildesheim 1959.
AIPhH	<i>Annuaire de l'Institut de philologie et d'histoire orientales et slaves</i> , Paris.
ΒΕΠ	Βιβλιοθήρη Έλλήνων Πατέρων, ἔκδ. τῆς Ἀποστολικῆς Διακονίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, Ἀθῆναι 1955έ.
CSEL	<i>Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum</i> , Wien.
ETHL	<i>Ephemerides Theologicae Lovanienses</i> , Louvain.
GCS	<i>Die Griechischen Christlichen Schriftsteller der ersten drei Jahrhunderte</i> , ἔκδ. Kommission für spätantike Religionsgeschichte der Deutschen Akademie der Wissenschaften, Berlin.
HThR	<i>The Harvard Theological Review</i> , Cambridge (Mass.).
HThS	<i>Harvard Theological Studies</i> , Cambridge.
ΘΗΕ	Θρησκευτικὴ καὶ Ἡθικὴ ἐγκυρωταιδεία, Ἀθῆναι 1962έ.
JL	<i>Jahrbuch für Liturgiewissenschaft</i> , Münster.
JThS	<i>Journal Theological Studies</i> .
Mel Andrieu	<i>Mélanges à l'honneur de Msgr. M. Andrieu</i> , Strasbourg 1965.
PG	<i>Patrologiae cursus completus</i> , Series graeca, ἔκδ. J. P. MIGNE, Paris 1957έ.
PL	<i>Patrologiae cursus completus</i> , Series latina, ἔκδ. J. P. MIGNE, Paris 1844έ.
RHE	<i>Revue d'histoire ecclésiastique</i> , Louvain.
RHR	<i>Revue de l'Histoire des Religions</i> .
RevSR	<i>Revue de Sciences Religieuses</i> , Strasbourg.
RSR	<i>Recherches de Science Religieuses</i> , Paris.
SbMn	<i>Sitzungsberichte der Bayerischen Akademie der Wissenschaften</i> , Philos.-philol.-hist. Klasse, München.
SC	<i>Sources Chrétiniennes</i> , Paris.
StPatr.	<i>Studia Patristica</i> , ἔκδ. ὑπὸ F. L. CROSS, Berlin 1957.
TWNT	<i>Theologisches Wörterbuch zum Neuen Testament</i> , ἔκδ. ὑπὸ G. KITTEL - G. FRIEDRICH, Stuttgart 1933-47έ.
VC	<i>Vigiliae Christianae</i> , Amsterdam 1947έ.
ZKTh	<i>Zeitschrift für katholische Theologie</i> , Innsbruck.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η περὶ τοῦ πάσχα ἔρις, ή ὅποία ἀνεφύη μεταξὺ τῶν ἐκκλησιῶν τῆς Μ. Ἀσίας, ως ἐσωτερικὴ διένεξις τῶν τεσσαρεσκαιδεκατιτῶν καὶ η ὅποία ἔλαβε χώραν εἰς τὴν Λαοδίκειαν κατὰ τὴν περίοδον τῶν ἑτῶν 164-166¹, ἀπετέλεσε τὴν γενεσιουργὸν αἵτινα τῆς πασχαλίου ὅμιλητικῆς γραμματείας, ή ὅποία ἐμφανίζεται ἀκριβῶς κατὰ τὴν περίοδον αὐτὴν ὡς νέον φιλολογικὸν εἶδος ἐν τῇ καθόλου χριστιανικῇ γραμματείᾳ. Δυστυχῶς ὅμως αἱ μέχρι πρὸ τινος γνώσεις ἡμῶν περὶ τοῦ γεγονότος τῆς ἔριδος ταύτης ἀφ' ἐνδός καὶ τῆς ἐξ αὐτῆς προελθούσης πασχαλίου γραμματείας ἀφ' ἑτέρου ήσαν πολὺ πενιχραῖ.

Ο, τι ἐγνωρίζομεν περὶ τῆς ἔριδος δὲν ἦτο παρὰ μόνον τὸ ἐξωτερικὸν ἱστορικὸν συμβάν, τοῦ ὅποιου ή οὐσιαστικὴ πλευρὰ παρέμεινεν ἀγνωστος. Ἐγνωρίζομεν δηλαδὴ ὅτι ἐν τῇ Λαοδίκειᾳ κατὰ τοὺς χρόνους τῆς ἐν Μ. Ἀσίᾳ ἀνθυπατείας τοῦ Σεργίου Παύλου (164-166) καὶ καθ' ὃν ἀκριβῶς χρόνον ἐμαρτύρησεν ὁ ἐπίσκοπος αὐτῆς Σάγαρις διεξήχθη «ζήτησις πολλὴ περὶ τοῦ πάσχα ἐμπεσόντος κατὰ καιρὸν ἐν ἐκείναις ταῖς ἡμέραις»² καὶ ὅτι ὁ Μελίτων Σάρδεων συνέταξε σχετικὸν Περὶ πάσχα ἔργον³.

Απὸ δὲ τῆς φιλολογικῆς παραγωγῆς τῆς ἐκ τῆς ἔριδος ταύτης προ-

1. Τὴν χρονολογίαν αὐτὴν δέχεται ὁ R. CANTALAMESSA, *L'omelia «In S. Pascha» dello Pseudo-Ippolito di Roma...*, Milano 1967, σ. 67 έ., ἐνῷ τὴν περίοδον τῶν ἑτῶν 160-170 προτείνουν ὁ O. PERLER, *Méliton de Sardes, sur la Pâque et fragments*, ἐν SC 123, Paris 1966, σ. 23-24 καὶ ὁ J. GRIBOMONT, «Recensione a Raniero Cantalamessa, OFM Cap., L'omelia «In S. Pascha» dello Pseudo-Ippolito di Roma», (estratto da *Rivista di Storia e Letteratura Religiosa*, 1969, Anno V, N°1, σ. 160). Η διμοίᾳ ἐξετυπώθη τὸ πρῶτον ὑπὸ τοῦ H. SAVILLE μετὰ τῶν ἄλλων πασχαλίων διμοίων τῆς αὐτῆς συλλογῆς: *Toū ἐν ἀγίοις πατρὸς ἡμῶν Ἰωάννου ἀρχιεπισκόπου Καινοταπιουπόλεως τοῦ Χρυσοστόμου τῶν Εὐχαριστούμενων τόμος πέμπτος*, ETON, 1612, σ. 912-949, ἰδίᾳ σ. 930-940, ὀστεύτως ὑπὸ τοῦ MONTFAUCON κατ' ἀντόπωσιν ἐκ τῆς προηγουμένης, Johannis Chrysostomi archiepiscopi Constantinopolitani opera omnia tom.... VIII (spuria), Paris 1728, σ. 251-284, ἰδίᾳ σ. 264-275, ἐξ ἣς ἀνετύπωσεν ὁ J. MIGNE, PG 59, 723-756. Τελευταίως ἐξέδωκεν αὐτὴν ὁ P. NAUTIN, *Homélies pascales I. Une homélie inspirée du traité sur la Pâque d'Hippolyte*, ἐν SC27, Paris 1950.

2. Βλ. ΕΥΣΕΒΙΟΥ, 'Ἐκκλ. Ἰστορίαν Δ', 26, 3.

3. Βλ. αὐτόθι, Δ', 26· 2· 3· 4.

κυψάσης δὲν ἔγνωρίζομεν εἰ μὴ ἀπόσπασμά τι ἐκ τοῦ Περὶ πάσχα λόγου τοῦ Ἀπολιναρίου Ἱεραπόλεως τῆς Φρυγίας¹ καὶ τὸ μόλις μνημονεύθεν χωρίον, τὸ ὑπὸ τοῦ Εὐσεβίου φερόμενον ὡς προμετωπίδα τοῦ Περὶ πάσχα ἔργου τοῦ Μελίτωνος. Τὰ κείμενα λοιπὸν αὐτὰ τῶν δύο ὀνομασθέντων ἀρχαίων ἐκκλησιαστικῶν ἀνδρῶν, οἱ ὄποιοι, ὡς φαίνεται, ἐλαβον ἐνεργὸν μέρος εἰς τὴν ἐν λόγῳ «ζήτησιν» τῆς Λαοδικείας, ἢσαν αἱ μόναι γνωσταὶ εἰς ἡμᾶς ἀμεσοὶ πως μαρτυρίαι περὶ τῆς πασχαλίου ταύτης ἔριδος. Εἶναι δμωας γνωστὸν ὅτι ἐξ ἀφορμῆς αὐτῆς ἔχουν γραφῆ καὶ ἄλλα σχετικὰ ἔργα², τὰ ὄποια δυστυχῶς ἀπωλέσθησαν ἢ διασωθέντα περιηλθον εἰς τὴν ψευδωνυμίαν, ὅπότε ἀπαιτεῖται κοπιώδης φιλολογικὴ καὶ θεολογικὴ κριτικὴ ἔργασία, διὰ νὰ διαπιστωθοῦν ἢ ἐποκὴ εἰς ἣν ἀνήκουν ὡς καὶ ὁ συγγραφεὺς αὐτῶν.

Ἄπὸ τοῦ 1940 δμωας καὶ ἐντεῦθεν μέχρι σήμερον δυνάμεθα νὰ εἰπωμεν ὅτι αἱ γνώσεις ἡμῶν ἔχουν πλουτισθῇ πως κατὰ τὸ συναμφότερον, διότι ἡ πατρολογικὴ ἐπιστήμη κατὰ τὸ διάστημα τοῦτο ἀφ' ἐνδε μὲν ἀνεκάλυψε κείμενον τοῦ β' αἰώνος ἀξιόλογον, ὡς εἶναι ἡ Περὶ πάσχα δμιλία τοῦ Μελίτωνος καὶ ἀφ' ἔτερου ἀπέδωσεν εἰς τὸν αὐτὸν αἰώνα τὴν ἔκτην πασχάλιον δμιλίαν τῆς ψευδοχρυσοστομέιου συλλογῆς «τῶν Σαλπιγγίων»³, ἀμφότερα ἀμέσως σχετιζόμενα πρὸς τὴν ἔριν τῆς Λαοδικείας. Ἡ πρώτη δμιλία πρὶν ἀνακαλυφθῆ καὶ δημοσιευθῆ ὑπὸ τοῦ C. Bommer⁴ τῷ 1940 ἥτο παντελῶς ἄγνωστος ὑπὸ τὸ δνομα τοῦ συγγραφέως αὐτῆς, ἐνῷ ἡ δευτέρα, γνωστὴ οὖσα ἐν τῇ παραδόσει ὑπὸ τὸ δνομα τοῦ Χρυσοστόμου καὶ τοῦ Ἰππολύτου Ρώμης, ἐθεωρεῖτο μέχρι πρὸ τινος ὑπὸ πολλῶν πατρολόγων ὡς ἔργον τοῦ δευτέρου.

Ἡ ὑπὸ τοῦ C. Bonner δημοσίευσις τῆς δμιλίας τοῦ Μελίτωνος συνεκίνησε βαθύτατα - καὶ πολὺ δικαίως - τὸν θεολογικὸν κόσμον, δόποιος εἶχεν ἐπὶ τέλους εἰς τὰς χεῖράς του ὀλόκληρον - ὡς ἐνομίσθη - πλέον ἔργον τοῦ πολυγραφωτάτου τούτου συγγραφέως καὶ θεολόγου τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας, περὶ τοῦ ὄποιου ἐλάχιστα ἔγνωριζεν. Ἡτο φυσικὸν λοιπὸν ἡ δμιλία αὐτοῦ νὰ ἐλκύσῃ ζωηρὸν τὸ ἐνδιαφέρον τῶν ἐπιστημόνων θεολόγων, οἱ ὄποιοι ἀπὸ τῆς δημοσίευσεώς της καὶ ἐντεῦθεν μέχρι σήμερον δὲν ἔπαισαν νὰ ἀσχολοῦνται περὶ αὐτῆν. Οὕτω τὴν ἔκδοσιν τοῦ Bonner ἡκολούθησαν καὶ ἄλλαι ἐκδόσεις μετ' εἰσαγωγῶν καὶ μεταφράσεων, παραλλήλως δὲ ἐκυκλοφόρησαν πολλαὶ μελέται, διαφωτίζουσαι

1. Βλ. *Πασχάλιον Χρονικόν*, PG 92, 80C-81A.

2. Βλ. ΕΥΣΕΒΙΟΥ, 'Ἐκκλ. 'Ιστορίαν Δ', 26, 4 καὶ Στ', 13,9.

3. Βλ. PG 59, 723-756, διὰ τὴν VI δμιλίαν 735-746.

4. Βλ. «The Homily on the Passion», ἐν *Studies and Documents* 12 London-Philadelphia 1940.

διαφόρους πλευράς τῆς δμιλίας ἐξ ἐπόψεως θεολογικῆς καὶ φιλολογικῆς κριτικῆς τοῦ κειμένου αὐτῆς.

Παρὰ τὸ πλῆθος τῶν διαφόρων ἄρθρων καὶ μελετῶν δὲν κατώρθωσεν ἡ ἐπιστημονικὴ ἔρευνα νὰ ἐπιλύσῃ ὡρισμένα προβλήματα, ὡς τὸ πρόβλημα τοῦ φιλολογικοῦ χαρακτῆρος τῆς δμιλίας καὶ τὸ τῶν τίτλων αὐτῆς, τὸ τῶν σχέσεων αὐτῆς πρὸς τὸ ὑπὸ τοῦ Εὐσεβίου παραδιδόμενον Περὶ πάσχα σύγγραμμα τοῦ Μελίτωνος¹ καὶ τὸ ἀμέσως πρὸς τοῦτο συνδεόμενον, τὸ τῶν σχέσεων αὐτῆς πρὸς τὴν ἐν λόγῳ πασχάλιον ἔριν τῆς Λαοδικείας.

'Ἐν τῇ παρούσῃ μελέτῃ ἀσχολούμενοι περὶ τὰ προβλήματα ταῦτα ἔξετάζομεν αὐτὰ ὑπὸ τὸ πρᾶσμα τῶν νέων δεδομένων, τὰ ὄποια προσφέρει εἰς ἡμᾶς ἡ *Els* τὸ ἄγιον πάσχα εἰρημένη δμιλία τῆς ψευδοχρυσοστομέιου συλλογῆς, ἡ ἄλλως πως καλούμενη τοῦ Ψευδο - Ἰππολύτου.

'Η ἔρευνα περὶ τὴν δμιλίαν ταύτην ἥρχισε τὸ πρῶτον τῷ 1926 ὑπὸ τοῦ Ch. Martin δι' ἐνὸς ἄρθρου αὐτοῦ ὑπὸ τὸν τίτλον, «Un περὶ Πάσχα de saint Hippolyte retrouvé?»² καὶ ἔκτοτε ἐσυνεχίσθη μέχρι τῶν ἡμερῶν ἡμῶν μετά τινας ἐνδιαμέσους διακοπάς.

"Οπως διαφαίνεται ἀπὸ τοῦ ἐνταῦθα μνημονευομένου ἄρθρου τοῦ Martin, οὗτος εἶχεν ἐπιφυλάξεις τινὰς εἰς τὸ νὰ δεχθῇ ἀπολύτως τὴν ἐκ τοῦ Ἰππολύτου προέλευσιν τῆς δμιλίας, ἀλλ' ἐν ταυτῷ ἔτρεφε καὶ αἰσιοδοξίαν ὅτι μελλοντικῶς ἡ ἔρευνα θὰ κατέληγεν εἰς ἀποφασιστικώτερα ἀποτέλεσματα ὡς πρὸς τὴν ἴππολύτειον πατρότητά της. Πράγματι μετὰ μίαν δεκαετίαν, συνεχίζων ὁ ἰδιος τὰς ἔρευνας ηύμοιρησε νὰ ἔχῃ εἰς τὴν διάθεσιν αὐτοῦ σοβαρὸν ἀποδεικτικὸν στοιχεῖον, τὸν παλιμψήστον κώδικα³ τῆς Grottaferrata (Κρυπτοφέρρης) τῆς Ἰταλίας, περὶ ἔχοντα τμήματα μόνον τῆς δμιλίας καὶ ἐπιγράφοντα αὐτὰ ὑπὸ τὸ δνομα τοῦ ἀγίου Ἰππολύτου ἐπισκόπου Ρώμης⁴. 'Ἐπι τῇ βάσει λοιπὸν τῆς τοι-

1. Βλ. 'Ἐκκλ. 'Ιστορίαν Δ', 26, 3.

2. Τὸ ἄρθρον ἐδημοσιεύθη ἐν RSR 16 (1926) 148 - 165.

3. Βλ. CH. MARTIN, «Fragments palimpsestes d'un discours sur la Pâque attribué à saint Hippolyte de Rome», (Crypt. B. a. LV), ἐν AIPhH 4 (1936) 321 - 363. Τὴν ὑπαρξίαν τοῦ παλιμψήστου κώδικος τῆς Grottaferrata εἶχεν ἐπισημάνει καὶ περιγράψει ὁ μέγας μελετητὴς τῆς βυζαντινῆς δμιλητικῆς φιλολογίας A. EHRHARD, (βλ. Überlieferung und Bestand der hagiographischen und homiletischen Literatur der Griechischen Kirche (TU, 50, 1), Leipzig 1936, σ. 129 - 134). Πρεβλ. P. NAUTIN, *Homélies pasciales I. Une homélie inspirée du traité sur la Pâque d'Hippolyte*, (étude, édition et traduction), ἐν SC 27, Paris 1950, σ. 13 - 16.

4. 'Ακριβῶς ὁ τίτλος ἔχει «Ιππολύτου ἐπισκόπου Ρώμης κ(αὶ) μάρτυρος εἰς τὸ ἄγιον Πάσχα» (βλ. P. NAUTIN, ἐνθ' ἀνωτ., σ. 16).

αύτης μαρτυρίας θὰ ἀνέμεινέ τις νὰ μὴ ὑπάρξῃ ἀμφιβολία, δσον ἀφορᾶ εἰς τὴν Ἰππολύτειον πατρότητα τῆς ὁμιλίας. Παρὰ ταῦτα ὅμως ὁ Ἰδιος ὁ Ch. Martin εἰς ἄλλην μελέτην αὐτοῦ ἐξέφρασε μὲν τὴν ἀμφιβολίαν περὶ τῆς πατρότητος τοῦ Ἰππολύτου, διετήρησεν ὅμως τὴν πεποίθησιν τῆς ἐκ τοῦ ρωμαϊκοῦ θεολογικοῦ περιβάλλοντος καταγωγῆς τῆς ὁμιλίας¹. Ἐνῷ ὁ Ἰδιος ὁ Martin διετήρει ἐπιφυλάξεις, ἄλλοι μελετηταί, ως οἱ G. Dix², O. Casel³, A. Grillmeier⁴, C. Bonner⁵ καὶ J. Daniéloff⁶, ἐδέχθησαν ἀνεπιφυλάκτως τὸν Ἰππολύτον ὡς συντάκτην τοῦ κειμένου. Ἀντιθέτως πρὸς ὅλους αὐτοὺς ὁ C. Connolly⁷ ἡμφεσβήτησεν ἐπὶ τῇ βάσει φιλολογικῶν καὶ θεολογικῶν δεδομένων τὴν Ἰππολύτειον προέλευσιν.

Οὕτως εἶχεν ἡ ἔρευνα μέχρι τοῦ ἔτους 1950, δτε πλέον ὁ Γάλλος πατρολόγος P. Nautin, ἐκδίδων κατὰ τὸ ἔτος τοῦτο εἰς τὴν περίφημον κριτικὴν ἔκδοσιν τῆς σειρᾶς τῶν Sources Chrétiniennes (τόμος 27ος) τὸ κείμενον τῆς ἡμετέρας ὁμιλίας (Homélies Pascales I. Une homélie inspirée du traité sur la Pâque d'Hippolyte, Paris 1950), ἀπέρριψε τὰ μέχρι τότε πορίσματα αὐτῆς, ἐπαναφέρων τὴν ὁμιλίαν ἀπὸ τοῦ γ' αἰώνος εἰς τὸν δ'-ε', ὡς προύποθέτουσαν κατ' αὐτὸν ἀντιαρειανικὴν καὶ ἀντιαπολιναριστικὴν διδασκαλίαν. Συγχρόνως δὲ ἀπεδέχετο ὡς συγγραφέα αὐτῆς ἄγνωστόν τινα, ὁ ὄποιος ὑπέστη τὴν ἐπιδρασιν ἐκ τοῦ Περὶ πάσχα ἔργου τοῦ Ἰππολύτου⁸. Εἰς τὰς ἀπόψεις ταῦτας τοῦ Nautin ἀπήντησεν ὁ Ἰδιος ὁ Ch. Martin⁹, ὑπεραμυνόμενος τῶν ἀπόψεων

1. Βλ. Ch. MARTIN, «Hippolyte de Rome et Proclus de Constantinople, Eléγχοι Πάσχα. À propos de l'originalité d'une homélie attribuée à Proclus de Constantinople», ἐν RHE 38 (1937) 255 - 276, ἰδίᾳ σ. 265 (σημείωσις).

2. Βλ. G. DIX, *The Treatise on the Apostolic Tradition of St. Hippolytus of Rome*, London 1937, σ. 33.

3. Βλ. O. CASEL, «Art und Sinn der ältesten christlichen Osterfeiern», ἐν JL 14 (1938) 24, ἔνθα δίδει καὶ μερικὴν μετάφρασιν τῆς ὁμιλίας, (σ. 25 - 28).

4. Βλ. A. GRILLMEIER, «Der Gottessohn im Totenreich», ἐν ZKTh 71 (1949) 185 καὶ 187 - 194. Εἰς τὸ αὐτὸν περιοδικὸν καὶ τὸν αὐτὸν τόμον καὶ ἐν σ. 385 ἐ. ὑπάρχει ἀρθρον τοῦ H. ZELLER, ὑποστηρίζοντος τὴν Ἰππολύτειον πατρότητα τῆς ὁμιλίας.

5. Βλ. C. BONNER, «The Homily on the Passion by Melito Bishop of Sardis», London 1940, σ. 57 - 60, ἔνθα ὑποστηρίζεται δτι ναὶ μὲν ἡ ὁμιλία είναι τοῦ Ἰππολύτου, ἀλλὰ φέρει σαφῆ ἴχνη ἐπιδράσεως ἐκ τῆς ὁμιλίας τοῦ Μελίτωνος.

6. J. DANIÉLOU, ἐν ETHL 24 (1948) 121 σημ. 1, δπου καταπολεμῶν τὰς ἀπόψεις τοῦ Connolly ἐμμένει εἰς τὰς θέσεις τοῦ Martin.

7. Βλ. C. CONNOLLY, «New Attributions to Hippolytus», ἐν JThS 46 (1945) 192 - 200.

8. Βλ. P. NAUTIN, ἔνθα ἀνωτ., σ. 46 - 57.

9. Βλ. Ch. MARTIN, ἐν Nouv. Rev. Théol. 84 (1952) 652, δπου ἀναγνω-

του, ἡτοι τῆς ἐκ τοῦ ρωμαϊκοῦ περιβάλλοντος καὶ τοῦ γ' αἰώνος προελεύσεως τῆς ὁμιλίας. Τέλος ὑπὲρ τῶν ἀπόψεων τοῦ Nautin ἐτάχθη καὶ ὁ J. Daniéloff¹, πρότερον θιασώτης τῆς θεωρίας τοῦ Martin. Οὕτω λοιπὸν ἀπὸ τοῦ Γάλλου ἐκδότου καὶ μελετητοῦ τῆς ὁμιλίας Nautin καὶ ἐντεῦθεν αὕτη φέρεται ὡς τοῦ Ψευδο - Ἰππολύτου. Τὰς ἀπόψεις αὐτοῦ ἀπηχοῦν σχεδὸν ὅλα τὰ μετὰ ταῦτα κυκλοφορήσαντα πατρολογικὰ ἐγχειρίδια².

Ἡ ἔρευνα περὶ τὸν καθορισμὸν τοῦ χρόνου καὶ τοῦ προσώπου τοῦ συγγραφέως ἐσυνεχίσθη μετὰ ταῦτα καὶ ὑφ' ἑτέρων ἐπιστημόνων ἡτοι τῆς Chr. Mohrmann³ καὶ τοῦ M. Richard⁴. Ἡ πρώτη ἐξ αὐτῶν εἶδεν εἰς τὴν ὁμιλίαν ἐν τυπικὸν ὁμιλητικὸν κείμενον, ἀναγόμενον εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ Χριστιανισμοῦ, ὁ δεύτερος ἔκρινεν αὐτὴν ἀρχαιοτέραν τοῦ 300 μ.Χ. καὶ κατὰ πᾶσαν πιθανότητα τοῦ 250 καὶ ἀνήκουσαν εἰς τὸ ρωμαϊκὸν θεολογικὸν περιβάλλον τοῦ πάπα Καλλίστου τοῦ Α' (217-222), τὸν ὄποιον οὐχὶ ἀνεπιφυλάκτως ἐδέχθη ὡς συντάκτην αὐτῆς. Μετ' αὐτοὺς ἡ σχολή θησαυρίσκει περὶ τὰ προβλήματα τῆς ὁμιλίας καὶ τινες ἄλλοι ἐπιστήμονες, τῶν ὄποιων αἱ γνῶμαι, ὡς κινούμεναι εἰς τὰ πλαίσια τῶν ἡδη μνημονευθείσῶν δὲν παρουσιάζουν ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον, ὥστε νὰ μνημονευθοῦν ἐνταῦθα, διὸ καὶ ὑποσημειοῦμεν ἀπλῶς αὐτάς⁵. Ἡ δηλητευνα ὅμως δὲν τελειώνει ἐδῶ.

μίζει μὲν εἰς τὸν P. Nautin τὴν βελτίωσιν τοῦ κειμένου τῆς ὁμιλίας, ἀλλ' ὅχι τὴν χρονολογίαν καὶ τὸ πρόσωπον τοῦ συγγραφέως αὐτοῦ.

1. Βλ. ἐν RSR 38 (1952) 275 - 276 καὶ ἐν Dieu Vivant 18 (1951) 45.

2. Βλ. B. ALTANER, *Patrologie*, ἔκδ. 6η, Freiburg 1960, σ. 148 καὶ J. QUASTEN, *Initiation aux Pères de l'Église* (Μετάφρ. ἐκ τοῦ ἀγγλικοῦ ὑπὸ J. LAPORTE), Paris 1958, τόμ. 2ος, σ. 213 - 214.

3. CHR. MOHRMANN, «Note sur l'homélie pascale VI de la collection Pseudo - chrysostomienne dite 'les petites trompettes'», ἐν MelAndrieu, σ. 351 - 360.

4. Βλ. M. RICHARD, ἐν RHE 46 (1951) 727 - 729 καὶ τοῦ Ἰδιοῦ, «Une homélie monachienne sur la Pâque», ἐν StPatr III (TU, 78), σ. 273 - 289.

5. Ἀναφέρομεν ἐδῶ τοὺς ἔξης: 1) G. Q. REIJNERS, *The Terminology of the holy Cross in Early Christian Literature*, Nijmegen 1965, σ. 198 - 214, ἔνθα οὗτος ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ὁρολογίας τῆς ὁμιλίας συμφωνεῖ μετὰ τοῦ P. Nautin ὅτι αὐτή είναι μεταγενεστέρα τῆς ἐποχῆς τοῦ M. Κωνσταντίνου, πολλῷ δὲ μᾶλλον τῆς τοῦ Ἰππολύτου. 2) S. CZERWIK, *Homilia pashalis apud patres usque ad saeculum quintum. Investigatio liturgico - pastoralis*, Roma 1961, σ. 31 - 34.

3) J. A. DE ALDAMA, «Repertorium Pseudochrysostomicum», (*Documents, Etudes et Repertoires*, 10), Paris 1965, σ. 72 - 73, ἔνθα ἀναφέρει τὰς ἐπὶ τῆς πατρότητος τῆς ὁμιλίας γνώμας ἀπ' ἀρχῆς τῆς ἔρευνης μέχρι καὶ τοῦ M. Richard. Τέλος πρὸς τούτοις καὶ ὁ B. LOHSE, *Das Passafest der Quartadecimaner*, Gütersloh

Tò 1967 ὁ Ἰταλὸς R. Cantalamessa διὰ τῆς μελέτης αὐτοῦ, L'omelia «In. S. Pascha» dello Pseudo-Ippolito di Roma (Ricerche sulla Teologia dell'Asia Minore nella seconda metà del II secolo, Milano), ἔρχεται νὰ ἀνατρέψῃ τὰ μέχρι τοῦδε γνωστά εἰς ἡμᾶς ἀντιφατικὰ πορίσματα τῆς ἐπιστημονικῆς ἑρεύνης. Δὲν πρόκειται ἐνταῦθα νὰ ἀναφερθῶμεν εἰς τὴν ποικιλίαν τῶν θεμάτων, τὰ ὅποια ἔξετάζει ἐν τῇ μελέτῃ αὐτοῦ ὁ Ἰταλὸς ἑρευνητής, διότι ταῦτα ἐν πολλοῖς θὰ ἔξετασθοῦν εἰς τὴν παροῦσαν ἐργασίαν ἀπλῶς ἐδῶ θὰ δώσωμεν τὴν κυρίαν θέσιν τοῦ συγγραφέως, ἣν λαμβάνει ἔναντι τῶν θεμελιωδῶν προβλημάτων τῆς ὄμιλίας, πρὸς ταῦτη δὲ καὶ τὴν μέθοδον, τὴν ὅποιαν χρησιμοποιεῖ οὗτος κατὰ τὴν ἐπιστημονικὴν ζήτησιν.

Ο R. Cantalamessa εἰς τὴν λίαν ἔκτενή καὶ ἐμπεριστατωμένην μελέτην του, ἑρειδόμενος καθ' ὄλοκληραν εἰς θεολογικὰ καὶ φιλολογικὰ δεδομένα ἀφ' ἐνὸς τῆς ὄμιλίας ταύτης καὶ ἀφ' ἔτερου τῆς ἐν γένει γραμματείας (ἥτοι Ιουδαϊκῆς, χριστιανικῆς, ἀποκρύφου, γνωστικῆς καὶ θύραθεν)¹ τοῦ β' αἰῶνος, ἀποδεικνύει ἐπὶ τῇ βάσει τούτων ὅτι ἡ ὄμιλία χρονικῶς ἀνήκει εἰς τὸν αἰῶνα αὐτὸν καὶ δὴ εἰς τὴν περίοδον τῶν ἑτῶν 164-166. Πέραν τούτου καθορίζων τὸ θεολογικὸν καὶ ἐν γένει πνευματικὸν περιβάλλον αὐτῆς δέχεται ὅτι ἔχει πατρίδα τὴν M. Ἀσίαν καὶ ὅτι πρόσρχεται ἀπὸ τοῦ κύκλου τῶν τεσσαρεσκαιδεκατιτῶν, ὅπως καὶ ἡ ὄμιλία τοῦ Μελίτωνος καὶ ἡ ὄμώνυμος τοῦ Ἀπολλιναρίου Ἱεραπόλεως, τὰς ὅποιας συνδέει μετὰ τῆς ἐν Λαοδικείᾳ περὶ τοῦ πάσχα γενομένης διαμάχης (164-166)². Εἰδικῶτερον συγχρίνων τὴν ὄμιλίαν τοῦ Μελίτωνος καὶ τὴν ὄμιλίαν ταύτην ὁ Cantalamessa ἐπισημαίνει ἐν αὐταῖς τὴν ὑπαρξίαν συγγενείας, ἀλλ' ἐν ταυτῷ καὶ διαφορῶν³, περὶ τῶν ὅποιων ὄμως θὰ γίνη λόγος εἰς εἰδικὸν κεφάλαιον τῆς παρούσης ἐργασίας. "Οσον δὲ ἀφορᾷ εἰς τὸ ζήτημα τοῦ συντάκτου τῆς ὄμιλίας ὁ Ἰταλὸς ἐπιστήμων περιορίζεται νὰ δηλώσῃ ὅτι οὗτος εἶναι ἀνώνυμος τις Ἀσιάτης καὶ μάλιστα τεσσαρεσκαιδεκατίτης⁴.

1953, σ. 76 καὶ ὁ B. GAERTNER, *John 6 and the Jewish Passover*, Lund 1959, σ. 30, οἵτινες ὄμιλοιν περὶ τῆς ἱππολυτείου πατρότητος τῆς ΠΙ.

1. B. R. CANTALAMESSA, *L'omelia «In S. Pascha» dello Pseudo - Ippolito di Roma*, Milano 1967, σ. 109 - 273, ἐνθα ἐκτίθεται καὶ ἔξετάζεται ἡ θεολογικὴ διδασκαλία τῆς ὄμιλίας εἰς σειρὰν δλην̄ κεφαλαίων.

2. B. αὐτόθι, σ. 25 - 65 καὶ 67 - 108. Ὁ J. GRIBOMONT διευρύνει τὰ δρια τῆς περιόδου ἀπὸ 160 - 170, βλ. «Recensione a R. Cantalamessa, OFM Cap. L'omelia . . . Firenze», (estratto da *Rivista di Storia e Letteratura Religiosa*, 1, (1969), σ. 160).

3. B. ἐνθ' ἀνωτ., σ. 45 - 108 κ.ἄ.

4. B. αὐτόθι, σ. 276 κ.ἄ.

Κατ' ἀρχὴν λοιπὸν ἡ ὑπὸ τοῦ Cantalamessa χρονικὴ καὶ τοπικὴ συγχρόνως μετάθεσις τῆς ἐν λόγῳ ὄμιλίας ἀπὸ τοῦ δ'-ε' αἰῶνος, ἐνθα πρὸ εἰκοσαετίας ὁ P. Nautin εἶχε τοποθετήσει αὐτήν, καὶ ἀπὸ τοῦ ρωμαϊκοῦ θεολογικοῦ περιβάλλοντος, μεθ' οὗ ταῦτην συνέδεον οἱ πλεῖστοι πρὸ αὐτοῦ ἐπιστήμονες, αὐτὴ καθ' ἐκυρωμένη, ἀποτελεῖ ἄκρως ἐπαναστατικὸν ἐπιστημονικὸν ἐπίτευγμα. Ἡ ἔνταξις ὄμως τῆς ὄμιλίας εἰς τὸ νέον ἴστορικὸν καὶ θεολογικὸν πλαίσιον τοῦ β' αἰῶνος ἐπὶ τῇ βάσει καὶ μόνον τῆς θεολογικῆς καὶ φιλολογικῆς τῶν κειμένων, δσον εὔσυνείδητος καὶ ἐὰν εἴναι αὕτη, δὲν εἴναι δυνατὸν νὰ θεωρηθῇ ἀρκούντως βεβαία καὶ δὴ ἀπρόσβλητος. Διότι, ὡς κατέδειξεν ἡ μέχρι τοῦδε πορεία τῆς ἑρεύνης, ἡ ίδια μέθοδος ἐφαρμοσθεῖσα κατ' αὐτήν, ἔσχεν ὅποια εἴδομεν ἀνωτέρω ἀποτελέσματα. Τοῦτο οὐδόλως σημαίνει ὅτι ὑποτιμῶμεν τὴν μέθοδον ταύτην, τὴν ὅποιαν καὶ ἡμεῖς χρησιμοποιοῦμεν εἰς τὴν παροῦσαν μελέτην, καὶ ἡ ὅποια, ἐλλειπουσῶν τῶν ἀμέσων ἡ ἐμμέσων ἴστορικῶν μαρτυριῶν, εἴναι ἡ δοκιμωτέρα εἰς τὴν ἐπιστημονικὴν ἑρεύναν τὴν περὶ τὰ κείμενα ἀσχολουμένην. Αὕτη ὄμως ἐν συνδυασμῷ μετὰ τῆς ἴστορικῆς χρησιμοποιουμένην, βεβαίως ἐνθα τοῦτο εἴναι ἐφικτόν, δύναται νὰ ἔχῃ θετικώτερα καὶ σταθερώτερα ἀποτελέσματα. "Οπως βλέπομεν λοιπόν, λόγῳ ἀκριβῶς τῆς φύσεως τῆς μεθόδου ταύτης, δύνανται νὰ ἐγερθοῦν ἀντιρρήσεις δσον ἀφορᾶ εἰς τὴν ὑπὸ τοῦ Cantalamessa χρονολόγησιν. "Ηδη ὁ J. Gribomont¹ δι' ὅσων σχετικῶν λέγει εἰς κριτικὴν ὑπὸ αὐτοῦ παρουσίασιν τῆς μελέτης τοῦ Ἰταλοῦ ἐπιστήμονος εἴναι ὡς νὰ ἀμφισβητῇ τὴν βασικὴν αὐτοῦ θέσιν τῆς χρονολογήσεως τῆς ὄμιλίας εἰς τὸν β' αἰῶνα. 'Ημεῖς ἐν τούτοις ἀσχολούμενοι ἀπὸ τοῦ 1968 περὶ τὴν ἑρεύναν τῆς ἔκτης πασχαλίου ὄμιλίας εἴχομεν καταλήξει εἰς τὸ ἴδιον συμπέρασμα, δσον ἀφορᾶ εἰς τὴν χρονολόγησιν ταύτης προτοῦ εἰσέπι λάβωμεν γνῶσιν τῆς ἐργασίας τοῦ Cantalamessa. 'Η σύμπτωσις τῶν ἀπόφεων ἔχει ιδιάζουσαν σημασίαν δι' αὐτὸ τοῦτο τὸ γεγονός τῆς χρονολογήσεως τῆς ὄμιλίας. Πιστεύομεν ὄμως ὅτι τὸ συμπέρασμα ἡμῶν ἔχει θετικωτέραν τεκμηρίωσιν, διότι πρὸς τοὺς ἄλλους βασίζεται καὶ εἰς μίαν ἔμμεσον μαρτυρίαν τοῦ Εἰρηναίου, τὴν ὅποιαν θὰ παρουσιάσωμεν πρὸς τοῦτο εἰς τὸ οἰκεῖον μέρος.

'Η ἔνταξις τῆς ὄμιλίας εἰς τὸν β' αἰῶνα καὶ τὸ περιβάλλον τῶν τεσσαρεσκαιδεκατιτῶν τῆς M. Ἀσίας ἀφ' ἐνὸς καὶ ἡ μεγάλη φιλολογικὴ καὶ θεολογικὴ συγγένεια, ἡ ὅποια παρατηρεῖται μεταξὺ ταύτης καὶ τῆς

1. B. J. GRIBOMONT, «Recensione a Raniero Cantalamessa, OFM Cap., L'omelia «In S. Pascha» Pseudo - Ippolito di Roma» (estratto da *Rivista di Storia e Letteratura Religiosa*, 1969, anno V - N. 1), Firenze 1969, σ. 160 - 161.

μνημονεύείσης ὄμιλίας τοῦ Μελίτωνος ἀφ' ἑτέρου, ὡθοῦν ἡμᾶς εἰς τὴν ἀναθεώρησιν τοῦ θέματος τῆς συγγενείας τῶν δύο ὄμιλιῶν ἐν συσχετισμῷ πρὸς τὸ ὑπὸ τοῦ Εὐσέβιου μνημονεύμενον καὶ ἐκ δύο βιβλίων ἀποτελουμένον *Περὶ πάσχα ἔργον* τοῦ ἐπισκόπου τῶν Σάρδεων, διότι ἐνδεχομένως αὗται συνιστοῦν αὐτό. 'Η τοιαύτη συσχέτισις καὶ ἔξετασις τῶν πραγμάτων ὑπαγορεύεται ὑπὸ τῆς φύσεως καὶ τοῦ χαρακτῆρος αὐτῶν τούτων τῶν ὄμιλιῶν.

Τὸ δλον θέμα τῆς μελέτης ταύτης διαπραγματεύμεθα εἰς τέσσαρα κεφάλαια ὡς ἔξης. Εἰς τὸ πρῶτον κεφάλαιον ἀσχολούμεθα περὶ τὸ πρόβλημα τῆς φύσεως τοῦ *Περὶ πάσχα* συγγράμματος τοῦ Μελίτωνος, περὶ τοῦ ὅποιου ποιεῖται λόγον ὁ Εὐσέβιος, εἰς τὸ δεύτερον περὶ τὴν ὄμιλίαν τοῦ ἰδίου, καθ' ἔαυτὴν καὶ τὰ προβλήματά της, εἰς τὸ τρίτον ἔξετάζομεν τὴν ἔκτην πασχάλιον ὄμιλίαν τῆς ψευδογρυποστομείου συλλογῆς, καὶ τέλος εἰς τὸ τέταρτον, ἀμφοτέρας ταύτας συγκριτικῶς κατά τε τὴν μορφὴν καὶ τὸ περιεχόμενον αὐτῶν συγχρόνως. 'Η διάταξις τῆς ὥλης εἰς τὸ κεφάλαιον τοῦτο ἀκολουθεῖ τὴν διαίρεσιν τῶν ὄμιλιῶν, καὶ τοῦτο ὅχι διὰ νὰ ἀποφύγωμεν ἀπλῶς τὴν μεθοδικὴν συστηματοποίησιν αὐτῆς, τὴν ὅποιαν δίδει ὁ Ἰταλὸς ἐρευνητὴς εἰς τὴν μελέτην αὐτοῦ, ἀλλὰ διότι οὕτω καθίσταται, νομίζομεν, ἐποπτικωτέρα ἡ μεταξὺ τῶν δύο ὄμιλιῶν συγγένεια καὶ ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενον καὶ ὡς πρὸς τὴν μορφὴν αὐτῶν. Τοῦτο οὐδόλως σημαίνει ὅτι κατὰ τὴν ἀνάπτυξιν καὶ ἔξετασιν τοῦ ὥλικοῦ δὲν καταβάλλεται ἐνταῦθα προσπάθεια συστηματοποίησεως τῶν ἐπὶ μέρους θεμάτων τῶν ὄμιλιῶν· τούναντίον μάλιστα, αὕτη γίνεται εἰς τὰς ἐπὶ μέρους ἐνότητας καὶ ἐκεῖ ὅπου κρίνεται ἀναγκαῖον.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α'

«ΤΑ ΠΕΡΙ ΤΟΥ ΠΑΣΧΑ ΔΥΟ»

Τὸ πρῶτον καὶ βασικὸν πρόβλημα, τὸ ὅποιον θὰ διερευνήσωμεν κατ' ἀρχὴν ἐνταῦθα εἶναι τὸ ἔξης. 'Ο ἐπίσκοπος Σάρδεων Μελίτων ἔγραψεν ἐν *Περὶ πάσχα* σύγγραμμα, διηρημένον εἰς δύο κεφαλαιώδη μέρη, ἢ ἔγραψε δύο διάφορα καὶ διακεκριμένα μεταξύ των ἔργα, πραγματεύμενα μὲν περὶ τῆς αὐτῆς ὑποθέσεως, ἥτοι τοῦ πάσχα, ὑπὸ διάφορον δὲ ἔκαστον τίτλον; Τὸ πρόβλημα θεμελιοῦται, ὡς γνωστόν, ἀφ' ἐνὸς ἐπὶ τῆς διφορουμένης πως καὶ ἀντιφατικῆς μαρτυρίας¹ τοῦ Εὐσέβιου περὶ τῆς ἐν λόγῳ συγγραφῆς τοῦ Μελίτωνος, καὶ ἀφ' ἑτέρου ἐπ' ἔκεινης τοῦ Ἀναστασίου Σιναίτου, παραδίδοντος τὸν τίτλον τῆς εἰς ἡμᾶς σήμερον γνωστῆς *Περὶ πάσχα* ὄμιλίας αὐτοῦ ὡς *Eis τὸ πάθος*². "Οτι δὲ τὸ ὑπὸ τοὺς δύο τίτλους φερόμενον ἔργον εἶναι ἐν καὶ τὸ αὐτό, περὶ αὐτοῦ οὐδεμίᾳ ἀμφιβολίᾳ ὑπάρχει, διότι τὸ ὑπὸ τοῦ Ἀναστασίου καταχωριζόμενον εἰς τὸν Ὁδηγὸν αὐτοῦ λῆμμα ἀποτελεῖ χωρίον τῆς ὄμιλίας τοῦ Μελίτωνος³. Παρὰ ταῦτα ὅμως τὸ πρόβλημα ὑφίσταται εἰσέτι, διότι ὁ χαρακτὴρ τοῦ περὶ οὐ ὁ λόγος ἔργου τοῦ Μελίτωνος δὲν διεφωτίσθη οὔτε διὰ τῆς ὄμιλίας αὐτοῦ, ἡ ὅποια μεταθέτει τοῦτο εἰς ἑτέρον πρόβλημα, τὸ τῶν σχέσεων αὐτῆς πρὸς τὰ «περὶ τοῦ πάσχα δύο».

Μετὰ τὴν ἔξετασιν τοῦ προβλήματος, καθ' ἣν προσπαθοῦμεν νὰ καθορίσωμεν τὴν φύσιν τοῦ ἐν λόγῳ ἔργου τοῦ Μελίτωνος, ἔξετάζομεν ἐν τῷ παρόντι κεφαλαίῳ σχεδὸν ἐπὶ τινος ἐντελῶς θεωρητικῆς βάσεως, τὴν ἀρχικὴν τοῦ ἔργου διάταξιν καὶ τὴν μετὰ ταῦτα παράδοσιν αὐτοῦ.

'Εξ ἐπόψεως σχετικῆς ἐπὶ τοῦ προβλήματος βιβλιογραφίας ὀφείλομεν νὰ παρατηρήσωμεν ὅτι μέχρι σήμερον, καθ' ὅσον δυνάμεθα νὰ γνωρίζωμεν, δὲν ἔχουν γραφῇ εἰδικαὶ μελέται. Περὶ αὐτοῦ παρεμπιπτόν-

1. Βλ. 'Εκκλ. *Iστορίαν Δ'*, 26, 2·3·4.

2. Βλ. 'Οδηγὸν 12, PG89, 197A, ἐνθα ἡ σχετικὴ περὶ τοῦ ἔργου μαρτυρία ἔχει. «Ἐκ τοῦ λόγου τοῦ εἰς τὸ πάθος» καὶ τὸ ἐ; αὐτοῦ παρατιθέμενον λῆμμα: «Ο Θεὸς πέπονθεν ὑπὸ δεξιῶν Ισραηλίτιδος». Τὸ κείμενον ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὸ ἐν τῇ παραγρ. 96, 735-737 τῆς ἐκδόσεως O. PERLER, *Mélikon de Sardes sur la Pâque et fragments*, ἐν SC 123, Paris 1966, σ. 116-118.

3. Βλ. ἐνθ. ἀνωτ.

τως γίνεται λόγος εἰς ἐλάχιστα δημοσιεύματα ή καὶ εἰσαγωγὰς ἐπὶ τῶν ἐκδόσεων τῆς ὁμιλίας, ως εἶναι αἱ τοῦ Π. Χρήστου¹ καὶ τοῦ Ο. Perler². Γενικώτερον δὲ ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὰ γραμματολογικὰ συγγράμματα³, εἴναι ἀρκετὸν νὰ σημειωθῇ ὅτι ταῦτα, ως μὴ ἔρευνωντα εἰδικῶς τὸ ζήτημα, παραθέτουν ἀβασανίστως τὴν σχετικὴν περὶ τοῦ ἔργου μαρτυρίαν τοῦ Εὐσέβιου, καὶ ὅσα μὲν ἀνήκουν εἰς τὴν πρὸ τοῦ 1940 περίοδον καταχωρίζουν εἰς τὸν κατάλογον τῶν ἔργων τοῦ Μελίτωνος τὸν *Elēs tὸ πάθος λόγον*, ως ἔργον διάφορον καὶ ἀσχετὸν πρὸς τὸ ὑπὸ τοῦ Εὐσέβιου μνημονεύμενον, ὅσα δὲ εἰδον τὸ φῶς τῆς δημοσιότητος μετὰ τὸ 1940 διατηροῦν τὴν διάκρισιν μεταξὺ τῆς ὁμιλίας τοῦ Μελίτωνος ἀπὸ τῶν «περὶ τοῦ πάσχα δύο» αὐτοῦ.

1. ΔΙΕΡΕΥΝΗΣΙΣ ΤΟΥ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΟΣ

Ο Εὐσέβιος παραθέτων κατάλογον⁴ τῶν συγγραμμάτων τοῦ Μελίτωνος καὶ ἀπαριθμῶν ἐν ἔκαστον τούτων διὰ τῶν τίτλων των ἀρχεταιούσιων· «Μελίτωνος τὰ περὶ τοῦ πάσχα δύο». Κατακλείων δὲ τὴν ἀπαριθμησιν σχετικῶς προσθέτει τὸ ἔξης:

«ἐν μὲν οὖν τῷ περὶ τοῦ πάσχα τὸν χρόνον καθ' ὃν συνέταττεν, ἀρχόμενος σημαίνει ἐν τούτοις», καὶ εὐθὺς ἀμέσως καταχωρίζει τὸ ἀκόλουθον χωρίον.

1. Βλ. Π. Χρηστού, τὸ ἀρθρὸν αὐτοῦ «Μελίτων», ἐν *ΘΗΕ* 8, 978-984 καὶ τὴν μελέτην αὐτοῦ, «Τὸ ἔργον τοῦ Μελίτωνος Περὶ Πάσχα καὶ ἡ ἀκολουθία τοῦ πάθους», ἐν *Κληρονομίᾳ* 1 (1969) σ. 65-78.

2. Βλ. O. PERLER, *Méliton de Sardes sur la Pâque et fragments*, ἐν SC 123, Paris 1966, σ. 16 έ.

3. Βλ. OTTO BARDEMHEWER, *Geschichte der Altkirchlichen Literatur*, ἀνατοπώσις τοῦ 1962, τόμ. Αος, σ. 457 καὶ 459-460. ADOLF HARNACK, *Geschichte der Alchristlichen Literatur bis Eusebius*, ἔκδ. 2α, Leipzig 1958, 1 Halbband, σ. 246-255, ἰδιαὶ βλ. σ. 249-250, ἔνθα ὁ *Elēs tὸ πάθος λόγος* πιθανολογεῖται ὡς ταῦτοσμὸς πρὸς τὸ *Περὶ ψυχῆς καὶ σώματος...* ἔργον τοῦ Μελίτωνος. A. PUECH, *Histoire de la littérature grecque chrétienne*, Paris 1928, τόμος 2ος, σ. 189-195, ἰδιαὶ βλ. σ. 193-194. B. ALTANER, *Patrologie*, ἔκδ. 3, Freiburg 1951, σ. 101-102 καὶ ἔκδ. τοῦ 1958, σ. 106. J. QUASTEN, *Initiation aux Pères de l'Église* (Μετάφ. ἐκ τοῦ ἀγγλικοῦ ὑπὸ τοῦ J. LAPORTE), Paris 1955, τόμος 1ος, σ. 273-281 ἰδιαὶ βλ. σ. 274-275 καὶ 278.

4. Ἐκτὸς τοῦ καταλόγου τοῦ ΕΥΣΕΒΙΟΥ, (*Ἐκκλ. Ἰστορία Δ'*, 26, 2) κατάλογον τῶν ἔργων τοῦ Μελίτωνος διέσωσε καὶ ὁ ἄγιος Ἱερώνυμος εἰς τὸ ἔργον του *De viris illustr.* XXIV, PL 23, 676C.

«Ἐπὶ Σερουνίλιου¹ Παύλου ἀνθυπάτου τῆς Ἀσίας, φ Σάγαρις² καὶ ϕ ἐμαρτύρησεν ἐγένετο ζήτησις πολλὴ ἐν Λαοδικείᾳ περὶ τοῦ πάσχα, ἐμπεσόντος κατὰ καιρὸν ἐν ἐκείναις ταῖς ἡμέραις καὶ ἐγράφη ταῦτα»³. Ἐν συνεχείᾳ μετὰ τὴν παράθεσιν τοῦ χωρίου τούτου, ὁ Εὐσέβιος παρατηρεῖ συναφῶς καὶ συμφώνως πρὸς τὴν κατοκλεῖδα τοῦ καταλόγου τῶν συγγραμμάτων τοῦ Μελίτωνος ὅτι «Τούτου δὲ τοῦ λόγου μέμνηται Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεὺς ἐν ἴδιῳ περὶ τοῦ πάσχα λόγῳ, ὃν ἔξ αιτίας τῆς τοῦ Μελίτωνος γραφῆς φησιν ἐκεῖτον συντάξαι»⁴.

Ολα τὰ ἀνωτέρω χωρία συναποτελοῦν τὴν σχετικὴν περὶ τῆς τοῦ πάσχα συγγραφῆς τοῦ Μελίτωνος μαρτυρίαν τοῦ Εὐσέβιου. Εἶναι δμως φανερὸν ὅτι ἐν αὐτῇ ὑπάρχει ἀντίφασίς τις, ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸν ἀριθμὸν τῶν περὶ τοῦ πάσχα συγγραμμάτων. Ἐν ἀρχῇ τῆς ἀφηγήσεως, ως βλέπομεν, ὁ Εὐσέβιος σαφῶς δμιλεῖ περὶ δύο πραγμάτων «Μελίτωνος τὰ περὶ τοῦ πάσχα δύο», ἐνῷ ἐν συνεχείᾳ καὶ περὶ τὸ τέλος τῆς ἴδιας συναφείας, διὶς σαφῶς καὶ πάλιν φαίνεται δμιλῶν περὶ ἐνός: «ἐν μὲν οὖν τῷ περὶ τοῦ πάσχα», καὶ «τούτου τοῦ λόγου μέμνηται Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεὺς». Περὶ δύο πραγμάτων ὡσαύτως ἥτοι ἔργων ἐν προκειμένῳ φαίνεται νὰ γίνεται λόγος καὶ εἰς τὸ χωρίον, τὸ δόποιον ὁ Εὐσέβιος παραθέτει καὶ θεωρεῖ ως προμετωπίδα τοῦ δόου ἔργου τοῦ Μελίτωνος. Η τελευταία φράσις τοῦ χωρίου «... καὶ ἐγράφη ταῦτα» ἀσφαλῶς σημαίνει - ἐάν ἐρμηνεύωμεν καλῶς αὐτὴν - ἀν δχι περισσότερα τούλαχιστον δύο πράγματα, ἐφ' ὅσον ἀναφέρεται - τὸ καὶ πιθανώτερον - εἰς τὸν ἀριθμὸν τῶν ἔργων καὶ δχι εἰς τὸ περιεχόμενον τῆς ὅλης συγγραφῆς. Η γνησιότης δμως τοῦ χωρίου τούτου δμφισθεῖται. Πολλοὶ πατρολόγοι⁵ δέχονται ὅτι δὲν προέρχεται ἐκ τῆς χειρὸς τοῦ Μελίτωνος, ἀλλ' ἐκ τῆς χειρὸς ἀντιγραφέως τινός. «Οπως δμως καὶ ἀν ἔχουν τὰ πράγματα κατ' οὐδὲν μεταβάλλεται ἡ σημασία τοῦ χωρίου, ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸν ἀριθμὸν

1. Τὸ ὄνομα Σερουνίλιος διατηρεῖται εἰς τὰ ἐλληνικὰ χειρόγραφα. Ο Ρουφίνος εἰς τὴν ὑπὸ αὐτοῦ μετάφρασιν τῆς *'Ἐκκλ. Ἰστορίας* τοῦ Εὐσέβιου ἀποδίδει αὐτὸν δμως Sergius, κατ' ἐπίδρασιν δμως φαίνεται τῶν Πράξ. 13, 7. Εἶναι δὲ γνωστὸν ὅτι ὁ L. Sergius ὑπῆρξεν ἀνθύπατος τῆς M. Ἀσίας κατὰ τὴν περίοδον τῶν ἑτῶν 164-166 (βλ. Π. Χρηστού, ἐν *ΘΗΕ* 8, 979). Συνεπῶς πρόκειται περὶ διαφόρου προσώπου τοῦ τῶν Πράξεων.

2. Ο Σάγαρις, ἐπίσκοπος τῆς Λαοδικείας, μνημονεύεται ἐπίσης ὑπὸ τοῦ Εὐσέβιου καὶ ἐν τῇ *'Ἐπιστολῇ* τοῦ Πολυκράτους Ἐφέσου πρὸς τὸν Βίκτωρα, πάπαν Ρώμης (*'Ἐκκλ. Ἰστορία Δ'* 24, 5).

3. Βλ. *'Ἐκκλ. Ἰστορία Δ'*, 26, 3.

4. Βλ. αὐτόθι Δ', 26, 4.

5. Βλ. O. PERLER, *Sur la Pâque...*, ἐν SC 123, σ. 19-20.

τῶν ἔργων. 'Ως πρὸς τὴν γνησιότητα τοῦ χωρίου, δυνάμεθα νὰ παρατηρήσωμεν δτὶ δ τρόπος, καθ' δν παραθέτει τοῦτο δ Εύσεβιος παρέχει τὴν ἐντύπωσιν δτὶ κατ' αὐτὸν μᾶλλον προέρχεται ἐκ τῆς χειρὸς τοῦ Μελίτωνος ἢ τοῦ ἀντιγραφέως: "... τὸν χρόνον καθ' δν συνέταττεν, ἀρχόμενος σημαίνει ἐν τούτοις...", δηλ. σαφής εἶναι ἢ πρόθεσις τοῦ ιστορικοῦ νὰ συνδέσῃ τοῦτο μετὰ τοῦ δινόματος τοῦ Μελίτωνος καὶ δχι μετά τινος ἑτέρου προσώπου. "Αλλωστε, ἐὰν τοῦτο δὲν ἔξηλθεν ἐκ τῆς γραφίδος τοῦ συγγραφέως, διὰ τίνα λόγον ὁ ἀνώνυμος ἀντιγραφεὺς θὰ ἐπεχείρει τὴν προσθήκην αὐτήν; Πάντως παραμένει παράδοξον τὸ γεγονός δτὶ τὸ περὶ οὐ δ λόγος χωρίον δὲν διεσώθη μετὰ τῆς νῦν Περὶ πάσχα ὁμιλίας τοῦ Μελίτωνος καὶ δτὶ ἡ μοναδικὴ περὶ τούτου γνῶσις ἡμῶν πηγάζει ἐκ τοῦ Εύσεβίου. Μελετηταὶ τινες συνεδύασαν τὴν ἀπουσίαν αὐτοῦ ἀπὸ τῆς παρούσης ὁμιλίας πρὸς τὴν ὑπαρξίαν ἑτέρου ἔργου¹. 'Η ἀποψίς αὐτὴ πρέπει νὰ γίνῃ ἀποδεκτὴ ὑπὸ τὴν ἔξης ὅμως παρατήρησιν, δτὶ δηλαδὴ τὸ χωρίον ἥτο προμετωπὶς τοῦ διον Περὶ πάσχα συγγράμματος τοῦ Μελίτωνος, ὅπως τοῦτο παραδίδεται ὑπὸ τοῦ Εύσεβίου. Τὸ παράδοξον δὲ τῆς ἀπουσίας αὐτοῦ αἰρεται, δταν αὐτῇ συσχετισθῇ πρὸς τὴν τύχην τοῦ διον Περὶ πάσχα συγγράμματος τοῦ ἐπισκόπου Σάρδεων. 'Εὰν τὸ ἔργον δὲν περιεσώθη ὀλόκληρον, διατί τότε νὰ γίνηται λόγος περὶ τῆς ἀπουσίας μόνον τοῦ ὑπ' ὅψιν χωρίου;

Συμφώνως λοιπὸν πρὸς τὰ ἀνωτέρω χωρία ἡ μαρτυρία τοῦ Εύσεβίου περὶ τῆς πασχαλίου συγγραφῆς τοῦ Μελίτωνος ίσοδυνάμως φαίνεται νὰ ὁμιλῇ συγχρόνως περὶ δύο πραγμάτων καὶ περὶ ἐνός. Σαφέστερος ἐπὶ τοῦ προκειμένου ἀλλὰ καὶ μακράν τοῦ κειμένου τοῦ Εύσεβίου φαίνεται νὰ εἶναι ὁ Νικηφόρος Κάλλιστος, ὁ δποῖος ἐπαναλαμβάνων τὸν Εύσεβιον λέγει χαρακτηριστικῶς: «Ο μέντοι Μελίτων καὶ διττοὺς περὶ τοῦ πάσχα λόγους συντίθησι» καὶ «τούτων δὲ τῶν λόγων καὶ ὁ Ἀλεξανδρεὺς Κλήμης μνείαν ποιεῖται ἐν τῷ σφετέρῳ περὶ τοῦ πάσχα λόγῳ»². 'Ο Νικηφόρος ὁμιλεῖ περὶ δύο λόγων καὶ ἔκει δποι ὁ Εύσεβιος ποιεῖται λόγον περὶ ἐνός. Προφανῶς οὗτος μὴ κατανοῶν καλῶς τὴν μαρτυρίαν του παρεξηγεῖ αὐτόν. Τί δμως πρέπει νὰ ἐννοήσωμεν ἐν τούτοις καὶ τὶ ἔξ αὐτῶν νὰ συμπεράνωμεν; 'Εννοοῦνται δύο λόγοι: ὑπὸ διάφορον μὲν ἔκαστος τίτλον, ἀναφερόμενοι δέ εἰς τὴν ἰδίαν ὑπόθεσιν, τὴν τοῦ πάσχα, ἡ περὶ ἐνός λόγου ὑπὸ ἐνιαῖον μὲν τίτλον εἰς δύο δὲ μέρη διαιρουμένου; Πρὸς διαιλεύκανσιν τῶν ζητημάτων τούτων εἶναι ἀνάγκη νὰ χω-

1. Π. ΧΡΗΣΤΟΥ, «Τὸ ἔργον τοῦ Μελίτωνος Περὶ πάσχα καὶ ἡ ἀκολουθία τοῦ πάθους», ἐν *Κληρονομίᾳ* 1 (1969), σ. 66.

2. Βλ. 'Εκκλ. 'Ιστορίαν Δ', 10, PG 145, 997 B.

ρήσωμεν εἰς προσεκτικωτέραν ἔξετασιν ὡρισμένων φράσεων τοῦ Εύσεβίου, αἱ δποῖαι συγκροτοῦν τὸ δλον πρόβλημα. Συγκεκριμένως πρέπει νὰ ἔξετάσωμεν πρῶτον, τὶ ἀκριβῶς ἐννοεῖ ὁ Εύσεβιος διὰ τῆς φράσεως «τὰ περὶ τοῦ πάσχα δύο», ἀν δηλαδὴ ἐννοεῖ «δύο» συγγράμματα ἢ «δύο» βιβλία, καὶ ἔπειτα ἀν οἱ γραμματολογικοὶ οὗτοι δροι παρὰ τῷ Εύσεβίῳ εἶναι ταυτόσημοι ἢ διάφοροι καὶ ἐπὶ πλέον ἀν ἔξισονται πρὸς τὴν ἐννοιαν τοῦ μέρους ἐνός δλου. Διὰ τὴν διασάφησιν τῆς σημασίας τῶν δρων τούτων ἔχομεν εἰς τὴν διάθεσιν ἡμῶν ἄφθονον σχετικὸν ὄλικὸν εἰς τὴν 'Εκκλησιαστικὴν 'Ιστορίαν αὐτοῦ τοῦ Εύσεβίου, ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ δποίου δυνάμεθα νὰ ὀδηγηθῶμεν εἰς ἀσφαλῆ συμπεράσματα.

'Η γενικὴ συνάφεια τοῦ κειμένου ἐντὸς τῆς δποίας εὑρηται ἡ φράσις «Μελίτωνος τὰ περὶ τοῦ πάσχα δύο», ὡς ἐπίσης καὶ τὸ οὐδέτερον τοῦ ἄρθρου «τὰ» ἐν τῇ φράσει ταύτη, ἐπιβάλλουν εἰς ἡμᾶς νὰ ἐννοήσωμεν δτὶ μετὰ τὴν λέξιν «δύο» πρέπει νὰ ἡκολούθει ἡ λέξις «συγγράμματα» ἢ «βιβλία». 'Αμφότεροι οἱ δροι οὗτοι εἶναι συχνοὶ εἰς τὸν Εύσεβιον, συχνότερος δμως εἶναι δ πρῶτος, δ καὶ πιθανότερος εἰς τὴν προκειμένην περίπτωσιν. Περὶ τούτου δυνάμεθα νὰ είμεθα βέβαιοι καὶ ἔξ δσων ἐν συνεχείᾳ λέγει οὗτος, ἀπαριθμῶν τὰ συγγράμματα τοῦ 'Απολλιναρίου 'Ιεραπόλεως: «Πρὸς 'Ἐλληνας συγγράμματα πέντε καὶ περὶ ἀληθείας α'β' καὶ πρὸς 'Ιουδαίους α'β'»¹. Περὶ τῶν τελευταίων τούτων δύναται τις νὰ εἴπῃ προφανῶς ἀντὶ «περὶ ἀληθείας α'β'» καὶ «πρὸς 'Ιουδαίους α'β'», ἀνάλογόν τι πρὸς τὴν περίπτωσιν ἀπαριθμήσεως τῶν ἔργων τοῦ Μελίτωνος ἥτοι «περὶ ἀληθείας δύο» καὶ «πρὸς 'Ιουδαίους δύο». 'Εννοεῖται δμως δτὶ δρος «συγγράμματα» συνοδεύει κατὰ τὸ νοούμενον τὰς διατυπώσεις ταύτας, ὅπως καὶ τὴν προηγουμένην αὐτῶν («Πρὸς 'Ἐλληνας συγγράμματα πέντε»). Συνεπῶς, ἀνάγκη νὰ δεχθῶμεν δτὶ καὶ εἰς τὴν περίπτωσιν τοῦ καταλόγου τῶν ἔργων τοῦ Μελίτωνος, ἥτοι τῆς λέξεως «δύο», ἔπειται ὡς νοούμενος δρος «συγγράμματα». Καὶ τὸν δρον «βιβλία» ἀντὶ τοῦ προηγουμένου ἐὰν ἐννοήσωμεν ἐδῶ, ἡ σημασία τοῦ πράγματος δὲν διαφέρει, διότι ὁ Εύσεβιος φαίνεται νὰ ταυτίζῃ τοὺς δύο δρούς. Τοῦτο καθίσταται σαφές εἰς πολλὰς περιπτώσεις ἀπαριθμήσεως ὑπ' αὐτοῦ συγγραμμάτων, καθ' ἃς οὗτοι ἐναλλάσσονται ἐντὸς τῆς αὐτῆς συναφείας. 'Ως χαρακτηριστικὸν παράδειγμα τῆς τοιαύτης τῶν δρων ἐναλλαγῆς προσάγομεν τὴν ἀριθμησιν τῶν ἔργων τοῦ Παπίου ὑπὸ τοῦ Εύσεβίου καὶ τοῦ Εἰρηναίου, τὴν δποίαν δ ἰδιος δ Εύσεβιος παραθέτων μνημονεύει². Εἰς τὴν περίπτωσιν ταύτην οἱ δροι πράγματι ἀ-

1. ΕΥΣΕΒΙΟΥ, 'Εκκλ. 'Ιστορίαν Δ', 27.

2. Βλ. 'Εκκλ. 'Ιστορίαν Γ' 39, 1· «Τοῦ δὲ Παπία συγγράμματα πέντε τὸν ἀρι-

μοιβαίως ἀντικαθιστοῦν δὲ εἰς τὸν ἔτερον. Ἐκεῖ δηλαδὴ ἔνθα δὲ Εἰρηναῖος χρησιμοποιεῖ τὸν δρόν «βιβλία», δὲ Εὐσέβιος θέτει τὸν δρόν «συγγράμματα» καὶ ἀσφαλῶς ἐννοεῖ ἐν προκειμένῳ δὲ, τι καὶ δὲ Εἰρηναῖος διὰ τοῦ δροῦ «βιβλία». Ἐκ τῆς περιπτώσεως ταύτης λοιπόν, ὡς ἐπίσης καὶ ἔξι ἄλλων παρομοίων, σαφῶς διαφαίνεται ὅτι οἱ δύο δροὶ εἶναι ταυτόσημοι καὶ ὅτι παρὰ τῷ Εὐσέβιῳ δὲ εἰς ἀντικαθιστᾶ τὸν ἄλλον. Ἀμφότεροι δὲ παρὰ τῷ αὐτῷ συγγραφεῖ χρησιμοποιοῦνται ἄλλοτε μὲν διὰ νὰ δηλώσουν αὐτοτελεῖς συγγραφάς, ἄλλοτε δὲ διὰ νὰ δηλώσουν μέρος ἐνὸς γενικωτέρου ἔργου. Οὕτως δὲ οἱ δροὶ «σύγγραμμα» εἶναι γενικὸς καὶ ὡς τοιοῦτος ἀδιακρίτως χαρακτηρίζει πᾶν φιλολογικὸν ἔργον (ἥτοι πραγματείαν, λόγον, ὁμιλίαν κ.τ.λ.). Ὁτι δὲ οἱ δροὶ «σύγγραμμα» καὶ «βιβλίον» δηλοῦν ἐκτὸς τῶν ἀνωτέρω καὶ τὸ «μέρος» ἐνὸς γενικωτέρου ἔργου, τοῦτο γίνεται φανερὸν εἰς πολλοὺς καταλόγους συγγραμμάτων, (ἐκκλησιαστικῶν καὶ μὴ ἀνδρῶν), καταχωριζομένους εἰς τὴν Ἑκκλησιαστικὴν Ἰστορίαν τοῦ Εὐσέβιου. Ἄλλ' ἀρκεῖ εἰς ἀπόδειξιν τούτου νὰ ἀναφέρωμεν ἐνταῦθα δύο ἡ τρία ἐνδεικτικὰ τοῦ πράγματος παραδείγματα. Τὸ σύγγραμμα ἐν προκειμένῳ Πρὸς Αὐτόλυκον τοῦ Θεοφίλου Ἀντιοχείας († μετὰ τὸ 180) ὡς ἐπίσης καὶ αὐτοῦ τοῦ Εἰρηναίου, Ἐλεγχος καὶ ἀντροπή τῆς φευδωνύμου γνώσεως, σαφῶς δεικνύουν ὅτι οἱ ἐν λόγῳ γραμματολογικοὶ δροὶ ἔξισοῦνται πρὸς τὸ μέρος ἐνὸς δόλου. Τὸ πρῶτον ἐξ αὐτῶν ἥτοι τὸ τοῦ Θεοφίλου, ἔργον ἀκριβῶς τῆς ἐποχῆς τοῦ Μελίτωνος, περιέχει «τρία στοιχειώδη συγγράμματα»¹, τοῦ δὲ Εἰρηναίου πέντε ἐν δόλῳ βιβλία. Κοινὸν ἔξωτερικὸν χαρακτηριστικὸν τῶν ἔργων τούτων εἶναι ὅτι ἔκαστον «σύγγραμμα» ἡ «βιβλίον», διπερ ἀντιστοιχεῖ πρὸς μέρος ἐνὸς δόλου, δὲν φέρει ἵδιον τίτλον, ἀλλ' ὑποτάσσεται εἰς τὸν γενικὸν τίτλον τοῦ δόλου ἔργου, ἀσχέτως ἐὰν ἔκαστον τούτων πραγματεύεται περὶ ἐνὸς εἰδικοῦ θέματος ἥτοι ἀντικειμένου. Ἐπίσης ἔτερον χαρακτηριστικὸν τῶν ἔργων αὐτῶν εἶναι ὅτι δὲ συγγραφεῖς τῶν προσπαθεῖ νὰ συνδέσῃ τὸ ἐν «βιβλίον» (μέρος) μετὰ τοῦ ἔτερου². Μεταξύ των δὲ ὄπωσδή-

Θύμὸν φέρεται, ἀ καὶ ἐπιγέγραπται Λογίων Κυριακῶν Ἐξηγήσεις. Τούτων καὶ Εἰρηναῖος ὡς μόνων αὐτῷ γραφέντων μνημονεύει, διδέ πως λέγων ταῦτα δὲ καὶ Παπίας δὲ Ἰωάννου μὲν ἀκουστής, Πολυκάρπου δὲ ἐταῖρος γεγονώς, ἀρχαῖος ἀνήρ, ἐγγράφως ἐπιμαρτυρεῖ ἐν τῇ τετάρτῃ τῶν ἔκυτοῦ βιβλίων· ἔστι γάρ αὐτῷ πέντε βιβλία συντεταγμένα» (πρβλ. ΕΙΡΗΝΑΙΟΥ, Ἐλεγχος καὶ ἀνατροπή... Ε', 33, 4).

1. Βλ. ΕΥΣΕΒΙΟΥ, Ἑκκλ. Ἰστορίαν Δ', 24, 13.

2. Βλ. δὲ παράδειγμα τὴν ἀρχὴν τοῦ Β' μέρους (βιβλίου) τοῦ Πρὸς Αὐτόλυκον συγγράμματος τοῦ Θεοφίλου, ἐνθα γίνεται ἀναφορὰ εἰς τὸ πρῶτον βιβλίον. Πρβλ. ἐπίσης καὶ Εἰρηναῖος, τὴν ἀρχὴν ἐκάστου βιβλίου (μέρους) τοῦ Ἐλεγχος καὶ ἀνατροπή, ἐνθα γίνεται ἀναφορὰ εἰς τὸ προηγούμενον βιβλίον.

ποτε ὑπάρχουν καὶ διαφοραί. Ἡ εἰς κεφάλαια διαιρεσίς τοῦ ἔργου τοῦ Εἰρηναίου συνιστᾶ ἐμφανῆ διαφορὰν τούτου πρὸς τὸ ἔργον τοῦ Θεοφίλου, διπερ διαιρεῖται εἰς μικρὰς παραγράφους, αἱ ὅποιαι εἰς τὸ σύγγραμμα τοῦ Εἰρηναίου συνιστοῦν τὰς κατὰ κεφάλαιον ὑποδιαιρέσεις. Πάντως κατὰ βάσιν τὰ ὅπιν συγγράμματα παρὰ τὴν κατ' ἔκτασιν καὶ περιεχόμενον διαφορὰν δὲν διαφέρουν πολὺ κατὰ τὴν φιλολογικὴν σύνθεσιν. Αὗτη ὡς καὶ ἡ μορφὴ αὐτῶν, ίδια δὲ τῆς συγγραφῆς τοῦ Θεοφίλου, λόγῳ τῆς μικροτέρας ἐκτάσεώς της, δύναται νὰ βοηθήσῃ κατά τι εἰς τὸ νὰ σχηματίσωμεν εἰκόνα τινὰ περὶ τῆς μορφῆς καὶ συνθέσεως τοῦ ἐνταῦθα ἔξεταζομένου ἔργου τοῦ Μελίτωνος. Δυστυχῶς τὰ ἀνωτέρω μνημονευθέντα ἔργα τοῦ Ἀπολλιναρίου Ἱεραπόλεως, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ὅποιων θὰ ἡδύνατό τις νὰ σχηματίσῃ δρθιτέραν περὶ τῆς φιλολογικῆς συνθέσεως τοῦ ἔργου εἰκόνα, ἀπώλεσθησαν. Ὅποδε τὰς ἡδη δημιουργηθεῖσας γραμματολογικὰς προϋποθέσεις θεωρούμενον τὸ σύγγραμμα Περὶ πάσχα τοῦ Μελίτωνος πρέπει νὰ συνίστατο ἐκ δύο «βιβλίων» ἥτοι μερῶν, στενῶς συνδεδεμένων μεταξύ των καὶ ἀποτελούντων ἐνιαῖον ἔργον, κοινὴν ἔχον ὑπόθεσιν καὶ ὑπὸ κοινὸν φερόμενον τίτλον.

Ἐὰν λοιπὸν τοιαύτη ἥτοι, ὡς ὑποθέτομεν ἐνταῦθα, ἡ φιλολογικὴ σύνθεσις τοῦ συγγράμματος τοῦ Μελίτωνος, τότε δυνάμεθα νὰ δώσωμεν ἐξήγησίν τινα εἰς τὴν ὑπογραμμισθεῖσαν περὶ τὴν ἀριθμησιν τούτου ἀντίφασιν τοῦ Εὐσέβιου. Οὕτω διὰ τῶν φράσεων «ἐν μὲν οὖν τῷ περὶ τοῦ πάσχα» καὶ «τούτου δὲ τοῦ λόγου μέμνηται Κλήμης» φρονοῦμεν ὅτι δὲ Εὐσέβιος δίδει τὴν ἐνότητα τοῦ δόλου ἔργου, ἐνῷ διὰ τῶν ἐτέρων δύο φράσεων· «τὰ περὶ τοῦ πάσχα δύο» καὶ «ἐγράφη ταῦτα» σημαίνει τὴν διμερῆ αὐτοῦ σύνθεσιν. Ἡ ἐρμηνεία αὐτὴ φαίνεται εὐσταθοῦσα, ἐφ' ὃσον δεχθῶμεν ὅτι ἔκαστον μέρος (βιβλίον) δὲν ἔφερεν ἵδιον τίτλον. Ἐὰν δημιως πρὸς στιγμὴν ὑποθέσωμεν ὅτι ἔκαστον βιβλίον εἶχεν ἵδιον τίτλον, τότε αὐτόχρημα καταπίπτει ἡ ἐπὶ τῶν ἀνωτέρω φράσεων δοθεῖσα ἐξήγησις καὶ ἀντ' αὐτῆς δύναται νὰ ὑποστηριχθῇ ἐτέρα τις, προϋποθέτουσα ἐν προκειμένῳ δύο διάφορα ἔργα. Εἰς τὴν περίπτωσιν ταύτην αἱ δύο πρῶται ἐκφράσεις τοῦ Εὐσέβιου δύναται νὰ θεωρηθοῦν ὡς διαφοροποιοῦσαι πράγματι τὸ δόλον διμερὲς ἔργον καὶ ἀντιδιαστέλλουσαι τὸ ἐν βιβλίον ἀπὸ τοῦ ἔτερου, τὸ δόποιον ἄλλως πως ἐπεγράφετο καὶ τὸ δόποιον προφανῶς - ἀγνωστὸν διὰ τίνα λόγον - ἀπεσιώπησεν δὲ Εὐσέβιος εἰς τὴν συνέχειαν τοῦ λόγου του. Μία τοιαύτη τῶν πραγμάτων ἐξήγησις θὰ ἡδύνατο κάλλιστα νὰ εὕρῃ ἔρεισμα ἐπὶ τῶν δύο τίτλων (Περὶ πάσχα ἡ Εἰς τὸ πάθος), ὑπὸ τοὺς δόποιους εἶναι γνωστὴ εἰς ἡμᾶς σήμερον ἡ ὁμιλία τοῦ Μελίτωνος, ἐφ' ὃσον δημιως προηγουμένων ἀπεδεικνύετο ὅτι ἐκάπερος αὐτῶν ἀντιπροσωπεύει ἰδιαιτέραν ὁμιλίαν καὶ ὅχι τὴν ἴδιαν,

ώς συμβαίνει ἐν προκειμένῳ. Πρὸς τὴν ἀποψίν λοιπὸν ταύτην ἡτοι τῆς διαφοροποίησεως τοῦ διμεροῦς ἔργου συνδέεται καὶ τὸ ζήτημα τῆς σιωπῆς, τὴν ὁποίαν, κατὰ τοὺς Π. Χρήστου¹ καὶ Ο. Perler², τηρεῖ ὁ Εὐσέβιος ἀναφορικῶς πρὸς τὸ καθ' ὑπόθεσιν ὑπαρκτὸν δεύτερον Περὶ πάσχα ἔργον τοῦ Μελίτωνος. Πράγματι τὸ θέμα τοῦτο δημιουργεῖται, ἀφ' ἣς στιγμῆς δεχθῶμεν δτὶ ἡ μαρτυρία τοῦ Εὐσέβιου ποιεῖται λόγον περὶ δύο διαφορετικῶν ἔργων καὶ δχι περὶ ἐνὸς διμεροῦς συνθέσεως ἔργου.

Ἐπειδὴ λοιπὸν ἡ ἡμετέρα ἐπὶ τοῦ θέματος περαιτέρω ἔρευνα δὲν ἐπιτρέπει νὰ ἰδωμεν ὑπὸ τοὺς τίτλους τῆς νῦν Περὶ πάσχα ὄμιλίας τοῦ Μελίτωνος καὶ ἴδιαιτέρας ὄμιλίας, ἔνεκα τούτου ἐμμένομεν εἰς τὴν ὑφ' ἡμῶν δοθεῖσαν ἐπὶ τῶν πραγμάτων ἔξήγησιν, καθ' ἣν δηλαδὴ ὁ Εὐσέβιος εἰς τὰς σχετικὰς αὐτοῦ περὶ τῆς μελιτωνείου συγγραφῆς κατ' ἐπίφασιν ἀντιφατικὰς ἐκφράσεις, δίδει ἀφ' ἐνὸς τὴν ἐνότητα αὐτῆς καὶ ἀφ' ἐπέρου τὴν διμερῆ σύνθεσιν. Ἡ ἐρμηνεία αὐτὴ φρονοῦμεν δτὶ αἱρει τὴν μέχρι σήμερον ὑπὸ πολλῶν ἔρευνητῶν παρατηρηθεῖσαν ἀντίφασιν εἰς τὴν μαρτυρίαν ταύτην τοῦ Εὐσέβιου καὶ συνεπῶς καὶ τὴν μεταξὺ αὐτῶν ἐπικρατοῦσαν σύγχυσιν³. Τὴν διμερῆ τοῦ ἐν λόγῳ συγγράμματος σύνθεσιν δέχονται σχεδὸν δλοι οἱ νεώτεροι πατρολόγοι, εἴτε συνδέουν πρὸς αὐτὸν τὴν νῦν Περὶ πάσχα ὄμιλίαν εἴτε δχι. Ἀναφέρομεν ἐδῶ τὰ δύο μετετήματά των Θίγουν τὸ πρόβλημα τοῦτο.

Ἐφ' δσον λοιπὸν κατὰ τὴν ἀνωτέρω ἀναλυτικὴν ἔξέτασιν τῆς μαρτυρίας τοῦ Εὐσέβιου κατεδείχθη, ὡς θέλομεν νὰ πιστεύωμεν, δτὶ ὁ Μελίτων συνέταξεν ἔνιαίον περὶ τοῦ πάσχα διμερὲς σύγγραμμα, εὐλόγως τίθεται τὸ ἔρωτημα ἐνταῦθα, ποῖον εἶναι τοῦτο; Ἡμεῖς φρονοῦμεν δτὶ

1. Βλ. Π. Χρήστου, «Τὸ ἔργον τοῦ Μελίτωνος Περὶ πάσχα καὶ ἡ ἀκολουθία τοῦ πάθους», ἐν *Κληρονομίᾳ* 1 (1969) 66.

2. Βλ. O. PERLER, *Méliton de Sardes sur la Pâque...*, ἐν SC 123, σ. 19.

3. Βλ. RANIERO CANTALAMESSA, *L'omelia «In S. Pascha» dello Pseudo-Ippolito di Roma*, Milano 1967, σ. 32, ἔνθα οὖτος λέγει δτὶ εἰς τοὺς καταλόγους συγγραμμάτων ὁ Εὐσέβιος παρουσιάζει ἐνίστε σύγχυσιν τινα, ἡ δποία δημιουργεῖ μλεπτὸν τὸ πρόβλημα καὶ σημειώνει ἐν προκειμένῳ ἐκτὸς τῆς περιπτώσεως ταύτης καὶ τὴν περίπτωσιν τοῦ καταλόγου τῶν ἔργων τοῦ Ἰππολύτου Ρώμης καὶ δὴ δσον ἀφορᾶ εἰς τὸν ἀριθμὸν τῶν πασχαλίων ἔργων αὐτοῦ (βλ. ΕΥΣΕΒΙΟΥ, 'Εκκλ. 'Ιστορίας Στ', 22).

4. Βλ. P. NAUTIN, *Le dossier d'Hippolyte et de Méliton*, Patristica I, Paris 1953, σ. 54, ὅποσημ. 2.

5. Βλ. O. PERLER, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 16 ἐ.

6. Βλ. Π. Χρήστου, ἀνωτέρω μνημονεύμενα μελετήματα αὐτοῦ.

ἡ ἔκτη πασχάλιος ὄμιλία τῆς ψευδοχρυσοστομείου συλλογῆς «τῶν Σαλπιγγίων» ἀφ' ἐνὸς ὡς πρῶτον βιβλίον, καὶ ἡ νῦν Περὶ πάσχα ὄμιλία τοῦ Μελίτωνος ἀφ' ἐτέρου ὡς δεύτερον βιβλίον, εἶναι δυνατὸν νὰ ἀποτελοῦν τὸ διμερὲς Περὶ πάσχα ἔργον αὐτοῦ. Πῶς δὲ συνέβη ὥστε τοῦτο νὰ παραδοθῇ ἔως ἡμῶν ὑπὸ τὴν μορφὴν ταύτην, ἡτοι ἀφ' ἐνὸς τῆς ψευδωνυμίας καὶ ἀφ' ἐτέρου τῆς ἐπωνυμίας, θὰ ἐπιχειρήσωμεν νὰ ἔξηγήσωμεν εἰς τὴν ἀκολουθίαν παράγραφον.

2. Η ΔΙΑΣΠΑΣΙΣ ΤΟΥ ΔΙΜΕΡΟΤΟΥ ΠΕΡΙ ΠΑΣΧΑ ΕΡΓΟΥ ΤΟΥ ΜΕΛΙΤΩΝΟΣ

Οφείλομεν νὰ δηλώσωμεν εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς ἐνταῦθα δτὶ εἰς τὴν παροῦσαν παράγραφον, ἔξετάζοντες τὸ θέμα τῆς ἀρχικῆς ὑπὸ τοῦ συγγραφέως ἐμφανίσεως τοῦ διμεροῦς αὐτοῦ Περὶ πάσχα ἔργου καὶ τῆς μετὰ ταῦτα κατὰ τὴν παράδοσιν καταστάσεως αὐτοῦ, θὰ εἴμεθα θεωρητικοὶ πως, ὑπὸ τὴν ἔννοιαν δτὶ δσα σχετικῶς περὶ αὐτοῦ θὰ λεχθοῦν δὲν θὰ βασίζωνται τόσον ἐπὶ ἀποδεικτικῶν στοιχείων δσον κυρίως ἐπὶ τῆς ἐπιστημονικῆς ὑποθέσεως. "Αλλωστε μία θεωρία ἀποβλέπει κατὰ κύριον λόγον εἰς τὸ νὰ δώσῃ ἔξήγησιν τινα εἰς τι φαινόμενον ἡ γεγονός καὶ ὡς ἐκ τούτου τὰ ἀποδεικτικὰ στοιχεῖα, τὰ δποῖα δύναται τις νὰ ἐπικαλεσθῇ κατ' αὐτήν, δὲν ἔχουν ἐν συγκρίσει πρὸς τὸ ἐρμηνευτέον γεγονός τόσην, δσην ἐκ πρώτης δψεως φαίνεται, σημασίαν ἀρκεῖ ἐν προκειμένῳ τὸ γεγονός νὰ εἶναι πραγματικόν καὶ δχι πλασματικόν.

Ποία λοιπὸν ὑπῆρξεν ἡ ἀρχικὴ τοῦ ἔργου κατάστασις καὶ τι ἐμεσολάβησε μετὰ ταῦτα κατὰ τὴν κυκλοφορίαν αὐτοῦ, ὥστε τοῦτο νὰ φθάσῃ ἔως ἡμῶν ὑπὸ τὴν σημερινὴν αὐτοῦ μορφήν; Κατ' ἀρχήν, λέγοντες ἀρχικὴν κατάστασιν τοῦ ἔργου ἐννοοῦμεν τὴν μορφήν, ὑφ' ἣν τοῦτο ἐδημοσιεύθη ὑπὸ τοῦ Ιδίου τοῦ συγγραφέως καὶ δη τὸν προφανῶς εἶχεν ἐνώπιόν του ὁ Εὐσέβιος, δταν κατέγραψε τὸν κατάλογον τῶν ἔργων τοῦ Μελίτωνος. Θέλομεν νὰ πιστεύωμεν, ἀντιθέτως πρὸς τὸν Γάλλον O. Perler¹, δτὶ ὁ Εὐσέβιος καταγράφων τὰ ἔργα τοῦ Μελίτωνος δὲν εἶχεν ἀπλῶς ὑπὸ δψιν του κατάλογόν τινα, ἀλλ' αὐτὰ ταῦτα τὰ ἔργα ἐν χειρογράφοις, ἐὰν μὴ δλα δσα μνημονεύει, τούλαχιστον μέρος ἐξ αὐτῶν, τὰ δποῖα δὲ διδος ἐμελέτησε καὶ ἐκ τῶν δποίων ἀποστάσματα παραθέτει εἰς τὴν 'Εκκλησιαστικὴν 'Ιστορίαν του². Δὲν πρέπει νὰ λησμονῶμεν δτὶ ἡτο ἐπι-

1. O. PERLER, *Méliton de Sardes sur la Pâque...*, ἐν SC 123, (introduction, σ. 19).

2. Βλ. 'Εκκλ. 'Ιστορίας Δ', 26, 5 - 6

μελητής τῆς πλουσίας βιβλιοθήκης τῆς Καισαρείας¹. Ἐντὸς λοιπὸν τοῦ χειρογράφου, τὸ ὄποιον εἶχεν ἀνὰ χεῖρας ὁ ἱστορικὸς τῆς Ἔκκλησίας, οὕτω πως φανταζόμεθα τὴν ἀρχικὴν διάταξιν τοῦ ἔργου. Μετὰ τὸ ὄνομα τοῦ συγγραφέως καὶ τὸν κοινὸν διὰ τὰ δύο μέρη τίτλον ΠΕΡΙ ΠΑΣΧΑ εἴπετο τὸ ἐπὶ κεφαλῆς γνωστὸν χωρίον, τὸ ὄποιον διασώζει ὁ Εὐσέβιος καὶ διὰ τοῦ ὄποιου δηλοῦνται τὰ περιστατικὰ τῆς συντάξεως τοῦ συγγράμματος. Ἡκολούθουν ἔπειτα πιθανῶς τὰ δηλωτικὰ τῶν δύο μερῶν ψηφία α', β', τὰ ὄποια διαλαμβάνονται ἐν τῇ φράσει τοῦ Εὐσεβίου «τὰ περὶ τοῦ πάσχα δύο». Ἐνδεχομένως τὰ στοιχεῖα αὐτὰ νὰ εἶχον τὴν διάταξιν $\frac{A}{B}$, τὴν ὄποιαν ἀπαντῶμεν καὶ εἰς ἄλλα πολυμερῆ συγγράμματα, ὡς φέρ' εἰπεῖν εἰς τὸ Περὶ πάσχα ἔργον τοῦ Ὁριγένους ἐν τῷ παπύρῳ τῆς Τoura (στ' αἰῶνος)², ἀλλὰ πιθανώτερον φάνεται ὅτι ἔκαστον ψηφίον ἦτο τεθειμένον πρὸ ἑνὸς ἑκάστου μέρους τοῦ συγγράμματος καὶ οὕτω διεκρίνετο τὸ ἐν ἀπὸ τοῦ ἄλλου. Οὕτω λοιπὸν κατὰ τὴν σειρὰν ταύτην εἴπετο τὸ κείμενον τοῦ πρώτου μέρους (βιβλίου), τὸ ὄποιον θεωρεῖται ἀπολεσθὲν καὶ μετὰ τοῦτο φυσικῷ τῷ λόγῳ τὸ δεύτερον μέρος, ἥτοι ἡ γνωστὴ εἰς ἡμᾶς σήμερον Περὶ πάσχα ὁμιλία τοῦ Μελίτωνος. Τὸ ἔργον ὅμως ὑπὸ τὴν μορφὴν ταύτην δὲν διεφύλαχθη καὶ πιστεύομεν ὅτι διεσπάσθη κατὰ τὰ μέρη αὐτοῦ, ὅπότε ἐπηνέχθησαν εἰς αὐτὸν καὶ τινες μεταβολαί. Ἡτοι κατὰ τὸν χωρισμὸν τὸ μὲν πρώτον βιβλίον ἀπολέσαν τὸ ὄνομα τοῦ συγγραφέως, ἀλλὰ διατηρῆσαν τὸν τίτλον, περιῆλθεν εἰς τὴν ψευδωνυμίαν, τὸ δὲ δεύτερον βιβλίον κατὰ φυσικὴν συνέπειαν ἐκληρονομησε τὰ στοιχεῖα τῆς ταυτότητος τοῦ ὄλου ἔργου ἥτοι τὸ ὄνομα καὶ τὸν τίτλον, τὰ ὄποια ἀρχικῶς ἀνῆκον εἰς τὸ ὄλον σύγγραμμα. Οὕτω λοιπὸν ὁ τίτλος Περὶ πάσχα, καλύπτων ἀρχῆθεν τὸ περιεχόμενον τοῦ διμεροῦς ἔργου, κατὰ τὴν διάσπασιν ἐπετέθη εἰς τὸ δεύτερον μέρος αὐτοῦ.

Ἅγιάρχει ὅμως μαρτυρία τις περὶ τῆς τοιαύτης τοῦ ἔργου διασπάσεως καὶ πόλι; Φιλολογικὴ ἔξετασις καὶ ἀνάλυσις τῆς Περὶ πάσχα ὁμιλίας τοῦ Μελίτωνος ἀποδεικνύει ὅτι αὐτῇ κατ' ἀνάγκην πρέπει νὰ συνεδέετο μετά τινος μέρους, τὸ ὄποιον προηγήθη αὐτῆς καὶ τὸ ὄποιον δὲν εὑρέθη μετ' αὐτῆς ἐν τῇ χειρογράφῳ παραδόσει. "Ἀλλωστε, ἐκτὸς τῆς

1. Βλ. 'Ἔκκλ. Ἰστορίαν καὶ Στ', 20, 1 - 3. «Ἡκμαζον δὲ . . . λόγιοι καὶ ἐκκλησιαστικοὶ ἄνδρες, διν καὶ ἐπιστολάς ἃς πρὸς ἄλληλους διεχάραττον, ἔπι νῦν σωζόμενας εὑρεῖν εὔπορον, αἱ καὶ εἰς ἡμᾶς ἐφυλάχθησαν ἐν τῇ κατὰ Αἴλιον βιβλιοθήκῃ, πρὸς τοῦ τηνικάδε τὴν αὐτόθι διέποντος ἐκκλησίαν Αλεξάνδρου ἐπεσκευάσθη, ἀφ' ἧς καὶ αὐτοὶ τὰς ὄλας τῆς μετὰ χεῖρας ὑποθέσεως ἐπὶ ταυτὸν συναγαγεῖν δεδυνήμεθ . . .».

2. Βλ. O. GUERAUD, «Note préliminaire sur les papyrus d'Origène découverts à Tournai», ἐν RHR 66 (1946) 85 - 108, ἰδίᾳ βλ. σ. 92 - 93.

φιλολογικῆς πλευρᾶς, ἡ ὄποια ἀφ' ἑνὸς ὀδηγεῖ ἡμᾶς εἰς τὴν μετὰ τοῦ διμεροῦς ἔργου σύνδεσιν τῆς ὁμιλίας καὶ ἀφ' ἑτέρου εἰς τὴν περὶ αὐτοῦ ἰδέαν τῆς διασπάσεως, τὸ γεγονός ὅτι εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς παρούσης ὁμιλίας δὲν διεσώθη μετ' αὐτῆς ἐν τῷ παπύρῳ Bodmer XIII (γ'-δ' αἰῶνος), οὕτε ἀλλαχοῦ, τὸ ὑπὸ τοῦ Εὐσεβίου παραδίδομενον ἐπὶ κεφαλῆς χωρίον, ἣγει εἰς τὴν ἀντίληψιν ὅτι τοῦτο μετὰ τὴν διάσπασιν τοῦ ἔργου δὲν κατεγράφη καὶ οὕτω δὲν παρεδόθη μετὰ τῆς ὁμιλίας λόγω σκοπιμότητος, ἡ ὄποια πιθανῶς ὠδήγησεν εἰς τὴν διάσπασιν τοῦ ὄλου ἔργου. Θέλομεν νὰ πιστεύωμεν - ἐὰν λάβωμεν ὡς χρονολογικὴν βάσιν τὸν ἀρχαιότερον τῆς ὁμιλίας μάρτυρα, τὸν πάπυρον Bodmer XIII, ὅτι ὁ κατακερματισμὸς τοῦ ἔργου, ὁ ὄποιος πρέπει νὰ εἶναι ἀποτέλεσμα σκοπίμου ἐνεργείας, ἔλαβε χώραν κατὰ τὴν μετάβασιν ἀπὸ τοῦ γ' εἰς τὸν δ' αἰῶνα. Συνδέομεν δὲ τὴν ἐν λόγῳ πρᾶξιν πρὸς τὰς πασχαλίους ἔριδας, αἱ ὄποιαι ἡρχισαν ὡς γνωστόν, νὰ ἀπασχολοῦν τὴν Ἔκκλησίαν ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ β' αἰῶνος καὶ ἐσυνεχίσθησαν μέχρι καὶ τοῦ πρώτου τετάρτου τοῦ δ'. αἰῶνος, ὅπότε ἐλήξαν, ἐπισήμως τούλαχιστον, διὰ τῆς πρώτης ὁίκουμενῆς συνόδου τῆς Νικαίας (325 μ.Χ.), ἡ ὄποια καθώρισε καὶ ἐπέβαλεν ἐνιαίαν πρᾶξιν περὶ τοῦ ἑορτασμοῦ τοῦ πάσχα εἰς ἀπάσας τὰς ἐκκλησίας τῆς τότε χριστιανικῆς οἰκουμένης. 'Ἡ διαμάχη λοιπὸν μεταξὺ τῶν διηρημένων, ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν πασχάλιον πρᾶξιν, ἐκκλησιῶν, ἀφ' ἑνὸς ἐκείνων αἱ ὄποιαι ἐώρταζον τὸ πάσχα κατὰ τὴν 14ην τοῦ Νισάν, καὶ ἀφ' ἑτέρου ἐκείνων αἱ ὄποιαι ἀντείθεντο εἰς τὴν ἡμερομηνίαν ταύτην τοῦ πασχαλίου ἑορτασμοῦ καὶ ἐώρταζον τὸ πάσχα κατά τινα μὲν ἀποψίν καθ' ἑκάστην Κυριακήν¹, κατ' ἄλλην δὲ τὴν πρώτην Κυριακήν μετὰ τὴν 14ην τοῦ Νισάν², ὑπῆρξε κατὰ τὴν γνώμην ἡμῶν ὁ μοιραῖος παράγων διὰ μίαν τοιαύτην διασπαστικὴν ἐπὶ τοῦ διμεροῦς πασχαλίου συγγράμματος τοῦ Μελίτωνος ἐπέμβασιν. 'Ἐπειδὴ προφανῶς ὁ Μελίτων εἰς τὸ πρώτον μέρος τοῦ ἔργου του διεπραγματεύετο πλὴν τῶν ἄλλων καὶ περὶ τῆς 14ης τοῦ Νισάν, ὡς ἡμέρας ἑορτασμοῦ τοῦ χριστιανικοῦ πάσχα, μετά τινος βεβαίως σχετικῆς πρὸς τοῦτο ἐπιχειρηματολογίας, ἡ ὄποια ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ συγγραφέως του καθίστατο ἔτι ἴσχυροτέρα, ἔκριναν σκόπιμον καὶ φρόνιμον οἱ ἀντίπαλοι τῆς πράξεως τῶν τεσσαρεσκαιδεκαττῶν νὰ ἀποσπάσουν τοῦτο τῆς ὄλης συγγραφῆς καὶ νὰ παρουσιάσουν ὡς ἔργον τοῦ Μελίτωνος τὸ δεύτερον βιβλίον ἀπὸ τοῦ ὄποιου ἐλλείπει ἡ μᾶλλον εἶναι δυσδιάκριτος ἡ ὑπὲρ τοῦ πάσχα τῶν τεσσαρεσκαιδεκαττῶν ἐπιχειρηματολογία. Οὕτω δὲ ποιοῦντες ἐστέρουν τοὺς ἀντιπάλους

1. Βλ. Η. ΧΡΗΣΤΟΥ, «Μελίτων», ἐν ΘΗΕ 8, 979 - 980.

2. Βλ. R. CANTALAMESSA, μνημ. ἔργον, σ. 67 - 108.

των τεσσαρεσκαιδεκατίτας τῆς ἐπιχειρηματολογίας, τὴν ὅποιαν οὗτοι ἡδύναντο νὰ ἀντλήσουν ἐκ τοῦ ἔργου καὶ τῆς προσωπικότητος τοῦ Μελίτωνος, ἀλλὰ καὶ διέσωζον ἐν ταυτῷ τὸ ἔργον τῆς παντελοῦς καταστροφῆς. Τὸ πρῶτον μέρος λοιπὸν τῆς ἑνιαίκας Περὶ πάσχα μελιτωνείου συγγραφῆς ἀποσπασθὲν αὐτῆς καὶ ἀπογυμνωθὲν τῶν στοιχείων τῆς πατρότητος περιήλθεν ὀλίγον βραδύτερον ἀφ' ἐνδεις εἰς τὴν ἵππολύτειον¹ καὶ ἀφ' ἑτέρου εἰς τὴν χρυσοστόμειον παράδοσιν συγκαταλεγὲν μετ' ἄλλων ἕξ πασχαλίων ὁμιλίων εἰς τὴν γνωστὴν πλέον ὡς ψευδοχρυσοστόμειον συλλογὴν τῶν «Σαλπιγγίων»², ἔνθα φέρεται ἔκτη κατὰ σειράν.

Ἐπροσπαθήσαμεν εἰς τὴν σύντομον ταύτην παράγραφον νὰ ἀναπλάσωμεν τὴν ἀρχικὴν διάταξιν τοῦ διμεροῦς ἔργου τοῦ Μελίτωνος καὶ νὰ δικαιολογήσωμεν τὴν κατὰ τὴν παράδοσιν αὐτοῦ διάσπασιν, δίδοντες ἐν προκειμένῳ ἴστορικήν τινα βάσιν εἰς τὴν ἐνέργειαν ταύτην. Ἐπειδὴ δὲ τὸ πεδίον ἐπὶ τοῦ ὅποιου ἐκινήθημεν ἐν τῇ προσπαθείᾳ ταύτη ὑπῆρξεν ἐν τισι θεωρητικόν, ἵσως φανῆ ὅτι ἡ ὅλη ὑπόθεσις ἥμῶν περὶ διασπάσεως τοῦ μελιτωνείου ἔργου εἶναι ἀβάσιμος. Ὁφελομεν νὰ ἐπαναλάβωμεν καὶ ἐδῶ ὅτι ὅλα τὰ λοιπὰ περιστατικὰ τῆς ὑποθέσεως ταύτης δύνανται νὰ ἔχουν βάσιν τινὰ ἐπὶ τῷ γεγονότι καὶ μόνον ὅτι ἡ παροῦσα ὁμιλία τοῦ Μελίτωνος φιλολογικῶς κρινομένη δὲν συνιστᾶ ἀκέραιον ἔργον καὶ ὅτι πρέπει νὰ συνδέεται μετά τινος προηγηθέντος μέρους.

Ἐν τοῖς ἐφεξῆς ἔξετάζοντες τὴν ὁμιλίαν ταύτην καὶ τὴν ἔκτην πασχάλιον, κατ' ἀρχὴν καθ' ἔαυτὰς καὶ ἐπειτα ἐν συγκρίσει πρὸς ἄλλήλας, θὰ χρησιμοποιῶμεν αὐτὰς διὰ τῶν συμβατικῶν σημείων Π₂ διὰ τὴν πρώτην καὶ Π₁ διὰ τὴν δευτέραν.

1. Βλ. τὰ κατὰ τὴν παράδοσιν ταύτην, τὸ κεφ. Γ' τῆς παρούσης ἔργασίας, σ. 79 ε.

2. Βλ. PG 59, 735 - 746.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β'

Η ΟΜΙΛΙΑ ΤΟΥ ΜΕΛΙΤΩΝΟΣ ΠΕΡΙ ΠΑΣΧΑ ΥΠΟ ΤΗΝ ΠΑΡΟΥΣΑΝ ΜΟΡΦΗΝ ΤΗΣ

Τὰ θέματα τὰ ὅποια ἔξετάζονται εἰς τὸ παρὸν κεφάλαιον εἶναι κατὰ κύριον λόγον φιλολογικά, ὡς ἀναφερόμενα γενικῶς εἰς τὴν φύσιν ἡτοι τὸν χαρακτῆρα καὶ εἰς τὴν παράδοσιν τῆς ὁμιλίας.

Μέχρι σήμερον δὲν ἔχει μελετηθῆ ἱκανοποιητικῶς ἡ προέλευσις τοῦ διττοῦ τίτλου τῆς ὁμιλίας καὶ δὲν κατενοήθη, νομίζομεν, δρθῶς ὁ φιλολογικὸς χαρακτῆρα τοῦ κειμένου αὐτῆς. Πρὸς τούτοις δὲ δὲν ἔχουν ἔξετασθῆ σοβαρῶς αἱ σχέσεις αὐτῆς πρὸς τὸ διμώνυμον διμερὲς Περὶ πάσχα σύγγραμμα τοῦ Μελίτωνος καὶ δὴ ὑπὸ τὸ πρᾶσμα τῆς φιλολογικῆς συνθέσεως τῆς ὁμιλίας ὑπὸ τὸ ὅποιον ἐπιχειρεῖται νὰ ἔξετασθῇ ἐνταῦθα.

Τὸ γεγονός λοιπὸν ὅτι ἡ ὁμιλία ἔχει κυκλοφορήσει ἐν τῇ χειρογράφῳ παραδόσει καὶ εἶναι γνωστή ἐν τῇ πατερικῇ γραμματείᾳ ὑπὸ διάφορον ἑκάστοτε τίτλον ὑποχρεώνει ἡμᾶς νὰ ἔξετάσωμεν ἐνταῦθα τὸ φαινόμενον τῆς διπλοτιτλοφορίας αὐτῆς, διατρέχοντες πρὸς τοῦτο κατὰ τὸ συναμφότερον τὴν παράδοσιν τοῦ κειμένου, ἐν τῇ προσπαθείᾳ, διποιησαντας ποιος εἶναι ὁ γνήσιος καὶ ποιος ὁ παρέμβλητος τίτλος.

Μετὰ τὴν διερεύνησιν τῶν περὶ τῶν τίτλων τῆς ὁμιλίας καὶ τὴν ἐξαγωγὴν σχετικῶν συμπερασμάτων εἰσερχόμεθα ἐν συνεχείᾳ εἰς τὴν ἐξετασιν τοῦ ὁμιλητικοῦ χαρακτῆρος τοῦ κειμένου καὶ τῆς ὅλης διαρθρώσεως τῆς ὁμιλίας, ἀναλύοντες συντόμως ἐν ταυτῷ τὸ περιεχόμενον κατὰ τμήματα καὶ δίδοντες τὸ γενικὸν διάγραμμα τῆς ἐσωτερικῆς δομῆς. Τέλος μετὰ ταῦτα ἐκθέτομεν καὶ κρίνομεν τὰς μέχρι τοῦδε διατυπωθείσας ἀπόψεις ἐπὶ τοῦ ζητήματος τῶν σχέσεων τῆς ὁμιλίας πρὸς τὸ διμερὲς Περὶ πάσχα σύγγραμμα τοῦ ἐπισκόπου Σάρδεων, δι' ὧν καὶ κατακλείσμεν τὸ ὅλον κεφάλαιον.

1. ΜΑΡΤΥΡΙΑΙ ΠΕΡΙ ΤΩΝ ΤΙΤΛΩΝ ΑΥΤΗΣ

α) Ὁ τίτλος «Περὶ πάσχα»

Ο C. Bonner τὸ 1940 ἐδημοσίευσε τὴν ὁμιλίαν ὑπὸ τὸν τίτλον *Eis τὸ πάθος, καὶ τοῦτο διότι ὁ πάπυρος Chester Beatty - Michigan*¹,

1. Ὁ ἐν λόγῳ πάπυρος ἐκτὸς τοῦ Περὶ πάσχα τοῦ Μελίτωνος περιλαμβάνει

εις τὸν ὄποιον ἐστηρίχθη ἡ ἔκδοσίς του, δὲν διέσωζε τὸν τίτλον αὐτῆς, καὶ οὕτως ὁ ἐκδότης ἐθεώρησε καλὸν νὰ ἐπιτιτλώσῃ τὸ κείμενον θέτων τὸν εἰς τὸν Ὀδηγὸν τοῦ Ἀναστασίου Σινάτου μαρτυρούμενον τίτλον (12, PG 89, 197 A), ἐφ' ὃσον πλέον οὐδεμία ὑπῆρχεν ἀμφιβολία περὶ τῆς ταυτότητος τοῦ ἔργου. 'Γπὸ τὸν ἴδιον τίτλον ἀνετύπωσεν ἐπὶ τῇ βάσει ὅμως τῆς ἐκδόσεως τοῦ M. Testuz¹ καὶ μετὰ τινῶν διορθώσεων τὴν ὄμιλίαν καὶ ὁ Π. Χρήστου². 'Αντιθέτως αἱ μετὰ τὴν ἔκδοσιν τοῦ Bonner κυκλοφορήσασαι κριτικαὶ ἐκδόσεις³ ἡ καὶ μεταφράσεις⁴ τῆς ὄμιλίας, βασισθεῖσαι κατὰ κύριον λόγον εἰς τὴν μοναδικὴν μαρτυρίαν τοῦ παπύρου Bodmer XIII ἐπέγραψαν αὐτὴν Περὶ πάσχα.

'Εξ ἐπόψεως χειρογράφου παραδόσεως λαμβάνεται ὑπ' ὅψιν ἐνταῦθα πᾶν διασώζει τὴν ὄμιλίαν ἐν συνόλῳ ἡ ἐν μέρει. Γενικῶς δύναται νὰ λεχθῇ ὅτι ἡ διαφύλαξα τὴν ὄμιλίαν παράδοσις εἶναι πτωχὴ εἰς χειρόγραφα. Τὸ σχετικὸν ὄλικὸν παρουσιάζομεν ἐδῶ κατὰ γλωσσικὰς οἰκογενεῖας, προτάσσοντες πρῶτον τοὺς διασώζοντας ἐλληνιστὶ τὸ κείμενον παπύρους, ἔπειτα τὴν λατινικὴν χειρόγραφον παράδοσιν καὶ τελευταῖα τὰ συριακὰ καὶ λοιπὰ ἀνατολικῶν γλωσσῶν ἀνθολόγια.

1. Ἐλληνικοὶ πάπυροι. α) 'Ο ἀρχαιότερος μάρτυς τῆς ὄμιλίας τὸν ὄποιον γνωρίζομεν εἶναι ὁ πάπυρος Bodmer XIII (γ'-δ' αἰών)⁵. Οὗτος διασώζων σχεδὸν ὄλοκληρον τὸ κείμενον τῆς ὄμιλίας, πλὴν ἐλαχίστων κενῶν εἰς τὴν ἀρχὴν καὶ ἐνδιαμέσως, σαφῶς σημειώνει εἰς τὴν ἀρχὴν καὶ εἰς τὸ τέλος τὸ ὄνομα τοῦ συγγραφέως καὶ τὸν τίτλον αὐτῆς, «Μελίτωνος, Περὶ πάσχα». Εἰς τὸ τέλος καὶ δὴ μετὰ τὴν ἐπανάληψιν τῶν στοιχείων τῆς ταυτότητος τοῦ ἔργου παρατίθεται κατὰ πᾶσαν πι-

ἐπίσης τὰ τελευταῖα κεφάλαια τοῦ Ἐνώχ καὶ ἀποσπάσματα ἐνὸς ἀποκρύφου βιβλίου τοῦ Ἰεζεκιήλ. "Ολα αὐτὰ ἐδημοσίευσεν ὁ BONNER ἐν *Studies and documents VIII* ('Ἐνώχ) καὶ (XII Περὶ πάσχα καὶ ἀπόκρυφον Ἰεζεκιήλ), London - Philadelphia 1940.

1. M. TESTUZ, (ἐκ τοῦ Παπύρου Bodmer XIII), *Bibliotheca Bodmeriana* Cologne - Genève 1960.

2. Π. ΧΡΗΣΤΟΥ, *Πατερικὸν Ἔγχειριδιον* (Σύλλογὴ Πατερικῶν κειμένων), τόμος Α', σ. 124 - 143, Θεσσαλονίκη 1966.

3. B. LOHSE, *Die Passa - homilie des Bischofs Melito von Sardes*, Textus Minores, τόμ. XXIV, Leiden 1958. O. PERLER, *Meliton de Sardes sur la Râque et Fragments*, ἐν SC 123, Paris 1966.

4. J. BLANK, *Meliton von Sardes. Von Passa* (Μετάφρ. εἰς τὴν γερμανικὴν μετ' ἐκτενοῦς εἰσαγωγῆς), Freiburg 1963.

5. 'Ο M. TESTUZ ἐδημοσίευσε τὸν πάπυρον ἐν *Bibliotheca Bodmeriana*, Cologne - Genève 1960. Χρονικῶς οὗτος τοποθετεῖ τὸν πάπυρον εἰς τὰ τέλη τοῦ γ' καὶ ἀρχὰς τοῦ δ' αἰώνος, ἐνῷ ὁ E. G. TURNER εἰς τὸν δ' αἰώνα (βλ. παρὰ PERLER, ἐν SC 123, σ. 45).

Θανότητα ὑπὸ ἀντιγραφέως τινὸς τὸ ὑποσημειούμενον χωρίον¹, τὸ δόποιον δυστυχῶς εἰς οὐδὲν δύναται νὰ βοηθήσῃ τὴν ἔρευναν ὥμιλων, εἰδικῶς ὃσον ἀφορᾷ εἰς τὴν τύχην τοῦ διμεροῦς Περὶ πάσχα συγγράμματος τοῦ Μελίτωνος. β) Σύγχρονος σχεδὸν πρὸς τὸν προηγούμενον πάπυρον εἶναι καὶ ὁ πάπυρος Chester Beatty - Michigan (δ' αἰών)², ὁ δόποιος, πλὴν τοῦ ὄντος τοῦ Μελίτωνος, δὲν μνημονεύει τὸν τίτλον τῆς ὄμιλίας. Τὸ κείμενον τῆς ὄμιλίας κατέχει ἐν αὐτῷ τὸ τελευταῖον μέρος. Οὗτος φέρει πολλὰ κενὰ ἐνδιαμέσως καὶ δὲν δίδει τὸ τέλος τοῦ κειμένου. γ) 'Ο πάπυρος 1600 τῆς Ὁξυρρύγχου (ε' αἰών)³, τρίτος κατὰ σειρὰν ἀρχαῖος μάρτυς τοῦ κειμένου, οὐδὲν στοιχεῖον περὶ τῆς ταυτότητος τοῦ ἔργου περιέχει.

2. Μεταφράσεις. 'Η ὄμιλία τοῦ Μελίτωνος ἐγνώρισε πολλὰς μεταφράσεις ἐκ τοῦ ἑλληνικοῦ πρωτοτύπου⁴ αὐτῆς εἰς διαφόρους ἀρχαῖς γλώσσας κυρίως δὲ ἀνατολικάς. 'Η χειρόγραφος παράδοσις διασώζει ἐξ αὐτῶν μόνον ἀποσπάσματα καὶ ὅχι ὄλοκληρον τὸ κείμενον. Τοῦτο σημαίνει κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, διτὶ τὸ ἔργον δὲν μετεγλωττίσθη ἐν συνόλῳ ἀλλ' ἐν μέρει καὶ μάλιστα κατὰ τὰ τμήματα ἐκεῖνα, τὰ ὅποια ὀπωσδήποτε είχον καταλάβει θέσιν τινὰ εἰς τὴν λειτουργικὴν ζωὴν τῆς Ἐκκλησίας ἡ ἐξυπηρέτουν ἄλλους κηρυκτικούς ἢ δογματικούς σκοπούς⁵. Πάντως ἡ ἔκτασις τῶν μεταφράσεων εἰς πολλὰς γλώσσας μαρτυρεῖ περὶ τοῦ μεγάλου ἐνδιαφέροντος τῶν ἀρχαίων χριστιανῶν διὰ τὸ ἔργον τοῦ-

1. Τὸ χωρίον ἔχει· «Εἰρήνη τῷ γράψαντι καὶ τῷ ἀναγνώσκοντι καὶ τοῖς ἀγαπῶσιν τὸν Κύριον ἐν ἀφελότητι καρδίᾳ» (βλ. O. PERLER, SC 123, σ. 126).

2. Περιγράφην λεπτομερῆ τοῦ παπύρου ἔδωκεν ὁ C. BONNER, ἐν *Studies and documents VIII*, σ. 5 - 8, περὶ ληπτικὴν δὲ ὀσπάτως αὐτόθι, τόμ. XII, σ. 183. 'Η εἰς τὸν δ' αἰώνα χρονολόγησις αὐτοῦ ἀνήκει εἰς τὸν ἴδιον ἐπιστήμονα. 'Ἐπι τῇ βάσει τοῦ παπύρου τούτου ὁ M. FRED G. KENYON ἐνεργάνειν ἐν φωτοτυπίᾳ τὴν ὄμιλίαν εἰς τὸ *The Chester Beatty Biblical Papyri*, VIII, London 1941.

3. Οἱ B. P. GRENFELL καὶ A. S. HUNT ἐδημοσίευσαν τὸν πάπυρον ἐν *The Oxyrhynchus Papyri*, Part XIII, London 1919, σ. 19 - 21, διόπου περιέχεται τὸ κείμενον τῶν παρ. 57 ἔως τοῦ μέσου τῆς παρ. 63 (βλ. O. PERLER, ἐνθ' ἀνωτ., σ. 45).

4. 'Ο. M. P. KAHLER εἰς τὸ ἀρθρον του, «Was Melito's Homily on the originally written in Syriac?» δημοσιεύθην ἐν *JThS* 44 (1943) 52 - 56, διατυπώνει τὴν ἀποψίν διτὶ ἡ ὄμιλία τοῦ Μελίτωνος ἐγράφη ἀρχαῖς εἰς τὴν συριακήν. Τὴν ἀποψίν ταύτην ἡμεροβιβήσαν ὁ M. G. ZUNTZ, «Melito - Syriac», ἐν *VC* 6 (1952) 193 - 201 καὶ ἡ M. CHR. MOHRMANN, ἐν *Ephemer. liturg.* 66 (1952), 38 N° 7, ἡτις λέγει διτὶ ἡ ἐτυμολογία τῆς λέξεως «πάσχα» ἐν τῇ ὄμιλᾳ 46, 326 ἐ. προϋποθέτει τὸ ἑλληνικὸν πρωτότυπον.

5. Οἱ θεοπασχῆται, φέρ' εἰπεῖν, ἔχρησιμοποιήσαν χωρίον τῆς ὄμιλίας, διὰ νὰ ὑποστηρίξουν τὰς θεοπασχῆτικὰς (πατροπασχῆτικὰς) δοξασίας των (βλ. ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ ΣΙΝΑΪΤΟΥ, 'Οδηγὸν, 12, PG 89, 197A).

το τοῦ Μελίτωνος, τὸ ὅποιον ἀσφαλῶς πρέπει νὰ διεῖλεται εἰς τὴν λειτουργικὴν αὐτοῦ χρῆσιν¹. Λί γλῶσσαι εἰς τὰς ὅποιας μετεφράσθη εἶναι ἡ συριακή, ἡ κοπτική, ἡ γεωργιανή καὶ ἡ λατινική. Πιθανόν νὰ μετεφράσθη καὶ εἰς ἄλλας, πλὴν τούτων, ἀλλὰ μόνον τῶν ἀναφερομένων ἐδῶ σώζονται χειρόγραφα. Ταῦτα θὰ ἀναφέρωμεν ἐν συνεχείᾳ ἀρχόμενοι ἀπὸ τῆς τελευταίας, ἡτοι τῆς λατινικῆς, χάριν εὔκολίας εἰς τὴν διεξαγωγὴν τοῦ θέματος.

Ἡ λατινικὴ χειρόγραφος παράδοσις τῆς ὁμιλίας διαθέτει τὰ ἔξῆς γνωστὰ μέχρι σήμερον χειρόγραφα.

α) Vaticanus 6454, β) Laurentianus S. Crucis, Plut. XXXIII, codex 4, γ) Laurentianus Aedilium, codex 136, δ) Vaticanus 1276, ε) Basilicae S. Petri 106, στ) Patavianus Eremitanorum 112 καὶ ζ) Capit. Veronense².

Ἐπὶ τῶν τριῶν πρώτων καὶ ἐπὶ τῆς ἑκδόσεως τῶν ἀδελφῶν Ballerini ἐβασίσθη ἡ κριτικὴ ἑκδόσις τοῦ M. H. Chadwick³, ἐπὶ δὲ τῶν λοιπῶν τεσσάρων αὐτὴ ἡ ἑκδόσις τῶν Ballerini, ἡ ὅποια συμπεριέλαβε μάλιστα τὰ ἀποσπάσματα τῆς ὁμιλίας μεταξὺ τῶν ἔργων τοῦ πάπα Λέοντος τοῦ μεγάλου (PL 54, 493-494). Ἡ λατινικὴ παράδοσις, ἡ ὅποια, σημειωθῆται ἐνταῦθα, διατηρεῖ κείμενον πιστὸν κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἡττον πρὸς τὸ ἐλληνικὸν πρωτότυπον, ἀλλὰ καὶ εἰς τινὰ σημεῖα τούτου μᾶλλον ἐν ἐλευθέρᾳ διασκευῇ⁴, οὐδὲν στοιχεῖον περὶ τοῦ συγγραφέως καὶ τοῦ τίτλου τοῦ ἔργου παρέχει, ἀποδιδομένου τούτου ἀλλωστε εἰς τὸν Λέοντα ὑπὸ τῶν χειρογράφων⁵. Τὰ διασωζόμενα τμήματα⁶ τῆς ὁμιλίας ἐπιγράφονται εἰς τὰ χειρόγραφα, συνεπῶς δὲ καὶ εἰς

1. Περὶ τῆς λειτουργικῆς χρῆσεως τῆς ὁμιλίας βλ. Π. ΧΡΗΣΤΟΥ, «Τὸ ἔργον τοῦ Μελίτωνος Περὶ πάσχα καὶ ἡ ἀκολουθία τοῦ πάθους» ἐν *Κληρογρμίᾳ* 1 (1969), σ. 66-68 καὶ R. CANTALAMESSA, μνημ. ἔργον σ. 437-439 κ.ἄ.

2. Περὶ τῶν χειρογράφων βλ. PL 54, 493 καὶ O. PERLER, *Meliton de Sardes, sur la Pâque*, Paris 1966, SC 123, σ. 46.

3. «A latin epitome of Melito's Homily on the Pascha», ἐν *JThS*, N. S. XI (1960) 76-82.

4. Βλ. π.χ. τὴν ἀρχὴν καὶ τὸ τέλος τοῦ λατινικοῦ κειμένου, ἐνθα ἡ διασκευὴ εἶναι σαρῆς.

5. Βλ. PL 54, 493 «... in quibus, etsi Leoni tribuitur, stylus tamen Leonem non sapit».

6. Τὸ εἰς τὴν ἑκδόσιν τῶν BALLERINI διασωζόμενον τεμάχιον τῆς ὁμιλίας ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὰς 3-5, 38-64, 459-65, 466-67, 473-68, 493-69, 497-505·70, 508-510·71, 514-517·71, 520-72, 528·73, 534-536 καὶ 538-539·74, 541-544·75, 546-547·549-76, 555-80, 589·80, 529-82, 608·84, 628-630·85, 642-86, 645-647-648·99, 753-757·760-100, 766·103, 787-792·794-796-797·800-801·104, 805-808 τοῦ ἐλληνικοῦ κειμένου τῆς ἑκδόσεως PERLER.

τὴν ἑκδόσιν τῶν Ballerini, ὡς *Sermo VII in Domenica Palmarum*. Τυγχάνει πάντως ἀπορίας ἄξιον πῶς καὶ διατί ἡ λατινικὴ παράδοσις ἔθεσε τὰ ἐν αὐτῇ διασωθέντα τεμάχια τῆς ὁμιλίας τοῦ Μελίτωνος ὑπὸ τὸ δονομα τοῦ πάπα Λέοντος, χωρὶς ἐν ταύτῳ τούλαχιστον εἰς τι μέρος αὐτῆς νὰ διασώσῃ σχετικὸν πρὸς ταύτην στοιχεῖον. Ἡ προσπάθεια τοῦ ἐρευνητοῦ νὰ δώσῃ ἀπάντησιν τινὰ εἰς τὰ ἐρωτήματα αὐτά, ἐλλείψει ἀποδεικτικῶν στοιχείων, θὰ ἀπετέλει ματαιοπονίαν· ἐνεκα τούτου ἡ σιωπὴ εἶναι προτιμότερα τῆς εἰκοτολογίας.

Ἡ ἀνατολικὴ συλλήβδην χειρόγραφος παράδοσις τῶν μεταφράσεων ἔχει νὰ παρουσιάσῃ μεγαλύτερον ἐνδιαφέρον ἢ ἡ λατινική, διότι ἐν αὐτῇ διαφυλάσσονται στοιχεῖά τινα περὶ τοῦ συγγραφέως καὶ τῆς ὁμιλίας, καίτοι αὐτὴ δὲν διαθέτει, συνολικῶς καὶ εἰς τὰς τρεῖς ἀναφερθεῖσας γλώσσας, περισσότερα τῆς λατινικῆς χειρόγραφα. Οὗτως ἡ συριακὴ παράδοσις τῆς ὁμιλίας ἀντιπροσωπεύεται διὰ δύο βασικῶν χειρογράφων (Brit. Mus. Syr. Addit. 12156¹ καὶ Brit. Mus. Syr. 12154²), ἡ κοπτικὴ ἐπίσης διὰ δύο (Brit. Mus. Orient. MS. 9035³ καὶ Mississippi Coptic codex I, Crosby codex⁴) καὶ ἡ γεωργιανὴ ὥσπερτως διὰ δύο ἡτοι τοῦ ὑπὸ ἀριθ. 11 κώδικος⁵ τῆς μονῆς τῶν Ἰβήρων τοῦ ἀγίου "Ορούς (ιζ' αἰών), φ. 98-100, καὶ τοῦ ὑπὸ ἀριθμ. 1246 χειρογράφου⁶ τῆς S συλ-

1. Τὸ χειρόγραφον τοῦτο ἐδημοσίευσε κατ' ἀρχὴν δ W. CURRETTON, ἐν *Spicilegium syriacum*, London 1855, σ. 49 ἐ. τὸ συριακὸν κείμενον, σ. 54-56 ἡ ἀγγλικὴ μετάφραστις ἔπειτα δ I. C. TH. DE OTTO, ἐν *Corpus Apologetarum Christi*, τόμ. IX, Jenae 1872, σ. 421-423 λατινικὴ μετάφραστις, σ. 499-501 τὸ συριακὸν κείμενον, δ I. RUCKER, *Florilegium Edessenum Anonymum*, ἐν *Sitzungsberichte der Bayer. Akademie der Wissenschaften, phil.-hist. Abteilung*, 1933, 5, 74-75, München 1933. Τὸ ίδιον ἐδημοσίευσε λατινιστὶ καὶ δ P. NAUTIN, *Le dossier d'Hippolyte et de Méliton*, Paris 1953, σ. 47-49.

2. Τὸ χειρόγραφον ἔξεδόθη καὶ μετεφράσθη ὑπὸ τοῦ P. MARTIN, ἐν J. B. PITRA, *Analecta Sacra IV*, Paris 1883, σ. 199 ἐ. τὸ συριακὸν κείμενον καὶ σ. 433 ἡ λατινικὴ μετάφραστις.

3. Τὸ κείμενον τοῦ χειρογράφου ἔξεδωκεν δ W. E. CRUM καὶ H. I. BELL, *Coptic III*, Copenhague 1922, σ. 47-49.

4. Τὸ χειρόγραφον ἀνήκει εἰς τὴν Bibliotheca Bodmeriana καὶ ἐν μέρει εἰς τὸ Πανεπιστήμιον τοῦ Μισσισσιπῆ. Ο R. KASSER ἐνεπιστεύθη τὴν δημοσίευσιν του εἰς τὸν καθηγητὴν W. H. WILLIS. 'Εὰν ἡ μετάφραστις τοῦ κώδικος τούτου εἶναι ἡ αὐτὴ ἡ καὶ διάφορος πρὸς τὴν τοῦ 9035 χειρογράφου δὲν εἶναι γνωστόν.

5. 'Ο M. Richard ἀνεκάλυψε τὸν γεωργιανὸν κώδικα καὶ ἀνεκόνωσεν αὐτὸν εἰς τὸ E' πατρολογικὸν συνέδριον ἐν Oxford τὸ 1963. Περὶ τοῦ κώδικος βλ. R. P. BLAKE, «Catalogue des mss. georgiens de la bibliothèque de la lavre d'Iviron au mont Athos», ἐν *Revue de l'orient chrétien*, 28 (1931-32) 289-361 καὶ 29 (1933-1934) 114-159·225-271.

6. Βλ. J. N. BIRDSALL, «Melito of Sardis, Περὶ τοῦ πάσχα, in georgian version», ἐν *Le Muséon* 80 (1967) 122.

λογῆς τοῦ Ἰδρύματος Χειρογράφων Kekelidze τῆς Γεωργιανῆς Ἀκαδημίας ἐν Tbilisi (Τυφλίς) (ιζ' αἰών), φ. 498 στήλ. 2- 504 στήλ. 2. Τὸ δεύτερον τοῦτο χειρόγραφον παρουσιάζει κενά τινα ἐν σχέσει πρὸς τὸν καθικα τῆς μονῆς τῶν Ἰβήρων, τὰ δποῖα ἐπισημαίνει εἰς τὴν ἐπὶ τῶν χειρογράφων τούτων βασισθεῖσαν κριτικὴν ἔκδοσιν ὁ J. N. Birdsall¹. Ελδικῶς εἰς τὰ νεώτερα ταῦτα χειρόγραφα πρέπει νὰ ἴδωμεν τοὺς ἐκπροσώπους μιᾶς διαδοχικῆς σειρᾶς χειρογράφων τῆς γεωργιανῆς παραδόσεως, τῆς ὁποίας ἀσφαλῶς, προηγήθησαν καὶ ὅλα μὴ διασωθέντα ἡ μὴ εἰσέτι ἀνακαλυφθέντα καὶ τῆς ὁποίας τὸ ἑλληνικὸν χειρόγραφον, ἐφ' οὐ ἐστηρίχθησαν, ἀπωλέσθη ἡ δὲν ἥλθεν εἰς φῶς ἀκόμη².

"Οσον ἀφορᾷ εἰς τὴν συριακὴν παράδοσιν πρέπει νὰ προσθέσωμεν διτι αὐτῇ παρουσιάζει σειρὰν ἀνθολογημάτων, τὰ δποῖα συγγενεύουν μεταξὺ τῶν. Ἐπειδὴ δὲ ταῦτα ἐνέχουν σημασίαν τινὰ σχετικῶς πρὸς τὸ ἔξεταζόμενον ἐνταῦθα ἀντικείμενον, κρένομεν ὅρθὸν νὰ ἀπαριθμήσωμεν ταῦτα ὡς παραδίδονται εἰς τὸ μνημονεύθεν ἥδη γενικὸν συριακὸν χειρόγραφον. Ταῦτα εἶναι τὰ ἔξης:

α) Additamentum 12156 (στ' αἰώνος), φ. 77r: Μελίτωνος ἐπισκόπου Ἀττικῆς πόλεως³.

β) Addit. 12155 (η' αἰώνος), φ. 34a: Τοῦ ἀγίου Μελίτωνος, ἐπισκόπου Ἰτικῆς πόλεως⁴.

γ) Addit. 14533 (η'-θ' αἰώνος), φ. 27b: Τοῦ ἀγίου Μελίτωνος, ἐπισκόπου Ἰτικῆς πόλεως⁵.

1. Βλ. ἔκδοσιν τοῦ κειμένου μετ' εἰσαγωγῆς καὶ σχολίων εἰς «Melito of Sardis. Peri tōi páscha, in georgian version», ἐν *Le Muséon* 80 (1967) 121 - 138.

2. Βλ. αὐτόθι 121 - 124.

3. Τὸ Addit. 12156 ἀποτελεῖ μέρος τοῦ συριακοῦ χειρογράφου 729, τὸ ὁποῖον φυλάσσεται εἰς τὸ Βρεττανικὸν Μουσεῖον καὶ ἐγράφη πρὸ τοῦ ἔτους 562. Τοῦτο εἰς τὰ φύλλα 1 - 10 περιέχει ἐν ἀνθολόγιον, τὸ ὁποῖον ἀποτελεῖ ἐπιτομὴν τοῦ ἀνθολογίου τοῦ Τιμοθέου Αλεξανδρείας († 477) καὶ τὸ ὁποῖον διατηρεῖται εἰς πληρεστέρουν μορφὴν εἰς τὴν ἀρμενικήν. Περιγράφην αὐτοῦ βλέπε εἰς E. SCHWARTZ, «Codex vaticanus gr. 1431. Eine antichalkedonische Sammlung aus der Zeit Kaiser Zenos», ἐν *Abh. der Bayer. Akad. der Wiss. philos.-philol. und histor. klasse*, XXXII. Bd. 6, abh., Munich 1927, σ. 97 - 130. Ἐπίσης εἰς τὰ φύλλα 69rd - 80rd περιέχεται τὸ *Florilegium Edessenum Anonymum*, τὸ ὁποῖον ἔξεδωκεν ὁ I. RUCKER ἐν *Sitzungsb. der Bayer. Akad. der Wiss., philos.-hist. abt.*, 1933, 5, Munich, 1933. Τὸ ἀνθολόγιον τοῦτο φύλξεντι τέσσαρα ἀποσπάσματα τοῦ Μελίτωνος [καὶ δύο τοῦ Ἰππολύτου Ρώμης] (βλ. P. NAUTIN, *Le dossier d'Hippolyte et de Méliton*, Patristica I, Paris 1953, σ. 43).

4. Βλ. P. NAUTIN, μνημ. ἔργον, σ. 50.

5. βλ. αὐτόθι.

δ) Addit. 14532 (η' αἰώνος περίπου), φ. 12a: Τοῦ ἀγίου Μελετίου ἐπισκόπου πόλεως Ἀντιοχείας¹.

ε) Addit. 14538 (ι' αἰώνος περίπου), φ. 88b: Τοῦ ἀγίου Μελετίου ἐπισκόπου πόλεως Ἀντιοχείας².

"Απαντα τὰ λήμματα ἀποτελοῦν κατὰ τὸν P. Nautin³ μίαν οἰκογένειαν προερχομένην ἐκ τῆς παραδόσεως, τὴν ὁποίαν ἐκπροσωπεῖ τὸ Addit. 12156, διότι ταῦτα δὲν εἶναι παρὰ κοινὸν τμῆμα⁴ τῆς δλῆς περικοπῆς, τὴν ὁποίαν περιέχει τοῦτο⁵. Ἐνῷ λοιπὸν τὰ ἀνθολογήματα ταῦτα, ἔνεκα τοῦ κοινοῦ λήμματός των ἀνήκουν εἰς τὴν ἴδιαν οἰκογένειαν τοῦ Addit. 12156, ἐν τούτοις ὡς πρὸς τὸ θέμα τῶν πληροφοριῶν αὐτῶν περὶ τοῦ συγγραφέως φαίνεται ὅτι συνιστοῦν διάφορον ὄμάδα, διότι, ὡς βλέπομεν, τὰ μὲν τρία πρῶτα φέρουν ὡς συγγραφέα των τὸν Μελίτωνα, ἐπίσκοπον Ἀττικῆς, ἢ «Ιτικῆς» πόλεως, τὰ δὲ δύο τελευταῖα τὸν Μελέτιον ἐπίσκοπον «πόλεως Ἀντιοχείας». Εἶναι δύως φανερὸν ὅτι πρόκειται ἐνταῦθα περὶ συγχύσεως τῶν δύο προσώπων περὶ τῆς ὁποίας θὰ ὄμιλήσωμεν ἐκτενέστερον εἰς τὴν συνέχειαν. Ἀναφορικῶς πρὸς τὸν τίτλον τῆς ὄμιλίας, ἀφ' ἣς ἀντλοῦνται τὰ λήμματα, δυστυχῶς ἡ συριακὴ παράδοσις οὐδὲν στοιχεῖον παραδίδει, ἡ δὲ κοπτικὴ οὔτε τὸ ὄνομα τοῦ συγγραφέως, οὔτε τὸν τίτλον τῆς ὄμιλίας διασώζει. Ἡ γεωργιανὴ παράδοσις διὰ τῶν δύο χειρογράφων αὐτῆς ὡς πρὸς μὲν τὸ ὄνομα τοῦ συγγραφέως φέρεται συνεχέζουσα τὴν παραφθορὰν τοῦ ὄντος ἀπὸ Μελίτωνος εἰς «Μελέτιον», ὡς πρὸς δὲ τὸν τίτλον τῆς ὄμιλίας παραδίδει αὐτὴν ὑπὸ τὸν τίτλον *Περὶ πάσχα ἀλλ'* εἰς ἡλλοιωμένην πως μορφήν⁶.

Τὸ γενικὸν λοιπὸν συμπέρασμα ἐκ τῆς τοιαύτης ἀναδρομῆς εἰς τὴν χειρόγραφον ἀνατολικὴν καὶ δυτικὴν τῆς ὄμιλίας παράδοσιν εἶναι ὅτι δὲ τὸ τίτλος αὐτῆς *Περὶ πάσχα* δὲν μαρτυρεῖται παρὰ μόνον δἰς εἰς τὸν πάπυρον τοῦ Bodmer XIII (ἀρχὴ καὶ τέλος τοῦ κειμένου τῆς ὄμιλίας)

1. Βλ. μνημ. ἔργον, σ. 50.

2. Βλ. αὐτόθι.

3. Βλ. αὐτόθι.

4. Τὸ κειμένον τῶν λημμάτων τούτων ἀντιστοιχεῖ πρὸς τοὺς στίχους 96, 733 - 735 τοῦ ἑλληνικοῦ κειμένου τῆς ὄμιλίας (εκδ. τοῦ O. PERLER).

5. Τὸ Addit. 12156 διασώζει ἐκ τῆς ὄμιλίας τὰς § 70 - 104.

6. Βλ. O. PERLER, μνημ. ἔργον, σ. 47. Περὶ τῆς παραλλαγῆς τοῦ τίτλου βλ. τὴν κριτικὴν ἔκδοσιν τοῦ γεωργιανοῦ κειμένου ὑπὸ J. N. BIRDSALL, ἐν *Le Muséon* 80 (1967) 123, ἐνθα κατὰ μετάφρασιν ἐκ τοῦ ἀγγλικοῦ ἔχει ὡς ἔξης: «Λόγος Μελέτιον ἐπισκόπου περὶ τῆς σημασίας τοῦ πάσχα» κατὰ τὸν γεωργ. κώδικα 11 τῶν Ἰβήρων, καὶ «Λόγος τοῦ ἀγίου πατρὸς ἡμῶν Μελέτιον ἀρχιεπισκόπου περὶ τῆς σημασίας τοῦ πάσχα», κατὰ τὸν ὑπὸ ἀριθμ. 1246 τοῦ Tbilisi (Τυφλίδος).

καὶ δις εἰς τὴν γεωργιανὴν παράδοσιν, ἀνὰ μίαν φορὰν εἰς ἕκαστον τῶν δύο χειρογράφων αὐτῆς.

Τὸ πρόβλημα, τὸ ὅποῖον θέτει ἡ συριακὴ παράδοσις τῶν ἀνθολογίων περὶ τὸ δνομα καὶ τὴν ἐπισκοπικὴν ἔδραν τοῦ Μελίτωνος, ἔρχεται νὰ ἐπισημάνῃ καὶ ἡ γεωργιανὴ παράδοσις ὡς ἀναφέρουσα μὲν τὸ δνομα τοῦ Μελίτωνος παρεφθαρμένον ὡς καὶ τὰ συριακὰ Additamenta (δ' καὶ ε'), παραλείπουσα δὲ τὴν ἐπισκοπικὴν ἔδραν, τὴν ὅποιαν ταῦτα παραδίδουν. Τὸ φαινόμενον τοῦτο τῆς κοινῆς περὶ τὸ δνομα παραφθορᾶς τῶν δύο τελευταίων συριακῶν «Προσθηκῶν» («Additamenta») καὶ τῆς γεωργιανῆς παραδόσεως ἀφ' ἐνὸς καὶ ἀφ' ἑτέρου ἡ ὑπ' αὐτῆς παράλειψις τῆς ἐπισκοπικῆς ἔδρας, δημιουργεῖ πρόβλημα ἑτέρας ἔξαρτήσεως. Ἐπίσης ἡ κοινὴ παραφθορὰ τοῦ δνόματος εἰς αὐτὰς πάλιν δημιουργεῖ ἔτερον πρόβλημα περὶ τοῦ ἀρχικοῦ κειμένου ἐπὶ τοῦ ὅποιου ἐστηρίχθη ὁ τὴν γεωργιανὴν μετάφρασιν πονήσας. Ποιὸν ἐν προκειμένῳ ὑπῆρχε τὸ ἀρχικὸν κείμενον; Ἡτο τὸ ἐλληνικὸν πρωτότυπον ὡς θέλει ὁ Birdsall¹ ἡ ἡ συριακὴ μετάφρασις αὐτοῦ, ὡς προϋποθέτει τούλαχιστον ἡ κοινὴ παραφθορὰ τῶν δύο παραδόσεων τῆς γεωργιανῆς δηλαδὴ καὶ τῆς τῶν δύο συριακῶν λημμάτων (δ' καὶ ε');

Ἡδη δὲοι γενικῶς οἱ ἐπιστήμονες, οἱ ὅποιοι ἡσχολήθησαν περὶ τὸ πρόβλημα τῆς διαφορᾶς τοῦ δνόματος ὡς καὶ τῆς ἐπισκοπικῆς ἔδρας, τὴν ὅποιαν παρουσιάζουν τὰ πέντε συριακὰ Additamenta, εἰδον εἰς αὐτὴν - καὶ πολὺ ὄρθδως - σύγχυσιν τινα περὶ τὰ πρόσωπα καὶ τὰ πράγματα, ἀλλ' αἱ προταθεῖσαι λύσεις φρονοῦμεν ὅτι δὲν εἶναι τόσον ἐπιτυχεῖς, τούλαχιστον ὡς πρὸς τὸ δεύτερον μέρος τοῦ προβλήματος, τὸ ἀφορῶν εἰς τὴν ἐπισκοπικὴν ἔδραν. 'Ἄλλ' ἀς ἔλθωμεν νὰ ἰδωμεν ἐγγύτερον ἐν ἕκαστον τούτων.

Καθ' δοσον ἀφορᾶς εἰδικῶς εἰς τὸ δνομα Μελέτιος, τὸ ὅποῖον μνημονεύουν τὰ δύο τελευταῖα Additamenta, ὁ P. Nautin² δέχεται ὅτι τοῦτο συνιστᾶ παραφθορὰν τοῦ δνόματος Μελίτων, τὸ ὅποιον μαρτυρεῖται ἀρχικῶς εἰς τὸ Addit. 12156 ὡς καὶ εἰς τὰ λοιπὰ δύο, τὰ ὅποια ἀκολουθοῦν ἀμέσως μετὰ τοῦτο, καὶ ὅτι αὕτη ἐπισυνέβη κατὰ τὴν διάδοσιν τοῦ κειμένου. Μία δὲ τοιαύτη παραφθορά, ὑποσημειώνει ὁ αὐτὸς Nautin³, ἥτο τὸ μόνον εὔκολον πρᾶγμα νὰ συμβῇ, διότι τὰ δνόματα ταῦτα εἰς τὴν συριακὴν γραφὴν ἐλαχίστην διαφορὰν παρουσιάζουν μεταξύ των. Οὕτω λοιπὸν - προσθέτομεν ἡμεῖς - ὁ ἀντιγραφεὺς τοῦ Addit. 14532 (ἡ αἰών)

ἐξ ἐσφαλμένης ἀναγνώσεως, ἡ ὅποια πιθανῶς νὰ ὠφεῖτο καὶ εἰς ἐφθαρμένην ἡ δυσανάγνωστον γραφήν, ἀντὶ Μελίτων ἀνέγνωσε καὶ ἔγραψε Μελέτιος, δνομα τὸ ὅποῖον προφανῶς ἥτο περισσότερον γνωστὸν εἰς αὐτὸν ἀπὸ τοῦ Μελίτωνος. Συνεπῶς ὑπὸ τὴν ἐπήρειαν τοῦ δνόματος τούτου ἥδυνατο νὰ ἐπέμβη διορθωτικῶς καὶ ἐπὶ τῶν λοιπῶν στοιχείων, θέτων ἐν προκειμένῳ εἰς τὴν θέσιν τῆς «'Αττικῆς πόλεως», ἡ «'Ιτικῆς πόλεως» - πράγματα πιθανῶς ἀκατανόητα δι' αὐτὸν - τὸ «'Αντιοχείας πόλεως». "Αλλωστε αἱ δύο λέξεις «'Αττική» καὶ «'Αντιόχεια» γραφικῶς⁴ εἰς τὴν συριακὴν δὲν ἀπέχουν πολὺ ἡ μία τῆς ἄλλης, ὅπότε καὶ ἐντεῦθεν ἥδυνατο νὰ προέλθῃ σύγχυσίς τις. Μεγαλυτέραν δυσκολίαν ἔχει δημιουργήσει εἰς τοὺς ἔρευνητὰς ἡ γεωγραφικὴ δνομασία «'Αττική» ἡ «'Ιτική» πόλις, τῆς ὅποιας ἐπίσκοπος φέρεται ὁ Μελίτων, δπερ ίστορικῶς εἶναι ἀμάρτυρον. 'Ασφαλῶς δὲοι ἔδω διαβλέπουν παραφθοράν τινα τοῦ κειμένου. 'Ο Cureton⁵ ἐφαντάσθη ὅτι πρόκειται μᾶλλον περὶ τοῦ Μελετίου, ἐπισκόπου («τῶν κατὰ Πόντον ἐκκλησιῶν»), ὁ ὅποῖος ἔνεκα τῆς μεγάλης αὐτοῦ παιδείας ἐπωνομάσθη ὑπὸ τῶν συγχρόνων του λογίων, κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Εὐσέβιου⁶, «τὸ μέλι τῆς 'Αττικῆς». 'Αντιθέτως ὁ Rucker⁷, θεωρήσας ὡς ἀρχικὸν κείμενον τὴν φράσιν «Μελετίου ἐπισκόπου 'Αντιοχείας παλαιᾶς» ἀντὶ τῆς φράσεως «Μελίτωνος ἐπισκόπου 'Αττικῆς πόλεως», εἰδεν εἰς τὴν περίπτωσιν ταύτην τὸ πρόσωπον τοῦ περιφήμου ἐπισκόπου 'Αντιοχείας Μελετίου. 'Αμφότεραι αἱ λύσεις αὐτοὶ ἀπορρίπτονται ὑπὸ τοῦ P. Nautin⁸ ὡς ἀσυνβίβαστοι πρὸς τὰ πράγματα καὶ τὰ νέα δεδομένα, τὰ δηοῖα ἔφερεν εἰς φῶς ἡ ἀνακάλυψις τῆς διμιλίας τοῦ Μελίτωνος, ἀν καὶ αὕτη δὲν θεωρεῖται ὑπ' αὐτοῦ ἔργον τούτου.

Δύο ἄλλοι ἐπιστήμονες, ὁ Otto καὶ ὁ Harnack, προέτειναν ίδιαν ὁ καθεὶς λύσιν εἰς δ.τι ἀφορᾶς τὴν λέξιν «'Αττική» ἡ «'Ιτική». Οὗτοι διατηρήσαντες τὸ δνομα τοῦ Μελίτωνος εἰς τὰ ἐπίμαχα χωρία ἀνεζήτησαν τὴν παραφθορὰν εἰς τὴν λέξιν «'Αττική». 'Ο μὲν Otto⁹ ὑποπτευθεὶς σύγχυσιν τινα μεταξὺ τῶν Σάρδεων καὶ τῶν 'Αθηνῶν ἐξήγαγεν ἀπὸ τὴν δευτέραν ἥτοι τὰς 'Αθήνας τὸ δνομα «'Αττική», ἀνευ οὐδεμιᾶς βεβαίως παλαιογραφικῆς βάσεως· ὁ δὲ Harnack¹⁰ παρήγαγεν ὡσαύτως αὐτὸδια μιᾶς ὑποτιθεμένης συγχύσεως ἐπισυμβάσης ἀρχικῶς εἰς τὰς λέξεις

1. Βλ. P. NAUTIN, μνημ. ἔργον, σ. 50, ὑποσημ. 4.

2. Βλ. μνημ. ἔργον, σ. 50.

3. Βλ. αὐτόθι, ὑποσημ. 4.

4. Βλ. παρὰ P. NAUTIN, μνημ. ἔργον, σ. 52.

5. Βλ. P. NAUTIN, αὐτόθι.

6. Βλ. παρὰ P. NAUTIN, αὐτόθι.

7. Βλ. παρὰ P. NAUTIN, αὐτόθι.

1. Βλ. ἐν Le Muséon 80 (1967) 122.

2. Βλ. μνημ. ἔργον, σ. 50.

3. Βλ. αὐτόθι, ὑποσημ. 4.

Σάρδεις καὶ Σαρδικὴ καὶ μιᾶς ἀκολούθως παραφθορᾶς ἐπὶ τῆς δευτέρας, ὅπότε ἐκ τοῦ Σαρδική παρήχθη τὸ Ἀττική, ἀλλὰ καὶ ἐδῶ ἄνευ παλαιογραφικῆς ἐπαληθεύσεως τῶν πραγμάτων. Τέλος δὲ P. Nautin, ὁ ὄποῖος παραθέτει δῆλας τὰς ἔκτεινας λύσεις καὶ ἀνασκευάζει αὐτάς, προτείνει μίαν ἄλλην λύσιν, ἐξ ἵσου καθ' ἡμᾶς μὴ ἴκανοποιητικήν. Κατ' αὐτὸν ἡ παράθεσις «πόλις» ὑποθέτει τὸ δνομα τὸ δνομα τῆς Ἀττικῆς διότι αὕτη θὰ ἦτο περιττὴ πρὸ δνόματός τινος, τὸ ὄποιον ἦτο γνωστὸν ὡς δνομα πόλεως. 'Η ἀσυνήθης αὐτὴ προσθήκη, ἡ ὄποια δὲν ἔχει λόγον ὑπάρξεως εἰμῇ μετὰ δνομά τι, τὸ ὄποιον ὑπηγόρευεν δῆλο πρᾶγμα ἡ τὸ δνομα πόλεως, πρέπει νὰ δρεῖται εἰς τὴν ἐνέργειαν ἐνδὲς μεταγενεστέρου ἀντιγραφέως, ὁ ὄποῖος προσπαθῶν νὰ εὔρῃ τὸ δνομα τῆς Ἀττικῆς ὡς ἐπισκοπικῆς ἔδρας, ὑπέθεσεν δὲι διφειλε νὰ ὑπάρχῃ μία πόλις καλουμένη διὰ τοῦ δνόματος αὐτοῦ καὶ ἔκρινεν δρθὸν νὰ πληροφορήσῃ τὸν ἀναγνώστην περὶ τούτου. 'Ως πρὸς τὴν Ἀττικὴν ἀγνοοῦμεν διὰ ποῖον λόγον ἡ μετὰ ποίαν σύγχυσιν εἰσήχθη εἰς τὸ λῆμμα τοῦ ἀνθολογίου, ἀφοῦ ἔχομεν τὴν ἀπόδειξιν ἐκ τοῦ παπύρου δὲι δὲν εὑρίσκετο εἰς τὸν τίτλον τοῦ πρωτοτύπου τεμαχίου¹. Δὲν θὰ σχολιάσωμεν ἰδιαιτέρως τὴν θέσιν ταύτην τοῦ Nautin. Εἰς δῆλας αὐτὰς τὰς λύσεις, αἱ ὄποιαι πράγματι δὲν ἴκανοποιοῦν τὸν μελετητήν, διότι εἶναι πολὺ ἔξεζητημέναι καὶ κάπως ἔκτὸς πραγματικότητος ἡμεῖς προτείνομεν τὴν ἔξῆς. 'Η πιθανωτέρα καὶ ἡ πλέον δυνατὴ παραφθορά, ἡ ὄποια ἡδύνατο νὰ συμβῇ εἰς λέξιν καὶ ἔξ ἥς ἡδύνατο νὰ προκύψῃ ἡ λέξις Ἀττικὴ εἶναι τὸ ἐπίθετον «ἀσιανή», ἡ «ἀσιατική»². 'Οπότε εἰς τὸν τίτλον· «Μελίτωνος, ἐπισκόπου Ἀττικῆς πόλεως» δυνάμεθα νὰ θέσωμεν δὲι τὸ φυσικώτερον, «Μελίτωνος ἐπισκόπου ἀσιανῆς ἡ ἀσιατικῆς πόλεως». Μία τοιαύτη ἐκδοχὴ εὑρίσκει τὴν ὑποστήριξιν τῆς εἰς τὰς ἀντιστοίχους ἐκφράσεις τοῦ Πασχαλίου χρονικοῦ, ἔργου τοῦ ζ' αἰῶνος, δηλαδὴ τῆς αὐτῆς ἐποχῆς, ἐξ ἥς προέρχονται καὶ τὰ συριακὰ λήμματα. Εἰς τὸ ἔργον τοῦτο εὑρίσκομεν τὰς ἔξης τρεῖς ἄκρως ἐνδιαφερούσας ἐπιγραφικὰς διατυπώσεις, ἀφορώσας εἰς τὸ πρόσωπον καὶ τὴν ἐπισκοπικὴν ἔδραν τοῦ Μελίτωνος.

α) «Ἄλλα καὶ Μελίτων ἀσιανὸς Σαρδιανῶν ἐπίσκοπος βιβλίον ἀπολογίας...»³.

1. Βλ. μνημ. ἔργον, σ. 52 - 53.

2. Τὸ ἐπίθετον ἀσιανός, ἡ, δὲν, εἶναι συνηθέστερον (βλ. LIDDELL - SCOTT, Μέγα λεξικὸν τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης, 1, Α - Δ, σ. 406).

3. Τὸ ἐπίθετον ἀσιατικός, ἡ, δὲν, σπανίζει (βλ. LIDDELL - SCOTT, 1, Α - Δ, σ. 406).

4. Βλ. PG 92, 629B· πρβλ. καὶ ΙΕΡΩΝΥΜΟΥ, *De viris illustribus* 24, PL 23, 676· «Μελίτων ἀσιανὸς Σάρδεων ἐπίσκοπος».

β) «Μελίτων Σαρδιανῶν ἐπίσκοπος μετὰ πολλὰ τῶν ἐκδοθέντων...»¹.

γ) «Μελίτων ἀσιανὸς τῆς Σάρδεων πόλεως ἐπίσκοπος»².

'Εὰν εἰς ταύτας προσθέσωμεν καὶ τὴν λιτὴν διατύπωσιν τοῦ Ἀναστασίου τοῦ Σιναΐτου «Μελίτωνος ἐπισκόπου Σάρδεων ἐκ τοῦ κ.τ.λ.»³, τότε ἔχομεν εἰκόνα τινὰ τοῦ τύπου, τὸν ὄποιον μετεχειρίζοντο κατὰ τὴν ἐν λόγῳ περίοδον προκειμένου νὰ χαρακτηρίσουν τὸ πρόσωπον τοῦ Μελίτωνος. Οὕτως εἰς τὰς τρεῖς φράσεις τοῦ Πασχαλίου χρονικοῦ παρατηροῦμεν τὰ ἔξης. α) Καὶ εἰς τὰς τρεῖς δὲ Μελίτων φέρεται ὡς ἐπίσκοπος Σάρδεων. β) Εἰς τὰς δύο ἀπαντῷ τὸ ἐπίθετον ἀσιανός, τὸ ὄποιον συνάπτεται μετὰ τοῦ δνόματος Μελίτων καὶ γ) εἰς τὴν τελευταίαν διατύπωσιν ἀπαντῷ καὶ τὸ οὐσιαστικὸν «πόλις» τὸ ὄποιον εἶναι ἀπαραίτητον συμπλήρωμα εἰς ὅλα ἀνεξαιρέτως τὰ συριακὰ λήμματα. Τώρα, μεταξὺ τῶν συριακῶν λημμάτων καὶ τῶν τοῦ Πασχαλίου χρονικοῦ διάρχουν αἱ ἔξης δύο διαφοραί. α) Εἰς τὰ πρῶτα δὲν ἀπαντῷ ἡ πόλις Σάρδεις, ἡ ὄποια εὑρηται δἰς ὡς ἐπίθετον (Σαρδιανῶν) καὶ ἀπαξ ὡς οὐσιαστικὸν (Σάρδεων) εἰς τὰ δεύτερα καὶ β) τὸ ἐπίθετον «Ἀττικὴ» ἡ «Ἴτικὴ» εἰς τὰ συριακὰ Additamenta συνάπτεται μετὰ τοῦ οὐσιαστικοῦ πόλις, ἐνῷ τὸ ἐπίθετον ἀσιανός εἰς τὰ λήμματα τοῦ Πασχαλίου ἀποδίδεται εἰς τὸν Μελίτωνα. Χωρὶς νὰ διακρίνωμεν ἀλληλεξάρτησιν τινα εἰς τὰς ἐν λόγῳ παραδόσεις δυνάμεθα, λόγῳ τοῦ δὲι αὐται ἐκφράζουν τὸν καθιερωμένον τύπον τῆς ἐποχῆς των περὶ τοῦ Μελίτωνος, νὰ ὑποθέσωμεν, λαμβάνοντες ὡς βάσιν τὴν γ' διατύπωσιν τοῦ Πασχαλίου, δὲι γραφεύς τις ἡ καὶ ἀντιγραφεύς παραλείψας τὴν δνομασίαν Σάρδεις προφανῶς χάριν συντομίας ἡ δι' ἄλλους λόγους ἔγραψε κατὰ τὸν τύπον τῶν παρατεθεισῶν διατύπωσεων «Μελίτων ἀσιατικῆς πόλεως ἐπίσκοπος» καὶ κατὰ μετάθεσιν τῶν λέξεων ἐπὶ τὸ διμαλώτερον «Μελίτων ἐπίσκοπος ἀσιατικῆς πόλεως» ἀντὶ τοῦ «Μελίτων ἀσιανὸς τῆς Σάρδεων πόλεως ἐπίσκοπος», δόπτε ἀπὸ τοῦ «ἀσιατικῆς πόλεως» κατὰ παραφθορὰν τοῦ ἐπιθέτου ἔγινεν «Ἀττικῆς ἡ Ἴτικῆς πόλεως», ὡς ἀπαντῷ εἰς τὰ τρία πρῶτα συριακὰ additamenta. Δὲν ἀποκλείεται ἡ διαδικασία αὐτὴ νὰ ἐγνώρισε μακρὰν ὅδὸν διὰ μέσου τῆς χειρογράφου παραδόσεως, ἔως δὲι φθάσῃ εἰς τὴν μορφὴν ταύτην.

1. Βλ. PG 92, 632A.

2. Βλ. PG 92, 632B.

3. Βλ. 'Οδηγὸν 12, PG 89, 197A· πρβλ. ΕΥΣΕΒΙΟΥ, 'Εκκλ. 'Ιστορίαν Δ', 13, 8 «Μελίτων τῆς ἐν Σάρδεσιν ἐκκλησίας ἐπίσκοπος» καὶ «Μελίτων τῆς ἐν Σάρδεσιν παρουκίας ἐπίσκοπος» (αὐτόθι, Δ' 26, 1).

"Οσον ἀφορᾷ εἰς τὴν παρουσίαν τοῦ δύναματος «Μελέτιος» ἀντὶ «Μελίτων» εἰς τὴν γεωργιανὴν παράδοσιν πρέπει νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι ἐνδέχεται τοῦτο νὰ ὀφείλεται εἰς ἀνεξάρτητον σύγχυσιν μεταξὺ τῶν δύο δύναμάτων ὡς καὶ εἰς τὴν συριακὴν παράδοσιν, ἐνδέχεται δμως νὰ ὀφείλεται καὶ εἰς ἄλλους λόγους ήτοι εἰς ἔξαρτησιν τῆς πρώτης ἐκ τῆς δευτέρας, ὅπότε εἴμεθα ὑποχρεωμένοι νὰ δεχθῶμεν ὅτι ἡ γεωργιανὴ μετάφρασις ἐστηρίχθη εἰς τὴν συριακήν καὶ δχι εἰς τὸ ἑλληνικὸν πρωτότυπον. Μία τοιαύτη ἀποψίς ἵσως θὰ ἡτο δυνατὸν νὰ ὑποστηριχθῇ βεβαιώτερον μόνον ἐπὶ τοῦ κειμένου αὐτῆς ταύτης τῆς γεωργιανῆς μεταφράσεως συγκρινομένου πρὸς τὸ ἑλληνικὸν πρωτότυπον τῶν ἑλληνικῶν παπύρων καὶ τῶν συριακῶν λημμάτων, ἀλλ' αὐτὸς εἶναι πλέον ἔργον κριτικοῦ τοῦ κειμένου. Πάντως ἐπὶ τοῦ σημείου τούτου δυνάμεθα νὰ ἐπικαλεσθῶμεν τὴν γνώμην τοῦ ἐκδότου O. Perler¹, ὃ ὅποῖς λέγει ὅτι τὸ γεωργιανὸν κείμενον ἔχει ἀτελείας, ἀν καὶ δχι μεγάλης σπουδαιότητος. Αἱ ἀτέλειαι αὐταί, δυνατὸν νὰ ὀφείλωνται ἡ εἰς γλωσσικὴν ἀνεπάρκειαν τοῦ μεταφραστοῦ, εἴτε αὐτὸς ὑπῆρξεν "Ἐλλην γνωρίζων τὴν γεωργιανὴν εἴτε Γεωργιανὸς ἑλληνομαθής, ἡ εἰς τὸ ὅτι ἡ μετάφρασις δὲν ἐγένετο ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ ἑλληνικοῦ πρωτοτύπου, ἀλλ' ἐπὶ τῇ βάσει ἄλλης μεταφράσεως, συριακῆς ἐν προκειμένῳ, ἡ ὅποια ἀσφαλῶς ἐπεβαρύνετο καὶ διὰ τῶν ἴδιων αὐτῆς ἰδιωμάτων², τὰ ὅποια ἀπὸ γλώσσης εἰς γλῶσσαν δημιουργοῦν ὑπωσδήποτε μεταφραστικὰς δυσκολίας. Πάντως δι' ἡμᾶς παραμένει δυσεξήγητον τὸ γεγονός ὅτι, ἐνῷ ἡ μέχρι τοῦδε γνωστὴ ἑλληνικὴ χειρόγραφος παράδοσις τῶν παπύρων διατηρεῖ διὰ τοῦ παπύρου Bodmer XIII σαφῶς καὶ λακωνικώτατα τὰ κύρια στοιχεῖα τῆς ταυτότητος τοῦ συγγραφέως καὶ τοῦ ἔργου αὐτοῦ ἡτοι «Μελίτωνος Περὶ πάσχα», ἡ γεωργιανὴ παράδοσις ἀντιθέτως καὶ διὰ τῶν δύο αὐτῆς χειρογράφων διασώζει τόσον τὸ δύναμα τοῦ συγγραφέως ὅσον καὶ τὸν τίτλον τῆς ὁμιλίας ὑπὸ μορφὴν δχι μόνον ἡλοιωμένην, ἀλλὰ καὶ ἐμπεπλουτισμένην³ ἐν ταυτῷ, πρᾶγμα τὸ ὅποιον φέρει ταύτην ἐγγύτερον πρὸς τὴν συριακὴν ἡ τὴν ἑλληνικὴν παράδοσιν τοῦ κειμένου. Εἶναι λοιπὸν δυνατὸν ὁ μεταφραστὴς νὰ εἴχειν ἐνώπιόν του ἑλληνικὸν κείμενον τοιαύτης μορφῆς ὡς πρὸς τὰ στοιχεῖα ταυτότητος τοῦ ἔργου, ὅποιαν ἐμφανίζει ἡ γεωργιανὴ παράδοσις; Εἶναι κάπως δύσκολον νὰ δεχθῶμεν μίαν τοιαύτην ἐκδοχὴν ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ὅσων ἔχοιμεν ὑπ' δψιν μέχρι σήμερον στοιχείων. 'Απε-

1. Βλ. *Méliiton de Sardes sur la Pâque*, σ. 50.

2. Περὶ τῆς ἰδιωτυπίας τῆς συριακῆς γλώσσης βλ. Σ. ΣΑΚΚΟΥ, 'Υπόμνημα εἰς τὴν ἐπιστολὴν τοῦ Ἰουδα, Θεσσαλονίκη 1970, σ. 201 καὶ 272.

3. Περὶ ἔξελίξεως τῶν ἐπιγραφῶν βλ. Σ. ΣΑΚΚΟΥ, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 243-244.

ναντίας, τὸ γεγονός ὅτι ἡ Ἰβηρικὴ ἐκκλησία ἀπὸ τοῦ στ' αἰῶνος ἡ καὶ ἐνωρίτερον ἀκόμη ὑπήγετο εἰς τὴν Ἀντιόχειαν μέχρι τῶν μέσων τοῦ αἰώνος¹, καθιστᾶς μᾶλλον βεβαίαν τὴν μετάφρασιν εἰς τὴν γεωργιανὴν ἐκ τῆς συριακῆς γλώσσης.

β) 'Ο τίτλος «Ἐλις τὸ πάθος»

Διὰ πρώτην φορὰν καθίσταται γνωστὸς ὁ τίτλος οὗτος τῆς ὁμιλίας τοῦ Μελίτωνος περὶ τὰ τέλη τοῦ στ' αἰῶνος. 'Αναστάσιος ὁ Σιναϊτης², παραδίδει αὐτὸν εἰς τὸν 'Οδηγόν του (12, PG 89, 197A). Μετὰ τὸν 'Αναστάσιον ὁ Εὐθύμιος ὁ Ζιγαβηνὸς σημειώνει τὸ αὐτὸς χωρίον τοῦ 'Αναστάσιον μεθ' ὅλης τῆς σχετικῆς συναφείας τοῦ 12 κεφαλαίου τοῦ 'Οδηγοῦ, ἀλλ' ἄνευ τοῦ τίτλου τοῦ ἔργου (*Πανοπλία*, Τίτλος ιη', PG 130, 1097). Συνεπῶς ἐνδιαφέρουσα εἶναι δι' ἡμᾶς ἡ μαρτυρία τοῦ πρώτου, διότι αὐτός, παραδίδων τὸ χωρίον τῆς ὁμιλίας, «'Ο Θεὸς πέπονθεν ὑπὸ δεξιῶν ἴσραγηλίτιδος», δηλώνει ἀρχῆθεν «Μελίτωνος ἐπισκόπου Σάρδεων ἐκ τοῦ λόγου τοῦ εἰς τὸ πάθος». Τὴν μαρτυρίαν ταύτην τοῦ 'Οδηγοῦ υἱοθετήσας δ. C. Bonner³ ἐδημοσίευσεν, ὡς εἰδομεν, τὴν ὁμιλίαν τοῦ Μελίτωνος ὑπὸ τὸν τίτλον *Ἐλις τὸ πάθος*. Τὰ ἔρωτήματα δμως, τὰ ὅποια τίθενται ἐνταῦθα εἶναι τὰ ἔξης. Πόθεν ὁ 'Αναστάσιος ἀντιτεῖ τὸν τίτλον τοῦτον καὶ ποίαν παράδοσιν ἀντιπροσωπεύει ἡ ἐν τῷ 'Οδηγῷ μαρτυρία; Εἶχεν ὁ 'Αναστάσιος ἐνώπιόν του ἄμεσον τῆς ὁμιλίας χειρόγραφον παράδοσιν ἡ ἐμμεσόν τινα, δηλ. ἐκκλησιαστικόν τι σύγγραμμα, παραδίδον τὴν ὁμιλίαν ὑπὸ τὸν ἀνωτέρω τίτλον; Καὶ ἐὰν μὲν εἴχεν ὑπ' δψιν του χειρόγραφον τῆς ὁμιλίας παράδοσιν, τίς αὕτη; 'Ητο παράδοσις τοῦ ἑλληνικοῦ κειμένου τῆς ὁμιλίας ἡ παράδοσις συριακή;

'Εκ τῆς ἡδη γνωστῆς εἰς ἡμᾶς χειρογράφου παραδόσεως οὐδὲν χειρόγραφον ἑλληνικὸν ἡ ἀλλόγλωσσον, ἐξ ἐκείνων τὰ ὅποια ἐμνημονεύσαμεν προηγουμένως, διασώζει τὸν τίτλον, τὸν ὅποιον παραδίδει εἰς τὸν 'Οδηγόν του ὁ 'Αναστάσιος. 'Ο P. Nautin⁴ φαίνεται νὰ δέχεται ὡς πηγὴν τοῦ Σιναϊτοῦ ἐν ἀρχαῖον ἑλληνικὸν ἀνθολόγιον, ἀπὸ τοῦ ὅποιου ἐξαρ-

1. Βλ. Μητροπολίτου Σάρδεων Μαξίμου, «Ἡ Ἐκκλησία Γεωργίας (Ιβηρίας)», ἐν *Θεολογία* 36 (1965) 353-372 καὶ 529-548 καὶ ἐν *Θεολογία* 37 (1966).

2. Κατὰ τὸν Σ. ΣΑΚΚΟΥ, συγγραφεὺς τοῦ 'Οδηγοῦ εἰναι 'Αναστάσιος Σιναϊτης, δ. B' πατριάρχης Ἀντιοχείας (βλ. Περὶ 'Αναστασίων Σιναϊτῶν, Θεσσαλονίκη 1964, σελ. 39 - 41).

3. 'Η ἔκδοσις τοῦ BONNER ἐβασίσθη ἐπὶ τοῦ ἑλληνικοῦ παπύρου Chester Beatty - Michigan.

4. Βλ. μηνη. ἔργον, σ. 83 - 84.

τῶνται κατ' αὐτὸν καὶ τὰ μνημονεύθέντα συριακὰ λήμματα καὶ τὸ ὅποιον ἀπωλέσθη. Τὸ ἀνθολόγιον τοῦτο, κατὰ τὸν αὐτὸν Nautin, περιεῖχεν ἔκτενεστέραν τῶν συριακῶν ἀνθολογίων ὅλην¹. 'Αλλ' ὁ P. Nautin οὔτε κανὸν ἐκφράζει ὑποψίαν περὶ τοῦ ἀν τὸ χειρόγραφον ἐπιτλοφόρει τὸ περιεχόμενόν του διὰ τοῦ τίτλου, τὸν ὅποιον προσάγει ὁ 'Αναστάσιος. Οὗτος θεωρεῖ τὸν τίτλον ὡς παραχθέντα ἐκ τῆς φράσεως «Ο Θεὸς πέπονθεν ὑπὸ δεξιᾶς ἴσραηλίτιδος»², ἡ ὅποια ὄπωσδήποτε ἀποτελεῖ παραλλαγὴν τῶν στίχων τῆς διμιλίας.

«Ο Θεὸς πεφόνευται,

ὁ βασιλεὺς τοῦ Ἰσραὴλ ἀνήρηται

ὑπὸ δεξιᾶς ἴσραηλίτιδος» (96, 735-737, ἔκδ. O. Perler).

Θεωροῦμεν, κατ' ἀρχήν, τὴν ἔξήγησιν ταύτην τοῦ Nautin, ὡς πρὸς τὴν προέλευσιν τοῦ τίτλου, εὐλογὸν καὶ δυνατήν, ἀλλ' οὐχὶ ἐν ταυτῷ καὶ πειστικήν, διότι εἰναι κυρίως ὑπόθεσις καὶ δύναται νὰ διεκδικήσῃ πιθανότητας ἀληθείας, δύσας καὶ οἰαδήποτε ἀλλή ὑπόθεσις, διὰ τῆς ὅποιας θὰ ὑπεστηρίζετο ὅτι ὁ 'Αναστάσιος ἐνδέχεται νὰ εἴχεν ὑπ' ὅψιν του χειρόγραφον τῆς διμιλίας παράδοσιν ἐπιγράφουσαν αὐτὴν ὑπὸ τὸν εἰς τὸν 'Οδηγὸν του παραδιδόμενον τίτλον. Μία τοιαύτη ὑπόθεσις δύναται νὰ εὕρῃ στήριγμα ἐπὶ τῆς ἀπόψεως αὐτοῦ τοῦ Nautin, ὁ ὅποιος λέγει ὅτι ὁ 'Αναστάσιος ἡρύσθη τὸ χωρίον οὐχὶ ἐξ αὐτῆς ταύτης τῆς διμιλίας, ἀλλ' ἐκ τινος ἐλληνικοῦ ἀνθολογίου μὴ διασωθέντος³. Καὶ πράγματι, ποῖος δύναται νὰ διαβεβαιώσῃ ὅτι τὸ ἀνθολόγιον αὐτὸ δὲν ἔφερε τὸν τίτλον, τὸν ὅποιον παραθέτει ὁ 'Αναστάσιος εἰς τὸν 'Οδηγὸν του; Οὕτε βεβαίως ἡμεῖς δυνάμεθα νὰ βεβαιώσωμεν τοιοῦτόν τι, ἀφοῦ ἐλλείπονται πρὸς τοῦτο σχετικαὶ πληροφορίαι, ἀλλ' ὄπωσδήποτε διὰ τῶν λεγομένων ἐνταῦθα διανοίγομεν μίαν δυνατότητα εἰς τὴν θεώρησιν τῶν πραγμάτων.

Κατὰ τὸν O. Perler⁴ ὁ τίτλος αὐτὸς ἀνακαλεῖ εἰς τὴν μνήμην ἡμῶν μίαν διμιλίαν σωζομένην εἰς τὴν συριακήν, ἡ ὅποια φέρεται ὑπὸ τὸν περίεργον τίτλον «Περὶ ψυχῆς καὶ σώματος καὶ πάθους τοῦ Κυρίου ἡμῶν»⁵

1. Βλ. ἔνθ' ἀνωτ.

2. Βλ. αὐτόθι· πρβλ. καὶ O. PERLER, μνημ. ἔργον, σ. 17.

3. Βλ. μνημ. ἔργον, σ. 84.

4. Βλ. μνημ. ἔργον, σ. 17.

5. 'Η διμιλία αὐτὴ εὑρίσκεται καὶ ἐν Brit. Mus. Addit. 17192, φ. 278α ἔξε-860η δὲ ὑπὸ τοῦ W. BUDGE ἐν *Coptic homilies in the dialect of upper Egypt*, Londres 1910, σ. 410 - 415, μετ' ἀγγλικῆς μεταφράσεως 417 - 424. Τὰ δύο κείμενα τῆς συριακῆς ταύτης διμιλίας δὲν παρουσιάζουν παρὰ ἀσημάντους παραλλαγὰς εἰς τοὺς δύο κώδικας. Μετὰ μέρους τῆς ἐν λόγῳ διμιλίας συμπίπτει τὸ Additamentum τοῦ 'Αλεξανδροῦ 'Αλεξανδρείας, τὸ ὅποιον περιέχεται ἐπίσης α) εἰς τὸν Vatic. Syr. 368 μετὰ τὴν διμιλίαν τούτου β) εἰς τὸ *Florilegium Edessenum Ano-*

καὶ ἡ ὅποια ὑπὸ τοῦ κώδικος Vaticanus Syr. 368 ἀποδίδεται εἰς τὸν 'Αλεξανδρον 'Αλεξανδρείας († 328)¹. 'Αλλὰ ποίᾳ συσχέτισις δύναται νὰ γίνη μεταξὺ τῶν δύο ἔργων καὶ συνεπῶς τῶν τίτλων των; Βεβαίως ἡ εἰς τὸν 'Αλεξανδρον ἀποδιδομένη διμιλία περιέχει ὠρισμένα τεμάχια²,

nymum (Addit. 12156 φ. 77r³) γ) εἰς διαφόρους μάρτυρας τοῦ ἀνθολογίου τοῦ Τιμοθέου Αἰλούρου, ὡς εἰς τὴν συριακὴν ἐπιτομὴν αὐτοῦ ἐπικεφαλῆς τοῦ Addit. 12156 φ. 5r⁴, εἰς τὴν ἀρμενικὴν μετάφρασιν καὶ δ) εἰς *Fides Patrum* τοῦ κόπτου Παύλου Ibn Raga, μὴ σωζομένου εἰς τὴν κοπτικὴν ἀλλὰ εἰς ἀραβικὴν καὶ αἰθιοπικὴν μετάφρασιν. Εἰς τὸ *Florilegium Edessenum Anonymum* τὸ Additamentum φέρεται τίτλον «Τοῦ ἀγίου 'Αλεξανδρου, ἀρχιεπισκόπου 'Αλεξανδρείας ἀπόσπασμα ἐκ τοῦ λόγου περὶ ἐνσαρκώσεως» καὶ μνημονεύμενον διὸ φέρεται μίαν φοράν ὑπὸ τὸ δινομα τοῦ Μελίτωνος, φ. 70r (RUCKER, Fragm. 16) καὶ μίαν φοράν ὑπὸ τὸ δινομα 'Αλεξανδρου 'Αλεξανδρείας, φ. 77V (RUCKER, Fragm. 77). 'Επισῆς εὑρηται διὰ τρίτην φοράν εἰς τὸ ἴδιον χειρόγραφον ἀλλ' ἀτελές, εἰς τὴν ἀρχὴν τοῦ 'Ανθολογίου τοῦ Τιμοθέου Αἰλούρου, φ. 5r. 'Ο Kruger παρὰ τὰς διαφορὰς ὑπεστήριξεν διὰ τὰ δύο τεμάχια εἰχον δύο διαφορετικοὺς συγγραφεῖς καὶ διὰ τοῦ διαφορετικούς συγγραφεῖς τῆς διμιλίας ἐπωφελήθη τοῦ συγγραφέως τοῦ Additamentum, ητοι τοῦ Μελίτωνος. Τὴν ἀποψιν ταύτην δέχεται καὶ δ C. Bonner, «The Homily on the Passion by Melito bishop of Sardis and some fragments of the apocryphal Ezekiel» (*Studies and Documents* 12), London 1940. 'Ο W. Budge ἐδημοσίευσεν, τὸ 1910, συμφώνως πρὸς τὸν Πάπυρον cod. or. 1551 τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου, τὴν αὐτὴν διμιλίαν κοπτιστί, εἰς κείμενον πληρέστερον, ἔνθα εὑρηται διλόκληρον τὸ περιεχόμενον τῆς συριακῆς διμιλίας μετὰ τῶν φανερῶν πλεονασμάτων τοῦ Additamentum. 'Η σύμπτωσις τοῦ κοπτικοῦ κειμένου καὶ τοῦ Additamentum πιστοποιεῖ πλέον διὰ τὰ σῦτα καλούμενα «περιστεύματα» τοῦ Add. ἀπετέλουν μέρος τοῦ ἐλληνικοῦ κειμένου τῆς διμιλίας. Τὸ Add. ἐπιτρέπει λοιπὸν νὰ ἀναγνωρίσωμεν πᾶς μία ἀπλῆ «citation par extraits juxtaposés», ἡ ὅποια ἡντλήθη ἐκ τοῦ ἐλληνικοῦ κειμένου καὶ οὐχὶ ἐκ τῆς συριακῆς μεταφράσεως, ἡ ὅποια ἐμφανίζει κενά (βλ. P. NAUTIN, *Le dossier d'Hippolyte et de Méliton*, Paris 1953, σ. 56 - 58).

1. Βλ. W. SCHNEEMELCHER, «Der Sermo: De anima et corpore. Ein Werk Alexanders von Alexandrien?», ἐν *Festschrift für Günther Dehn*, Neukirchen 1957, σ. 119-143.

2. Πρόκειται περὶ τοῦ εἰς τὴν λατινικὴν σωζομένου ἀποσπάσματος ἐκ τῆς πραγματείας τοῦ Μελίτωνος «Περὶ ψυχῆς καὶ σώματος . . .» (βλ. ἔκδ. OTTO, *Corpus Apologetarum*, fragm., σ. 419· RUCKER, 16-17· P. NAUTIN, *Le dossier d'Hippolyte et de Méliton de Sardes sur la Pâque et Fragments*, ἐν SC 123, Paris 1966, σ. 236 - 239 μετὰ γαλλικῆς μεταφράσεως). 'Ο τίτλος τῆς πραγματείας συμπληρώοιται διὰ ἀκόμη δισαναγνώστου ὅρου «ηγενοίσ». 'Ενια τῶν χειρογράφων ἔχουν αὐτὴν ἐν οἷς, ἀλλὰ ἔχουν αὐτὴν νοῦς» καὶ δ Ρουφίνος «et mente» (βλ. ΕΥΣΕΒΙΟΥ, 'Ἐκκλ. IV, 26, 2, SC 31, σ. 208). Κατὰ SCHWARTZ (βλ. αὐτόθι) ἡ ἀρχικὴ γραφὴ ήτο αὐτὴ ἐνδεικνύει «ἡ ἐνδεικνύει» καὶ διωρθώθη ἐπειτα εἰς «ἡ νοῦς», κατὰ δὲ τὸν Π. ΧΡΗΣΤΟΥ (βλ. ἀρθρον «Μελίτων», ἐν ΘΗΕ 8, 978), ἡ λέξις «ηγενοίσ» πρέπει νὰ διαβασθῇ «ἐν ἐνώσει». 'Αλλοι πάλιν δεχόμενοι τριχοτομικὴν παρὰ τῷ Μελίτωνι ἀντίληψιν ὑποστηρίζουν τὴν ἀνάγνωσιν «καὶ νοῦς». Δὲν νομίζομεν διμως διὰ τὴν τριχοτομικὴν ἀντίληψιν

τὰ ὅποια ἀποδίδονται εἰς τὸν Μελίτωνα, ἀλλὰ πέραν τούτων τὰ δεδομένα οὐδένα συσχετισμὸν ἐπιτρέπουν ἀναφορικῶς πρὸς τὴν προέλευσιν τοῦ εἰς τὸν Ὁδηγὸν τοῦ Ἀναστάσιου μαρτυρουμένου τίτλου.

Ἐν ζήτημα τὸ ὅποιον πρέπει νὰ συζητήσωμεν ἐνταῦθα εἰναι καὶ τὸ τῆς συναφείας εἰς τὴν ὅποιαν ὁ Ἀναστάσιος παραδίδει τὸν τίτλον τῆς διμιλίας καὶ τὸ ἔξι αὐτῆς λῆμμα, τὸ ὅποιον ἡ μέχρι τοῦδε γενομένη ἔρευνα οὐδόλως ἔθιξε. Συγκεκριμένως ὁ P. Nautin, ὁ ὅποιος περισσότερον παντὸς ἄλλου ἔρευνῃ τὸ θέμα τοῦτο, οὐδόλως ποιεῖται λόγον περὶ τῆς συναφείας εἰς ἥν εὑρηται ὁ τίτλος τοῦ ἔργου καὶ τὸ σχετικὸν χωρίον ἐντὸς τοῦ Ὁδηγοῦ. Αὕτη διμως ἐνέχει μεγάλην σπουδαιότητα εἰς ὅ,τι ἀφορᾷ εἰς τὴν γένεσιν ἡ τὴν προέλευσιν τοῦ τίτλου, διὰ τοῦτο καλὸν εἶναι νὰ παρουσιάσωμεν αὐτὴν ἐν δόλιγοις. Εἰς τὸ 12ον κεφάλαιον τοῦ Ὁδηγοῦ του ὁ Ἀναστάσιος ποιεῖται λόγον περὶ τῆς αἱρέσεως τῶν θεοπασχιτῶν, οἱ ὅποιοι προκειμένου νὰ κατοχυρώσουν τὰς δοξασίας των χρησιμοποιούν γραφικὰς καὶ πατερικὰς μαρτυρίας, ὡς ἀλλωστε ἐπραττον πάντοτε οἱ πάσης φύσεως αἱρετικοί. Ἐδῶ λοιπὸν ὁ Ἀναστάσιος παραθέτει ἐπτὰ πατερικὰς ρήσεις καὶ μίαν γραφικήν¹, ἐκ τῶν πολλῶν τὰς

κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην μεταξὺ τῶν χριστιανῶν συγγραφέων καὶ δὴ τῶν ἀπολογητῶν ἔξεφράζετο διὰ τοῦ σχῆματος, σῶμα, ψυχὴ, νοῦς. Οἱ ἀπολογηταὶ χρησιμοποιοῦν τὸ σχῆμα σῶμα, ψυχὴ, πνεῦμα, διὰ τοῦ συμφωνότερον τῇ Γραφῇ. Ὄπο τὸ πρῆσμα τοῦτο θεωρούμενος ὁ τίτλος τοῦ μελιτωνίου συγγράμματος πρέπει νὰ ἡτο Περὶ ψυχῆς, σῶματος καὶ πνεύματος. Εἰς τὴν ἀνάγνωσιν «πνεύματος» συνηγορεῖ μετ' ἐλαχίστων ἀλλοιώσεων καὶ ἡ παλαιογραφικὴ ἔξτασις τῆς λέξεως. Ἀλλὰ δὲν πρόκειται οὔτε περὶ αὐτοῦ. Ὁρθοτέρα εἰναι καθ' ἡμᾶς ἡ ἔξῆς γραφὴ τῶν χειρογράφων BD (βλ. κριτικὸν ὑπόμνημα ἐν SC 31, σ. 208), ἀδὲ περὶ ψυχῆς καὶ σῶματος ἥν· ἐν οἷς καὶ ὁ Περὶ λουτροῦ . . .», μαρτυρουμένη ἀλλωστε καὶ ὑπὸ τοῦ Νικηφόρου Καλλίστου (βλ. Ἐκκλ. Ἰστ. Δ', 10, PG 145, 997, ἀδὲ περὶ ψυχῆς αὐτῷ καὶ σῶματος πεπονημένος ἐστίν. Ἐν οἷς καὶ ὁ Περὶ λουτροῦ . . .). Ἡ γραφὴ καὶ ἡ στίξις τῶν καθίκων αὐτῶν καὶ τοῦ Νικηφόρου εἰναι δρθαί. Ἀλλωστε ἡ ἔκφρασις «ἐν οἷς . . .» ἐπιχωριάζει εἰς ἀναλόγους θέσεις παρ' Εὐσέβιῳ, ὡς φέρ' εἰπεῖν ἐν τῷ καταλόγῳ τῶν ἔργων τοῦ Ἰωσήπου, ἔνθα ἀναγινώσκουμεν «. . . καὶ ἔτερα δι' αὐτοῦ φέρεται σπουδῆς δξια δύο, τὰ περὶ τῆς Ἰουδαίων ἀρχαιότητος, ἐν οἷς καὶ ἀντιρρήσεις πρὸς Ἀπίλωνα» (Ἐκκλ. Ἰστορία Γ', 9, 4, SC 31, σ. 115). Τὸ ἡνὶ νοόν, διασωζόμενον ὑπὸ ἐτέρων χειρογράφων, (βλ. SC 31, 208), εἰς τὴν σειρὰν τῶν δρων τοῦ τίτλου τοῦ ἔργου, τρίτων ἐρχόμενον δὲν λέγει τίποτε. Ὁ δλος δὲ τίτλος τοῦ ἔργου καθίσταται ἀκατανόητος λόγῳ ἀκριβῶς τῆς σειρᾶς ταύτης τῶν δρων, ἐκτὸς ἐδὲ δεχθῆ τις ἐνταῦθα κεχωρισμένα ἔργα, πρᾶγμα μᾶλλον ἀπίθανον. Ὁ F. A. HEINICHEN, ἐκδότης τῆς παλαιᾶς ἐκδόσεως τῆς Ἰστορίας τοῦ Εὐσέβιου (*Eusebii Pamphili, Historiae ecclesiasticae libri X*, Lipsiae 1827, τόμος 1ος, σ. 398, ὑποσημ. 4), στηριζόμενος ἐπὶ τινῶν χειρογράφων καὶ τοῦ Ρουφίνου, μεταφράσαντος «*De anima et corpore et mente*», δὲν φάνεται νὰ ἔχῃ δικαιον δεχόμενος τὸν τίτλον αὐτὸν.

1. Πρόκειται περὶ τοῦ χωρίου ἐκ τῆς Α' πρὸς Κορινθ. 7, 8 ἐπιστολῆς τοῦ Παύλου, PG 89, 196C.

ὅποίκς ἐχρησιμοποίουν οἱ αἱρετικοὶ οὗτοι. Μεταξὺ δὲ τούτων συγκαταλέγεται καὶ ἡ τοῦ Μελίτωνος «ἐκ τοῦ λόγου τοῦ εἰς τὸ πάθος». Ἐκ τῶν ἐπτὰ πατερικῶν ρήσεων τοῦ Ὁδηγοῦ δὲ Ἀναστάσιος μόνον δύο κατονομάζει τοὺς τίτλους τῶν ἔργων², ἔξι δὲν ἀντλοῦνται, προσθέτων ἐν ταύτῳ τὰ ὄντα πατερικῶν συγγραφέων, ἐνῷ εἰς τὰς πέντε ὑπολοίπους κατονομάζει τοὺς συγγραφεῖς³ χωρὶς νὰ μνημονεύῃ τὰ ἔργα των. Συνεπῶς καθίσταται σαφές ἐκ τοῦ διλου κειμένου τοῦ Ὁδηγοῦ⁴ ὃτι ὁ Ἀναστάσιος παρέλαβε τὸ χωρίον - διατί δχι καὶ τὸν τίτλον τοῦ ἔργου; - ἀπὸ τῶν αἱρετικῶν τούτων. Πάντως δὲν πρέπει νὰ ἀποκλεισθῇ δι' αὐτὸν ἡ δυνατότης γνώσεως τῆς διμιλίας καὶ ἔξι ἀλλης δόδοι ἀνεξαρτήτου ταύτης, διότι δὲν διδοῖς φαίνεται ὡς γνωρίζων καλῶς τὸν Μελίτωνα, ὑπὲρ τοῦ ὅποιου μάλιστα ἐκφράζεται μετὰ πολλοῦ σεβασμοῦ καὶ βαθείας ἐκτιμήσεως⁵, ὡς καὶ ἀλλα ἔργα αὐτοῦ. Οὕτω φέρ' εἰπεῖν εἰς τὸν Ὁδηγόν του⁶ ἀναφέρει τὸ Περὶ σαρκώσεως τοῦ Χριστοῦ ἔργον, τὸ διόποιον ὑπὸ τοῦ Εὐσέβιου⁷ φέρεται ὑπὸ τὸν τίτλον Περὶ γεννήσεως τοῦ Χριστοῦ. Τοῦτο φανερώνει ὃτι ὁ Ἀναστάσιος κατὰ τὴν παράδοσιν τῶν ἔργων τούτων δὲν τηρεῖ πιστῶς ἐν σχέσει πρὸς τὸν κατάλογον τοῦ Εὐσέβιου τοὺς τίτλους των, καὶ ἔνεκα τούτου πρέπει νὰ εἰμεθα δλίγον ἐπιφυλακτικοί, ἀν καὶ κατ' οὐσίαν οὗτος δὲν ἀφίσταται τῆς πραγματικότητος.

'Ως πρὸς τὸ ἐπίμαχον χωρίον, ἐφ' δσον δ συντάκτης τοῦ Ὁδηγοῦ παραλαμβάνει, ὡς φαίνεται, τοῦτο ἀπὸ τῶν θεοπασχιτῶν, θεοδοσιανῶν καὶ γαλανιτῶν, πιστεύομεν ὃτι παρέλαβεν αὐτὸν ὡς καὶ παρέδωκε. Κατὰ συνέπειαν ἡ παραλλαγὴ τῆς γραφῆς «πέπονθεν»⁸ ἀντὶ τοῦ «πεφόνευται», διὰ τοῦτον τῆς διμιλίας κατὰ τὸ πλεῖστον μέρος τῶν χειρογράφων αὐτῆς⁹, ἀνήκει μᾶλλον εἰς τοὺς αἱρετικοὺς τούτους καὶ

1. Ἐκτὸς τῆς τοῦ Μελίτωνος συγγραφῆς μνημονεύει: «τοῦ ἀγίου Κυρίλλου κατὰ Νεστορίου» (αὐτόθι: 197Α).

2. Πρόκειται περὶ τῶν Ἰγνατίου Ἀντιοχείας, Ιουλίου ἐπισκόπου Ρώμης καὶ Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου (τρίς ἀναφερομένου) (αὐτόθι: 196 - 197AB).

3. Βλ. π.χ. τὸ ἐπὶ κεφαλῆς χωρίον «χρήστεις ἐκ πολλῶν δλίγαι, ἀς προσφέρουσι θεοδοσιανοὶ καὶ γαλανῖται, ἀγωνιζόμενοι παθητὸν σὺν τῇ σαρκὶ δεῖξαι καὶ τὸν ἐν αὐτῇ Θεὸν Λόγον . . .» (αὐτόθι: 196C).

4. Βλ. αὐτόθι, PG 89, 228D - 229A. «Ἀμέλεις γοῦν ὁ θεῖος καὶ πάνσοφος ἐν διδασκαλίοις Μελίτων κ.τ.λ.».

5. Αὐτόθι 228D «. . . ἐν τῷ περὶ σαρκώσεως Χριστοῦ λόγῳ τρίτῳ . . .», διὰ τοῦτον τῆς διμιλίας κατὰ τοῦ Μαρκίωνος (αὐτόθι: 229A).

6. Βλ. Ἐκκλ. Ἰστορία Δ', 26, 2.

7. «Ἡ γραφὴ αὐτὴ εἰναι μοναδικὴ καὶ μαρτυρεῖται μόνον ὑπὸ τοῦ Ὁδηγοῦ.

8. Βλ. κριτικὸν ὑπόμνημα ἐν τῇ ἐκδόσει τοῦ O. PERLER, *Méliiton de Sardes, sur la Pâque*, Paris 1966, σ. 117.

όχι εἰς τὸν Ἀναστάσιον. Συνεκδοχικῶς λοιπὸν θεωρουμένων τῶν πραγμάτων πρέπει καὶ ὁ τίτλος τῆς ὄμιλας νὰ ἀνήκῃ εἰς αὐτοὺς καὶ ὅχι εἰς τὸν συγγραφέα τοῦ Ὁδηγοῦ. "Αλλωστε δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ εὑρεθῇ ἵκανὸν στήριγμα, διὰ τὴν γνώμην ὅτι ὁ Σινατής ἐπεχειρησε νὰ κατασκευάσῃ τὸν τίτλον ἐνὸς ἔργου ἐκ τινος καὶ μόνης φράσεως, ὡς διατείνεται ὁ Nautin¹. Πρὸς ποῖον σκοπὸν θὰ ἔπραττε τοῦτο; 'Αντιθέτως οἱ ἐν λόγῳ αἱρετικοὶ προφανῶς εἰχον σοβαροὺς λόγους νὰ ἐπικαλῶνται ὑπὲρ τῶν ἀπόψεων των χωρία ὡς τὰ εἰς τὸν Ὁδηγὸν καταχωριζόμενα καὶ νὰ ἀλλάσσουν ἀκόμη καὶ τοὺς τίτλους συγγραμμάτων, ἐφ' ὅσον τοῦτο ἔξυπηρέτει τοὺς σκοπούς αὐτῶν. 'Αλλ' ἐὰν οἱ αἱρετικοὶ οὗτοι εἶναι οἱ χαλκεύσαντες τὸν τίτλον τῆς μελιτωνίου συγγραφῆς, ὁ Ἀναστάσιος δὲν θὰ ἐσημείωνε τὴν κακόβουλον ἐνέργειαν αὐτῶν καὶ δὲν θὰ ἐστιγμάτιζε τὴν κακοήθειάν των; 'Ασφαλῶς να! 'Ως φαίνεται ὅμως οὗτος δὲν ἔγνωριζε τὴν ὄμιλαν τοῦ Μελίτωνος ὑπὸ τὸν ἀρχικὸν τίτλον αὐτῆς ἥτοι τὸν τίτλον Περὶ πάσχα, ἀλλως ὁπωσδήποτε θὰ ἔπρεπε νὰ ἀνεμένομεν μίαν τοιαύτην ἐκ μέρους αὐτοῦ ἀντίδρασιν. Πῶς ὅμως δικαιοιογεῖται μία τοιαύτη ἄγνοια τοῦ κειμένου τούτου ὑπὸ τοῦ συντάκτου τοῦ Ὁδηγοῦ; 'Η ἀπάντησις ἐν προκειμένῳ δὲν εἶναι δύσκολος. 'Ως δεικνύουν δλα τὰ συριακὰ additamenta (ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ στ' μέχρι καὶ τοῦ ἱ αἰῶνος), ἡ ὄμιλία τοῦ Μελίτωνος ἐκυκλοφόρει κατὰ τὴν περίοδον ταύτην ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἐν ἀποσπάσμασι καὶ δὴ ἀνεπιτίτλωτος, πιθανῶς διὰ λόγους λειτουργικῆς καὶ κατηχητικῆς χρήσεως. 'Η ἀποσπασματικὴ ὅμως μορφὴ κυκλοφορίας αὐτῆς πρέπει νὰ ἐνεφανίσθῃ διὰ πρώτην φορὰν οὐχὶ εἰς τὴν συριακὴν τοῦ κειμένου παράδοσιν ἀλλ' εἰς τὴν ἑλληνικήν, ἐπὶ τῆς ὅποιας καὶ ἐρείδεται. 'Εάν μετὰ ταῦτα ὁ Ἀναστάσιος εἴχεν ἐνώπιόν του συρόγλωσσον ἡ ἑλληνόγλωσσον τῆς ὄμιλίας παράδοσιν, τοῦτο εἶναι τι διὰ δὲν δύναται τις μετὰ βεβαιότητος νὰ ὑποστηρίξῃ. Πάντως τὸ γενικώτερον πνευματικὸν καὶ ἔθνολογικὸν περιβάλλον τῆς ἐποχῆς του, ἐντὸς τοῦ ὅποιου ὁ ἴδιος ἔζη καὶ ἐκινεῖτο, τοῦ παρεῖχε τὴν κατὰ τὸ συναμφότερον δυνατότητα νὰ γνωρίσῃ τὸ κείμενον. Παρὰ ταῦτα οὐδένα λόγον ἔχομεν νὰ ἀμφισβητήσωμεν τὴν ἀποφίν τοῦ P. Nautin, καθ' ἥν ὁ Ἀναστάσιος ἐγνώριζε τὴν ὄμιλίαν μέσω ἐνὸς εὐρυτέρου ἑλληνικοῦ ἀνθολογίου, τὸ ὅποιον δὲν διεσώθη². Τοῦτο ἥτοι ἀλλωστε δι, τι τὸ φυσικώτερον διὰ λόγιον "Ἐλληνα νὰ συμβῇ." Εξ ἑτέρου ἡ κυκλοφορία τῆς ὄμιλίας ὑπὸ τὸν τίτλον Περὶ πάσχα, ὡς συνάγεται ἐκ τῶν ἑλαχίστων σωζομένων μαρτύρων τῆς ἑλληνικῆς καὶ τῆς γεωργιανῆς τοῦ κειμένου παραδόσεως,

1. Βλ. μνημ. ἔργον, σ. 83.

2. Βλ. μνημ. ἔργον, σ. 84.

δὲν φαίνεται νὰ ἥτο μεγάλη. Συνεπῶς, ἐὰν κρίνωμεν ἐπὶ τῇ βάσει τῶν δεδομένων τούτων, ἡ ὑπὸ τοῦ Ἀναστασίου ἄγνοια τῆς ὄμιλίας ὑπὸ τὸν τίτλον Περὶ πάσχα φαίνεται ἀπολύτως δεδικαιολογημένη. Μετὰ πάντα ταῦτα εἰμεθα ὑποχρεωμένοι νὰ δεχθῶμεν ὅτι ὁ συγγραφεὺς τοῦ Ὁδηγοῦ δὲν ἐδημιούργησεν ὁ ἴδιος τὸν τίτλον, τὸν ὅποιον παραδίδει, ἀλλὰ παρέλαβεν αὐτὸν μέσω τῶν θεοπαχιτῶν, οἱ ὅποιοι, ὡς εἴπομεν, εἰχον πάντα λόγον νὰ παρουσιάσουν ἐν ἔργον ὡς τοῦ Μελίτωνος ὑπὸ τὸν τίτλον αὐτόν. Οὕτω λοιπὸν αὐτὸι ὑπὸ τὰς ἀνωτέρω συνθήκας κυκλοφορίας τοῦ κειμένου, ὡς καὶ τὰς φιλολογικὰς τοιαύτας, τὰς ὅποιας θὰ ἐκθέσωμεν ἐν συνεχείᾳ ἀμέσως, ἡδύναντο νὰ τιτλοφορήσουν τοῦτο ὑπὸ τὸν ἐν τῷ Ὁδηγῷ τίτλον.

'Ο P. Nautin, ὡς εἰδομεν, ὑποστηρίζων ὅτι ὁ τίτλος *Eἰς τὸ πάθος* εἶναι προϊὸν τῆς φράσεως «Ο Θεὸς πέπονθεν κ.τ.λ.», θέτει ἐν προκειμένῳ διὰ τὴν ἐπιτίτλωσιν τοῦ κειμένου φιλολογικὴν βάσιν. Δεχόμενός τις αὐτὴν κατ' ἀρχὴν ὡς ὄρθην, διερωτᾶται, διατί νὰ περιορίσωμεν ταύτην εἰς τὸ ρῆμα «πέπονθεν» καὶ νὰ μὴ ἰδωμεν αὐτὴν καλύπτουσαν τὸ περιεχόμενον τῆς ὄλης ὄμιλίας ἡ τούλαχιστον, ὅπερ καὶ τὸ πιθανώτερον, τὸ περιεχόμενον ἐνὸς μέρους αὐτῆς, ὡς εἶναι τὸ διὰ τῆς παρ. 46 ἀρχόμενον καὶ χωροῦν καθεξῆς; Εἰς τὸ μέρος τοῦτο ἀλλωστε ἀνήκουν, ὡς γνωστόν, δλα τὰ λήμματα τῆς συριακῆς παραδόσεως καὶ τὸ τοῦ Ὁδηγοῦ.

Πράγματι θέτων τις φιλολογικὸν κριτήριον διὰ τὴν ἐπιτίτλωσιν τῆς ὄμιλίας τοῦ Μελίτωνος δὲν θὰ ἐδυσκολεύετο νὰ ἐπιγράψῃ αὐτὴν διὰ τοῦ τίτλου τοῦ Ὁδηγοῦ. Αὐτὸ τοῦτο τὸ περιεχόμενον τοῦ τμήματος 46 ἔξ. καθὼς καὶ ἡ σχετικὴ πρὸς αὐτὸν φρασεολογία παρέχουν τὰ ἐχέγγυα διὰ μίαν τοιαύτην ἐπὶ τοῦ κειμένου ἐνέργειαν. Εἰς δλόκληρον τὴν ὄμιλίαν εἰκοσάκις ἀπαντᾷ τὸ ρῆμα «πάσχειν»¹ σχεδὸν εἰς δλους τοὺς τύπους, πεντάκις τὸ οὐσιαστικὸν «πάθος»², καὶ πρὸς τούτοις ἀπειρα εἶναι τὰ σύνθετα καὶ τὰ συνώνυμα οὐσιαστικὰ καὶ ρήματα, τὰ ὅποια δλα ὅμοι προσδίδουν εἰς τὴν ὄμιλίαν κυρίαρχον τὸν τόνον τοῦ πάθους. Πέραν δλων αὐτῶν καρακτηριστικὴ τυγχάνει ἐν τῇ ὄμιλίᾳ τοῦ Μελίτωνος ἡ παρετυμολόγησις τῆς λέξεως «πάσχα» ἐκ τοῦ «πάσχειν» καὶ συνεπῶς ἡ ταύτης τῶν δύο ἐννοιῶν ἐν τῇ σκέψει τοῦ συγγραφέως της. 'Ως ἐνδεικτικὸν τῆς ἐννοίας τοῦ πάθους καὶ τῆς ἀναλόγου φρασεολογίας παράδειγμα φέρομεν τὸ ἀκόλουθον χωρίον, δπου δίδεται καὶ ἡ ἐτυμολογία τῆς λέξεως «πάσχα».

1. Βλ. 'Ομιλίαν (ἐκδ. PERLER, SC 123), τοὺς ἔξης στίχους: 65, 326, 327, 328, 330, 436, 468 - 470, 529, 544, 546, 551, 553, 554, 643, 666, 768.

2. Βλ. 'Ομιλίαν, στίχους 413, 419, 470, 471, 597.

«Τί ἐστι τὸ πάσχα; Ἀπὸ γὰρ τοῦ συμβεβηκότος τὸ ὄνομα κέκληται· ἀπὸ τοῦ παθεῖν τὸ πάσχειν. Μάθετε οὖν τίς ὁ πάσχων καὶ τίς ὁ τῷ πάσχοντι συμπαθῶν, καὶ διατί πάρεστιν ὁ Κύριος ἐπὶ τὴν γῆν, ἵνα τὸν πάσχοντα ἀμφιστάμενος ἀρπάσῃ εἰς τὰ ὑψηλὰ τῶν οὐρανῶν» (46, 326-47, 331, ἔκδ. Perler).

Ἡ ἐπιτίτλωσις λοιπὸν τῆς ὁμιλίας διὰ τοῦ τίτλου *Eἰς τὸ πάθος* εἶναι λογικώτερον νὰ δεχθῶμεν διτὶ ἔχει μίαν τοιαύτην βάσιν ὡς τὸ παρὸν χωρίον, ἔνθα τὸ ρῆμα «πάσχειν» κυριαρχεῖ σχεδὸν παρηγητικῶς καὶ ἔνθα τὸ πάσχα ταυτίζεται μετὰ τῆς ἐννοίας τοῦ πάθους, (ἀπὸ τοῦ παθεῖν τὸ πάσχειν), παρὰ ἀπὸ μίαν ἐκφρασιν ὡς ἐκείνη, τὴν ὅποιαν ὑποδεικνύει ὁ Nautin καὶ ἡ ὅποια ἀλλωστε ἀνήκει καὶ ἡ ἰδία εἰς τὸ τμῆμα τοῦτο τῆς ὁμιλίας, τὸ ἀρχόμενον διὰ τοῦ παρατεθέντος χωρίου.

Ὑπὸ τοιαύτην σημασιολογικὴν βαρύτητα τῶν λέξεων κάλλιστα ἥδυνατό τις νὰ θέσῃ τὸ τμῆμα τοῦτο τῆς ὁμιλίας ὑπὸ τὸν τίτλον *Eἰς τὸ πάθος*, ἐφ' ὃσον τοῦτο βεβαίως ἐκυκλοφόρει ἀνεπίγραφον, ὡς μαρτυροῦν ὅλα τὰ συριακὰ additamenta, καὶ ἐφέρετο ἀσφαλῶς ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ συγγραφέως, ὡς πάλιν δηλοῦ ἡ γενικωτέρα παράδοσις τῆς ὁμιλίας. Συνεπῶς ἐπὶ τοῦ προκειμένου δὲν δυνάμεθα καὶ δὲν πρέπει ἀλλωστε νὰ ἀποκλείσωμεν τὴν περίπτωσιν, καθ' ἣν οἰσσδήποτε ἡτο ἐνδεχόμενον νὰ πλάσῃ ἐπὶ τῇ βάσει τῶν φιλολογικῶν δεδομένων τοῦ μέρους τούτου καὶ εἰδικώτερον τοῦ καταχωρισθέντος ἀνωτέρω χωρίου τὸν τίτλον τῆς ὁμιλίας, τὸν ὅποιον εὑρίσκομεν εἰς τὸν 'Οδηγόν. 'Αλλὰ τὸ πιθανώτερον εἶναι διτὶ οἱ θεοπασχῆται ὑπῆρξαν οἱ χαλκευταὶ τῆς ἐπιγραφῆς τῆς μελιτωνείου ταύτης συγγραφῆς, ἀπὸ τῶν ὅποιων ὁ 'Αναστάσιος κατὰ πᾶσαν πιθανότητα παρέλαβεν αὐτήν.

Διὰ δύο δὲ λόγους φαίνεται ἀπίθανος εἰς ἡμᾶς ἡ περίπτωσις νὰ ἐτιτλοφρόρησεν ὁ Ἰδιος ὁ Μελίτων τὸ ἔργον του *Eἰς τὸ πάθος*. α) Διὰ τὸν λόγον διτὶ ἡ παρετυμολόγησις τῆς λέξεως πάσχα ἐκ τοῦ παθεῖν, προσδιορίζει ἀκριβῶς τὸν τίτλον αὐτόν, τὸν ὅποιον καὶ δικαιολογεῖ τοιουτοτρόπως καὶ β) διτὶ ὅλα τὰ περὶ τοῦ πάσχα γραφέντα ἔργα ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ β' αἰῶνος μέχρι καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ δ' αἰῶνος φέρονται ὑπὸ τὸν οἰκεῖον τίτλον καὶ πλὴν τοῦ θεολογικοῦ σκοποῦ αὐτῶν ἀπέβλεπον καὶ εἰς πρακτικόν τινα σκοπόν, ὡς εἶναι ὁ ἑορτασμὸς τοῦ πάσχα, ἔνεκα τοῦ ὅποιου, ὡς φαίνεται, ἔφερον τὸν τίτλον *Περὶ πάσχα*.

Μεταξὺ τῶν ἐρευνητῶν τῶν ἀσχοληθέντων περὶ τὸ πρόβλημα τῶν τίτλων τῆς ὁμιλίας ὁ Testuz¹ δέχεται ὡς πραγματικὸν καὶ μοναδι-

κὸν τίτλον αὐτῆς τὸν τίτλον *Περὶ πάσχα*. Πρὸς ὑποστήριξιν τῆς ἀπόψεως του κατὰ τοῦ Bonner, ἀποδεχθέντος τὸν τίτλον *Eἰς τὸ πάθος*, ἐπικαλεῖται τὴν μαρτυρίαν τοῦ παπύρου B ὡς καὶ τὴν γνώμην του Lohse¹, τὴν ὅποιαν ἀσπάζεται καὶ ὁ Blank². 'Ο Lohse δέχεται διτὶ ὁ Μελίτων ἡτο τεσσαρεσκαιδεκατίτης καὶ ὡς τοιοῦτος δὲν ἔωρτασε τὴν ἑορτὴν τῆς M. Παρασκευῆς καὶ τὴν ἑορτὴν τοῦ πάσχα τῶν ἔξ έθνῶν χριστιανῶν, ἀλλὰ τὸ πάσχα τῶν τεσσαρεσκαιδεκατίτῶν. 'Εντεῦθεν, κατὰ τὸν N. Hyldahl³, ἔξαγεται ὡς συνέπεια διτὶ ὁ Lohse δέχεται διτὶ ἡ ὁμιλία δὲν εἶναι ὁμιλία *Eἰς τὸ πάθος* ἀλλὰ *Περὶ πάσχα*, ἐκφωνηθεῖσα κατὰ τὴν ἑορτὴν τοῦ πάσχα τῶν τεσσαρεσκαιδεκατίτῶν. Κατὰ τὸν αὐτὸν N. Hyldahl ἡ ὅλη ἐπιχειρηματολογία τῶν Testuz, Lohse καὶ Blank, κυρίως δὲ τοῦ πρώτου, ὃσον ἀφορᾷ εἰς τὸ ποῖος εἶναι ὁ πραγματικὸς τίτλος τῆς ὁμιλίας, δὲν εἶναι ἴσχυρά, βασιζομένη, πέραν τῆς μαρτυρίας τοῦ παπύρου B, καὶ ἐπὶ τῶν σχέσεων τῆς ὁμιλίας πρὸς τὸ πάσχα τῶν τεσσαρεσκαιδεκατίτῶν⁴, μεθ' οὖ συνδέουν αὐτὴν οἱ ἐν λόγῳ μελετηταί. 'Εξ ὅλης τῆς μελέτης τοῦ Hyldahl γίνεται φανερὰ ἡ ἐπιδιωξίς αὐτοῦ νὰ δείξῃ διτὶ ἡ ὁμιλία τοῦ Μελίτωνος δὲν παρέχει ἱκανὰ ἐσωτερικὰ τεκμήρια πρὸς τοιαύτην σύνδεσιν μετὰ τοῦ πάσχα τῶν τεσσαρεσκαιδεκατίτῶν.

'Η προσπάθεια αὕτη τοῦ Hyldahl εύρισκε δικαίωσιν τινα ἐπὶ τῷ γεγονότι καὶ μόνον διτὶ γίνεται μακρὰν πάσης συσχετίσεως τῆς ὁμιλίας πρὸς τὸ ὑπὸ τοῦ Εὔσεβίου μνημονεύμενον ἔργον τοῦ Μελίτωνος. 'Ενεκα τούτου ἡ περαιτέρω συζήτησις τῶν ἀπόψεων αὐτοῦ δὲν πρέπει νὰ ἀπασχολήσῃ ἡμᾶς ἐδῶ. 'Η σύνδεσις τῆς ὁμιλίας μετὰ τοῦ ὑπὸ τοῦ Εὔσεβίου ἀναφερομένου ἔργου συνηγορεῖ αὐτόχρονα καὶ ὑπὲρ τῆς ἀποδοχῆς τοῦ ὑπὸ αὐτοῦ παραδεδομένου τίτλου.

du III siecle (*Papyrus Bodmer XIII*), Cologne - Genève 1960, σ. 17 παρὰ NIELS HYLDHAL, «Zum Titel, περὶ Πάσχα bei Meliton», ἐν *Studia Theologica* 19 (1965) 57.

1. Βλ. B. LOHSE, *Die Passa - Homilie des Bischofs Meliton von Sardes* (Textus Minores XXIV), Leiden 1958, σ. 7 πρβλ. NIELS HYLDHAL, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 58.

2. Βλ. J. BLANK, *Meliton von Sardes. Von Passa. Die älteste christliche Osterpredigt* (Sophia, Band 3), Freiburg - Breisgau 1963, σ. 23 πρβλ. NIELS HYLDHAL, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 58.

3. Βλ. N. HYLDHAL, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 58.

4. Βλ. N. HYLDHAL, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 58 ἐ.

2. Ο ΟΜΙΛΗΤΙΚΟΣ ΧΑΡΑΚΤΗΡ ΤΗΣ Π₂

‘Η ἔξετασις τοῦ ὁμιλητικοῦ χαρακτῆρος τοῦ κειμένου τῆς Π₂ γίνεται ἐνταῦθα διὰ τοὺς ἔξῆς δύο λόγους: α) διότι παραδίδεται ὡς λόγος καὶ β) διότι ὑπὸ τῶν μελετητῶν αὐτοῦ ἔχουν διατυπωθῆ ποικίλαι γνῶμαι.

Πρῶτος ὁ Εὐσέβιος ὅμιλῶν περὶ τοῦ ἔργου - ἀν καὶ ὅχι ὑπὸ τὴν παροῦσαν αὐτοῦ μορφὴν - χαρακτηρίζει αὐτὸν ὡς λόγον. ‘Εξ ἄλλου ὁ Ἰδιος παραδίδων κατάλογον τῶν συγγραμμάτων τοῦ Μελίτωνος, ὀνομάζει τὰ πλεῖστα τούτων λόγους¹. ‘Ως λόγον παραδίδει τὴν ὁμιλίαν καὶ ὁ ‘Αναστάσιος ὁ Σινατής². Δὲν γνωρίζομεν ἐὰν ἀμφότεροι οἱ συγγραφεῖς οὗτοι διέκρινον μεταξὺ τῶν δύο εἰδῶν, τοῦ λόγου ἐν προκειμένῳ καὶ τῆς ὁμιλίας, ὡς διακρίνει ταῦτα σήμερον ἡ ὁμιλητικὴ ἐπιστήμη. Πάντως, ἐὰν κρίνωμεν ἐπὶ τῇ βάσει τῆς παρούσης μορφῆς τοῦ κειμένου, πρέπει νὰ δεχθῶμεν ὅτι οὗτοι ἐτάῦτιζον λόγον καὶ ὁμιλίαν. Πρὸς τοῦτο συνηγορεῖ καὶ τὸ γεγονός ὅτι αἱ περιστατικαὶ ὁμιλίαι τοῦ Χρυσοστόμου λέγονται καὶ λόγοι.

Τὸ τῶν πατρολόγων τὸ κείμενον ἔχει χαρακτηρισθῆ διαφοροτρόπως. Οὕτως ὁ πρῶτος ἐκδότης C. Bonner³ ἔχαρακτήρισεν αὐτὸν ὡς ὁμιλίαν ἔξηγοῦσαν τυπολογικῶς τὸ 12ον κεφ. τῆς ‘Ἐξόδου’, ὁ F. Cross⁴ ὡς ὑποκατάστατον τῆς πασχαλίου Ιουδαικῆς Haggada, παρὰ τὴν μεταξὺ τῶν κειμένων ὑφισταμένην διαφορὰν εἰς τὰ περιστατικὰ ἐκφορᾶς καὶ τὴν ἐσωτερικὴν πλοκὴν τούτων⁵, ὁ Perler⁶ ὡς ἐγκωμιαστικὴν ὁμιλίαν, ὁ Wellez⁷ ὡς ποιητικὸν κήρυγμα, καὶ τέλος ὁ Π. Χρήστου⁸,

1. Βλ. ‘Εκκλ. Ἰστορίαν, Δ’, 26, 2: ἔνθα ἀναγνώσκομεν: «...Ο περὶ Ἐκκλησίας καὶ ὁ περὶ Κυριακῆς λόγος ἔτι δὲ ὁ περὶ πίστεως ἀνθρώπου καὶ ὁ περὶ πλάστεως κ.τ.λ.».

2. Βλ. ‘Οδηγὸν 12, PG 89, 197A: ‘Ἐκ τοῦ λόγου τοῦ εἰς τὸ πάθος’.

3. Βλ. C. BONNER, «The Homelie of the Passion by Melito Bishop of Sardis», ἐν *Studies and Documents* 12, London - Philadelphia 1940.

4. Βλ. F. CROSS, *The Early Christian Fathers*, London 1960, σ. 103 - 109, ἰδίᾳ σ. 107 - 109.

5. Περὶ τῶν σχέσεων τῆς ὁμιλίας καὶ τῆς ἐβραϊκῆς χαρακτικῆς παραδόσεως βλ. Π. Χρήστου, «Τὸ ἔργον τοῦ Μελίτωνος Περὶ πάσχα καὶ ἡ ἀκολουθία τοῦ πάθους», ἐν *Κληρονομία* 1 (1969) 66, ἔνθα βλ. καὶ περὶ τῶν ἀπόφεων τῶν λοιπῶν πατρολόγων καὶ R. CANTALAMESSA, *L'omelia ‘In S. Pascha’ dello - Pseudo - Ippolito di Roma*, Milano 1967, σ. 428 - 451.

6. Βλ. O. PERLER, *Meliton de Sardes, sur la Pâque*, ἐν SC 123, σ. 24 - 29.

7. Βλ. E. J. WELLEZ, «Melito's Homely on the Passa», ἐν *JThS* 44 (1943) 41 - 52.

8. Βλ. Π. Χρήστου, «Τὸ ἔργον τοῦ Μελίτωνος Περὶ πάσχα καὶ ἡ ἀκολουθία

συνδέων τοῦτο μετὰ τῆς Ἱερᾶς ἀκολουθίας τοῦ πάσχα ὡς στοιχεῖον αὐτῆς, χαρακτηρίζει ὡς «Ϊμμονον εἰς τὸ πάθος». Ἐπὶ πλέον κατὰ τὴν γνώμην τῶν δύο τελευταίων ἐνταῦθα ἐπιστημόνων τὸ κείμενον ἀποτελεῖ τὸν πρόδρομον καὶ τὸ πρότυπον τοῦ ποιητικοῦ εἰδους τῶν κοντακίων, τὸ ὅποιον ἀνεπτύχθη βραδύτερον καὶ ἐπηρεάσθη μεγάλως ἐξ αὐτοῦ κατὰ τὴν μορφὴν καὶ τὴν σύνθεσιν⁹. Ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἀνωτέρω χαρακτηρισμῶν συνάγονται δύο κύριαι ἀπόψεις περὶ τοῦ χαρακτῆρος τοῦ κειμένου τῆς Π₂. Πρῶτον ὅτι τοῦτο εἶναι ὁμιλία καὶ δεύτερον ὅτι εἶναι ποιητικὸν λειτουργικὸν εἶδος, ἀμεσον σχέσιν ἔχον πρὸς τὴν λατρευτικὴν καὶ δὴ τὴν πασχάλιον ζωὴν τῶν ἐκκλησιῶν τῆς Μ. ‘Ἄσιας κατ’ ἀρχὴν καὶ τῆς δλῆς μετὰ ταῦτα Ἐκκλησίας. Αἱ ἀπόψεις αὐταὶ δύμας δύνανται νὰ ὀδηγήσουν εἰς δύο διαφορετικὰ συμπεράσματα δύον ἀφορῷ εἰς τὰ αἰτια τῆς γενέσεως τοῦ κειμένου. ‘Η ἀποψίς ὅτι ἡ Π₂ εἶναι ὁμιλία δὲν αἴρει τὴν Ιστορικότητα αὐτῆς ἥτοι τὴν συνάρτησιν αὐτῆς πρὸς τὰ γενεσιούργαλα αἰτια, ὡς εἶναι ἐν προκειμένῳ ἡ ἐν Λαοδικείᾳ γενομένη «ζήτησις» περὶ τοῦ ἑορτασμοῦ τοῦ πάσχα, ἀντιθέτως δύμας ή γνώμη, καθ’ ἓν αὐτῇ εἶναι λειτουργικὸν κείμενον, ἥτοι στοιχεῖον τῆς Ἱερᾶς ἀκολουθίας τοῦ πάσχα, κατ’ ἀνάγκην αἴρει πως τὸ Ιστορικὸν πλαίσιον, μεθ’ οὐ αὐτῇ συνδέεται, συμφώνως πρὸς τὴν ἀποψίν τῶν δεχομένων τὸν ὁμιλητικὸν χαρακτῆρα τοῦ κειμένου, παρεχομένης οὕτω τῆς ἐντυπώσεως ὅτι κατὰ τὰ μέσα τοῦ β’ αἰῶνος εἶχεν ἀρχίσει νὰ ἀναπτύσσεται πλουσία καὶ ἐκτενής ποιητικὴ δημιουργία ἐντὸς τῆς Ἐκκλησίας, ἀμέσως συνδεομένη φυσικῶς λόγῳ μετὰ τῆς λατρευτικῆς ζωῆς ἥ καὶ ἐξ αὐτῆς ἀπορρέουσα. Βεβαίως δὲν πρέπει νὰ ἀμφισβητήσωμεν μίαν τοιαύτην ποιητικὴν παραγωγὴν ἐμφανιζομένην ἐντὸς τῆς Ἐκκλησίας κατὰ τὴν ἐν λόγῳ περίοδον, διότι ἡ ἐποχὴ αὐτῇ παρουσιάζεται γόνιμος καὶ εἰς τοιούτου εἰδους δημιουργίας, ὡς δεικνύουν καὶ αἱ ἐκτὸς τῆς Ἐκκλησίας συνθέσεις τῶν Γνωστικῶν, οἱ ὅποιοι ὀπωσδήποτε μεγάλως συνετέλεσαν, ὡστε νὰ τονωθῇ καὶ ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ ἥ καλλιέργεια τῆς ποιητικῆς δημιουργίας καὶ νὰ ἀναπτυχθῇ ἔτι μᾶλλον καὶ διὰ λόγους ποιμαντικούς καὶ ἀμυντικούς κατὰ τῶν ἔξωθεν γνωστικῶν ἐπιβουλῶν. ‘Ο Εἰρηναῖος ἐν προκειμένῳ παρέχει τὴν πληροφορίαν ὅτι «θεῖός» τις καὶ «θεοφιλής πρεσβύτης» συνέταξεν ἐμμετρὸν σύνθεσιν κατὰ τοῦ γνωστικοῦ Μάρκου, τὴν ὅποιαν ἥ μέρος τῆς ὅποιας ὁ Ἰδιος παραδίδει¹⁰. Τοῦτο εἶναι ἐνδεικτικὸν τοῦ ὅτι ἡ Ἐκκλησία

τοῦ πάθους», ἐν *Κληρονομία* 1 (1969) 68 ἐ. ἴδιᾳ σ. 76· πρβλ. τοῦ αὐτοῦ «Μελίτων», ἐν *ΘΗΕ* 8, 981 ἐ.

1. Βλ. Π. Χρήστου, ἔνθα ἀνωτέρω καὶ E. J. WELLEZ, ἔνθα ἀνωτέρω.

2. Βλ. ΕΙΡΗΝΑΙΟΥ, ‘Ἐλεγχος καὶ ἀνατροπή... Α’, 15, 6, PG 7, 629 ΑΒ.

διὰ τῶν γνησίων ἐκπροσώπων αὐτῆς ἔχρησιμοποίησε τὰ ἴδια φιλολογικὰ μέσα τῶν ἑγθρῶν της διὰ νὰ καταπολεμήσῃ αὐτούς. Ὁ Μελίτων εἰς τὴν προσπάθειαν ταύτην φαίνεται νὰ κατέχῃ τὴν πρωτοπορίαν, διότι καὶ εἰς ἄλλα κείμενα¹, ἀλλὰ καὶ εἰς τὸ ὑπὸ ἔξετασιν ὑπάρχουν πολλὰ τεμάχια², ἀντιγνωστικοῦ φρονήματος, ἐρρύθμως συντεταγμένα. Πάντως διὰ τὴν Ἐκκλησίαν οὐδὲν κώλυμα ὑπῆρχεν εἰς τὸ νὰ εἰσαγάγῃ εἰς τὴν λατρευτικὴν ζωὴν αὐτῆς τὰς ἐκ διαφόρων λόγων καὶ αἰτίων πεποιημένας συνθέσεις της, αἱ ὁποῖαι τοιουτοτρόπως ἔξυπηρέτουν κατὰ τὸν καλύτερον δυνατὸν τρόπον τὸν σκοπὸν αὐτῆς, δι' ὃν ἐποιοῦντο.

Ἐν πάσῃ περιπτώσει, τὸ ἑρώτημα τὸ ὅποιον τίθεται ἐνταῦθα ἐν σχέσει πρὸς τὸν χαρακτῆρα τοῦ κειμένου τῆς Π₂ εἰναι τὸ ἔξῆς. Εἰναι τοῦτο καθ' ὄλοκληρίαν λειτουργικόν, ἡ συνιστᾶ ὅμιλίαν ἐν τῇ ὅποιᾳ περιέχονται στοιχεῖα λειτουργικά; Ἡ ἀποψίς ἐπὶ τὸν προκειμένου τοῦ Ἰταλοῦ Cantalamessa, καθ' ἣν αἱ ὅμιλίαι Π₁ καὶ Π₂ προϋποθέτουν κοινὸν λειτουργικὸν καὶ κατηχητικὸν ὑλικόν³, δίδει εἰς τὸ τεθὲν ἑρώτημα ἀπάντησιν, ἡ ὁποία οὕτω καλύπτει τὸν διττὸν χαρακτηρισμὸν τῆς Π₂ ὡς ὅμιλίας καὶ ὡς ρυθμικοῦ λειτουργικοῦ κειμένου καί, χωρὶς νὰ αἰρῃ τὴν μίαν ἡ τὴν ἄλλην ἰδιότητα αὐτοῦ, διατηρεῖ ἐν ταυτῷ τὴν ιστορικότητα τῆς προελεύσεως της. Διὰ τῶν λεγομένων ἐνταῦθα θέλομεν νὰ μὴ ἀποκλεισθῇ ἡ πιθανωτέρα ἐκδοχή, καθ' ἣν ὁ Μελίτων, ἀνεξαρτήτως τῶν ὑπὸ αὐτοῦ χρησιμοποιηθεισῶν πηγῶν⁴, συνέταξε τὴν σύνθεσιν ταύ-

1. Βλ. B. ΨΕΥΤΟΓΚΑ, «Τὸ ἀπόσπασμα ἐκ τοῦ 'Περὶ πίστεως' τοῦ Μελίτωνος, ἀντιγνωστικὴ χριστολογικὴ ὅμοιογία», ἐν *Κληρονομία* 1 (1969) 247 - 274 καὶ R. CANTALAMESSA, «Méliton de Sardes. Une christologie antignostique du IIe siècle», ἐν *RevSR* 37 (1963) 1 - 26.

2. Βλ. φέρ' εἰπεῖν τὸ κείμενον τῶν παρ. 104 - 105 (ἔκδ. PERLER):

Οὗτός ἔστιν ὁ ποιήσας τὸν οὐρανὸν καὶ ἀνελθὸν εἰς τὰ ὑψηλὰ τῶν οὐρανῶν, καὶ τὴν γῆν καὶ πλάσας ἐν ἀρχῇ δ καθήμενος ἐν δεξιᾷ τοῦ πατρὸς, τὸν ἀνθρώπον, δ ἔχων ἔξουσίαν πάντα κρῖναι καὶ ὁ διὰ νόμου καὶ προφητῶν κηρυσσό- [σφέων,
[μενος, δι' οὐ ἐποίησεν δ πατήρ τὰ πάντα ἀπ' ὁ ἐν παρθένῳ σαρκωθεὶς, ἀρχῆς μέχρι αἰώνων.
ὁ ἐπὶ ξύλου κρεμασθεὶς, Οὗτός ἔστι «τὸ Α καὶ τὸ Ω»,
ὁ εἰς γῆν ταφεὶς, οὗτός ἔστιν «ἀρχὴ καὶ τέλος».
ὁ ἐκ νεκρῶν ἀνασταθεὶς,

3. Βλ. R. CANTALAMESSA, μνημ. ἔργον, σ. 59 - 65.

4. Βλ. R. CANTALAMESSA, μνημ. ἔργον, σ. 53 - 65. Ἐκτὸς τῶν λειτουργικῶν καὶ κατηχητικῶν πηγῶν, περὶ τῶν ὅποιων διμιεῖ δ Cantalamessa ἐνταῦθα, δύναται νὰ γίνῃ λόγος γενικῶς καὶ περὶ ἐκτενοῦς κοινοῦ φιλολογικοῦ ὑλικοῦ ἀπαντῶντος εἰς διάφορα ἔργα τοῦ Μελίτωνος, καὶ τὸ ὅποιον, καθ' ἡμῖς, διεβίλεται εἰς ὅλα εἰδικότερα ἔργα αὐτοῦ καὶ χρησιμοποιεῖται ὑπὸ αὐτοῦ εἰς ποικίλας περιπτώσεις (βλ.

την ἐξ αἰτίας τῆς περὶ τοῦ πάσχα συζητήσεως ἐν Λαοδικείᾳ. Τοῦτο οὐδόλως ἀποκλείει τὴν περίπτωσιν τῆς λειτουργικῆς χρήσεως αὐτῆς κατὰ τὴν πασχάλιον ἀκολουθίαν, ὅπότε ἐνσωματωθεῖσα ἐν τῇ λειτουργικῇ ζωῇ τῆς Ἐκκλησίας ἔσχε μετὰ ταῦτα οἷαν ἐπίδρασιν ἐπὶ τῆς μεταγενεστέρας ἐκκλησιαστικῆς ποιήσεως τῶν κοντακίων σημειώνει ὁ Π. Χρήστου. «Οσον ἀφορᾷ τώρα εἰς τὸν ὅμιλητικὸν χαρακτῆρα τοῦ κειμένου δυνάμεθα νὰ στηρίξωμεν αὐτὸν ἐπὶ ὅμιλητικῶν στοιχείων, τὰ ὅποια εἶναι ἐμφανῆ ἐν αὐτῷ καὶ τὰ ὅποια παρέχουν σαφῆ τὴν αἰσθησιν εἰς τὸν μελετητὴν ὅτι ὁ συγγραφεὺς ἀπευθύνεται εἰς ἀκροατήριον, τὸ ὅποιον ἔχει ἐνώπιόν του καὶ τὸ ὅποιον ἔχει ἀμεσον ἀντίληψιν τῶν λεγομένων. Ἰδού μερικὰ τοιαῦτα στοιχεῖα, διάσπαρτα εἰς ὅλοκληρον σχεδὸν τὸ κείμενον.

2,7-8: Τοίνυν ξύνετε, ὁ ἀγαπητοί· οὕτως ἐστὶ καινὸν καὶ παλαιόν.

34,235: Ἀκούσατε τὴν δύναμιν τοῦ μυστηρίου.

35,236-237: Οὐδέν ἔστιν, ἀγαπητοί, τὸ λεγόμενον καὶ γινόμενον δίχα παραβολῆς καὶ προκεντήματος.

46,324-325: Τὸ μὲν διήγημα τοῦ τύπου καὶ τῆς ἀνταποδόσεως ἀκηκόατε· ἀκούσατε καὶ τὴν κατασκευὴν τοῦ μυστηρίου.

Τυπικῶς χαρακτηριστικαὶ εἰναι αἱ ἀποστροφαὶ τοῦ Μελίτωνος πρὸς τὸν Ἰσραήλ, διὰ τῶν ὅποιων ἐλέγγει τὴν ἔναντι τοῦ Χριστοῦ διαγωγὴν αὐτοῦ.

73,534: Τί ἐποίησας, ὁ Ἰσραήλ, τὸ καινὸν ἀδίκημα;

73,540: Τί ἐποίησας, ὁ Ἰσραήλ;

74,544-45: Πεπλάνησαι, ὁ Ἰσραήλ, τοιαῦτα σοφιζόμενος.....

77,558-59: Σὺ δὲ ταύτην, ὁ Ἰσραήλ, πρὸς τὸν Θεὸν οὐκ ἐβόησας τὴν φωνήν.

Ἡ κλητικὴ ἔκφρασις «ὁ Ἰσραήλ» ἡ ἀπλῶς «Ἰσραήλ», σημειωθήτω ἐν παρόδῳ ἐνταῦθα, ἀπαντῷ δεκάκις εἰς τὸ κείμενον καὶ ἔχει πάντοτε ἀντιουδαϊκὴν ἔννοιαν· εὑρίσκεται δὲ παντοῦ ἐν συναρτήσει πρὸς τὴν ἀφήγησιν τῶν παθημάτων τοῦ Χριστοῦ. Τὰ ἀνωτέρω παρατεθέντα παραδείγματα μαρτυροῦν περὶ τὸν ὅμιλητικὸν χαρακτῆρος τοῦ κειμένου τόσον σαφῶς, ὥστε νὰ μὴ ἀφίνουν σημεῖα ἀμφιβολίας περὶ τούτου. Παρόμοια σχεδὸν στοιχεῖα, τὰ ὅποια εὑρίσκει τις εἰς ὅμινους¹, δὲν εἰναι δυ-

ἡμετέραν μελέτην, «Τὸ ἀπόσπασμα ἐκ τοῦ 'Περὶ πίστεως' τοῦ Μελίτωνος κ.τ.λ.», ἐν *Κληρονομία* 1 (1969) 271 - 272.

1. Ἐνδεικτικῶς βλ. τὰ ὑμνολογικὰ τεμάχια εἰς Π. ΧΡΙΣΤΟΥ, «Τὸ ἔργον τοῦ Μελίτωνος Περὶ πάσχα καὶ ἡ ἀκολουθία τοῦ πάθους», ἐν *Κληρονομία* 1 (1969) 69-73, ἔνθα κυρίως παρατίθενται παράλληλα κείμενα τῶν εἰδῶν τούτων.

νατὸν νὰ ἀλλάξουν τὴν ἐντύπωσιν τοῦ μελετητοῦ περὶ τῆς ὁμιλητικῆς φύσεως τοῦ μελιτωνέου κειμένου, θεωρουμένου βεβαίως τούτου ἐν τῷ συνόλῳ αὐτοῦ. Ἐνταῦθα εἰναι ἐμφανὲς τὸ στοιχεῖον τῆς ἀμέσου ἐπαφῆς τοῦ ὁμιλητοῦ πρὸς τοὺς ἀκροατάς του, ἐνῷ εἰς τοὺς ὄμνους δχι.

3. ΕΣΩΤΕΡΙΚΗ ΔΙΑΡΘΡΩΣΙΣ ΤΗΣ ΟΜΙΛΙΑΣ Π.¹

α) Ἡ θέσις ἐν τῇ ὁμιλίᾳ τοῦ τμήματος 1 - 10

Ἡ κατανόησις τῆς ὑφῆς καὶ τῆς θέσεως ἐντὸς τῆς ὁμιλίας τοῦ τμήματος αὐτῆς 1-10 ἀποτελεῖ, νομίζομεν, βασικὴν προϋπόθεσιν εἰς τὸ νὰ κατανοήσωμεν δρῶς δύο πράγματα: α) τὸν χαρακτῆρα τῆς ὅλης ὁμιλίας ὡς κειμένου αὐτοτελοῦς καὶ συνεπῶς ἀνεξαρτήτου ἢ ἀτελοῦς καὶ συνεπῶς ἔξηρτημένου καὶ κατ' ἐπέκτασιν συνδεομένου μετά τινος ἑτέρου μέρους προηγηθέντος τούτου καὶ β) τὴν δομὴν αὐτῆς, ἥτοι τὰ βασικὰ στοιχεῖα ἀφ' ὧν ἀπαρτίζεται αὕτη, καὶ τὸν τρόπον καθ' ὃν συνάπτονται πρὸς ἄλληλα τὰ μέρη καὶ τὰ ἐπὶ μέρους ἐν αὐτῇ τμήματα.

Ο τρόπος καθ' ὃν κατενοήθη τὸ τμῆμα τοῦτο ὑπὸ τῶν ἀναλυσάντων μέχρι τοῦδε τὴν ὁμιλίαν ὑπῆρχε διάφορος. Οὕτω, φέρ' εἰπεῖν, ὁ O. Perler¹ ἔχει χαρακτηρίσει αὐτὸς ὡς πρόλογον ἢ εἰσαγωγὴν εἰς τὴν τυπολογικὴν σημασίαν τοῦ πάσχα, περὶ τῆς ὁποίας γίνεται λόγος εἰς τὸ τμῆμα 11-45, ἐνῷ δὲ Π. Χρήστου² ὡς πρώτων τμήμα τῆς ὁμιλίας, διαχρινομένης ὑπὸ αὐτοῦ εἰς τέσσαρα τμήματα. Προσεκτικὴ δομῶς ἔξετασις τούτου τόσον ἔξι ἐπόψεως ὁμιλητικῆς δσον καὶ ἔξι ἐπόψεως περιεχομένου καὶ διατυπώσεως πείθει δτι δύναται μὲν αὐτὸν νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς τμῆμά τι τῆς ὁμιλίας, ἀλλ' οὐχὶ καὶ ὡς πρόλογος αὐτῆς, διότι ἐν αὐτῷ δὲν εὑρίσκομεν τὴν ἔξαγγελίαν τοῦ κυρίου ἀντικειμένου ταύτης. Εἶναι φανερὸν δτι ἐδῶ δὲν πρόκειται περὶ ἐνὸς συνήθους προλόγου παρομοίου πρὸς ἐκεῖνον τῆς ὁμιλίας Π₁ (§ 4, σελ. 123)³. Ἀναγινώσκων τις αὐτὸν ἔχει τὴν ἐντύπωσιν δτι ὁ ὁμιλητὴς ἀνακεφαλαιώνει ἐν εἰδει ἀφορισμῶν τὸ περιεχόμενον προηγουμένης ὁμιλητικῆς ἐνεργείας, δηλαδὴ τὸ περιεχόμενον ὁμιλίας τινὸς ἢ μέρους, δπερ προηγήθη τοῦ τμήματος τούτου, καὶ δτι τὸ κύριον θέμα ἀναπτύσσεται ἐνταῦθα ὡς προϋποτιθέμενον.

1. Βλ. O. PERLER, *Méilton de Sardes sur la Pâque*, ἐν SC 123, σ. 43.

2. Βλ. Π. ΧΡΗΣΤΟΥ, «Μελίτων», ἐν ΘΗΕ 8, 978 - 984, Ιδιαὶ σ. 981 καὶ τοῦ Ιδίου βιβλιοκριτικοῦ ἐπὶ τῆς ἀνωτέρω ἐκδόσεως τοῦ PERLER, ἐν *Kληρονομία* 1 (1969) 164 - 165.

3. Βλ. τὴν ἐκδοσιν P. NAUTIN, *Homélies Pascales I. Une homélie inspirée du traité sur la Pâque d'Hippolyte*, ἐν SC 27, Paris 1950.

Τὸ γεγονός δὲ καὶ μόνον δτι ἐν αὐτῷ δὲν ἔξαγγέλλεται, ὡς εἴθιστο ἐν τοῖς προλόγοις, τὸ κύριον ἀντικείμενον τῆς ὅλης ὁμιλίας εἶναι ἀρκετὸν νὰ δείξῃ κατὰ τρόπον ἀναμφίλογον δτι δὲν εἶναι δυνατὸν συμφώνως πρὸς τὰ καθιερωμένα περὶ τῆς φύσεως τοῦ προλόγου κριτήρια νὰ θεωρηθῇ τοῦτο ὡς πρόλογος, καὶ κατὰ συνέπειαν ἢ ὁμιλία, στερουμένη βασικοῦ χαρακτηριστικοῦ γνωρίσματος, ὡς κείμενον φυλολογικῶς τέλειον καὶ αὐτοτελές. Διὰ ταῦτα νομίζομεν δτι δὲν θὰ είμεθα μακράν τῆς ἀληθείας, ἐὰν ἐλέγομεν δτι τοῦτο, κατά τε τὸ περιεχόμενον καὶ τὴν διατύπωσιν αὐτοῦ, δύναται νὰ κατανοηθῇ καὶ ἐρμηνευθῇ δρθῶς μόνον ὑπὸ τὸ πρᾶσμα τῆς συνδέσεως τῆς ὅλης ὁμιλίας πρὸς τὸ διμερὲς *Περὶ πάσχα ἔργον* τοῦ Μελίτωνος, ἔνθα, ὡς φαίνεται σαφῶς, τοῦτο ἀπετέλει τὸν συνδετικὸν κρίκον μεταξὺ τῆς παρούσης ὁμιλίας (δευτέρου μέρους) καὶ τοῦ πρώτου μέρους τούτου, ὃπου κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἔξηργάλετο ἡ κυρία ὑπόθεσις τῆς ὅλης πραγματείας. Ἡ ἐπιχειρούμενη ἐν συνεχείᾳ ἔξετασις τῆς ὑφῆς ἀφ' ἐνὸς τοῦ τμήματος τούτου καὶ ἀφ' ἑτέρου τῆς διαρθρώσεως τῆς ὅλης ὁμιλίας θὰ δείξῃ κατὰ πόσον δύναται νὰ ὑποστηριχθῇ ἢ δχι μία τοιαύτη ἀποψίς ὡς ἢ διατυπωθεῖσα.

Τὸ «προοίμιον» τῆς ὁμιλίας, τὸ ὁποῖον ἐρμηνευτικῶς περιέπλεξεν οὐκ δίλγον τοὺς μελετητάς, ἔχει οὕτως:

«Ἡ μὲν γραφὴ τῆς ἑβραϊκῆς Ἐξόδου ἀνέγνωσται καὶ τὰ ρήματα τοῦ μυστηρίου διασεσάφηται· πῶς τὸ πρόβατον θύεται καὶ πῶς ὁ λαὸς σώζεται» (1, 3-6).

Ἡ ἐρμηνευτικὴ δυσκολία ἐν αὐτῷ συνίσταται εἰς τὸ ποία εἶναι ἡ σημασία τοῦ ρήματος «διασεσάφηται». Εἶναι δομῶς φανερὸν δτι ἡ σημασία αὐτοῦ ἐπεξηγεῖται διὰ τῶν δύο τελευταίων στίχων, οἱ ὁποῖοι ἐν τῇ συναφείᾳ τοῦ λόγου ἐπέχουν θέσιν ἐπεξηγήσεως. Πόσην δὲ ἔκτασιν κατελάμβανεν ἡ «διασεσάφησις τῶν ρημάτων τοῦ μυστηρίου», εἶναι τι διπερ δύναται νὰ καθορισθῇ οὐ μόνον ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ἐπὶ τοῦ «προοίμιου» τούτου δοθησομένης ἐρμηνείας, ἀλλὰ καὶ τῆς καλῆς κατανοήσεως τῆς θέσεως ἐν τῇ ὁμιλίᾳ τοῦ ὅλου τμήματος 1-10, ὡς καὶ τοῦ περιεχομένου αὐτοῦ. Αἱ μέχρι τοῦδε δοθεῖσαι ἐρμηνεῖαι ἐπὶ τῶν δύο πρώτων στίχων τοῦ «προοίμιου» δύνανται νὰ συνοψισθοῦν εἰς τὰς ἔξης τέσσαρας.

α) «Οτι κατ' ἀρχὴν ἔγινεν ἀνάγνωσις τοῦ χωρίου τῆς Ἐξόδου κεφ. 12 εἰς τὴν ἑβραϊκὴν γλῶσσαν καὶ ἡκολούθησεν ἐπειτα μετάφρασις αὐτοῦ εἰς τὴν ἐλληνικήν¹.

1. Βλ. F. G. KENYON, *The Chester Beatty Biblical Papyri*, fasc. III, London 1941, σ. 10, σημ. 1 καὶ G. ZUNTZ, «On the Opening Sentence of Melito's

β) "Οτι τὸ ρῆμα «διασεσάφηται» σημαίνει κατὰ τὸ σχῆμα τοῦ παραληλισμοῦ τῶν ἐννοιῶν ὅτι καὶ τὸ ρῆμα «ἀνέγνωσται», ἄρα ὅτι ἀπλῶς προηγήθη ἀνάγνωσις τοῦ κειμένου¹.

γ) "Οτι ἀνεγνώσθη πρῶτον εἰς τὴν ἑλληνικὴν τὸ βιβλικὸν χωρίον καὶ ἡκολούθησεν ἔπειτα σύντομος παράφρασις αὐτοῦ².

δ) "Οτι προηγήθη ἀνάγνωσις τοῦ κειμένου τῆς Ἐξόδου ἑλληνιστὶ καὶ ἐν συνεχείᾳ ἔγινεν διμιλία σύντομος διερμηνεύουσα τοὺς δρους τούτου³.

Ἐκ τῶν τεσσάρων τούτων ἐρμηνειῶν ἡ τελευταία, τὴν ὅποιαν ὑποστηρίζει ὁ καθηγητὴς Π. Χρήστου καὶ πρὸς τὴν ὅποιαν συγγενεύει καὶ ἡ τρίτη, τὴν ὅποιαν δέχονται ὁ C. Bonner καὶ ὁ R. Cantalamessa⁴, ἀνταποκρίνεται, κατὰ τὴν γνώμην ἡμῶν, περισσότερον πρὸς τὰ πράγματα καὶ τὰς ἀπαιτήσεις κατανοήσεως τοῦ τμήματος 1-10 τῆς διμιλίας ἡ αἱ δύο ἄλλαι, αἱ ὅποιαι ἀφίστανται τῆς ἀληθείας. Κατὰ τὴν ἔξηγησιν τοῦ Bonner καὶ ἰδίᾳ τοῦ Cantalamessa, συγχρίνοντος τὴν Π₂ πρὸς τὴν Π₁, ἡ «διασάφησις» αὗτη ἔπειτε νὰ ἥτο ἀνάλογόν τι πρὸς τὴν ἔξηγησιν τοῦ χωρίου τῆς Ἐξόδου ἐν τῇ διμιλίᾳ Π₁ (16-42). Ἡ θέσις αὐτὴ τοῦ Ἰταλοῦ ἐπιστήμονος ἀποτελεῖ προφανῶς ἐν σημαντικὸν βῆμα πρὸς τὴν δρθήν κατεύθυνσιν κατανοήσεως τῶν ἐσωτερικῶν σχέσεων μεταξὺ τῶν διμιλιῶν Π₁ καὶ Π₂, ἀλλ' οὗτος δὲν ἔχωρησεν ἔτι περισσότερον πρὸς αὐτήν. «Οσον ἀφορᾷ διμως εἰς τὴν ἔκτασιν τῆς ἔξηγησεως (διασάφησεως), τὴν ὅποιαν οὗτος παραβάλλει πρὸς τὴν ἔξηγησιν τοῦ τμήματος 16-42 τῆς διμιλίας Π₁, μολονότι αὗτη θὰ ἡδύνατο νὰ ὑποστηριχθῇ ἐπὶ τῇ βά-

Pascal Homily, ἐν *HThR* 36 (1943) 299 - 315. A. WIFSTRAND, «The Homily of Melito on the Passion», ἐν *VC* 2 (1948) 217. J. JEREMIAS, ἐν *TWNT*, V, σ. 901, σημ. 52 κ.ἄ.

1. Bλ. M. TESTUZ, *Papyrus Bodmer XIII. Meliton de Sardes, homélie sur la Pâque*, Cologne - Genève 1960, σ. 18 - 19. Τὴν αὐτὴν ἀποψίν φέρεται ὑποστηρίζων καὶ ὁ St. HALL, ὅτι δηλαδὴ πρὸ τῆς διμιλίας δὲν προηγήθη εἰ μὴ ἀπλῶς καὶ μόνον ἀνάγνωσις τριάκοντα περίπου στίχων ἐκ τοῦ 12 κεφ. τῆς Ἐξόδου (βλ. «Melito Περὶ Πάσχα 1 and 2. Texte and Interpretation», ἐν *Kuριακόν*, I, 1970, σ. 236 - 248).

2. C. BONNER, «Two problems in Melito's Homily on the Passion», ἐν *HThR*, 31 (1938) 175 - 190 καὶ «A Supplementary note on the Opening of Melito's Homily», ἐν *HThR* 56 (1943) 317 - 319 καὶ «The Homily on the Passion of Melito», ἐν *Studies and Documents* 12, London - Philadelphia 1940, σ. 30 - 36. Πρβλ. R. CANTALAMESSA, μνημ. ἔργον, σ. 435 - 436 καὶ St. G. HALL, ἐν² ἀνωτ., σ. 238 κ.ἄ.

3. Bλ. Π. ΧΡΗΣΤΟΥ, «Μελίτων», ἐν *ΘΗΕ* 8, 981.

4. Bλ. R. CANTALAMESSA, *L'omelia «In S. Pascha» dello Pseudo - Ippolito di Roma*, Milano 1967, σ. 434 - 437.

σει τῶν δύο πρώτων στίχων τῆς ἡμετέρας διμιλίας (Π₂), δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ γίνῃ ἀπολύτως ἀποδεκτή, διότι τὸ περιεχόμενον τοῦ δόλου τμήματος 1-10 τῆς διμιλίας ταύτης προϋποθέτει ὑπωσδήποτε ἐκτενεστέραν ἀνάπτυξιν. Ἡ ἐρμηνεία λοιπὸν τοῦ Π. Χρήστου, καθ' ἣν μετὰ τὴν ἀνάγνωσιν τοῦ χωρίου τῆς Ἐξόδου κεφ. 12 ἡκολούθησε σύντομος διμιλία, διερμηνεύουσα τοὺς δρους τούτου, συσχετίζομένη πρὸς δόσα περὶ τοῦ χαρακτῆρος τοῦ τμήματος «προλόγου» τῆς διμιλίας Π₂ θὰ λεχθοῦν ἐν συνεχείᾳ, φαίνεται νὰ ἀνταποκρίνεται κάλλιον πρὸς τὰ πράγματα ἡ ἡ ἐρμηνεία τῶν δύο ἄλλων πατρολόγων. Πάντως ἐκ τῶν ἀνωτέρω διαφαίνεται ἡ κοινὴ ἀντίληψις καὶ τῶν τριῶν αὐτῶν ἐπιστημόνων ὅτι τὸ ἐν λόγῳ «προοιμίον» (1, 3-6) προϋποθέτει προηγουμένην διμιλητικὴν ἐνέργειαν πιθανῶς τοῦ ἰδίου ἡ καὶ ἐτέρου προσώπου¹.

Τὴν διμιλητικὴν ταύτην ἐνέργειαν λοιπόν, ἡ ὅποια προηγήθη τῆς παρούσης διμιλίας, ἡμεῖς ταυτίζομεν μετὰ τοῦ πρώτου μέρους τῆς διμεροῦς Περὶ πάσχα συγγραφῆς. Τὸ βασικὸν δὲ διάγραμμα τοῦ περιεχομένου τοῦ πρώτου τούτου μέρους σκιαγραφοῦν οἱ «προοιμιακοί» στίχοι τῆς διμιλίας Π₂, οἱ ὅποιοι, καθ' ἡμᾶς, δὲν ἀποτελοῦν τὸ προοιμίον αὐτῆς, ἀλλὰ τυπικῶς χαρακτηριστικὴν διατύπωσιν τοῦ Μελίτωνος, δι' ἡς οὗτος συνδέει τὸν λόγον αὐτοῦ περαίνων ἐνότητά τινα καὶ μεταβαίνων εἰς ἄλλην. «Οτι δὲ οἱ στίχοι οὗτοι δὲν ἐπέχουν θέσιν «προοιμίου» ὑπὸ τὴν συνήθη τοῦ δρου ἐννοιαν ἀλλὰ συνδετικὸν ἐν τῷ λόγῳ μέσον, συνδέον ἐν προκειμένῳ τὰ δύο μέρη τοῦ δόλου μελιτωνείου ἔργου, θὰ γίνῃ εὐκόλως κατανοήτον καὶ ἔξ οσων θὰ λεχθοῦν κατωτέρω περὶ τοῦ παρομοίου τύπου σχετικῶν διατυπώσεων, διὰ τῶν διμοίων ὁ διμιλητής κατὰ τρόπον χαρακτηριστικῶς τυπικὸν τῆς μεθοδικότητός του πλέκει τὸν λόγον αὐτοῦ.

Τὰ κύρια λοιπὸν στοιχεῖα, ἀφ' ὧν ἀπετελεῖτο τὸ πρῶτον τοῦτο μέρος τοῦ διμεροῦς συγγράμματος, συμφώνως πρὸς τοὺς ἀνωτέρω ἐναρκτηρίους λόγους, εἶναι δύο, ἡτοι α) ἡ ἀνάγνωσις τοῦ κειμένου τῆς Ἐξόδου κεφ. 12, ἡτοι παράθεσις αὐτοῦ καὶ β) ἡ ἔξηγησις αὐτοῦ ἡ διασάφησις, τῆς διμοίας τὸ περιεχόμενον κατὰ τρόπον συνοπτικώτατον προσφέρεται εἰς τὸ ὑπὸ ἔκτασιν τμῆμα (1-10).

Μετὰ τὸ τετράστιχον, ἀς εἴπωμεν, «προοιμίον» ὁ Μελίτων, κατὰ τρόπον ἀπότομόν πως καὶ συμπερασματικόν, ἀπευθυνόμενος εἰς τοὺς ἀκροατάς του καλεῖ αὐτοὺς («Τοίνυν ξύνετε, ὃ ἀγαπητοί»), νὰ κατανοήσουν ὅτι τὸ μαστήριον τοῦ πάσχα εἶναι.

1. Bλ. R. CANTALAMESSA, μνημ. ἔργον, σ. 436, καὶ ὑποσημ. 11 πρβλ. καὶ Π. ΧΡΗΣΤΟΥ, μνημ. ἔργον, ἐν *ΘΗΕ* 8, 981.

ακαινὸν καὶ παλαιόν,
ἀτέον καὶ πρόσκαιρον,
φθαρτὸν καὶ ἀφθαρτον,
θνητὸν καὶ ἀθάνατον» (2, 8-11)
καὶ εὐθὺς ἀμέσως ἐπεξηγεῖ διὰ τοῦτο εἶναι
«παλαιὸν μὲν κατὰ τὸν νόμον,
καινὸν δὲ κατὰ τὸν λόγον,
πρόσκαιρον διὰ τὸν τύπον,
ἀτέον διὰ τὴν χάριν» (3, 13-16).

Οὕτω δὲ συνεχίζων κατὰ τὸν ἔδιον πάντοτε ρυθμικὸν καὶ ἀντιθετικὸν τρόπον τῆς ἐκφράσεως ἐκθέτει ὀλόκληρον τὴν περὶ τοῦ παλαιοῦ καὶ καινοῦ πάσχα θεωρίαν του, καλύπτουσαν τὸ τμῆμα τοῦτο τῆς ὄμιλίας, τὸ δόποιον κατακλείεται διὰ τῆς εἰς τὸν Χριστὸν ἀποδιδομένης δοξολογίας «φὶ ἡ δόξα εἰς τοὺς αἰῶνας· ἀμήν» (10, 69).

Τὸ πάσχα ὡς μυστήριον παλαιὸν καὶ καινὸν εἶναι ἡ κεντρικὴ ὑπόθεσις τοῦ ἔξεταζομένου τμῆματος ὡς καὶ ἡ διήκουσα ἔννοια τῆς ὄλης ὄμιλίας. Τὸ περιεχόμενον αὐτοῦ δύναται νὰ συνοψισθῇ εἰς τὰ ἔξης ζεύγη ἔννοιῶν διὰ τῶν δόποιων ἐνυφαίνεται ἡ ἔννοια τοῦ πάσχα ὡς μυστηρίου παλαιοῦ καὶ καινοῦ.

α) Νόμος-Λόγος (3,13-14· 4,21-22· 6,43-44· 7,45-46· 9,60-61).

β) Τύπος - 'Αλήθεια (4,33-34· 7,49).

γ) 'Εντολὴ - Χάρις, ἢ Τύπος - Χάρις (7,48· 3,15-16· 4,23-24).

Εἰς τὰ ζεύγη αὐτὰ ἀντιστοιχοῦν ἔννοιοι λογικῶς τὰ ζεύγη.

1) 'Αμνὸς-Χριστὸς= 'Αμνὸς-Γίδες= 'Αμνὸς-Θεός (4,31-32· 5,35· 8,53-54).

2) Πρόβατον-Κύριος (3,17-18· 4,25-26· 29-30· 6,39· 43),

3) Πρόβατον- 'Ανθρωπος= Χριστὸς (5,36-37· 8,55-57).

Τὰ πρῶτα μέλη ἐκάστης τῶν ἔννοιῶν συνιστοῦν τὸ μυστήριον τοῦ παλαιοῦ πάσχα, ἐνῷ τὰ δεύτερα τὸ μυστήριον τοῦ καινοῦ πάσχα. «Ολαὶ αἱ ἔννοιαι αὐταὶ συνυφασμέναι πρὸς τὰ πασχάλια γεγονότα τῆς ζωῆς τοῦ Χριστοῦ, ἥτοι τὸ πάθος καὶ τὴν ἀνάστασιν αὐτοῦ (3,17-18· 19-20· 4,27-33· 6,39-43· 8,54-57· 9,65-67), ἀποδίδουν συνοπτικάτατα ἀπασκαν τὴν ἐν Χριστῷ θείαν οἰκονομίαν, προτυπωθεῖσαν καὶ τελειωθεῖσαν ὅμοι. 'Εὰν εἰς ταύτας προστεθῆν καὶ τινὲς ἄλλαι, ὡς ἡ χριστολογικὴ τῆς θεανθρωπότητος (8, 58), ἡ περὶ τῶν σχέσεων Γίοῦ-Πατρὸς θεολογικὴ (9, 63-64) καὶ αἱ δηλωτικαὶ τῶν σχέσεων τοῦ Χριστοῦ πρὸς τὸν νόμον, τὸν Λόγον, τὴν χάριν (9,60-62), τότε ἔχομεν ἐνώπιον ἡμῶν ἐπιτομὴν τῆς δληγούσης οἰκονομικῆς θεολογίας. Αἱ ἔννοιαι αὐταὶ λοιπόν, ἐκ τῶν δόποιων τινὲς μὲν ἐπαναλαμβάνονται ἀλλαχοῦ τῆς ὄμιλίας, τινὲς δὲ ἀπαξὲ ἐνταῦθα

τὸ πρῶτον ἀναφέρονται, ἀπαρτίζουν τὸ περιεχόμενον τοῦ ἐν λόγῳ τμήματος τῆς ὄμιλίας.

Τὸ πλῆθος ἀφ' ἐνδὲ τῶν καινοφανῶν αὐτῶν ἔννοιῶν τοῦ τμῆματος 1-10 καὶ ὁ τρόπος ἀφ' ἐτέρου εἰσαγωγῆς εἰς αὐτὰς ὡς καὶ τῆς διατύπωσεως, ἐγγίζούσης τὰ δρια τῶν ἀφορισμῶν, εὐλόγως θέτουν ἐνταῦθα τὸ ἐρώτημα, πῶς ἥτο δυνατὸν ὁ ὄμιλητής νὰ γίνῃ κατανοητὸς ἐκ μέρους τῶν ἀκροατῶν του, λέγων καθ' ὅν τρόπον λέγει πάντα ταῦτα, ἐὰν προηγουμένως δὲν εἶχεν ὄμιλήσει περὶ τῶν πραγμάτων τούτων εἰς αὐτούς; 'Ανάγκη λοιπὸν νὰ δεχθῶμεν διὰ τὸ Μελίτων ὄμιλησε προηγουμένως καὶ δὴ τόσον ἐκτενῶς, ὃσον τούλαχιστον ἀπαιτεῖ τὸ ἐνταῦθα ἐκτιθέμενον περιεχόμενον καὶ ὁ περιεκτικὸς τοῦ λέγειν τρόπος. "Οτι δὲ τὸ ὑπὸ ἔξετασιν τμῆμα διαλαμβάνει ὅλην προηγουμένως ἐκτεθεῖσαν καὶ ἐπαναλαμβανομένην ἐνταῦθα κατὰ τρόπον περιληπτικὸν πρὸς χάριν, ὡς φαίνεται, τῶν ἀκροατῶν αὐτοῦ, τοῦτο γίνεται φανερὸν δχι μόνον ἐκ τοῦ τρόπου, καθ' ὃν εἰσάγει καὶ διατυπώνει τὰς ἔννοιας αὐτάς, ἀλλὰ καὶ διὰ τοῦ τρόπου, καθ' ὃν κατακλείει τὸ ὅλον τμῆμα. Μετὰ τὸν δοξολογικὸν τύπον «φὶ ἡ δόξα εἰς τοὺς αἰῶνας· ἀμήν», διὰ τοῦ δόποιον κατακλείει τὸ τμῆμα τοῦτο τὸ Μελίτων, ἀναγινώσκομεν τὰ ἀκόλουθα:

«Τοῦτό ἐστι τὸ τοῦ πάσχα μυστήριον,

καθὼς ἐν τῷ νόμῳ γέγραπται,

ὡς μικρῷ πρόσθιν ἀνέγνωσται» (11, 70-72).

Οι λόγοι οὗτοι σαφῶς δηλώνουν διὰ τὰ ὅσα μέχρι τοῦτο εἴπεν ὁ ὄμιλητής ἀνήκουν εἰς τὰ ὑπὸ αὐτοῦ προηγουμένως λεγθέντα, ἥτοι εἰς ὅσα «ἐν τῷ νόμῳ γέγραπται» καὶ «μικρῷ πρόσθιν ἀνέγνωσται». 'Ασφαλῶς τὸ νόημα τῶν ἐκφράσεων αὐτῶν δὲν διαφέρει τοῦ νοήματος τῶν ἐναρκτηρίων τῆς ὄμιλίας λόγων. 'Ο νόμος ἐδῶ καὶ διὰ τοῦ ἐνέγνωσθη δὲν εἶναι παρὰ ἡ γραφὴ τῆς ἐβραϊκῆς 'Εξόδου κεφ. 12,1-15· 43-49, ἔνθα ἔχομεν τὸ θέσπισμα τοῦ ἐβραϊκοῦ πάσχα. Συνεπῶς διείλομεν νὰ θεωρήσωμεν τὴν εἰς τὸ τμῆμα τοῦτο ἐκτιθεμένην ὅλην, ὡς περὶληψιν τοῦ περιεχομένου τοῦ πρώτου βιβλίου τοῦ διμεροῦς Περὶ πάσχα ἔργου τοῦ Μελίτωνος, τὸ δόποιον, προκειμένου νὰ μεταβῇ εἰς ἄλλην ἐνότητα, ἀνακεφαλαιώνει ἐδῶ χάριν, ὡς εἴπομεν, τῶν ἀκροατῶν αὐτοῦ. 'Ἐὰν λοιπὸν τοσαύτη ἥτο ἡ ὅλη τοῦ πρώτου βιβλίου, οἷαν προϋποθέτει τὸ ἐν λόγῳ ἀλλὰ μίαν θεολογικὴν ἐμβάθυνσιν, ἐγγίζουσαν τὰ δρια ἀν μὴ τῆς ἐκτάσεως, τούλαχιστον τῆς σημασίας τοῦ τμῆματος 46-105 τῆς ὄμιλίας, ἐνθα δὲ λόγος περὶ τῆς «κατασκευῆς τοῦ μυστηρίου» (46,325), δηλαδὴ τοῦ χριστιανικοῦ πάσχα.

β) Ἡ κινδίως ὄμιλα

Ἡ ἐντὸς τῆς ὄμιλίας ἰδιότυπος θέσις τοῦ τμήματος 1-10, ὡς συνδέοντος αὐτὴν μετὰ τοῦ πρώτου βιβλίου τοῦ περὶ οὐδὲ λόγος συγγράμματος τοῦ Μελίτωνος, ἀσφαλῶς ἀλλοιώνει, ἀν καὶ δχι πλήρως, τὴν εἰκόνα τῆς καθ' ὅλην διαιρέσεως αὐτῆς, τὴν ὅποιαν παραδίδουν αἱ σχετικαὶ ἀναλύσεις τῶν Ο. Perler καὶ Π. Χρήστου.

Κατὰ τὴν διαιρεσιν τοῦ πρώτου¹ ἡ ὄμιλία, ἐκτὸς τοῦ «προλόγου» (1-10) καὶ τοῦ ἐπιλόγου αὐτῆς (100, 767-105), διακρίνεται εἰς δύο κύρια μέρη α) 11,73-71,522 καὶ β) 72, 523-100,766 μετὰ πολλῶν ὑποδιαιρέσεων, ἐνῷ κατὰ τὴν τοῦ Π. Χρήστου², ὅρθως ἀπορρίπτοντος ὡς ἀστοχον τὴν διαιρεσιν ταύτην τοῦ Perler καὶ μὴ ἀνταποκρινομένην εἰς τὰ πράγματα, ἡ ὄμιλία διαιρεῖται οὕκοθεν εἰς τέσσαρα τμήματα α) 1-10, β) 11-45, γ) 46-65 καὶ δ) 66-105, ἔκαστον τῶν ὅποιων κατακλείεται διὰ τῆς εἰς τὸν Χριστὸν ἀποδιδομένης δοξολογίας «Ἄρη δέξα εἰς τοὺς αἰῶνας ἀμήν». Τὰ τέσσαρα αὐτὰ τμήματα συνάπτει οὗτος κατὰ περιεχόμενον ἀνὰ δύο ἥτοι τὸ πρῶτον (1-10) μετὰ τοῦ δευτέρου (11-45) καὶ τὸ τρίτον (46-65) μετὰ τοῦ τετάρτου (66-105)³.

Ἡ ἐννοιολογικὴ αὕτη ἐνοποίησις τῶν ἐπὶ μέρους τμημάτων εἰς διμερῆ σύνθεσιν μετὰ τὸν ἀνωτέρῳ καθορισμὸν τῆς φύσεως καὶ θέσεως ἐντὸς τῆς ὄμιλίας τοῦ τμήματος (1-10) διαταράσσεται πως κατὰ τὸ πρῶτον σκέλος, ἀλλὰ παραμένει ἀνέπαφος κατὰ τὸ δευτέρον. Ἐὰν τώρα διαιρέσωμεν κατὰ περιεχόμενον τὴν ὄμιλίαν θὰ διακρίνωμεν ἐν αὐτῇ, πλὴν τοῦ πρώτου τμήματος καὶ τοῦ ἐπιλόγου, βασικῶς δύο κύρια μέρη α) 11-45 καὶ β) 46-100,766, τὰ ὅποια εἶναι κάπως ἀνισοβαρῆ ἐξ ἐπόψεως ἐκτάσεως θεωρούμενα, ἀλλὰ τοῦτο κατ' οὐδὲν βλάπτει τὴν ἐσωτερικὴν ίσορροπίαν τοῦ λόγου. Πρὸς μίαν διμερῆ τῆς ὄμιλίας διαιρεσιν σαφῶς συνηγορεῖ τὸ κείμενον τῆς παρ. 46,324-325, ἔνθι λέγεται:

«Τὸ μὲν διήγημα τοῦ τύπου καὶ τῆς ἀνταποδόσεως ἀκηκόατε· ἀκούσατε καὶ τὴν κατασκευὴν τοῦ μυστηρίου».

Ἡ διήγησις τοῦ τύπου καὶ τῆς ἀνταποδόσεως πράγματι καλύπτει τὸ περιεχόμενον τοῦ πρώτου μέρους (11-45), ἔνθι γίνεται λόγος περὶ τῆς τυπολογικῆς σημασίας τοῦ Ιουδαικοῦ πάσχα, ἐνῷ ἡ «κατασκευὴ τοῦ μυστηρίου» τὸ περιεχόμενον τοῦ δευτέρου μέρους (46,326-100,766).

1. Βλ. Ο. PERLER, *Méliton de Sardes sur la Pâque*, ἐν SC 123, σ. 42-44.

2. Βλ. Π. ΧΡΗΣΤΟΥ, Βιβλιοκρισίαν ἐπὶ τῆς ἐκδόσεως τοῦ PERLER, ἐν *Κληρονομίᾳ* 1 (1969) 164-165.

3. Βλ. Π. ΧΡΗΣΤΟΥ, «Μελίτων», ἐν *ΘΗΕ* 8, 981.

Πρέπει νὰ παρατηρήσωμεν ὅτι ἐν τῇ ἀνωτέρῳ παραγράφῳ γίνεται ἐπιγραμματικὴ ἀφ' ἐνὸς σύνοψις τοῦ περιεχομένου τῶν προειρημένων καὶ ἀφ' ἑτέρου, ἔξαγγελία τοῦ περιεχομένου τῶν δσων θὰ ἀκολουθήσουν.

Εἰς τὸ πρῶτον μέρος τῆς ὄμιλίας, ἡ ὅποια σημειωθήτω ἀρχεται κυρίως ἀπὸ τοῦ σημείου τούτου, ὁ ὄμιλητης εἰσέρχεται διὰ τῶν ἔξης λόγων.

«Διηγήσομαι δὲ τὰ ρήματα τῆς γραφῆς,

πῶς ὁ Θεὸς ἐντέλλεται Μωϋσεῖ ἐν Αἰγύπτῳ, ὅπόταν βούλεται τὸν μὲν Φαραὼ δῆσαι ὑπὸ μάστιγα,
τὸν δὲ Ἰσραὴλ λῦσαι ἀπὸ μάστιγος
διὰ χειρὸς Μωϋσέως» (11,73-77).

Εὔθους μετὰ ταῦτα ἀκολουθεῖ ἐν ἐλευθέρᾳ ἀποδόσει τὸ κείμενον τῆς Ἐξόδου κεφ. 12,3-28, τὸ ὅποιον καταλαμβάνει τὰς παραγράφους 12-14, καὶ ἐν συνεχείᾳ ἐκτίθεται ἡ τυπολογικὴ θεωρησις καὶ ἔξήγησις τοῦ ἑβραϊκοῦ πάσχα, ἡ ὅποια καλύπτει τὴν ὅλην τῶν ὑπολοίπων παραγράφων τοῦ μέρους τούτου (15-45). Εἰδικώτερον εἰς τὸ μέρος αὐτὸῦ ἀναπτύσσονται τὰ συμβάντα κατὰ τὴν ἔξοδον τοῦ Ἰσραὴλ ἐξ Αἰγύπτου ἥτοι ἡ ὑπὸ τοῦ Θεοῦ τιμωρία τῶν πρωτοτόκων τῶν Αἰγυπτίων (16-30) καὶ ἡ ὑπὸ αὐτοῦ θαυμαστὴ σωτηρία τοῦ Ἰσραὴλιτικοῦ λαοῦ (31-34). Ἐπειτα ἀκολουθοῦν ἡ δλως ἰδιαιτέρας σημασίας περὶ τύπων καὶ παραβολῆς θεωρία τοῦ Μελίτωνος (35-38), ἡ ὅποια εἶναι χαρακτηριστικὴ τῆς σκέψεως αὐτοῦ ὡς ἐρμηνευτικὴ μέθοδος, ἐφαρμοζομένη ἐπὶ τῶν γεγονότων τῆς θείας οἰκονομίας, καὶ αἱ ἐν τῇ Καινῇ Διαθήκῃ πραγματοποιηθεῖσαι προτυπώσεις τῆς Π. Διαθήκης (39-45). Τὰ ἐπὶ μέρους αὐτὰ τμήματα ἥτοι α) 12-34 καὶ β) 35-45 μετὰ τῶν ὑποδιαιρέσεών των δεικνύουν τὸν σύνδεσμον μεταξὺ τοῦ παλαιοῦ καὶ τοῦ νέου πάσχα, τὸ ὅποιον συνιστᾷ τὴν ἐπαλήθευσιν τοῦ πρώτου¹. Οὕτω τὸ δλον περιεχόμενον τοῦ πρώτου μέρους (11-45), τὸ ὅποιον κατακλείεται διὰ τοῦ δοξολογικοῦ τύπου «Ἄρη δέξα εἰς τοὺς αἰῶνας ἀμήν», ἀποδίδεται χαρακτηριστικῶτατα ὑπὸ αὐτοῦ τοῦ ὄμιλητοῦ, ὡς «τύπος καὶ ἀνταπόδοσις». Αἱ λέξεις αὗται, αἱ ὅποιαι δύνανται νὰ θεωρηθοῦν ὡς δροι (*termini technici*), ἀντιστοιχοῦν ἐπακριβῶς ἡ μὲν πρώτη εἰς τὸ τμῆμα 12-34 ἡ δὲ δευτέρα εἰς τὸ τμῆμα 35-45. «Ἄξιον παρατηρήσεως τυγχάνει ὅτι εἰς τὸ μέρος τοῦ 11-45 τὸ παλαιὸν πάσχα συνθεωρεῖται μετὰ τοῦ καινοῦ, τὸ μυστήριον τοῦ ὅποιου κρύπτεται ἐν τῷ μυστηρίῳ τῆς θαυμαστῆς σωτηρίας τοῦ Ιουδαικοῦ λαοῦ. Εἰς τὰ περιστατικὰ τῆς θεσπίσεως τοῦ ἑβραϊκοῦ πάσχα καὶ εἰς τὰ συμβάντα κατ' αὐτὸν ἐνυπάρχει ὡς δρῶσα σωστικὴ δύ-

1. Βλ. Π. ΧΡΗΣΤΟΥ, «Μελίτων», ἐν *ΘΗΕ* 8, 981.

ναμις δὲ Ιδιος δὲ Χριστός, ὁ τὸ καινὸν πάσχα τελέσας ἐν τῷ σώματι αὐτοῦ¹. Ἐνῷ εἰς τὸ δεύτερον μέρος, εἰς τὸ ὄποιον καὶ εἰσερχόμεθα, τὸ χριστιανικὸν πάσχα θεωρεῖται καθ' ἑαυτό.

Εἰς τὸ δεύτερον μέρος τῆς ὁμιλίας του ὁ Μελίτων εἰσάγει τοὺς ἀκροατάς του διὰ τῶν ἥδη παρατεθέντων λόγων τῆς παραγράφου 46, 324-325, διὰ τῶν ὄποιων, ὡς εἴπομεν, διχάζει τὸ δόλον κείμενον αὐτῆς εἰς δύο σαφῶς διακρινόμενα ἀπ' ἀλλήλων μέρη. 'Ολόκληρον τὸ περιεχόμενον τοῦ μέρους τούτου κάλλιστα ἀποδίδεται, φρονοῦμεν, διὰ τῆς ἐκφράσεως τοῦ Ιδίου καὶ πάλιν ὅμιλητοῦ «κατασκευὴ τοῦ μυστηρίου», ἦτοι τέλεσις τοῦ μυστηρίου, τουτέστι τοῦ πάσχα τοῦ Χριστοῦ. 'Υπὸ τὸ μέρος αὐτὸ διακρίνομεν δύο τμήματα α) 46-65 καὶ β) 66-100. Εἰς τὸ πρῶτον ὁ Μελίτων, μετὰ τὴν παρετυμολογίαν τοῦ πάσχα ἐκ τοῦ πάσχειν (46,326-27), ἀναφέρεται εἰς τὴν ὑπὸ τοῦ λόγου τοῦ Θεοῦ δημιουργίαν τοῦ κόσμου καὶ τοῦ ἀνθρώπου (47,332-339), τὴν πτῶσιν τῶν πρωτοπλάστων καὶ τὴν ἔνεκα ταύτης φθορὰν καὶ ὑπαγωγὴν τοῦ ἀνθρωπίνου γένους εἰς τὴν δουλείαν τῆς ἀμαρτίας καὶ τοῦ θανάτου (48-56) καὶ τέλος εἰς τὴν προαναγγείλαν τοῦ μυστηρίου τῆς θυσίας τοῦ Χριστοῦ διὰ τῶν πατριαρχῶν, τῶν προφητῶν καὶ τοῦ λαοῦ (57-65). Σαφῶς δὲ ὅμιλητῆς εἰς τὸ πρῶτον τούτο τμῆμα συνδέει τὸ μυστήριον τοῦ πάσχα (πάθος) τοῦ Κυρίου πρὸς τὴν αἵτιαν τῆς πτώσεως καὶ τῶν συνεπειῶν ταύτης

1. Χαρακτηριστικὸν τῆς συνάψεως τοῦ παλαιοῦ μετὰ τοῦ καινοῦ πάσχα εἶναι τὸ ἀπόμενον κείμενον τῆς ὁμιλίας, Π. 31 - 33 (Perler SC 123):

Ὦ μυστηρίου καινοῦ καὶ ἀνεκδιηγήτου!
ἡ τοῦ προβάτου σφαγὴ ηύρισκετο τοῦ Ἰσραὴλ σωτηρίᾳ,
καὶ δὲ τοῦ προβάτου θάνατος ζωὴ τοῦ λαοῦ ἐγένετο,
καὶ τὸ αἷμα ἀδυσώπησε τὸν ἄγγελον.
Λέγε μοι, ὁ ἄγγελε, τί ἀδυσώπήθης;
Τὴν τοῦ προβάτου σφαγὴν
ἡ τὴν τοῦ Κυρίου ζωὴν,
τὸν τοῦ προβάτου θάνατον
ἡ τὸν τοῦ Κυρίου τύπον,
τὸ τοῦ προβάτου αἷμα
ἡ τὸ τοῦ Κυρίου πνεῦμα;
Δῆλος εἰ δυσωπηθεὶς ἰδών
τὸ τοῦ Κυρίου μυστήριον
ἐν τῷ προβάτῳ γινόμενον,
τὴν τοῦ Κυρίου ζωὴν
ἐν τῇ τοῦ προβάτου σφαγῇ,
τὸν τοῦ Κυρίου τύπον
ἐν τῷ τοῦ προβάτου θανάτῳ.

(56,411-412). Εἰς τὸ δεύτερον τμῆμα (66-100) τοῦ μέρους τούτου, τὸ καὶ τελευταῖον, ἐκτίθενται τὰ περὶ τῆς πραγματοποιήσεως ὑπὸ τοῦ Χριστοῦ καὶ ἐν τῷ Χριστῷ ὅλων τῶν προτυπώσεων τῆς Π. Διαθήκης (66-71) καὶ ἐν συνεχείᾳ ἐν μέσῳ διαδοχικῶν ἀντιθέσεων τοῦ λόγου τονίζονται ἡ ἀχάριστος ἀρνησίς τοῦ Ἰσραὴλ, ἡ παράνομος καὶ ἀδικος κατὰ τοῦ Χριστοῦ ἐνέργεια αὐτοῦ ἀφ' ἐνὸς καὶ αἱ ἀπέραντοι διὰ μέσου τῆς ιστορίας εὐεργεσίαι τοῦ Θεοῦ ἀφ' ἑτέρου (72-100, 766). 'Η γλῶσσα τοῦ ὅμιλητοῦ εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο εἶναι σκληρὰ ἔναντι τοῦ Ἰσραηλιτικοῦ λαοῦ, ἡ ὄποια ὅμως δὲν ἀπορρέει ἐξ αἰσθημάτων φυλετικοῦ μίσους (ἀντισημιτισμοῦ), ἀλλ' ἐκ τινος ὁρθῆς ἐκτιμήσεως τῆς ιστορίας τοῦ λαοῦ τοῦ Θεοῦ, δὲ ὄποιος δὲν ἐφάνη ἀπλῶς ἀνίκανος νὰ οἰκειωθῇ τὴν μεγάλην δωρεὰν τοῦ Θεοῦ, ἀλλ' ἀντεστρατεύῃ σκληροτραχήλως κατ' αὐτῆς, ἀπορρίψας καὶ θανατώσας τὸν Γεράνην αὐτοῦ, οὐδὲν κατανοήσας ἐξ αὐτοῦ καὶ τῆς διὰ μέσου τῶν αἰώνων ἐν τῇ ἔθνικῇ τοῦ ιστορίᾳ σωτηριώδους ἐνεργειάς αὐτοῦ (πρβλ. 81-90). 'Η ἔναντι τοῦ Χριστοῦ στάσις τῶν ἔθνων, ἐπαινουμένη ὑπὸ τοῦ συγγραφέως, ἀντιπαρατάσσεται χαρακτηριστικῶς πρὸς τὴν τῶν Ἰουδαίων, οἱ ὄποιοι εἶχον λόγους νὰ φανοῦν ἀνώτεροι ἐκείνων καὶ διχὶ ἀντιθέτως (92).

Τέλος ἐντὸς τοῦ τελευταίου τούτου τμήματος πρέπει νὰ διακρίνωμεν καὶ τὸν ἐπίλογον τῆς ὁμιλίας, δὲ ὄποιος κατὰ τὸν Perler διαλαμβάνεται εἰς τὰς παραγράφους (100,767-105,823).

'Ἐδῶ εἰς λόγον διαλογικὸν καὶ δρός δραματικὸν διαγραφεῖς παρουσιάζει τὸν θριαμβευτὴν Χριστὸν ὅμιλοῦντα εἰς α' πρόσωπον (ἡ ἀντωνυμία «έγώ» κυριαρχεῖ ἐνταῦθα) καὶ διακηρύσσοντα δτι αὐτὸς εἶναι ὁ καταλυτὴς τῶν πάσης φύσεως φθοροποιῶν τοῦ κακοῦ δυνάμεων καὶ ὁ ἐλευθερωτὴς τοῦ καταδυναστευομένου ὑπ' αὐτῶν ἀνθρώπου, δτι αὐτὸς εἶναι ἡ ἀφεσίς τῶν ἀμαρτιῶν, τὸ πάσχα τῆς σωτηρίας, ἡ ζωὴ, τὸ φῶς ἡ ἀνάστασις κ.τ.λ. 'Η ὑπὸ τοῦ ὅμιλητοῦ παρεχομένη ἀπάντησις εἰς τὸν Χριστόν, δι' ὅσα ἐνταῦθα λέγει γίνεται εἰς γ' πρόσωπον (104-105). 'Η ἀντωνυμία «οὗτος»¹, διὰ τῆς ὄποιας εἰσάγεται τὸ κείμενον αὐτῶν, σχεδὸν ἀποτελεῖ τὴν ἀρχὴν ἐκάστου στίχου εἰς τὰς παραγράφους αὐτάς. Τὸ δόλον περιεχόμενον ὡς καὶ ὁ τρόπος διατυπώσεως αὐτοῦ παρέχουν τὴν ἐντύπωσιν δτι πρόκειται περὶ χριστολογικῆς ὅμολογίας, φερούσης ἔντονον ἀντιγνωστικὸν χρῶμα². "Οτι δὲ τὸ περιεχόμενον ἔχει χριστο-

1. 'Η χρῆσις τῆς ἀντωνυμίας «οὗτος» κατὰ τὸ σχῆμα τῆς ἀναφορᾶς εἶναι συνήθης εἰς τὴν ὁμιλίαν καὶ πάντοτε μετὰ τοῦ προσώπου τοῦ Χριστοῦ (βλ. 'Ομιλίαν παρ. 66· 67· 68· 69· 70· 72· 82, 607· 83, 622· 84, 628 καὶ 631· 85, 636 καὶ 86, 642· 645 - 648).

2. Πλειόνα εἰς ἡμετέραν μελέτην, «Τὸ 'Απόσπασμα ἐκ τοῦ 'Περὶ πίστεως'

λογικὸν ὄμολογιακὸν χαρακτῆρα δύναται νὰ ὑποστηριχθῇ ἐπὶ τῇ βάσει ἐσωτερικῶν τεκμηρίων. 'Ο Χριστὸς ὄμιλῶν δὲ λόγον προηγουμένως ἀπευθύνει κλῆσιν πρὸς τὰς πατριὰς τῶν ἀνθρώπων, τὰς «ἐν ἀμαρτίαις πεφυραμένας» (103,787-88), δπως προσέλθουν καὶ λάβουν ἀφεσιν ἀμαρτιῶν. Συνεχίζων δὲ τὸν λόγον ὁ Χριστὸς καὶ πάλιν εἰς πρῶτον πρόσωπον μεταξὺ τῶν ἄλλων λέγει περὶ αὐτοῦ: «ἔγώ (εἰμι) τὸ λύτρον ὑμῶν» (103, 793), τὸ ὅποῖν κατ' ἄλλην γραφήν τοῦ παπύρου Bodmer (Testuz) ἔχει «ἔγώ τὸ λουτρὸν ὑμῶν»¹. Τὴν γραφήν αὐτήν, οὖσαν ἀρχαιοτέραν δυνάμειαν νὰ ἀποδεχθῶμεν ὡς δρθιστέραν, ἐὰν πρὸς τούτῳ θελήσωμεν νὰ ἐπιμείνωμεν ἐπ' ὀλίγον εἰς στατιστικοὺς συσχετισμοὺς περὶ τῆς ἐν τῷ ἔργῳ τοῦ Μελίτωνος χρήσεως τῶν δύο δρῶν.

Κατ' ἀρχὴν πρέπει νὰ παρατηρήσωμεν μετὰ τοῦ Perler διὰ τὴς λέξις λύτρον μαρτυρουμένη ὑπὸ τῆς λατινικῆς μεταφράσεως (L)², ίσως καὶ ὑπὸ τοῦ παπύρου Chester Beatty Michigan (εκδ. Bonner), εἰναι βιβλικωτέρα³ τῆς λέξεως λουτρός⁴. Τοῦτο δμως, ὡς ἀντιλαμβάνεται τις εὐκόλως, δὲν εἰναι ἀρκετὸν διὰ νὰ δεχθῶμεν αὐτὴν ὑπὲρ τὴν ἄλλην. Εἰς ὀλόκληρον τὸ ἔργον τοῦ Μελίτωνος, δσον καὶ δπως τοῦτο σώζεται, ἡ λέξις λύτρον ἀπαντᾶ πλὴν τῆς ἐπιμάχου ἄλλην μίαν φορὰν ἐν τῇ ὄμιλᾳ (91,684), δχι βεβαίως ἐν ἀμέσῳ συναρτήσει πρὸς τὸ ἀπολυτρωτικὸν ἔργον τοῦ Χριστοῦ, ἀλλ' ὑπὸ τὴν σημασίαν τῆς διὰ λύτρων ἐξαγορᾶς προσώπου τινὸς τελοῦντος ἐν αἰχμαλωσίᾳ⁵. 'Ο αὐτὸς δρος εἰς τὸν ρηματικὸν τύπον λυτροῦσθαι εὑρηται τρὶς ἐν συνόλῳ ἥτοι ἀπαξ ἐν τῇ ὄμιλᾳ (67,475) καὶ δις ἐν τῷ ὑπὸ ἀριθμῷ. Χ ἀποσπάσματι⁶. 'Ενῷ

τοῦ Μελίτωνος, ἀντιγνωστικὴ χριστολογικὴ ὄμολογία», ἐν *Κληρονομίᾳ* 1 (1969) 247 - 274 καὶ R. CANTALAMESSA, «Méliton de Sardes. Une Christ. antignostique», ἐν *RevSR* 37 (1963) 1 - 26.

1. Βλ. O. PERLER, *Méliton de Sardes sur la Pâque*, ἐν SC 123, σ. 122 κριτικὸν ὑπόμνημα εἰς τὸν στίχον (792).

2. Βλ. O. PERLER, ἐνθ' ἀνωτ., ἐν SC 123, Notes 103, σ. 206 - 207.

3. Βλ. *Ματθ.* 20, 28, *Μάρκ.* 10, 45: «... δοῦναι τὴν ψυχὴν αὐτοῦ λύτρον ἀντὶ πολλῶν», *Τιμ.* A' 2, 6: «ὁ δοὺς ἐκατὸν ἀντίλυτρον ὑπὲρ πάντων» πρβλ. *Λουκ.* 24, 21: «ἥμετες δὲ ἡλπίζομεν διὰ αὐτῶν ἐστιν ὁ μέλλων λυτροῦσθαι τὸν Ἰαρχήλ». 'Ο δρος ἀπολυτρωσις ἀπαντᾶ ἐν *Κορινθ.* A', 1, 30. Ἐφεσ. 1, 7 καὶ *Κολ.* 1, 14, ἐνθα εὑρηται μετὰ τοῦ δρου ἀφεσις, ὡς καὶ παρὰ Μελίτωνος εἰς τὴν παροῦσαν συνάρτειν.

4. Βλ. *Πρὸς Τίτον* 3, 5: «ἔσωσεν ἡμᾶς διὰ λουτρῶν παλιγγενεσίας».

5. 'Ο Μελίτων ἐνταῦθα § 91, 680 - 688 ὄμιλετ δι' εἰκόνος εἰλημμένης ἐκ τῆς πολιτικῆς πραγματικότητος ἥτοι περὶ ἀρπαγῆς βασιλέως ἔθνους τινὸς ὑπὸ ἐχθρῶν καὶ περὶ σχετικῶν ἐνεργειῶν διὰ τὴν ἀνάκτησιν αὐτοῦ: «δι' αὐτὸν πόλεμος συνίσταται / δι' αὐτὸν τείχος ρήγνυται / δι' αὐτὸν πόλις ἀναρπάζεται / δι' αὐτὸν λύτρα πέμπεται / δι' αὐτὸν πρέσβεις ἀποστέλλονται κ.τ.λ.»

6. Βλ. O. PERLER, *Méliton de Sardes sur la Pâque*, ἐν SC 123,

ἡ λέξις λουτρός ἀπαντᾶ τρὶς καὶ τὸ φῆμα λούεσθαι δεκάκις εἰς τὸ ἐκ τοῦ Περὶ λουτροῦ ὑπὸ ἀριθμ. VIII¹ ἀπόσπασμα¹ αὐτοῦ. Πρέπει δὲ νὰ σημειώσωμεν συναφῶς διὰ πλὴν τῆς ὑπὸ τοῦ παπύρου Bodmer μαρτυρίας τῆς γραφῆς λουτρὸν οὐδεμίαν ἄλλην φορὰν εὑρηται αὔτη ἡ συνώνυμος ταύτης ἐν τῇ ὄμιλᾳ. 'Ο Perler δικαιολογεῖ τὴν γραφὴν ταύτην τοῦ παπύρου Bodmer ὡς διόρθωσιν τοῦ γραφέως, κατανοήσαντος τὴν βαπτισματικὴν τοῦ χωρίου ἔννοιαν². 'Αλλὰ διερωτᾶται τις, διατί ἡ γραφὴ αὐτὴ νὰ ἀποτελῇ διόρθωσιν τοῦ γραφέως καὶ δχι τὴν ἀρχικὴν τοῦ συγγραφέως; 'Η δηλη συνάφεια τῆς διφορουμένης γραφῆς (λύτρον-λουτρὸν) μᾶλλον φαίνεται ὡς συνηγοροῦσα ὑπὲρ τῆς γραφῆς λουτρόν. Πράγματι ἡ κλῆσις τοῦ Χριστοῦ, πρὸς τὰς πατριὰς ἀπευθυνομένη, δπως προσέλθουν καὶ λάβουν ἀφεσιν ἀμαρτιῶν, ὑπενθυμίζει μᾶλλον τὴν κλῆσιν πρὸς τὸ βάπτισμα, δι' οὗ παρέχεται ἐν τῷ σώματι τῆς Ἐκκλησίας ἡ ἀφεσις τῶν ἀμαρτημάτων. Οὕτως οἱ λόγοι τοῦ Χριστοῦ 103,789 κέξ. οἱ μετὰ τὴν κλῆσιν ἐκφωνούμενοι,

ἔγω γάρ εἰμι ὑμῶν ἡ ἀφεσις,

ἔγω τὸ πάσχα τῆς σωτηρίας,

ἔγω ὁ ἀμνὸς ὁ ὑπὲρ ὑμῶν σφαγείς,

ἔγω τὸ λύτρον (λουτρὸν) ὑμῶν κτλ..

ἐνθα αἱ ἔννοιαι τῆς ἀφέσεως τῶν ἀμαρτιῶν, τοῦ πάθους καὶ τῆς λυτρώσεως, συνεκφαινόμεναι ἡ μία μετὰ τὴν ἄλλην, δημιουργοῦν ἐν τῷ συνόλῳ των βαπτισματικὴν ἀτμόσφαιραν. 'Εάν τώρα πρὸς τούτους ληφθῇ ὑπὸ δψύν τὸ γεγονός διὰ ἐν τῇ ἀρχαὶ Ἐκκλησίᾳ τὸ βάπτισμα τῶν κατηχουμένων ἐγίνετο κατὰ τὴν ἡμέραν τοῦ πάσχα, τότε καθίσταται πλέον ἡ πιθανὴ ἡ ἐπὶ τοῦ σημείου τούτου βαπτισματικὴ ἀτμόσφαιρα. Κατὰ συνέπειαν τὰ ἐν τοῖς παραγγράφοις 104-105 διαλαμβανόμενα δύνανται νὰ προσλάβουν σαφῶς ὄμολογιακὸν χριστολογικὸν χαρακτῆρα. Πρόκειται λοιπὸν περὶ χριστολογικῆς ὄμολογίας, τὴν ὅποιαν προφανῶς ἀπήγγελλον οἱ νεοφύτιστοι κατὰ τὴν τέλεσιν τοῦ μαστηρίου τοῦ βαπτίσματος, καὶ ἡ ὅποια εἶχεν ὑπωσδήποτε ἐπίκαιρον χαρακτῆρα, ὡς στρεφομένη κατὰ τῶν συγχρόνων ἐχθρῶν τῆς Ἐκκλησίας, δηλαδὴ τῶν γνωστικῶν. 'Ἐν αὐτῇ πράγματι ὁ Χριστὸς κηρύσσεται ὡς ὁ δημιουργός τῆς κτίσεως καὶ πλάστης τοῦ ἀνθρώπου (104,801-802), ὡς ὁ ὑπὸ τῶν προφητῶν προκαταγγελθείς, ὡς σαρκωθείς, παθὼν καὶ θανὼν, ἀναστὰς καὶ εἰς τὸ

σ. 234 - 237, ἐνθα τὸ ἐλληνικὸν κείμενον μετὰ ἀντιστοίχου γαλλικῆς μεταφράσεως.

1. Βλ. ἐπίσης O. PERLER, ἐνθ' ἀνωτ., σ. 224 - 233, ἐνθα τὸ ἐλληνικὸν κείμενον μετὰ γαλλικῆς μεταφράσεως καὶ αἱ λοιπαὶ ἐκδόσεις αὐτοῦ.

2. Βλ. O. PERLER, ἐνθ' ἀνωτ., notes ἐπὶ τῆς παραγγράφου 103, σ. 207.

νούς ἀναληφθείς, ἐνθα κάθηται ἐν δόξῃ εἰς τὰ δεξιά τοῦ πατρός, ὡς «ὅ
ἔχων ἔξουσίαν πάντα κρῖναι καὶ σόζειν» (104,810), ὡς Σωτήρ, Κύριος
καὶ Θεός, «φορῶν τὸν πατέρα καὶ ὑπ' αὐτοῦ φορούμενος» (105,822).
Οὕτω καὶ διὰ τῆς γνωστῆς δοξολογίας κατακλείεται ἡ ὅλη ὄμιλία τοῦ
ἐπισκόπου Σάρδεων.

γ) Δομὴ τῆς ὄμιλίας

Μετὰ τὸν καθορισμὸν τῆς ἐν τῇ ὄμιλίᾳ θέσεως τοῦ τμήματος 1-10
καὶ τὴν σύντομον κατὰ περιεχόμενον ἀνάλυσιν τῆς ὅλης ὄμιλίας, δυνά-
μεθα νὰ ὄμιλήσωμεν τῷρα περὶ τῆς ἐσωτερικῆς δομῆς¹ ταύτης, διό-
τι μετὰ ταῦτα ἔχομεν ὑπ' ὅψιν ὅλας τὰς προϋποθέσεις διὰ μίαν τοιαύτην
ἐνδοσκοπικὴν ἔξέτασιν τοῦ κειμένου αὐτῆς.

“Ηδη ἐπεσημάναμεν κατὰ τὴν ἀνάλυσιν τὴν ὅλως ἴδιαιτέραν σημα-
σίαν ἐν τῇ διαρθρώσει τοῦ λόγου ἐνίων παραγράφων, ὡς τῶν 11,70-77
καὶ 46,324-25, αἱ ὁποῖαι ἔξι ἐνὸς συνιστοῦν τὰς λογικὰς καὶ ἐννοιολογι-
κὰς μεταβάσεις τοῦ ὄμιλητοῦ ἀπὸ τῆς μιᾶς ἐνότητος εἰς τὴν ἄλλην καὶ
ἔξι ἑτέρου παρέχουν σαφεῖς ἐνδείξεις τῆς καθ' ὅλην διαιρέσεως τοῦ κει-
μένου τῆς ὄμιλίας. Εἰς ταύτας ὁ Μελίτων συγχρόνως συνοψίζει τὸ πε-
ριεχόμενον τῶν ὑπ' αὐτοῦ προηγουμένως λεχθέντων καὶ ἔξαγγέλλει τὸ
τῶν λεχθησομένων. Οὕτω λοιπὸν διὰ μὲν τῆς παραγράφου 11,70-77 ἀ-
νακεφαλαιώνει τὴν ὅλην τοῦ τμήματος 1-10 καὶ μετ' αὐτοῦ, κατὰ τὴν
ἡμετέραν δοθεῖσαν ἀνωτέρω ἔρμηνειαν, ἐκείνην τοῦ πρώτου βιβλίου τοῦ
διμεροῦς μελιτωνείου ἔργου, καὶ ἔξαγγέλλει τὴν τοῦ ἀκολουθοῦντος πρώ-
του κυρίου μέρους τῆς ὄμιλίας ταύτης (12-45), διὰ δὲ τῆς παραγράφου
46,324-325 ὁμοίως συνοψίζει τὴν ὅλην τοῦ προηγουμένου καὶ ἔξαγγέλ-
λλει τὴν τοῦ ἀμέσως ἐπομένου δευτέρου μεγάλου μέρους (46,326-100).
Περίπου παραλληλον ὀσαύτως θέσιν πρὸς τὴν τῶν ἀνωτέρω παραγρά-
φων ἐπέχει πλέον ἐν τῷ διμερεῖ συγγράμματι καὶ ἡ λεγομένη ἐναρ-
κτήριος τῆς ὄμιλίας φράσις (1,3-6). Λέγομεν δὲ περίπου, διότι δι' αὐτῆς
ὁ Μελίτων, χωρὶς νὰ ἔξαγγέλῃ τι, συνοψίζει ἐπιγραμματικῶς τὸ πε-
ριεχόμενον τῆς προηγουμένης ὄμιλητικῆς ἐνεργείας αὐτοῦ, τὸ ὅποιον
ἀναλυτικώτερον καὶ πάλιν ἐν γενικαῖς γραμμαῖς παρέχει εἰς ὅλον τὸ
πρώτον τμῆμα (2-10). Διὰ νὰ ἔχωμεν ἀνάγλυφον καὶ ἐποπτικὴν ἀντί-
ληψιν τῶν πραγμάτων παραθέτομεν τὰ κείμενα ταῦτα κατὰ σειράν, ὡς
ἔχουν ἐν τῇ ὄμιλίᾳ.

1,3-6: ‘Ἡ μὲν γραφὴ τῆς ἐβραϊκῆς Ἐξόδου ἀνέγνωσται

1. Βλ. R. CANTALAMESSA, μνημ. ἔργον, σ. 429 - 439, lslx 436.

καὶ τὰ ρήματα τοῦ μυστηρίου διασεσάφηται·
πῶς τὸ πρόβατον θύεται
καὶ πῶς ὁ λαὸς σώζεται.

11,70-77: Τοῦτο ἐστι τὸ τοῦ πάσχα μυστήριον,
καθὼς ἐν τῷ νόμῳ γέγραπται
ὡς μικρῷ πρόσθιν ἀνέγνωσται.

Διηγήσομαι δὲ τὰ ρήματα τῆς γραφῆς, πῶς ὁ Θεὸς
ἐντέλλεται Μωϋσεῖ ἐν Αἰγύπτῳ κ.τ.λ.

46,324-325: Τὸ μὲν διήγημα τοῦ τύπου καὶ τῆς ἀνταποδόσεως
ἀκηκόατε ἀκούσατε καὶ τὴν κατασκευὴν τοῦ μυστη-
ρίου.

‘Η ἐναρκτήριος φράσις τῆς ὄμιλίας δὲν διαγράφει ἀπλῶς τὸ σχῆ-
μα τῆς συνθέσεως τοῦ πρώτου βιβλίου τῆς μελιτωνείου διμεροῦς συγ-
γραφῆς, ἀλλ’ ἐν ταύτῳ, ὡς φαίνεται, ἐπηρεάζει καὶ καθορίζει τὴν ἐσω-
τερικὴν δομὴν τῆς παρούσης ὄμιλίας. Συμφώνως πρὸς αὐτὴν καὶ τὴν
έρμηνειαν, τὴν ὅποιαν ἡμεῖς ἐδώσαμεν εἰς αὐτήν, τὰ συστατικὰ τοῦ πρώ-
του βιβλίου ἥσαν δύο ἥτοι:

α) Ἀνάγνωσις τῆς Γραφῆς

β) Διασάφησις τῶν ρημάτων τοῦ μυστηρίου.

Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ ὅμως συνιστοῦν στοιχεῖα καὶ τῆς παρούσης ὄ-
μιλίας, διότι καὶ ἐν αὐτῇ ἔχομεν α) ἀνάγνωσιν, ἥτοι ἐλευθέρων ἀπόδο-
σιν τοῦ κειμένου τῆς Ἐξόδου κεφ. 12, 3-28 καὶ ἐν συνεχείᾳ β) ἔξήγη-
σιν αὐτοῦ.

Αμφότερα τὰ στοιχεῖα καλύπτουν τὸ περιεχόμενον τοῦ πρώτου
κυρίου μέρους τῆς ὄμιλίας (12-45), ἥτοι πρῶτον τὸ διήγημα τοῦ τύ-
που (12-30) καὶ δεύτερον τὴν ἀνταπόδοσιν (31-45). Δηλαδὴ ὑπὸ τοὺς
δύο πρώτους δρους ἀντιστοιχοῦν κατ' ἔννοιαν καὶ περιεχόμενον οἱ δύο
δεύτεροι δροι· εἰς τὴν ἀνάγνωσιν τῆς Γραφῆς ἡ διήγησις τῆς Γραφῆς ἡ
τοῦ τύπου καὶ εἰς τὴν διασάφησιν τῶν ρημάτων ἡ ἀνταπόδοσις τῶν τύ-
πων.

Πλὴν τῶν ἀνωτέρω δύο βασικῶν συστατικῶν τῆς ὄμιλίας διακρί-
νομεν ἐν αὐτῇ καὶ τρίτον (γ) τὴν κατασκευὴν τοῦ μυστηρίου, ἡ ὅποια
καλύπτει τὸ περιεχόμενον ὀλοκλήρου σχεδὸν τοῦ β' μέρους τῆς ὄμιλίας
(47-100). ‘Τπὸ τὴν κατασκευὴν διακρίνομεν πάλιν δύο ἔτερα σημεῖα·
α) τὴν προτύπωσιν τοῦ μυστηρίου καὶ β) τὴν ἐπαλήθευσιν αὐτοῦ. ‘Ω-
σαύτως ἀντιστοιχίαν πρέπει νὰ ἐπισημάνωμεν μεταξὺ τῶν ζευγῶν
α) διηγήματος τοῦ τύπου καὶ προτύπωσεως τοῦ μυστηρίου καὶ β) ἀντα-
πόδοσεως καὶ ἐπαληθεύσεως τοῦ μυστηρίου. Οὕτω τὸ ὅλον σχῆμα τῆς
ἐσωτερικῆς δομῆς τῆς ὄμιλίας δυνάμεθα νὰ παραστήσωμεν ὡς ἔξης·

1) Ανάγνωσις τῆς Γραφῆς } Διήγημα τοῦ τύπου
2) Διασάφησις τῶν ρημάτων τοῦ μυστηρίου } 'Ανταπόδοσις τοῦ τύπου.

3) Κατασκευὴ τοῦ μυστηρίου:

α) Προτύπωσις τοῦ μυστηρίου } Διήγημα τοῦ τύπου
β) 'Επαλήθευσις τοῦ μυστηρίου } 'Ανταπόδοσις τοῦ τύπου.

'Εχοντες ὑπ' ὅψιν ταῦτα παρατηροῦμεν ὅτι ἡ ὄμιλία κατὰ τὴν δομὴν αὐτῆς παρουσιάζει συμμετρικὴν ἀρμονίαν «δυαδικῆς» θὰ ἐλέγομεν μορφῆς, ἡ ὅποια ἀπορρέει κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἡττον ἐκ τῆς ἔρμηνευτικῆς μεθόδου τοῦ συγγραφέως, τουτέστιν τῆς τυπολογικῆς, ἡ ὅποια ὑπογρεώνει τὴν σκέψιν αὐτοῦ νὰ κινῆται ἐπὶ δύο ἐπιπέδων ἐννοιῶν, ὡς εἰναι ἡ ἀποκάλυψις ἐν τῇ Παλαιᾷ καὶ ἐν τῇ Καινῇ Διαθήκῃ. Οὕτως ὁ ὄμιλητης ἀφηγεῖται πρῶτον γεγονότα τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, τῶν ὅποιων ἔπειτα διασαφεῖ τὴν πραγματικὴν σημασίαν, ἣν εἰχον ταῦτα εἰς τὴν ἐποχὴν ἐκείνην, ὑπὸ τὸ πρᾶσμα τῶν ἐν Χριστῷ γεγονότων, τὰ ὅποια συνιστοῦν ὄμοι κατά τε τὴν προτύπωσιν καὶ τὴν ἐπαλήθευσίν των τὴν «κατασκευὴν» τοῦ καινοῦ μυστηρίου.

'Ἐπι τῇ βάσει τῆς ἐφ' ὄλης τῆς ὄμιλίας γενομένης ἀναλύσεως καὶ ἔξετάσεως τοῦ περιεχομένου καὶ τῆς δομῆς αὐτῆς συμπεραίνονται τὰ ἔξι. α) Τὸ τμῆμα 1-10, ὡς ἔχει ἐξ ἐπόψιεως περιεχομένου καὶ ἐκφορᾶς αὐτοῦ, κατανοεῖται δρθῶς μόνον διὰ τῆς ἐντάξεως τῆς ὄμιλίας ἐντὸς τοῦ διμεροῦς Περὶ πάσχα συγγράμματος τοῦ ἐπισκόπου Σάρδεων, ἐνθα τοῦτο κατεῖχεν ὅλως ἴδιάζουσαν θέσιν, ὡς ἀνακεφαλαιῶνον ἐν περιλήψει τὸ περιεχόμενον τοῦ πρώτου βιβλίου καὶ ἀποτελοῦν τὸν συνδετικὸν κρίκον αὐτοῦ πρὸς τὸ δεύτερον ἥτοι τὴν παροῦσαν ὄμιλίαν, εἰς ἣν ὀργανικῶς ἀνήκει. β) Ἡ ἐν λόγῳ ὄμιλία φιλολογικῶς εἰναι ἀτελὲς κείμενον, ἐφ' ὅσον ἐν τῷ νομιζομένῳ ὡς προϊόντῳ τυμήματι αὐτῆς δὲν τίθεται, ὡς ἔδει καὶ εἴθιστο, τὸ κεντρικὸν ἀντικείμενον, τὸ ὅποιον κατ' ἀνάγκην πρέπει νὰ δεχθῶμεν ὅτι ὁ Μελίτων ἔζηγγειλεν εἰς τὸ πρῶτον βιβλίον καὶ τὸ ὅποιον συνεχίζει ἐνταῦθα νὰ ἀναπτύσσῃ πρὸς τοὺς ἀκροατὰς αὐτοῦ ὡς προϋποτιθέμενον. γ) Ἡ ἐναρκτήριος τῆς ὄμιλίας φράσις (1,3-6) εἰναι τοῦ αὐτοῦ φιλολογικοῦ τύπου πρὸς τὰς τῶν παραγρ. 11,70-77 καὶ 46,324-325, δλαι δὲ αὗται συνιστοῦν ἐν αὐτῇ τὰς λογικὰς καὶ ἐννοιολογικὰς διαβάσεις ἀπὸ τῆς μιᾶς ἐνότητος εἰς τὴν ἄλλην.

4. ΣΧΕΣΙΣ ΤΗΣ ΟΜΙΛΙΑΣ Π₂ ΠΡΟΣ ΤΟ ΟΜΩΝΥΜΟΝ ΔΙΜΕΡΕΣ ΕΡΓΟΝ ΤΟΥ ΜΕΛΙΤΩΝΟΣ

'Απὸ τῆς ἀνακαλύψεως καὶ δημοσιεύσεως τῆς ὄμιλίας τοῦ Μελίτωνος ἔως σήμερον δύο ἀπόψεις ἔχουν διατυπωθῆ ἀναφορικῶς πρὸς τὸ

ζήτημα τῆς σχέσεως αὐτῆς πρὸς τὸ διμερὲς Περὶ πάσχα ἔργον αὐτοῦ ὑπὸ τῶν πατρολόγων Ο. Perler καὶ Π. Χρήστου.

Κατὰ τὴν ἀποψίν τοῦ Perler ἡ ἐν λόγῳ ὄμιλία ταυτίζεται πρὸς τὸ διμερὲς ἔργον τοῦ Μελίτωνος, ὡς ἀποτελοῦσα τὸ πρῶτον βιβλίον αὐτοῦ, τοῦ δευτέρου ἀπολεσθέντος ¹, ἐνῷ κατὰ τὴν ἀποψίν τοῦ Π. Χρήστου αὐτῇ εἰναι ἔργον ἀνεξάρτητον αὐτοῦ καὶ συνεπῶς οὐδεμίαν ἔχει σχέσιν πρὸς αὐτό ². 'Ο Γάλλος ἐπιστήμων συσχετίζων τὴν ὄμιλίαν Π₂ πρὸς τὸ ὑπὸ τοῦ Εύσεβίου μαρτυρούμενον ἔργον Περὶ πάσχα τοῦ Μελίτωνος ἡθέλησε πρωτίστως νὰ ἰδῃ εἰς τὴν ὑπ' αὐτοῦ προτεινομένην διμερῆ τῆς ὄμιλίας διαιρέσιν α) 1-71 καὶ β) 72-105 ἀντιστοίχως τὸ πρῶτον καὶ δευτέρον βιβλίον τοῦ εἰρημένου συγγράμματος, ἀλλ' ὁ ἴδιος ἀπορρίπτων τὴν λύσιν αὐτὴν ὡς μὴ ἴκανοποιητικήν, προτίνει δευτέραν, καθ' ἣν ἡ νῦν ὄμιλία, ὡς ἔχει, ἀποτελεῖ τὸ πρῶτον βιβλίον. Τοῦ δευτέρου βιβλίου, τὸ ὅποιον ἐχάθη, τμῆμα ἀποτελεῖ ὁ εἰς τὸν πάτυρον τοῦ Bodmer XIII ἀκολουθῶν τὴν ὄμιλίαν ἀποσπασματικὸς ὄμοιος ³. 'Εκτὸς τῆς λύσεως ταύτης ὁ Perler προτίνει καὶ ἑτέραν λύσιν, τὴν τοῦ Π. Χρήστου, ἀλλ' ἀδυνατῶν νὰ δικαιολογήσῃ τὴν ταυτότητα τοῦ τίτλου τῆς ὄμιλίας πρὸς ἐκεῖνον τοῦ διμεροῦς συγγράμματος, ὡς ἐπίσης καὶ τὴν σιωπήν, τὴν ὄποιαν τηρεῖ περὶ αὐτὴν ὁ Εύσεβιος ἐμμένει μᾶλλον εἰς τὴν πρώτην ⁴. Τὴν διττὴν αὐτὴν δυσκολίαν τοῦ Γάλλου πατρολόγου ὑπερπῆδῃ ὁ Π. Χρήστος διὰ τινος πράγματι εὑφουοῦς θεωρίας, διὰ τῆς ὅποιας ἔρχεται νὰ δώσῃ ἀπάντησιν εἰς ἀμφότερα τὰ ζητήματα αὐτά. Καὶ ὡς πρὸς μὲν τὸν τίτλον δέχεται ὅτι ἡ ὄμιλία ἐπρεπε νὰ ἀποκαλῆται «Τιμονος εἰς τὸ πάθος» ⁵, ὡς πρὸς τὴν σιωπήν δὲ τοῦ Εύσεβίου ὑποστηρίζει ὅτι αὗτη ὀφείλεται εἰς τὴν μορφὴν καὶ τὴν χρῆσιν τῆς ὄμιλίας ὡς στοιχείου τῆς ἴερᾶς ἀκολουθίας τοῦ πάσχα ⁶.

'Αμφότεραι αἱ ἀπόψεις αὐταὶ, ἀντίθετοι κατὰ βάσιν, ἀλλ' εἰς τὰ ἐπὶ μέρους κατά τι ὅμοιαι, παρουσιάζουν ἴδιατερον ἐνδιαφέρον, καθ' ὅτι

1. Βλ. O. PERLER, *Méléton de Sardes sur la Pâque* (introduction), ἐν SC 123, σ. 18 - 20.

2. Βλ. Π. ΧΡΗΣΤΟΥ, «Τὸ ἔργον τοῦ Μελίτωνος Περὶ πάσχα καὶ τὴ ἀκολουθία τοῦ πάθους», ἐν *Κληρονομία* 1 (1969) 66.

3. Βλ. Τὸ κείμενον τοῦ ὄμοιος ἐν τῇ ἐκδόσει τοῦ PERLER, ἐν SC 123, σ. 128.

4. Βλ. Ἐνθ' ἀνωτ., σ. 19.

5. Βλ. Ἐνθ' ἀνωτ., σ. 76. Εἰδικῶς ἐπὶ τοῦ τίτλου ὁ καθηγητὴς ΧΡΗΣΤΟΥ εἰς ἄρθρον αὐτοῦ περὶ τοῦ «Μελίτωνος», ἐν ΘΗΕ, τόμ. 8ος (1966) 980 - 981, δέχεται ὡς πραγματικὸν τῆς ὄμιλίας τίτλον τὸν «Περὶ πάσχα», ἐνῷ ἀναδημοσιεύσων αὐτὴν ἐπιγράφει «Ἐλεῖ τὸ πάθος», ἐν *Πατερικὸν Εὐχειρίδιον* (Συλλογὴ Πατερικῶν κειμένων), τόμος Α' Θεσσαλονίκη 1966, σ. 124 - 143.

6. Βλ. Ἐνθ' ἀνωτ., σ. 66 καὶ 68.

ἡ μὲν πρώτη ταυτίζει τὴν ὄμιλίαν πρὸς τὸ πρῶτον βιβλίον τοῦ διμεροῦς συγγράμματος τοῦ Μελίτωνος, ἡ δὲ δευτέρα ἔρχεται νὰ προσθέσῃ ἐν ἐπὶ πλέον ἔργον εἰς τὸν κατάλογον τῶν συγγραμμάτων τοῦ ἐπισκόπου Σάρδεων, τὸ δόποιον δυστυχῶς οὐδαμόθεν μαρτυρεῖται. Ἡ ἐπιχειρηματολογία ὅμως, τὴν δόποιαν προσάγει ἐκάτερος τῶν ἐπιστημόνων ὑπὲρ τῆς ἀπόψεως του, εἶναι συζητήσιμος. Ἡδη ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν ἀποψίν τοῦ Perler ὁ Π. Χρήστου ἐσημείωσεν ὅτι αὕτη δὲν ἔχει ἴσχυρὸν ἔρεισμα¹. Πράγματι δὲν δύναται νὰ ὑποστηριχθῇ σοβαρῶς ἡ ὑπόθεσις αὐτῆς διὰ μόνου τοῦ ἐπιχειρήματος ὅτι μετὰ τὴν ὄμιλίαν εἰς τὸν πάπυρον Bodmer XIII ἀκολουθεῖ ἀπόσπασμα ὕμνου, τὸ δόποιον κατὰ τὸν Perler ἀπετέλει μέρος τοῦ δευτέρου βιβλίου². Τοῦτο οὐδόλως εἶναι πειστικόν. Ὁ Π. Χρήστου ὑποστηρίζων τὴν ἀποψίν αὐτοῦ περὶ τοῦ ἀνεξαρτήτου τῆς ὄμιλίας ἀπὸ τοῦ εἰρημένου συγγράμματος τοῦ Μελίτωνος ἐπικαλεῖται δύο ἐπιχειρήματα. Τὸ πρῶτον εἶναι ὅτι ἀπουσιάζει ἀπὸ τῆς ὄμιλίας ὁ ὑπὸ τοῦ Εὐσεβίου μνημονευόμενος «πρόλογος» καὶ τὸ δεύτερον ὅτι ἡ ὄμιλία δὲν συνιστᾶ «ζήτησιν» περὶ τοῦ πάσχα, ὡς ἀπαιτεῖ ὁ πρόλογος οὗτος³.

Αναφορικῶς πρὸς τὸ πρῶτον ἐπιχειρηματικό δύναται τις νὰ παρατηρήσῃ ὅτι ἡ ἀπουσία τοῦ ὑπὸ τοῦ Εὐσεβίου παραδιδομένου χωρίου (πρόλογου) δὲν συνιστᾶ ἵκανὸν λόγον, ὥστε νὰ ἐκλάβωμεν τὴν ὄμιλίαν ὡς ἔργον διάφορον, ἀνεξάρτητον τοῦ διμεροῦς, διότι τοῦτο θὰ ἡδύνατο νὰ παραλειφθῇ ἡ καὶ ἐκπέση τῆς ὄμιλίας, ἐνεκα διαφόρων λόγων, ἀλλὰ καὶ δι' οὓς ἀνεφέραμεν ἡδη εἰς τὸ πρῶτον κεφάλαιον τῆς παρούσης μελέτης⁴. Ὡς πρὸς τὸ δεύτερον ἐπιχειρηματικό δυσχεραίνεται τις νὰ δώσῃ ἀπ' εὐθείας ἀπάντησιν. Κατ' ἀρχὴν πρέπει νὰ παρατηρήσωμεν ὅτι ἡ ἀπάντησις εἰς τὸ ἀνωτέρω ἐπιχειρηματικὰ ἔξαρτᾶται ἐν προκειμένῳ ἀπὸ τὴν αὐτὴν ἡ τὴν ὄποιαν ἔκαστος ἐρευνητής λαμβάνει ἔναντι τοῦ προβλήματος τῶν σχέσεων τῆς ὄμιλίας πρὸς τὸ διμερὲς ἔργον. Ἐφ' ὅσον τις δεχθῇ ὅτι ἡ ὄμιλία εἶναι ἔργον διάφορον τούτου, τότε ἀσφαλῶς ὑφίστανται δυσχέρειαι εἰς τὴν σύνδεσιν αὐτῆς μετὰ τῆς ἐν Λαοδικείᾳ γενομένης «ζήτησεως» περὶ τοῦ πάσχα, ἐφ' ὅσον ὅμως δεχθῇ τις, κατ' ἀρχὴν, ὅτι αὕτη συνδέεται (τὸ πῶς δὲν ἐνδιαφέρει) μετὰ τοῦ συγγράμματος τούτου τοῦ Μελίτωνος, τότε διποσδήποτε ὑπάρχουν περιθώρια συνδέσεως αὐτῆς καὶ πρὸς τὴν ἐν Λαοδικείᾳ ἔριν.

1. Βλ. ἐνθ' ἀνωτ., σ. 66.

2. Βλ. ἐνθ' ἀνωτ., introduction, SC 123, σ. 19.

3. Βλ. ἐνθ' ἀνωτ., σ. 66.

4. Βλ. ἀνωτ., σ. 25-26.

Σήμερον, ἐν πάσῃ περιπτώσει, μετὰ τὴν μελέτην τοῦ R. Cantalamessa, δύσον ἀφορῷ εἰς τὴν ἔκτην πασχάλιον ὄμιλίαν καὶ τὴν προέλευσιν αὐτῆς ἐκ τοῦ περιβάλλοντος τῶν τεσσαρεσκαδεκατιτῶν τῆς M. Ἀσίας, ἔχει ἐπιχυθῇ ἀρκετὸν φῶς σχετικῶς πρὸς τὸ κεντρικὸν θέμα τῆς περὶ τοῦ πάσχα ἔριδος τῆς Λαοδικείας, ὥστε δυνάμεθα εὐχερῶς πλέον νὰ συσχετίσωμεν τὴν ἡμετέραν ὄμιλίαν πρὸς τὴν ἐν λόγῳ «ζήτησιν».

Ἡ κεντρικὴ ὑπόθεσις αὐτῆς ὑπῆρξεν ἡ ἔξης ἔφαγεν ὁ Κύριος κατὰ τὴν 14ην τοῦ Νισάνη ἡ ἐπαθεν¹; Ἐὰν ὑπὸ τὸ πρᾶσμα τῆς ὑποθέσεως ταύτης θεωρήσωμεν τὸ περιεχόμενον τῆς ὄμιλίας Π₂, τότε ἀσφαλῶς δυνάμεθα νὰ ἀντλήσωμεν ἐντεῦθεν ἀπάντησίν τινα διὰ τὸ ἀνωτέρω ἐπιχειρήματα. Χωρὶς νὰ ἐπεκταθῶμεν εἰς ἀναλυτικὴν ἔξέτασιν τοῦ περιεχομένου αὐτῆς ἐν σχέσει πρὸς τὸ βασικὸν τῆς ἔριδος ζήτημα, νομίζομεν ὅτι ἀπλῆ τις ἐπισήμαντις τῆς κεντρικῆς ἐννοίας αὐτοῦ θὰ εἶναι ἀρκετὴ πρὸς στιγμὴν νὰ ὑποδηλώσῃ ἔμμεσόν τινα σχέσιν αὐτῆς πρὸς αὐτό. Εἶναι γνωστὸν ὅτι ἐν τῇ ὄμιλίᾳ γίνεται ἵκανὸς λόγος περὶ τῶν παθῶν τοῦ Κυρίου καὶ ὅτι παρ' αὐτῇ τὸ πάσχα εἶναι ἐννοια ταυτόσημος πρὸς τὴν ἐννοιαν τοῦ πάθους τοῦ Κυρίου². «Ενεκα τούτου δὲ οὐχὶ ἀδίκως, πολλοὶ μελετηταὶ ἐπέγραψαν αὐτὴν ὑπὸ τὸν τίτλον *Eἰς τὸ πάθος*³ ἢ καὶ ἐχαρακτήρισαν αὐτὴν ὡς «ὅμνον εἰς τὸ πάθος»⁴. Τὸ γεγονός δὲ ὅτι ἴστορικοι καὶ λοιποὶ μελετηταὶ δὲν ἔχουν ἵκανοποιηθῆ ἐκ τοῦ περιεχομένου τῆς ὄμιλίας ἐν σχέσει πρὸς τὰ περιστατικὰ τῆς ἔριδος⁵, ὀφείλεται ἀκριβῶς εἰς τὸ ὅτι ἡ μέχρι τοῦδε ἐπιστημονικὴ ἔρευνα δὲν εἶχεν ἀξιολογήσει ἐπαρκῶς ἔστω καὶ τὸ ἐλάχιστον ἐκεῖνο ὑλικόν, τὸ δόποιον εἶχεν εἰς τὴν διάθεσιν αὐτῆς, δηλαδὴ τὸ τοῦ ἀποσπάσματος τοῦ Ἀπολιναρίου ἐκ τοῦ Περὶ πάσχα λόγου αὐτοῦ. Τελικῶς νομίζομεν ὅτι ἡ σύνδεσις τῆς ὄμιλίας μετὰ τῆς πασχαλίου ἔριδος τῆς Λαοδικείας θὰ ἀξιολογηθῇ δεόντως τότε μόνον, δταν αὐτῇ ἀφ' ἐνδὸς ἐνταχθῆ εἰς τὸ διμερὲς

1. Ἡ κυρία ὑπόθεσις τῆς ἐν Λαοδικείᾳ γενομένης περὶ τοῦ πάσχα συζητήσεως ἐπισημαίνεται εἰς τὸ ἀπόσπασμα τῆς Περὶ πάσχα ὄμιλίας τοῦ Ἀπολιναρίου Ἱεραπόλεως τῆς Φρυγίας (βλ. τὸ κείμενον ἐν SC 123, σ. 244 - 246), ἀναπτύσσεται δὲ ἐκτενέστερον ὑπὸ τοῦ R. CANTALAMESSA, βλ. μνημ. ἔργον, σ. 28 - 30.

2. Ομίλια Π₂, § 46, 326 - 327: «Τἱ ἔστι τὸ πάσχα; Ἀπὸ γάρ τοῦ συμβεβηκότος τὸ ὄνομα κέκληται ἀπὸ τοῦ παθεῖν τὸ πάσχειν» καὶ § 47, 328 - 331: «Μάθετε οὖν τις ὁ πάσχων καὶ τις ὁ τῷ πάσχοντι συμπαθῶν, καὶ διατί πάρεστιν ὁ Κύριος ἐπὶ τὴν γῆν, ἵνα τὸν πάσχοντα ἀμφιασάμενος ἀπάση εἰς τὰ ὑψηλὰ τῶν οὐρανῶν».

3. Βλ. ἀνωτ. σ. 47 ἐ.

4. Βλ. Π. ΧΡΗΣΤΟΥ, «Τὸ ἔργον τοῦ Μελίτωνος Περὶ πάσχα καὶ ἡ ἀκολουθία τοῦ πάθους», ἐν *Κληρονομία* 1 (1969) 76· πρβλ. τοῦ ΙΩΝΟΥ, *Πατερικὸν Ἔγχειριδιον*, τόμος Α', Θεσσαλονίκη 1966, σ. 124 - 143.

5. Βλ. Π. ΧΡΗΣΤΟΥ, ἐνθ' ἀνωτ., σ. 65.

Περὶ πάσχα ἔργον τοῦ Μελίτωνος καὶ ἀφ' ἑτέρου θεωρηθῆ κατὰ τὸ περιεχόμενον αὐτῆς ὑπὸ τὸ πρᾶσμα τοῦ βασικοῦ ζητήματος τῆς ἐν λόγῳ ἔριδος.

Ἐναντὶ λοιπὸν τῶν ἐκτεθεισῶν ἀπόψεων τῶν καθηγητῶν Ο. Perler καὶ Π. Χρήστου, αἱ ὁποῖαι, δι' οὓς ἀνωτέρω εἴπομεν λόγους, δὲν εὑρίσκουν ἡμᾶς συμφώνους, μία τρίτη ἀποψία, ὡς ἡ ἡμετέρα, καθ' ἣν ἡ παροῦσα ὄμιλία συνιστᾷ τὸ δευτέρον βιβλίον τῆς διμεροῦς Περὶ πάσχα μελιτωνέου συγγραφῆς, θὰ ἡδύνατο, νομίζομεν, εὐχερέστερον νὰ σταθῇ, ὡς ὀρθότερον χαρακτηρίζουσα τὰς σχέσεις τῆς ὄμιλίας πρὸς τὸ περὶ οὐ διάλογος ἔργον, ἐὰν πρὸς τοῦτο ληφθοῦν ὑπ' ὅψιν τὰ ὅσα προηγουμένως ἐλέχθησαν περὶ τῆς φύσεως καὶ τῆς ἐν τῇ ὄμιλῃ θέσεως τοῦ πρώτου τμήματος (1-10).

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ'

Η ΕΚΤΗ ΠΑΣΧΑΛΙΟΣ ΟΜΙΛΙΑ (Π₁)

Εἰς τὸ παρὸν κεφάλαιον θὰ παρακολουθήσωμεν τὴν ὄμιλίαν μέσω τῆς χειρογράφου παραδόσεώς της καὶ τῶν μαρτυριῶν τῆς πατερικῆς γραμματείας. Εἰδικότερον θὰ ἐπιμείνωμεν εἰς παρουσίασιν καὶ ἀνάλυσιν τῆς μαρτυρίας τοῦ Εἰρηναίου, τὴν ὁποίαν θεωροῦμεν βασικήν διὰ τὸν καθορισμὸν τοῦ χρόνου τῆς ἡμετέρας ὄμιλίας. Ἐν συνεχείᾳ μετὰ τὴν ἔξετασιν τοῦ χρονολογικοῦ προβλήματος θὰ ἔξετάσωμεν φιλολογικῶς τὴν ὄμιλίαν καθ' ὃν τρόπον ἔχετάσωμεν καὶ τὴν Π₂.

1. ΜΑΡΤΥΡΙΑΙ ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΟΜΙΛΙΑΣ Π₁ ΕΝ ΤΗ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΩ ΚΑΙ ΠΑΤΕΡΙΚΗ ΠΑΡΑΔΟΣΕΙ

α) Χειρόγραφος παράδοσις

Ἡ χειρόγραφος τῆς ὄμιλίας παράδοσις εἶναι διττή· ἡτοι ἀφ' ἐνὸς ψευδοχρυσοστόμειος καὶ ἀφ' ἑτέρου ψευδοϊππολύτειος. Ἡ δευτέρα μαρτυρεῖται ὑφ' ἐνὸς μόνου χειρογράφου τῆς Grottaferrata τῆς Ἰταλίας (Cryptoferatensis B. a. LV τοῦ η'-θ' αἰῶνος)¹, ἐνῷ ἡ πρώτη ὑπὸ ἐπτὰ κωδίκων, οἱ ὁποῖοι περιλαμβάνουν τὰς ἐπτὰ περὶ τοῦ πάσχα ὄμιλίας ὑπὸ τὸν γνωστὸν ἥδη εἰς ἡμᾶς τίτλον «τὰ Σαλπίγγια», ἀποδίδοντες αὐτὰς εἰς τὸν Ἱερὸν Χρυσόστομον². Οἱ κώδικες οἱ περιέχοντες τὴν συλλογὴν

1. Περιγραφὴν τοῦ κώδικος βλ. ὑπὸ A. EHRHARD, *Überlieferung und Bestand der hagiographischen und homiletischen Literatur der Griechischen Kirche. I Teil, die Ueberlieferung*, I BD, (TU, T. 50), Leipzig 1937, σ. 129 - 134 καὶ ὑπὸ Ch. MARTIN, «Fragments palimpsestes d'un discours sur la Pâque attribué à saint Hippolyte de Rome (Crypt. B. a. LV)», ἐν t. VI (=Mélanges Franz Cumont), Bruxelles 1936, σ. 324 - 330. Εἰς τὸ χειρόγραφον τοῦτο ὁ τίτλος ἔχει οὕτως: «Ιππολύτου ἐπισκ. Ρώμης κ[αὶ] μάρτυρος εἰς τὸ ἄγιον Πάσχα» (ἐν γράμμασι κεφαλαίοις).

2. Κατά τινας τῶν κωδίκων ὁ τίτλος τῆς συλλογῆς ἔχει ὡς ἔξης: «Ιωάννου τοῦ Χρυσοστόμου τὰ σαλπίγγια ἡτοι λόγοι ζ' εἰς τὸ ἄγιον Πάσχα», (βλ. Κάδ. 318 τῆς μονῆς Βατοπεδίου καὶ κώδ. Vat. Gr. 1803).

τῶν ἐπτὰ πασχαλίων ὄμιλῶν, συνεπῶς καὶ τὴν ἡμετέραν ὄμιλίαν, εἶναι κατὰ χρονολογικήν τάξιν οἱ ἔξης.

1. Μονῆς Βλατάδων 6 (θ' αἰῶνος)¹
2. Vaticanus gr. 1803 (ια' αἰῶνος)²
3. Baroccianus gr. 212 (ια' αἰῶνος)³
4. Marcianus gr. app. II 59 (ιστ' αἰῶνος)⁴
5. Oxonien. I Bodleian. Holkham 42 (ιστ' αἰῶνος)⁵
6. Μονῆς Βατοπεδίου 318 (ιζ' αἰῶνος)⁶
7. Ottobonianus gr. 101 (ιζ' αἰῶνος)⁷.

'Ως παρατηροῦμεν εἰς ἀμφοτέρας τὰς ὄμάδας τῆς χειρογράφου παραδόσεως τῆς ὄμιλίας τὰ ἀπώτερα χρονικὰ δρια αὐτῆς, κατὰ τὰς ἐνδείξεις τῶν ἀρχαιοτέρων χειρογράφων αὐτῆς, ἀνέρχονται εἰς τὸν ὅγδοον αἰῶνα. Ἐκτὸς ὅμως τῆς διττῆς ταύτης τῶν χειρογράφων παραδόσεως, ἡ ὁποία κατὰ τὸ μέγιστον αὐτῆς μέρος διαφυλάσσει ὀλόκληρον τὸ κείμενον τῆς ὄμιλίας, ἔξαιρέσει τοῦ κώδικος τοῦ Βατοπεδίου⁸, ἡ ὄμιλία μαρτυρεῖται ἀρχαιότερον διά τινων ἀποσπασμάτων αὐτῆς, τὰ ὅποια

1. Ἡ χρονολόγησις τοῦ κώδικος ἀνήκει εἰς τὸν A. EHRHARD, *Überlieferung und Bestand der hagiographischen und homiletischen Literatur der Griechischen Kirche*, II Bd (TU., T. 51), Leipzig 1938, σ. 242 καὶ 247, διόπου καὶ περιγραφὴ τοῦ κώδικος.

2. 'Ο κώδικς οὗτος ἡτο ἀγνωστος μέχρι πρὸ τινος καὶ ἔφερεν αὐτὸν εἰς φῶς δ Paul Canart, γραφεὺς τῆς Βατικανῆς Βιβλιοθήκης, δ ὅποιος ἐτοιμάζει τὴν ἑκτύπωσίν του μεταξὺ τῶν λοιπῶν Ἑλληνικῶν κωδίκων (βλ. R. CANTALAMESSA, μνημ. ἔργον, σ. 408 - 409).

3. Bl. H. O. COXE, *Catalogi codicum manuscriptorum bibliothecae bodleiana*, pars prima, Oxford 1858, col. 369 - 372 καὶ παρὰ EHRHARD, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 295.

4. Bl. J. A. MINGARELLI, *Craeci codices manuscripti apud Nanios patricios Venetos asservati*, Bologne 1783, σ. 161.

5. Bl. R. CANTALAMESSA, μνημ. ἔργον, σ. 408 καὶ περιγραφὴν αὐτοῦ ὑπὸ R. BARBOUR, «Summary description of the Greek manuscripts from the Library at Holkham Hall» ἐν *Bodleian Library Record* 6 (1957 - 1961), σ. 600.

6. Bl. S. EUSTRATIADES et ARCADIOS VATOPEDINOS, «Catalogues of the Greek manuscripts in the Library of the Monastery of Vatopedion Mt. Athos», ἐν *HThS* XI, Cambridge 1924, σ. 64 - 65 ἐπίσης Εὐστρατιάδου, «Συμπλήρωμα ἀγιορειτικῶν καταλόγων Βατοπεδίου καὶ Λαύρας», ἐν *'Αγιορειτικὴ Βιβλιοθήκη* 4, Paris 1930, σ. 103.

7. Bl. E. FERON καὶ P. BATTAGLINI, *Codices manuscripti graeci Ottoboniani Bibliothecae Vaticanae*, Rome 1893, σ. 61.

8. 'Ο ὑπὸ ἀριθμ. 318 κώδικς τῆς μονῆς Βατοπεδίου παραλείπεται, ὡς παρετηρήσαμεν τὰς § 1 - 11 καὶ ἀρχίζει ἀπὸ τοῦ 16ου στίχου τῆς 12ης § ὡς ἔξης: «Αἴγυπτος μὲν ἡ πολλὴ ...» (βλ. ἔκδ. P. NAUTIN, SC 27, Paris 1950, σ. 139).

ἔχουν φιλοξενηθῆ εἰς τὸ *Florilegium Edessenum Anonymum*,¹ τὸ ὅποιον συνετάγη πρὸ τοῦ 562. Τοῦτο λοιπὸν ἐκτὸς τῶν ἄλλων διασώζει καὶ δύο ἀποσπάσματα εἰς τὴν συριακὴν γλῶσσαν, ἐκ τῶν ὅποιων τὸ μὲν ἀντιστοιχεῖ πρὸς τοὺς στίχους 1-8² τῆς 56ης παραγράφου τῆς ὄμιλίας, τὸ δὲ ἔτερον πρὸς τοὺς στίχους 9-12³ τῆς 57ης παραγράφου. 'Εὰν ἔξαιρέσωμεν τὰ ἵχνη ἐπιδράσεως τῆς ὄμιλίας, τὰ ὅποια ἔχει ἐπισημάνει ἡ ἔρευνα ἐν τῇ προγενεστέρᾳ τοῦ συριακοῦ ἀνθολογίου πατερικῆ γραμματείᾳ⁴, τὸ *Florilegium Edessenum Anonymum* συνιστᾶ ἐκ τῆς πλευρᾶς τῆς χειρογράφου παραδόσεως τὸν ἀρχαιότερον μάρτυρα τοῦ κειμένου. Τὰ ἐν αὐτῷ ὅμως φυλασσόμενα ἀποσπάσματα, ὡς ἀνωνύμως φερόμενα, οὐδεμίαν τῶν μημονευθεισῶν περὶ τοῦ συγγραφέως παραδόσεων ἐκπροσωποῦν· εἶναι συνεπῶς οὐδέτερα ὡς πρὸς τὸ ζήτημα τοῦτο. Πρέπει δὲ νὰ ὑπογραμμισθῇ τὸ σημεῖον τοῦτο ἐν τῇ παραδόσει τοῦ κειμένου, διότι μετὰ ταῦτα καὶ δὴ ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ ζ' αἰῶνος ἐμφανίζονται ἐν τῇ ἴστορικῇ ὡς μάρτυρες αὐτοῦ ἡ ψευδοίππολύτειος καὶ ἡ ψευδοχρυσοστόμειος παράδοσις, ἐκάστη τῶν ὅποιων δὲν ἀποκλείεται νὰ εἶναι ἀρχαιοτέρα.

1. Τοῦτο ἐνυπάρχει εἰς τὸ ὑπὸ ἀριθμ. 729 συριακὸν χειρόγραφον τοῦ Βρεττανικοῦ Μουσείου, (Additamentum 12156), ὅπερ περιεγράφη καὶ ἔχοντας ὑγιήνην ὑπὸ τοῦ W. WRIGHT, *Catalogue of Syriac Manuscript in the British Museum* II, London 1871, σ. 639 - 648, ἔξεδόθη δὲ ὑπὸ τοῦ I. RUCKER, ἐν *SbMn* 1933, 5 καὶ ὑπὸ H. ACHELIS μεταξὺ τῶν ἀποσπασμάτων τοῦ Ἰππολύτου, ἐν GCS, Hippol., I, 2, 268 - 269, ὡς ἐπίσης καὶ ὑπὸ τοῦ P. NAUTIN, *Le dossier d'Hippolyte . . .*, σ. 74 - 79, ένθα βλέπε καὶ σχετικὴ συζήτησιν περὶ τῆς γνησιότητός του.

2. Τὸ ἀπόσπασμα εἶναι: «Ὦ τῆς θείας ἐκτάσις τῆς ἐν πᾶσι καὶ πανταχοῦ! ὁ τῆς διὰ πάντων ἀπλουμένης σταυρώσεως! Ὦ μόνε μόνον ἀληθῶς δις· διλοις δὲ, ἔχετωσαν σου τὸ πνεῦμα οὐρανοῦ ὃ δὲ παράδεισος τὴν ψυχήν 'σήμερον', γάρ θησιν. 'ἔσομαι μετὰ σου ἐν τῷ παραδείσῳ'· τὸ δὲ σῶμα ἡ γῆ. Μεμέρισται ὁ ἀμερής, ἵνα τὰ πάντα σωθῆ, ἵνα μηδὲ ὁ κάτω τόπος τῆς θείας ἐπιδημίας ἀμύνητος ἢ 'εἰδος μὲν αὐτοῦ οὐκ εἴδομεν, φωνὴν δὲ αὐτοῦ ἡκούσαμεν'» (βλ. ἔκδ. P. NAUTIN, SC 27, σ. 185)

3. Τὸ ἀπόσπασμα ἔχει οὕτως: «Ἐλυτε μὲν οὖν καὶ παρὰ τὸν βίον τοὺς θανάτους δεσμούς ἔξουσιά χρωμένος βασιλικῆ, ὃς τε 'Λάζαρε δεῦρο ἔξω' καὶ 'ἡ παῖς ἐγείρου', ἵνα αὐτοῦ καὶ τὸ ἐν δυνάμει ἐπιτακτικὸν δηλωθῆ» (βλ. ἔκδ. P. NAUTIN, SC 27, σ. 185).

4. Περὶ τῶν ἐπιδράσεων τῆς ὄμιλίας ἐπὶ τῆς πατερικῆς γραμματείας. Bl. Ch. MARTIN, «Hippolyte de Rome et Proclus de Constantinople, Elé τὸ ἄγιον Πάσχα. A propos de l'originalité d'une homélie attribuée à Proclus de Constantinople», ἐν *RHE*, 38 (1937) 255 - 276 καὶ R. CANTALAMESSA, μνημ. ἔργον σ. 34 - 43 καὶ 389 - 396 κ.ά.

β) Τὸ λῆμμα¹ τοῦ Πασχαλίου χρονικοῦ καὶ τὸ τῶν Πρακτικῶν τῆς Συνόδου τοῦ Λατερανοῦ

Τὸ Πασχάλιον Χρονικὸν καὶ τὰ Πρακτικὰ τῆς συνόδου τοῦ Λατερανοῦ εἰναι, ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸ θέμα ἡμῶν, δύο πηγαί, αἱ ὄποιαι ἐξ ἐπόψεως ἡλικίας θεωρούμεναι ἀνάγονται εἰς τὴν ίδιαν περίπου ἐποχὴν - ἀν καὶ τὸ Χρονικὸν εἰναι κατὰ τι ἀρχαιότερον (629) τῶν Πρακτικῶν (649) - ἐξ ἐπόψεως δὲ τόπου τὸ μὲν προέρχεται ἀπὸ τὴν Ἀνατολὴν καὶ εἰναι ἔργον ἀγνώστου συγγραφέως, τὰ δὲ ἀπὸ τὴν Δύσιν καὶ ἔχουν συλλογικὸν συντάκτην. Ὁ λόγος δὲ ἔνεκα τοῦ ὄποιου συνεξετάζομεν ἐδῶ τὰ λήμματά των, εἰναι ὅτι ἀνάγονται αὐτὰ εἰς τι Περὶ πάσχα ἔργον τοῦ Ἰππολύτου. Ἐκ τῆς ἡδη γενομένης ἐρεύνης τυγχάνει γνωστὸν ὅτι τὸ μὲν λῆμμα τῶν Πρακτικῶν ἀποτελεῖ χωρίον τῆς ἡμετέρας ὁμιλίας (ΠΙ), ἀντιστοιχοῦν πρὸς τοὺς στίχους 9· 10-16 τῶν παραγράφων 51-52², τὸ δὲ λῆμμα τοῦ Χρονικοῦ προέρχεται κατὰ τὴν ἀποψίν τοῦ R. Cantalamessa³ ἐκ τοῦ συγγράμματος τοῦ Ἰππολύτου Ἀπόδειξις χρόνων τοῦ πάσχα καὶ ὅχι ἐκ τοῦ δευτέρου Περὶ πάσχα συγγράμματος αὐτοῦ, ὡς φέρεται δεχόμενος ὁ M. Richard⁴. Ἡ δυσκολία διὰ τὴν ἐξακρίβωσιν τῆς προελεύσεως τοῦ λήμματος ἔγκειται εἰς τὸ γεγονός ὅτι τὰ ἔργα ταῦτα δὲν σώζονται σῆμερον. Ἀπὸ τοῦ μὲν πρώτου δὲ τι γνωρίζομεν εἰναι ὁ πασχάλιος κανὼν τοῦ Ἰππολύτου, ὁ ὄποιος μάλιστα ἐθεωρήθη ὑπό τινων ὡς ἀνεξάρτητος τοῦ ὅλου ἔργου καὶ συναριθμεῖται

1. Τοῦτο ἔχει ὡς ἔξῆς: «Καὶ πάλιν ὁ αὐτὸς ἐν τῷ πρώτῳ λόγῳ τοῦ περὶ τοῦ ἀγίου πάσχα συγγράμματος εἴρηκεν οὕτως· οὐδὲ ἐν τοῖς πρώτοις οὐδὲ ἐν τοῖς ἑσχάτοις ὡς οὐκ ἔψεύσατο πρόδηλον, ὅτι ὁ πάλαι προειπὼν ὅτι 'οὐκέτι φάγουμε τὸ πάσχα' εἰκότως τὸ μὲν δεῖπνον ἔδειπνησε πρὸ τοῦ πάσχα, τὸ δὲ πάσχα οὐκ ἔφαγεν, ἀλλ' ἔπαθεν. Οὐδὲ γάρ καιρὸς ἦν τῆς βράσεως αὐτοῦ».

2. Τὸ ἀπόσπασμα κατὰ τὰ Πρακτικὰ τῆς συνόδου τοῦ Λατερανοῦ ἔχει ὡς ἔξῆς: «Ολος ἦν ἐν πᾶσι καὶ πανταχοῦ, γεμίσας δὲ δι' ἑαυτοῦ τὸ πᾶν πρὸς ἀερίους ἀρχὰς γυμνὸς ἀνταπεδύσατο. Καὶ πρὸς ὀλίγον 'βοῶ παρελθεῖν τὸ ποτήριον', ἵνα δεῖξῃ ἀληθῶς καὶ ἀνθρωπος ἦν μεμνημένος δὲ δι' ὁ ἀπεστάλη, πληρῶσαι τὴν οἰκονομίαν βιουλόμενος εἰς ἣν ἀπεστάλη, βοῶ πάλιν 'μὴ τὸ θέλημά μου, ἀλλὰ τὸ θέλημά σου'. τὸ μὲν πνεῦμα πρόθυμον ἡ δὲ σάρξ ἀσθενής». Τοῦτο ἐδημοσιεύθη μεταξὺ τῶν ἀπόσπασμάτων τοῦ Ἰππολύτου ὑπὸ τοῦ H. ACHELIS ἐν GCS, Hipp. I, 2, 270 - 271, κατ' ἀνατύπωσιν δὲ καὶ εἰς τὴν BEPI, τόμος 6, σ. 196 (ἐκδ. Ἀποστολ. Διακονίας τῆς Ἑκκλ. τῆς Ἐλλάδος), ἀνεγνωρίσθη ὅμως ὅτι ἀνήκει εἰς τὴν ὥμιλαν ΠΙ, ὑπὸ τοῦ Ch. MARTIN, «Fragments palimpsestes . . .», ἐν AIPhH, 4 (1936) 333 - 348.

3. Βλ. *L'omelia In S. Pascha dello Pseudo-Ippolito di Roma*, Milano 967, σ. 31 - 33.

4. Βλ. "Ἄρθρον αὐτοῦ ἐν ΘΙΗ, τόμος 6, 990 - 996, Ιδίᾳ 993 ἔνθα διατυποῦται ἡ γνώμη αὐτῆς.

μεταξὺ τῶν συγγραμμάτων αὐτοῦ¹, ἀπὸ δὲ τοῦ δευτέρου οὐδὲν ἔτερον γνωρίζομεν πλὴν τοῦ τίτλου του. Ὁ Achelis εἶχεν ἐκδόσει ἐπτά ἐν ὅλῳ χωρία, τὰ ὄποια ὁ ἔδιος ἐθεώρει ὡς ἀνήκοντα εἰς τὸ ἔργον τοῦτο². Σήμερον ὅμως εἰναι βέβαιον ὅτι πάντα ταῦτα ἔχουν διάφορον προσέλευσιν καὶ ὅτι οὐδὲν ἀνήκει εἰς αὐτό³. Συνεπῶς δὲ, τι λέγεται περὶ τῆς προελεύσεως τοῦ λήμματος κεῖται ἐντὸς τῆς σφαίρας τῶν ὑποθέσεων καὶ τῶν πιθανοτήτων. Ἀπὸ τὰς δύο αὐτὰς ἐκδοχὰς πιθανωτέρα φαίνεται ἡ τοῦ M. Richard. Διατί δὲ ἀποκλίνομεν πρὸς τὴν ἀποψίν αὐτοῦ καὶ ὅχι τοῦ Cantalamessa, θὰ καταδειχθῇ κατὰ τὴν ἀνάπτυξιν τῆς θέσεως ταύτης.

'Ερευνῶν λοιπὸν ὁ Cantalamessa τὸ ζήτημα τῆς προελεύσεως τοῦ λήμματος τοῦ Πασχαλίου χρονικοῦ θέτει ὡς βάσιν καὶ ἀφετηρίαν τῆς ἐρεύνης του τὸ περιεχόμενον αὐτοῦ καὶ δὴ μίαν θεμελιώδη ἔννοιαν αὐτοῦ ἥτοι τὸ ὅτι ὁ Κύριος δὲν ἔφαγεν ἀλλ' ἐπαθε τὸ πάσχα⁴. Τοῦτο, κατ' αὐτόν, προϋποθέτει ἐν σύγγραμμα χρονολογικοῦ μᾶλλον χαρακτῆρος ἡ λειτουργικοῦ καὶ ὡς τοιοῦτο θεωρεῖ τὴν Ἀπόδειξιν χρόνων τοῦ πάσχα. Διὰ νὰ καταλήξῃ ὅμως εἰς τὸ συμπέρασμα τοῦτο, ἀκολουθεῖ συλλογισμόν, τοῦ ὄποιου τὰς γενικὰς γραμμάς διείλομεν νὰ ἐκθέσωμεν ἐδῶ, διότι φρονοῦμεν ὅτι ἐν αὐτῷ ὑπάρχουν ὀρισμένα σημεῖα χρήζοντα συζητήσεως. Ἡ ἐν τῷ χωρίῳ διατυπουμένη ἀντίληψις ὅτι ὁ Κύριος δὲν ἔφαγεν ἀλλ' ἐπαθε τὸ πάσχα, ἡ ὄποια εἰναι καὶ ἀντίληψις τοῦ Ἰππολύτου⁵ ἐν προκειμένῳ, εὑρηται κατ' ἀρχὴν εἰς τὸ ἀπόσπασμα τοῦ Περὶ πάσχα ἔργου τοῦ Ἀπολλιναρίου καὶ οὕτω σχετίζεται κατὰ τρόπον ἀμεσον πρὸς τὸ κεντρικὸν θέμα τῆς ἐν Λαοδικείᾳ (164-166) γενομένης «ζητήσεως» περὶ τοῦ πάσχα. Εἰς τὴν διαμάχην ταύτην ἀντιμέτωποι ἥσαν δύο διάδεις τῶν τεσσαρεσκαιδεκατιτῶν, ἐκ τῶν ὄποιων ἡ μία ἀκολουθοῦσα τὴν ἴωάννειον⁶ χρονολογίαν τῶν γεγονότων τῆς ζωῆς τοῦ Κυ-

1. A. HARNACK, *Geschichte der Altchristlichen Literatur bis Eusebius*. 2. Erweiterte Auflage, Teil I, 2 Halbband, Leipzig 1958, σ. 605.

2. Βλ. ἁνθ. ἀνωτ. Πρβλ. R. CANTALAMESSA, μνημ. ἔργον, σ. 25 - 28 καὶ 31.

3. Βλ. R. CANTALAMESSA, μνημ. ἔργον, σ. 33.

4. Βλ. R. CANTALAMESSA, μνημ. ἔργον, σ. 31 - 33.

5. Τὸ Πασχάλιον χρονικόν, PG 92, 80B καταχωρίζει ἐκ τοῦ Κατά πασῶν τῶν αἰρέσεων τοῦ Ἰππολύτου συγγράμματος τὸ ἔξῆς χωρίον, ἐνθα διατυποῦται ἡ αὐτὴ ἀντίληψις: «έποιησε τὸ πάσχα ὁ Χριστὸς τότε τῇ ἡμέρᾳ καὶ ἐπαθεν' διὸ κακέ δεῖ διὸ τρόπον ὁ κύριος ἐποίησεν, οὕτω ποιεῖ. Πεπλάνηται δὲ μὴ γινώσκων διὸ φ καιρῷ ἐπασχεν ὁ Χριστὸς οὐκέτι φάγε τὸ πάσχα τῇ ὥμιλῃ τοῦ πάσχα». Οὗτος γάρ ἦν τὸ πάσχα τὸ προκειμένον καὶ τὸ τελειούμενον τῇ ὥμιλῃ τοῦ πάσχα. Τὸ χωρίον τοῦτο δὲν ὑπάρχει εἰς τὰ σωζόμενα βιβλία 1 καὶ 4 - 10 τοῦ ὅλου ἔργου, πιθανὸν δὲ νὰ ἀνήκῃ εἰς τὰ μὴ σωζόμενα 2 - 3.

6. Βλ. Ἰωάν., 18 - 20.

ρίου, έθετε τὸν θάνατον αὐτοῦ τὴν 14ην τοῦ Νισάν, ἡ δ' ἄλλη ἀκολουθοῦσα τὴν συνοπτικὴν καὶ ίδιᾳ τοῦ εὐαγγελιστοῦ Ματθαίου¹ έθετε τὸν θάνατον αὐτοῦ τὴν 15ην τοῦ Νισάν. Ἐπὶ τούτοις ὁ Ἰταλὸς πατρολόγος παρατηρεῖ ὅτι ἐν Μ. Ἀσίᾳ, κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Ἀπολλιναρίου καὶ τοῦ Μελίτωνος τὸ ἀπασχολοῦν τὰς ἐκκλησίας ζήτημα δὲν ἦτο τὸ σὸν ὁ χρονολογικὸς καθορισμὸς τοῦ θανάτου τοῦ Κυρίου δισον ὁ καθορισμὸς τῆς ἡμέρας τοῦ ἑορτασμοῦ τοῦ χριστιανικοῦ πάσχα, τὸ ὅποιον αὗται ἥθελον νὰ συμπίπτῃ πρὸς τὴν ἡμέραν τοῦ θανάτου τοῦ Κυρίου. Συνεπῶς τὸ ζήτημα δι' αὐτοὺς ἦτο λειτουργικὸν μᾶλλον ὡς χρονολογικόν. Ἀντιθέτως ἡ αὐτὴ ἀντίληψίς, περὶ τοῦ ὅτι δηλαδὴ ὁ Κύριος ἔπαθε καὶ δὲν ἔφαγε τὸ πάσχα, ἀπαντῶσα παρὰ Κλήμεντι τῷ Ἀλεξανδρεῖ καὶ τῷ Ἰππολύτῳ διαφοροποιεῖ τὴν προσπτικὴν θεωρήσεως τῶν πραγμάτων τούτων, διότι δι' αὐτούς, οἱ ὅποιοι ἐώρταζον τὸ πάσχα κατὰ τὴν δυτικὴν παράδοσιν, ἤτοι τὴν πρώτην Κυριακὴν² μετὰ τὴν 14ην τοῦ Νισάν, τὸ ζήτημα δὲν ἦτο λειτουργικὸν ἀλλὰ χρονολογικόν. Οὕτοι δηλαδὴ ἐπεδίωκον νὰ προσδιορίσουν τὴν χρονολογίαν τοῦ θανάτου τοῦ Κυρίου προσπαθοῦντες νὰ ἔξηγήσουν, καθ' ὃν τρόπον καὶ ὡς σύγχρονος ἐρμηνευτική, τὴν διαφοράν, ἡ ὅποια ὑπάρχει μεταξὺ τοῦ Δ' Εὐαγγελίου καὶ τῶν Συνοπτικῶν ὡς πρὸς τὸ θέμα αὐτό³. Συνεπῶς τὸ σύγγραμμα τοῦ Ἰππολύτου Ἀπόδειξις χρόνων τοῦ πάσχα, ὡς ἐμπίπτον εἰς μίαν τοιαύτην προσπάθειαν, δέον νὰ εἰναι ἐκεῖνο, ἀφ' οὗ ἡντλήθη τὸ λῆμμα τοῦ Πασχαλίου χρονικοῦ.

Εἰς τὴν ἔξηγητικὴν ταύτην προσπάθειαν τοῦ Ἰταλοῦ Cantalamessa, διὰ τῆς ὅποιας οὗτος ἐπιχειρεῖ ἀφ' ἐνὸς νὰ δικαιολογήσῃ τὴν ἀποψὺν αὐτοῦ περὶ τῆς προελεύσεως τῆς περικοπῆς τοῦ Πασχαλίου χρονικοῦ ἐκ τῆς Ἀπόδειξεως χρόνων τοῦ πάσχα, καὶ ἀφ' ἐτέρου νὰ ἀποκλείσῃ τὸ ἐνδεχόμενον τῆς προελεύσεως τῆς ἐκ τοῦ δευτέρου Περὶ πάσχα συγγράμματος, δύναται τις νὰ παρατηρήσῃ τὰ ἔξης. Κατ' ἀργὴν δὲν δύναται τις νὰ διαφωνήσῃ μετ' αὐτοῦ ὡς πρὸς τὴν βάσιν, τὴν ὅποιαν οὗτος θέτει, ἐρευνῶν τὸ ζήτημα τῆς προελεύσεως τῆς περικοπῆς, διότι τὸ περιεχόμενον αὐτῆς ἐν προκειμένῳ εἶναι πράγματι ἡ μόνη δυνατὴ διέξοδος εἰς τὴν ἔρευναν τοῦ ἐν λόγῳ ζήτηματος. Δύναται δῆμως νὰ μὴ συμφωνήσῃ μετ' αὐτοῦ ἡ νὰ ἔχῃ ἐπιφυλάξεις τινὰς ὡς πρὸς τὸ ὅτι τὸ ζήτημα, τὸ ὅποιον ἀπησχύλησεν ἀφ' ἐνὸς τὰς ἐκκλησίας τῆς Μ. Ἀσίας ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἀπολλιναρίου Ἱεραπόλεως καὶ τοῦ Μελίτωνος Σάρ-

1. Βλ. *Matth.*, 26, 17 ἔξ.

2. R. CANTALAMESSA, μνημ. ἔργον, σ. 30.

3. R. CANTALAMESSA, μνημ. ἔργον, σ. 28 - 33.

δεων ἦτο λειτουργικὸν μᾶλλον ὡς χρονολογικόν, καὶ ἀφ' ἐτέρου ὅτι τοῦτο εἰς τὴν ἐποχὴν τοῦ Κλήμεντος τοῦ Ἀλεξανδρέως καὶ τοῦ Ἰππολύτου ἦτο χρονολογικὸν καὶ ὅχι λειτουργικόν. Ἐρωτῶμεν λοιπόν, εἰχον τὰ πράγματα οὖτας, ὡς ταῦτα διαχωρίζει ὁ Ἰταλὸς ἐρευνητής, ἦτο δηλαδὴ λειτουργικὸν τὸ θέμα εἰς τοὺς μὲν καὶ χρονολογικὸν εἰς τοὺς δὲ ὡς ἀμφότερα συνυπῆρχον καὶ εἰς τὴν μίαν καὶ εἰς τὴν ἄλλην περίπτωσιν; Πράγματι δυσκολεύεται τις νὰ κατανοήσῃ τὴν τοιαύτην διάκρισιν τὴν ὅποιαν ἐπιχειρεῖ ὁ Cantalamessa ἐπὶ τοῦ ζητήματος τούτου. Φρονοῦμεν διτι εἰς ἀμφοτέρας τὰς περιπτώσεις ταύτας τὸ ζήτημα ἦτο συγχρόνως λειτουργικὸν καὶ χρονολογικόν. Καὶ ίδου διατί. Τὸ ζήτημα, ἐὰν ὁ Κύριος ἔφαγεν ἡ ἔπαθε κατὰ τὴν ἡμέραν τοῦ ἑβραϊκοῦ πάσχα, ἀπαντῶν κατ' ἀργὴν ἐν τῷ ἀποσπάσματι τοῦ Περὶ πάσχα ἔργου τοῦ Ἀπολλιναρίου καὶ ἐν συνεχείᾳ παρὰ Κλήμεντι τῷ Ἀλεξανδρεῖ καὶ τῷ Ἰππολύτῳ καὶ παρ' ἄλλοις πατράσι βραδύτερον¹, τίθεται διὰ πρώτην φορὰν ἀνοικτῶς πλέον, συμφώνως πρὸς τὴν μαρτυρίαν τοῦ ἀποσπάσματος τοῦ Ἀπολλιναρίου, εἰς τὴν ἐν Λαοδικείᾳ συζήτησιν.

"Εως τότε κατ' ἀνάγκην πρέπει νὰ ὑποθέσωμεν διτι δὲν ὑφίστατο μεταξὺ τῶν ἐκκλησιῶν τῆς Μ. Ἀσίας, αἱ ὅποιαι μέχρι τῆς ὥρας ἐκείνης πρέπει νὰ ἐώρταζον τὸ πάσχα, συμφώνως πρὸς τὴν ιωάννειον παράδοσιν, τὴν 14ην τοῦ μηνὸς Νισάν. Συνεπῶς ὁφελούμεν νὰ δεχθῶμεν διτι ὑπῆρχεν εἰς τὰς ἐκκλησίας αὐτὰς καθιερωμένη πασχάλιος λειτουργικὴ πρᾶξις, ἡ ὅποια ἤρξατο ἀμφισβήτησμένη, ἀφ' ἡς στιγμῆς ἡ μία μερὶς τῶν τεσσαρεσκαιδεκατιῶν διέκρινε διαφωνίαν μεταξὺ τῆς συνοπτικῆς τῶν Εὐαγγελίων παραδόσεως καὶ τῆς τοῦ Δ' Εὐαγγελίου εἰς διτι ἀφεώρα τὴν πρᾶξιν ταύτην. 'Εφ' δισον λοιπὸν ἡ ἀσκουμένη κριτικὴ ἐρμηνευτικὴ ἐπὶ τῶν πηγῶν διεπίστωνεν διτι ἡ λειτουργικὴ αὐτῶν πρᾶξις δὲν ἐδικαίωνετο ὑπὸ τῆς συνόλου τῶν Εὐαγγελίων παραδόσεως, αὐτόχρημα ἐτίθετο ὑπὸ ἀμφισβήτησιν ἡ ἐγκυρότης αὐτῆς. Δηλαδὴ συγκεκριμένως πλέον εἰναι ὡς νὰ διηρωτᾶτο ἡ ἀκολουθοῦσα τὴν συνοπτικὴν παράδοσιν μερὶς τῶν τεσσαρεσκαιδεκατιῶν, διατί νὰ ἐορτάζωμεν τὸ πάσχα συμφώνως πρὸς τὴν ιωάννειον παράδοσιν, καθ' ἡν στιγμὴν δὲν συμφωνεῖ μετ' αὐτῆς καὶ ἡ παράδοσις τῶν Συνοπτικῶν; Οὕτως δῆμως θεωρουμένων τῶν πραγμάτων, φαίνεται ὡς νὰ ἐκκινῇ τὸ ὅλον ζήτημα ἀπό τινος κριτικῆς ἐπὶ τῶν εὐαγγελικῶν κειμένων ἐρμηνευτικῆς τάσεως, ἡ ὅποια ἐμφανίζεται κατὰ τὴν ἐν λόγῳ ἐποχὴν μεταξὺ τῶν κύ-

1. Βλ. ΠΕΤΡΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ, "Οτι ἀπλανῶς ἔταξαν οἱ Ἐβραῖοι τὴν ἰδ' τοῦ α' μηνὸς τῆς σελήνης ἔως τῆς ἀλώσεως τῶν Ἱεροσολύμων 7, PG 18, 517 - 520 (= ΒΕΠ 18, 251 - 254).

κλων τῶν τεσσαρεσκαιδεκατιῶν καὶ ἡ ὄποια θέτει πλέον ὑπὸ ἀμφιβολίαν τὴν πασχάλιον ἐκκλησιαστικὴν αὐτῶν πρᾶξιν, ἔνεκα τῆς ὄποιας προεκλήθη ἡ ἐν Λαοδικείᾳ γενούμενη «πολλὴ ζήτησις». Μία τοιαύτη ἀντίληψις εὑρίσκει ἕρεισμα ἐπὶ τῆς συμπερασματικῆς προτάσεως τοῦ Ἀπολλιναρίου, τὴν ὄποιαν συναντῶμεν εἰς τὸ ἀπόσπασμά του ἐκ τοῦ Περὶ πάσχα ἔργου αὐτοῦ: «.... Οθεν ἀσύμφωνός τε νόμῳ ἡ νόησις αὐτῶν καὶ στασιάζειν δοκεῖ κατ' αὐτοὺς τὰ Εὐαγγέλια». Η ἔννοια τῆς περικοπῆς ταύτης εἶναι ὅτι ἡ ἀντίπαλος τοῦ Ἀπολλιναρίου παράταξις δὲν ἔτοι μόφωνος πρὸς τὴν κρατοῦσαν λειτουργικὴν πρᾶξιν, ἡ ὄποια εἶχε γίνει νόμος καὶ ἔθος διὰ τὰς ἐκκλησίας τοῦ κλίματος τῆς Μ. Ἀσίας, καὶ ὅτι εἰς τὴν ἀσύμφωναν αὐτὴν εὑρίσκει στήριγμα εἰς τὰ συνοπτικὰ Εὐαγγέλια, τὰ ὄποια ἥσαν ἀντίθετα πρὸς τὸν νόμον τοῦτον. Ἐξετάζοντες τώρα τὴν περίπτωσιν Κλήμεντος τοῦ Ἀλεξανδρέως καὶ τοῦ Ἰππολύτου, οἱ ὄποιοι ἔχόμενοι τῆς δυτικῆς πασχαλίου πράξεως ἐώρταζον τὸ πάσχα τὴν πρώτην Κυριακὴν μετὰ τὴν 14ην τοῦ Νισάν, πρέπει νὰ παρατηρήσωμεν σχετικῶς ὅτι καὶ παρ' αὐτοῖς ἐν προκειμένῳ ὑφίστατο πασχάλιος λειτουργικὴ πρᾶξις, ἀντίθετος βεβαίως πρὸς ἐκείνην τῶν τεσσαρεσκαιδεκατιῶν, καὶ ὅτι μεταξὺ τῶν ἐκκλησιῶν, αἱ ὄποιαι ἡκολούθουν ἰδίαν ἐκάστη λειτουργικὴν πρᾶξιν διεξήγετο ἀγῶν διὰ τὴν ἐπιβολὴν τῆς ἰδίας πράξεως ἐφ' ὀλοκλήρου τῆς τότε οἰκουμενικῆς ἐκκλησίας. Ήτο λοιπὸν καὶ ἐδῶ φυσικὸν καὶ εὐλογὸν ἡ τοιαύτη ἡ τοιαύτη ἐπὶ τῶν πηγῶν ἐφιμενία νὰ ἔχῃ ἐπιπτώσεις καὶ ἐπὶ τῆς πασχαλίου λειτουργικῆς αὐτῶν πράξεως. Τὸ γεγονός ὅτι Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεὺς συγγράφει τὸν ἰδιόν του Περὶ πάσχα λόγον ἐξ ἀφορμῆς¹ τοῦ Περὶ πάσχα ἔργου τοῦ Μελίτωνος καὶ μάλιστα καθόπιν προτροπῆς φίλων αὐτοῦ² εἶναι ἐνδεικτικὸν τῆς ἀπιχήσεως, τὴν ὄποιαν ἔσχεν ἡ ἐκ τῆς φιλονεικίας τῆς Λαοδικείας παραχθεῖσα πασχάλιος φιλολογία ἐπὶ τῆς ζωῆς τῶν ἐκκλησιῶν τοῦ δυτικοῦ κλίματος. Δὲν γνωρίζομεν ἀκριβῶς εἰς ποῖα σημεῖα τοῦ ἔργου τοῦ Μελίτωνος ἀπήντα διὰ τοῦ ἰδιού του λόγου ὁ Κλήμης, ἀλλ' ὅπωσδήποτε θὰ ἔδιδεν ἀπάντησιν ἐπὶ θεμάτων, τὰ ὄποια ἔσχετίζοντο ἀμέσως πρὸς τὴν πασχάλιον πρᾶξιν τῶν ἐκκλησιῶν των,³

1. Βλ. ΕΥΣΕΒΙΟΥ, 'Ἐκκλ. Ἰστορίαν Δ', 26, 4.

2. Αὐτόθι, Δ', 13, 9: «καὶ ἐν τῷ λόγῳ δὲ αὐτοῦ τῷ περὶ τοῦ πάσχα ἐκβιασθῆναι ὅμιλογει πρὸς τῶν ἑταίρων, ἃς ἔτυχε παρὰ τῶν ἀρχαίων πρεσβυτέρων ἀκηκοῶς παραδόσεις γραφῆ τοῖς μετὰ ταῦτα παραδοῦναι, μέμνηται δ' ἐν αὐτῷ Μελίτωνος καὶ Εἰρηναίου καὶ τινῶν ἑτέρων διν καὶ τὰς διηγήσεις τέθειται».

3. Τὰ ἐλάχιστα ἀποσπάσματα ἐκ τοῦ Περὶ πάσχα λόγου τοῦ Κλήμεντος προσδιορίζουν ώρισμένα σημεῖα, τὰ ὄποια συγχρόνως ὅμιλον περὶ τοῦ χρόνου, καθ' ὃν ἔλαβον χώραν γεγονότα τινὰ τῆς ζωῆς τοῦ Κυρίου σχετιζόμενα πρὸς τὸν πασχάλιον θεσμὸν τοῦ χριστιανικοῦ πάσχα (βλ. Πασχάλιον χρονικόν, PG 92, 81).

κατὰ συνέπειαν δὲ καὶ ἀντιστοίχως πρὸς τὸ χρονολογικὸν ζήτημα. Ἀλλῶς δὲν δυνάμεθα νὰ διανοηθῶμεν ὅτι ἀνελήφθη ἐκ μέρους τοῦ Κλήμεντος ἀπλῶς εἰς στεῖρος φιλολογικὸς ἀγῶν, ἀνευ ἐσωτερικῆς καὶ ὀργανικῆς σχέσεως πρὸς τὴν λειτουργικὴν πασχάλιον πρᾶξιν τῆς καθολικῆς ἐκκλησίας. Δι' ὅλων τούτων θέλομεν νὰ εἴπωμεν ὅτι τόσον παρὰ τοῖς τεσσαρεσκαιδεκατίταις, ὅσον καὶ παρὰ Κλήμεντι τῷ Ἀλεξανδρεῖ καὶ τῷ Ἰππολύτῳ τὸ ζήτημα ἦτο συγχρόνως λειτουργικὸν καὶ χρονολογικὸν ἀλλ' ἐν ταυτῷ ἐγίνετο καὶ ἐρμηνευτικόν.

Οὕτως διμοις γίνεται φανερὸν ὅτι μία τοιαύτη τῶν πραγμάτων θεώρησις ἔξασθενει τὴν βάσιν ἐπὶ τῆς ὄποιας ὁ Cantalamessa ἐβασίσθη εἰς τὸ νὰ ὑποστηρίξῃ τὴν ἀποφιν αὐτοῦ ὅτι δηλαδὴ τὸ λῆμμα τοῦ Πασχαλίου χρονικοῦ ὡς προϋποθέτον, χρονολογικὸν περὶ πάσχα ἔργον, προέρχεται ἀπὸ τῆς Ἀποδείξεως χρόνων τοῦ πάσχα καὶ δχι ἀπὸ τοῦ ἐτέρου Περὶ πάσχα συγγράμματος τοῦ Ἰππολύτου, τὸ ὄποιον, ἐὰν λάβωμεν ὑπ' ὅψιν τὴν ὑπὸ τοῦ Εὐσεβίου¹ ἔνταξιν αὐτοῦ μεταξὺ τῶν ἔξηγηγητικῶν ἔργων τούτου, πρέπει νὰ ἔτοι ὑπομνηματικοῦ χαρακτῆρος, καὶ τὸ ὄποιον, κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ συντάκτου τοῦ Πασχαλίου χρονικοῦ², ἐνδεχομένως ἀπετέλει τὸ πρῶτον βιβλίον τῆς ὅλης σχετικῆς συγγραφῆς. «Οσον δ' ἀφορᾶ εἰς τὴν θέσιν τῆς ἀνωτέρω ἀντιλήψεως ἐντὸς ἐνὸς τοιούτου ἔργου, θεωρεῖται μᾶλλον πιθανή, διότι ταύτην εὑρίσκομεν καὶ ἐν τῇ ἡμετέρᾳ ὅμιλᾳ³, ἡ ὄποια ἔχει μᾶλλον ἔξηγηγητικὸν χαρακτῆρα ἢ χρονολογικόν, ἀν καὶ αὐτὸς δὲν ἀπουσιάζει ἐξ αὐτῆς. Ἀντιλαμβάνεται τις μετὰ τὰ ἀνωτέρω ὅτι δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ εὐσταθήσῃ ἡ ἀποφιν τοῦ Cantalamessa, οὕτε πάλιν νὰ παραθεωρηθῇ ἡ τοῦ M. Richard, συνδέοντος τὸ λῆμμα τοῦ Πασχαλίου χρονικοῦ μετὰ τοῦ δευτέρου τούτου Περὶ πάσχα συγγράμματος τοῦ Ἰππολύτου. Τὸ γεγονός ὅτι τὰ ἔξι ἐκ τῶν ἐπτὰ χωρίων, τὰ ὄποια ὁ Achelis ἔχει σημειώσει εἰς τὴν ἔκδοσιν τῶν ἔργων τοῦ Ἰππολύτου (GCS, Hipp. I, σελ. 267-271), ἔχουν

1. Βλ. 'Ἐκκλ. Ἰστορίαν Στ', 22.

2. Βλ. PG 92, C: «Καὶ πάλιν ὁ αὐτὸς ἐν τῷ πρῶτῳ βιβλίῳ τοῦ περὶ πάσχα συγγράμματος ...».

3. Βλ. 4, SC 27, σ. 123: «... φάγωμεν καὶ ἡμεῖς τὸ λογικὸν πάσχα μετὰ ἐπιθυμίας πνευματικῆς, μεθ' ἡς αὐτὸς ὁ Κύριος ἐπεθύμησε φαγεῖν μεθ' ἡμῶν εἰπών· 'ἐπιθυμίᾳς ἐπεθύμησα μεθ' ὑμῶν φαγεῖν τὸ πάσχα', ἐν συνδυασμῷ μετὰ τῶν χωρίων τῆς ἰδίας, (§ 49· σ. 175), «Τοῦτο ἦν τὸ πάσχα ὁ ἐπεθύμησα ὑπὲρ ἡμῶν ὁ Ἰησοῦς παθεῖν· πάθει πάθους ἡλευθέρωσε καὶ θανάτῳ θάνατον ἐνίκησεν ...», «Διὰ τοῦτο οὐκ ἐπιθυμεῖ τοσοῦτον φαγεῖν, διὸν ἐπιθυμεῖ παθεῖν, ἵνα ἡμᾶς τοῦ διὰ βρώσεως πάθους ἡλευθερώσῃ».

διάφορον προέλευσιν, βεβαίως είναι ίσχυρὸν ἐπιχείρημα περὶ τοῦ ὅτι πιθανὸν καὶ τὸ ἔβδομον, ἡτοι τὸ ἡμέτερον λῆμα δὲν προέρχεται ἐκ δευτέρου Περὶ πάσχα συγγράμματος τοῦ Ἰππολύτου. Είναι δμῶς φανερὸν ὅτι τοῦτο δὲν δύναται νὰ θεωρηθῇ ἀποφασιστικὸν εἰς τὸ νὰ ἀποκλείσῃ τις παντελῶς τὴν δυνατότητα τῆς ἐξ αὐτοῦ προελεύσεως, τὴν ὥποιαν ἡμεῖς θεωροῦμεν μᾶλλον πιθανήν, δι' οὓς ἀνωτέρω εἴπομεν λόγους, καὶ ἐφ' ὅσον τὸ ἐν λόγῳ ἔργον ἔσχε πραγματικὴν ὑπαρξίν.

Μετὰ τὰ ἀνωτέρω πρέπει νὰ γίνῃ λόγος ἐνταῦθα καὶ περὶ ἐνὸς ἀκόμη ζητήματος, τὸ ὥποιον ἀναφέρεται εἰς τὴν δυτικὴν ἐν γένει Ἰππολύτειον τῆς ὁμιλίας παράδοσιν καὶ εἰς τὴν πρὸς ταύτην σχέσιν τῆς ἀνατολικῆς τῆς ὑπὸ τοῦ Πασχαλίου χρονικοῦ μαρτυρουμένης.

Ἡ δυτικὴ Ἰππολύτειος παράδοσις, σωζομένη ἀφ' ἐνὸς εἰς τὰ Πρακτικὰ τῆς συνόδου τοῦ Λατερανοῦ (649) καὶ ἀφ' ἔτερου εἰς τὸν κώδικα τῆς Grottaferrata (η'-θ' αἰῶνος) παρουσιάζει ἐνότητά τινα, ἀναφερομένην εἰς τὰ στοιχεῖα ταυτότητος τοῦ ἔργου. Οὖτω, φέρ' εἰπεῖν, τὰ στοιχεῖα τὰ ὥποια διασώζουν τὰ Πρακτικὰ κυρίως ἐν σχέσει πρὸς τὸ πρόσωπον τοῦ συγγραφέως κατ' οὐδὲν διαφέρουν πρὸς τὰ ἀντίστοιχα τοῦ χειρογράφου τῆς Κρυπτοφέρρης. Ὁ Ἰππόλυτος τόσον εἰς τὰ Πρακτικὰ¹ ὅσον καὶ εἰς τὸν κώδικα² μαρτυρεῖται ὡς ἐπίσκοπος Ρώμης καὶ μάρτυς. Μικρὰν διαφορὰν παρουσιάζει ὁ τίτλος τοῦ ἔργου, τὸ ὥποιον είναι ἐν καὶ τὸ αὐτό, ὡς ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὴν σχετικὴν περικοπὴν τῶν Πρακτικῶν, ἡ ὥποια προέρχεται ἐκ τῆς ἡμετέρας ὁμιλίας. Οὖτω κατὰ μὲν τὰ Πρακτικὰ ὁ τίτλος ἔχει 'Ἐκ τῆς εἰς τὸ πάσχα ἐξηγήσεως, ἐνῷ κατὰ τὸν κώδικα Εἰς τὸ ἄγιον πάσχα.' Ἡ συγγένεια ὡς πρὸς τὰ στοιχεῖα αὐτὰ φανερώνει λοιπὸν ὅτι ἐν τῇ Δύσει ἔχομεν ἀκριβῆ συνέχειαν τῆς Ἰππολύτειον παραδόσεως τῆς ὁμιλίας, τῆς ὥποιας ἡ ἀρχαιότερα μαρτυρία είναι τὰ Πρακτικὰ τοῦ Λατερανοῦ. 'Ἐν τῇ Ἀνατολῇ ἡ Ἰππολύτειος παράδοσις διαφοροποιεῖται πλέον ὡς πρὸς τὸ σύγγραμμα τοῦ Ἰππολύτου, ἀπὸ τοῦ ὥποιον ἀντλεῖ ὁ συντάκτης τοῦ Πασχαλίου χρονικοῦ. Συνεπῶς μεταξὺ τῆς μιᾶς καὶ τῆς ἄλλης δὲν πρέπει νὰ ἀναζητήσωμεν σχέσιν συναφείας καὶ ἐξαρτήσεως, ἐφ' ὅσον είναι προφανές ὅτι ἡ μία είναι ἐντελῶς ἀνεξάρτητος τῆς ἄλλης. Πρέπει δμῶς νὰ σημειωθῇ ὅτι τὸ Πασχάλιον χρονικὸν διατηρεῖ σχετικῶς τὴν ἀρχαιοτέραν ἐπώνυμον ἡτοι Ἰππολύτειον παράδοσιν ἀναφορικῶς πρὸς τὰ περὶ τοῦ

1. Ἡ σχετικὴ ἀναφορὰ εἰς μὲν τὰ Πρακτικὰ ἔχει: «Τοῦ ἀγίου Ἰππολύτου ἐπισκόπου καὶ μάρτυρος ἐκ τῆς εἰς τὸ πάσχα ἐξηγήσεως», ἐν BEII, τόμος 6, σ. 196.

2. Ὁ τίτλος τοῦ ἔργου κατὰ τὸν κώδικα τῆς Grottaferrata ἔχει: «Ἰππολύτου ἐπισκόπου Ρώμης καὶ μάρτυρος εἰς τὸ ἄγιον πάσχα», (P. NAUTIN, SC 27, σ. 16).

πάσχα ἔργα τοῦ ἐπισκόπου Ρώμης, περὶ τῶν ὥποιων τὴν πρώτην πληροφορίαν δεχόμεθα παρὰ τοῦ ιστορικοῦ τῆς Ἐκκλησίας Εύσεβίου.

Τὸ συμπέρασμα τὸ ὥποιον ἔξαγεται ἐκ τῶν ὅσων μέχρι τοῦδε ἐλέχθησαν εἰναι ὅτι ἡ ὁμιλία διὰ τῆς χειρογράφου καὶ λοιπῆς τῶν λημάτων καὶ ἀνθολογίων παραδόσεως δὲν φθάνει εἰμὴ μέχρι τῶν μέσων τοῦ στ' αἰῶνος, συμφώνως δηλαδὴ πρὸς τὴν χρονολογίαν τοῦ *Florilegium Edessenum Anonymum* 562¹. Πέραν τῆς χρονολογίας ταύτης πρὸς τὸ ἀπότερον παρελθόν τῆς ὁμιλίας διῆγούμεθα διὰ τῶν ἤχων τῶν ἐπιδράσεων αὐτῆς ἐπὶ τῆς πατερικῆς γραμματείας.

2. ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΙΣ ΤΗΣ ΟΜΙΛΙΑΣ. ΜΑΡΤΥΡΙΑ ΤΟΥ ΕΙΡΗΝΑΙΟΥ

'Αφ' ὅσου ἤρξατο ἡ περὶ τὴν ὁμιλίαν ἔρευνα πολλοὶ ἐπιστήμονες ἐμελέτησαν τὸ θέμα τῶν ἐπιδράσεων αὐτῆς ἐπὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς γραμματείας, ἐπισημάντες τὰ ἤχη αὐτῆς εἰς τινα κείμενα. Οὖτω, φέρ' εἰπεῖν, πρῶτος ὁ Ch. Martin² ἐπεσήμανε τὴν ἐπίδρασιν τῆς ὁμιλίας ἐπὶ τοῦ id³ Εἰς τὸ πάσχα λόγου (PG 65, 796-800) τοῦ Πρόκλου Κωνσταντινουπόλεως (434-446), μετ' αὐτὸν δὲ ὁ P. Nautin⁴ ἐπὶ τοῦ Gaudentius τῆς Brescia (400)⁵ καὶ ὁ J. Daniélou⁶ πρὸς τούτῳ ἐπὶ τοῦ Γρηγορίου Ἐλβίρας (357-392) καὶ Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου. Τέλος ὁ R. Cantalamessa⁷, τελευταῖος τῶν ἔρευνητῶν, σημειώνει πλέον τῶν προηγουμένων καὶ τὴν ἐπὶ τινῶν τῶν λοιπῶν πασχαλίων ὁμιλίων τῆς ψευδοχρυσοστομείου συλλογῆς «τῶν Σαλπιγγίων» ἐπίδρασιν τῆς ὁμιλίας. Αἱ ἐν λόγῳ ἐπιδράσεις, ἐκλαμβανόμεναι ὡς ἔμμεσοι μαρτυρίαι τῆς πατερικῆς γραμματείας, θέτουν αὐτὴν εἰς ἐποχὴν προγενεστέραν ἐκείνης τῆς ὑπὸ τῆς χειρογράφου παραδόσεως καὶ τῶν λοιπῶν ἀνθολογίων μαρτυρουμένης, ἀλλ' οὐχὶ καὶ πρὸ τοῦ δ' αἰῶνος. Πάντως τὸ φαινόμενον τῶν ἐπιδράσεων τούτων καθ' ἑαυτὸν θεωρούμενον μαρτυρεῖ ὅτι ἡ ὁμιλία πρέπει νὰ ἔλκῃ τὴν καταγωγὴν τῆς ἐξ ἀρχαιοτέρας ἐποχῆς. 'Ο Ch. Martin καὶ ὅσοι μετ' αὐτοῦ ἀμετακινήτως ἐδέχθησαν τὴν ἐκ τοῦ Ἰππολύτου ἡ ἐν γένει τοῦ ρωμαϊκοῦ περιβάλλοντος προέλευσίν της

1. Βλ. ἀνωτ., σ. 81, ὥποι. 1.

2. Βλ. «Hippolyte de Rome et Proclus de Constantinople», ἐν RHE, 38 (1937) 255 - 276.

3. Βλ. Homélies Pascales I. Une homélie inspirée du traité sur la Pâque d'Hippolyte, ἐν SC 27, σ. 50 καὶ 79 ἐ.

4. Πρόκειται περὶ τοῦ ἔπους ἐπισκοπήσεως.

5. Βλ. ἐν RSR, 38 (1952) 275 - 276.

6. Βλ. μνημ. ἔργον αὐτοῦ, σ. 34 - 43 καὶ σ. 389 - 396.

θεωροῦν αὐτὴν ὡς ἔργον τοῦ γ' αἰῶνος¹. 'Ο Cantalamessa ὅμως, ὡς εἴδομεν, μεταβέτει αὐτὴν ἀπὸ τοῦ δ' καὶ γ' αἰῶνος εἰς τὰ μέσα τοῦ β' αἰῶνος καὶ ἐντάσσει εἰς τὰ πλαίσια τῆς περὶ τοῦ πάσχα ἕριδος τῶν τεσσαρεσκαιδεκατιτῶν τῆς Μ. 'Ασίας (164-166). 'Ο χρονολογικὸς καὶ τοπικὸς οὗτος προσδιορισμὸς τῆς ὁμιλίας ὑπὸ τοῦ Ἰταλοῦ ἐπιστήμονος, ὡς ἐρειδόμενος κυρίως εἰς τὰ πορίσματα τῆς φιλολογικῆς καὶ θεολογικῆς κριτικῆς τῶν κειμένων, χρήζει, νομίζομεν, κατοχυρώσεως διὰ τίνος μαρτυρίας, διότι καὶ ἡ πρὸ αὐτοῦ ἔρευνα σχετικῶς πρὸς τὸ ζήτημα τοῦτο ἐστηρίχθη εἰς ἀνάλογον μέθοδον καὶ ἀνάλογα κριτήρια, διὸ καὶ ἐνεφάνισε τὸ φαινόμενον τῆς τοιαύτης περὶ τὸ ἀποτέλεσμα παλινδρομῆσεως.

'Ως τοιαύτην μαρτυρίαν προτιθέμεθα νὰ παρουσιάσωμεν ἀναφοράν τινα τοῦ Εἰρηναίου, ἡ ὥποια ἔμεινεν ἀπαρατήρητος ὑπὸ τῶν μελετησάντων τὸ ζήτημα τῶν ἐπιδράσεων τῆς ὁμιλίας καὶ δὴ ὑπὸ αὐτοῦ τοῦ Cantalamessa, καὶ τὴν ὥποιαν ἡμεῖς συνδέομεν πρὸς τι χωρίον τῆς ἡμετέρας ὁμιλίας. Δυστυχῶς καὶ ἐδῶ ἐπειδὴ ἡ ἀναφορὰ αὐτῇ δὲν εἶναι ρητὴ ὡς πρὸς τὸ κείμενον καὶ τὸν συγγραφέα του, εἴμεθα ὑποχρεωμένοι: νὰ ἀκολουθήσωμεν ἐν τῇ ἐρεύνῃ ἡμῶν τὴν αὐτὴν συγχριτικὴν μέθοδον τῆς ἴστορικοφιλολογικῆς καὶ ἐννοιολογικῆς τῶν κειμένων ἔξετάσεως καὶ ἀναλύσεως. Πρὸς τοῦτο θὰ περιορισθῶμεν νὰ ἔδωμεν τὸ θέμα ἡμῶν μόνον ἐν σχέσει πρὸς τὴν γραμματείαν τοῦ β' αἰῶνος. Τὸν περιορισμὸν αὐτὸν θέτει εἰς ἡμᾶς αὐτὴ ἡ μαρτυρία τοῦ Εἰρηναίου, ἡ ὥποια προσανατολίζει καὶ ἐντοπίζει τὴν ἔρευναν εἰς τὴν σύγχρονον αὐτοῦ ἐποχὴν.

Η ἐνδιαφέρουσα μαρτυρία εὑρηται εἰς τὴν ἀκόλουθον περικοπήν, τὴν ὥποιαν παραθέτομεν ὀλόκληρον, διότι θὰ χρειασθῇ νὰ ὑπογραμμίσωμεν ἐν αὐτῇ ἵσως γενικωτέραν ἐννοιολογικὴν καὶ φραστικὴν ἐπίδρασιν ἐκ τῆς ἡμετέρας ὁμιλίας, καὶ καλὸν θὰ εἴναι ὁ ἀναγνώστης νὰ ἔχῃ ὑπὸ δψιν σύνολον τὸ κείμενον.

"Ωδε δι' ἔργου ἔδειξεν ὁ προφήτης² διὰ τὸν στερεὸν λόγον τοῦ Θεοῦ ὃν... ἀμελῶς ἀποβαλόντες οὐχ ηὔρισκομεν, ἀποληψόμεθα πάλιν διὰ τῆς τοῦ ξύλου οἰκονομίας. "Οτι δὲ ἀξίνη ἔσικεν ὁ λόγος τοῦ Θεοῦ, Ἱωάννης ὁ βαπτιστής φησι περὶ αὐτοῦ· 'ἡδη δὲ ἡ ἀξίνη πρὸς τὴν ρίζαν τῶν δένδρων κεῖται'. 'Ιερεμίας δὲ ὄμοιώς φησιν·

1. Βλ. εἰσαγωγὴν.

2. Πρόκειται περὶ τοῦ προφήτου 'Ελισσαίου Λ' Βασιλεῶν 6, 17, ὁ ὥποιος ἀνέσυρε τὸν εἰς τὸν ποταμὸν Ἱερδάνην πεσόντα πέλεκυν ἐνὸς ἐκ τῶν μαθητῶν αὐτοῦ, χρησιμοποιήσας πρὸς τοῦτο στειλεόν (= στειλιάρι) χωρὶς πέλεκυν, τὸν ὥποιον ἔριψεν εἰς τὸ θύρω, καὶ ὁ βυθισθεὶς πέλεκυς ἐπέπλευσε καὶ ἐπεράσθη μόνος του εἰς τὸν στειλεόν.

'ό λόγος Κυρίου ὡς πέλεκυς κόπτων πέτραν'. Τοῦτον οὖν κεκρυμμένον ἀφ' ἡμῶν ἡ τοῦ ξύλου ἐφανέρωσεν, ὡς προέφαμεν, οἰκονομία. 'Ἐπει γάρ διὰ ξύλου ἀπεβάλομεν αὐτόν, διὰ ξύλου πάλιν φανερὸν τοῖς πᾶσιν ἐγένετο, ἐπιδεικνύων τὸ μῆκος καὶ ὕψος καὶ πλάτος ἐν ἐσυτῷ καὶ ὡς ἔφη τις τῶν προβεβηκότων διὰ τῆς θείας ἐκτάσεως τῶν χειρῶν τοὺς δύο λαοὺς εἰς ἓνα θεόν συνάγων. Δύο μὲν γάρ αἱ χειρεῖς, διὰ τοῦ δύο λαοῦ διεσπαρμένοι εἰς τὰ πέρατα τῆς γῆς³ μία δὲ μέση κεφαλή, διὰ τοῦ Θεοῦ ὁ ἐπὶ πάντων καὶ διὰ πάντων καὶ ἐν πᾶσιν ἡμῖν'¹.

'Η ἀναφορὰ τοῦ Εἰρηναίου καὶ τὸ κείμενον τῆς ὁμιλίας Η₁, εἰς τὸ ὥποιον καθ' ἡμᾶς ἀναφέρεται, παραλλήλως τοποθετούμενα ἔχουν οὕτως:

'Ομιλία Η₁ 56, SC27, σελ. 185: Εἰρηναίου κείμενον:

"Ω τῆς θείας ἐκτάσεως τῆς ἐν πᾶσι καὶ πανταχοῦ, ὡ τῆς διὰ πάντων ἀπλουμένης σταυρώσεως..."

Πρὸ πάσης ἀλλῆς παρατηρήσεως ἐπὶ τῶν κειμένων τούτων πρόσχει, νομίζομεν, νὰ δώσωμεν ἐνταῦθα τὴν συνάφειαν ἐκάστου, ὡς ἀπαραίτητον συμπλήρωμα διὰ τὴν ὀληγ τοῦ πράγματος ζήτησιν.

Τὸ 17ον κεφάλαιον τοῦ Ε' βιβλίου τοῦ "Ἐλεγχος καὶ ἀνατροπή... τοῦ Εἰρηναίου συνιστᾶ τὸ γενικώτερον ἐννοιολογικὸν πλαίσιον ἐντὸς τοῦ ὥποιού εὑρηται ἡ παρατεθεῖσα περικοπὴ καὶ ἡ ἐν αὐτῇ ἀναφορά. 'Ἐν αὐτῷ γίνεται λόγος περὶ τῆς παρακοῆς καὶ πτώσεως τοῦ Ἀδάμ, ἔνεκα τῆς βρώσεως ἐκ τοῦ ξύλου, καὶ περὶ τῆς ἀφέσεως τῶν ἀμαρτιῶν καὶ ἀνακεφαλιώσεως τῶν πάντων διὰ τῆς οἰκονομίας τοῦ ξύλου τοῦ σταυροῦ. Εἰδικώτερον εἰς τὸ παρατεθὲν τεμάχιον τῆς ἀναφορᾶς ὁ Εἰρηναῖος ὁμιλεῖ περὶ τοῦ «στερεοῦ λόγου» τοῦ Θεοῦ, τὸν ὥποιον ἀπολέσας ἔξ αμελείας ὁ ἄνθρωπος διὰ τῆς τοῦ ξύλου βρώσεως, ἀνέκτησε καὶ πάλιν διὰ τῆς οἰκονομίας τοῦ ξύλου τοῦ σταυροῦ, δηλαδὴ διὰ τῆς σταυρικῆς θυσίας τοῦ Κυρίου. "Ολως ἔξχως τονίζεται εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο ἡ καθολικότης τῆς σωτηριώδους τοῦ σταυροῦ ἐνεργείας, μεθ' ἡς ἀκριβῶς συνδέεται ἐν τῷ κειμένῳ ἡ ἀναφορὰ τοῦ Εἰρηναίου, διὰ τῆς ὥποιας ἀποβλέπει εἰς τὸ νὰ ἔξαρῃ ἔτι περισσότερον τὴν παγκοσμιότητα τῆς λυ-

1. Βλ. ΕΙΡΗΝΑΙΟΥ, "Ἐλεγχος καὶ ἀνατροπή... Ε', 17, 4, PG 7, 1171 - 1172A, ἐνθα τὸ κείμενον διασώζεται εἰς τὸ ἐλληνικὸν πρωτότυπον.

τρωτικής ένεργειας τοῦ ἐπὶ τοῦ σταυροῦ συντελεσθέντος ἔργου τοῦ Θεοῦ, παραθέτων πρὸς τοῦτο καὶ τὴν σχετικὴν τοῦ «προβεβηκότος» γνώμην.

Ομοίως ἐρχόμενοι εἰς τὴν γενικωτέραν συνάφειαν τοῦ κειμένου τῆς ὁμιλίας Π₁ παρατηροῦμεν τὸ ἵδιον ἀκριβῶς διάγραμμα σκέψεως, τὸ ὅποῖον ἀκολουθεῖται εἰς τὸ 17ον κεφάλαιον τοῦ Εἰρηναίου ὃσον ἀφορᾷ εἰς τὴν περὶ τῆς ἴστορίας τῆς θείας οἰκονομίας ἀφήγησιν (πρβλ. Π₁ 44-48, σελ. 165-175). Ή πτῶσις τοῦ ἀνθρώπου ἐπισυμβᾶσα ἔνεκα τῆς ἀπὸ τοῦ ξύλου βρώσεως εἶχεν ὡς ἀποτέλεσμα τὴν ἀπώλειαν τῆς ζωῆς, τὴν ὅποιαν ἐκέρδησεν ὁ ἀνθρωπὸς καὶ πάλιν διὰ τῆς οἰκονομίας τοῦ σταυροῦ τοῦ Κυρίου. «Οπως παρ' Εἰρηναίῳ, οὗτοι καὶ ἐνταῦθα, δὲ Λόγος τοῦ Θεοῦ ἐκταθεὶς ἐπὶ τοῦ ξύλου, ἀνέλαβεν ὅλον τὸν ἀγῶνα ὑπὲρ τῆς σωτηρίας τοῦ ἀνθρώπου καὶ τοῦ κόσμου καθόλου» (πρβλ. Π₁ 28-29, σελ. 155 καὶ 44-45, σελ. 165-166 καὶ 50-53, σελ. 177-179).

Εἰς τὰς παραλλήλους ταύτας κατ' ἔννοιαν συναφείας ἐπισημαίνομεν δύο βασικὰς ἔννοιας: α) τὴν ἔννοιαν τοῦ «στερεοῦ λόγου», τὸν ὅποιον ἀπώλεσεν ὁ ἀνθρωπὸς κατὰ τὴν πτῶσιν, καὶ β) τὴν ἔννοιαν τῆς «θείας ἐκτάσεως» τοῦ Θεοῦ Λόγου, διὰ τῆς ὅποιας ἐπετελέσθη τὸ ἔργον τῆς σωτηρίας τῆς ἀνθρωπότητος. Τὰς δύο ταύτας ἔννοιας θὰ ἔξετάσωμεν κατ' ἀντιπαραβολὴν ἐν συνεχείᾳ, ἵνα οὕτως ἰδωμεν ἀφ' ἐνὸς ἐὰν ἡ ἀναφορὰ τοῦ Εἰρηναίου γίνεται εἰς τὸ παρατεθὲν κείμενον τῆς Π₁ καὶ ἀφ' ἑτέρου ἐὰν ὑφίσταται γενικωτέρα ἐξάρτησις ἀπ' αὐτῆς. Ή ἀκολουθούμενη κατὰ τὴν ἔξέτασιν σειρὰ ἵσως ἀπομακρύνει ἀπὸ τοῦ κεντρικοῦ ἀντικειμένου τῆς παραγράφου ταύτης, ἀλλ' ἔχει τὸ πλεονέκτημα ὃτι ἀσφαλέστερον ὀδηγεῖ πρὸς τὸν ἀντικειμενικὸν σκοπὸν αὐτῆς. Μετὰ ταῦτα δὲ θὰ θίξωμεν δι' ὀλίγων καὶ τὸ θέμα τοῦ «προβεβηκότος», διὰ νὰ ἰδωμεν κατὰ πόσον εἶναι δυνατὸν νὰ ταυτισθῇ οὗτος μετὰ τοῦ προσώπου τοῦ συντάκτου τῆς ὁμιλίας ταύτης ἀφ' ἐνὸς καὶ ἀφ' ἑτέρου ἐὰν δύναται νὰ προσδιορισθῇ πως τὸ πρόσωπον αὐτοῦ.

a) Firmum Verbum Dei. Ὁρολογία καὶ ἔννοια

Εἰς τὸ ὑπὸ ἔξέτασιν κείμενον τοῦ Εἰρηναίου εὑρηται ἡ ἐκφρασίς «Firmum Verbum Dei»¹ (= στερεὸς Λόγος τοῦ Θεοῦ), ἡ ὅποιας ὡς διατύπωσις δὲν ἀπαντᾷ ἐν τῇ Γραφῇ. Εἰς τὰς Ἐπιστολὰς τοῦ Παύλου (βλ. Α' Κορ. 3,2 καὶ Εβρ. 5,12-14) ἔχομεν βεβαίως τὸ ἐπίθετον στερέος, τὸ ὅποῖον προσδιορίζει τὴν λέξιν τροφή, ὡς ἐν τῇ ἐκφράσει «στε-

69. «Ἡ αὐτὴ ὄρολογία ἀπαντᾷ καὶ διὰ δευτέραν φορὰν εἰς τὸ ἔργον τοῦ Εἰρηναίου, «Ἐλεγχος καὶ ἀγαπητοπή... Δ', 34, 4 (SC 100², 859), «... διὰ διατεταμένης συνενωθεὶς σαρκὶ καὶ τῷ σχήματι συμπαγεῖς ἐκαθάρισε τὴν ὄλαίαν γῆν».

ρεῖ τροφὴ» ('Εβρ. 5,12· 14)¹, ἡ ὅποια ἐν τῇ συναφείᾳ ταύτη ἀντιδιαστέλλεται πρὸς τὴν ἔννοιαν τοῦ γάλακτος, συνιστῶντος τροφὴν ὑγρὰν (Α' Κορ. 3,2· 'Εβρ. 5,13)². Αἱ ἐκφράσεις αὐταὶ εἰς τὴν συνάφειαν τῶν ἀποστολικῶν κειμένων συνδέονται πρὸς τὸ μέγεθος τῶν ἀληθειῶν τοῦ κηρύγματος ἦτοι τῆς πίστεως τοῦ εὐαγγελίου καὶ τὴν δυνατότητα τοῦ ἀνθρώπου νὰ κατανοήσῃ καὶ ἀφομειώσῃ ταύτας. Εἶναι φανερόν, καὶ θὰ γίνη συφέστερον ἐκ τῆς συνεχείας, ὅτι ἐν αὐταῖς δὲν ὑπάρχει ἀμεσος σύνδεσις μετὰ τοῦ «Λόγου τοῦ Θεοῦ» ὑπὸ τὴν ἀνωτέρω παρ' Εἰρηναίῳ ἔννοιαν, ἀλλὰ σύνδεσίς τις πρὸς τὰς ἀποκεκαλυμμένας ἀληθείας αὐτοῦ, τὰς ὅποιας οἱ ἀκροαταὶ τοῦ Παύλου ἐδυσκολεύοντο νὰ κατανοήσουν. Τοῦτο δημιώς δὲν δύναται νὰ ἀποκλείσῃ πιθανὴν ἐκ τῆς παυλείου ὄρολογίας ἐπὶ τοῦ Εἰρηναίου ἐπίδρασιν, τὴν ὅποιαν ὄρολογίαν ἡδύνατο οὗτος νὰ προσαρμόσῃ πρὸς τὴν ἴδιαν τοῦ διδασκαλίαν περὶ Λόγου.

Εἰς τὸ ἵδιον κείμενον τοῦ Εἰρηναίου ὁ λόγος τοῦ Θεοῦ χαρακτηρίζεται ὡς «ἢ ἀξίνη» ή «πρὸς τὴν ρίζαν τῶν δένδρων κειμένη»³, ὡς «οὐ πέλεκυς ὁ κόπτων πέτραν»⁴ καὶ ὡς ὁ ὑπὸ τοῦ προφήτου Ἐλισσαίου ἀνασυρθεὶς ἐκ τῶν ρείθρων τοῦ Ἰορδάνου πέλεκυς⁵. Ο Παῦλος χαρακτηρίζων τὸν λόγον τοῦ Θεοῦ «ἐνεργῆ καὶ τομώτερον ὑπὲρ πᾶσαν μάχαιραν δίστομον» ('Εβρ. 4,12) δίδει παρομοίαν πρὸς τὰς προηγουμένας περὶ αὐτοῦ εἰκόνα. «Ολαι αὐταὶ αἱ εἰκόνες παρέχουν τὴν ἔννοιαν τοῦ στερεοῦ πράγματος, καὶ θὰ ἡδύνατο τις νὰ εἴπῃ ὅτι ὁ Εἰρηναῖος ἔξ αὐτῶν διεμόρφωσε τὴν ἔννοιαν τοῦ «στερεοῦ λόγου τοῦ Θεοῦ». Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ἐκφράσεις ὡς αὐταὶ καὶ ὡς ἐκεῖναι τῶν ἀποστολικῶν χωρίων ἀποτελοῦν τὸ ὑπόβαθρον εἰς τὴν σκέψιν οὐ μόνον τοῦ Εἰρηναίου ἀλλὰ καὶ τοῦ συντάκτου τῆς ὁμιλίας Π₁, παρὰ τῷ ὅποιᾳ εὑρηται ἡ ἔννοια τοῦ «στερεοῦ λόγου τοῦ Θεοῦ» ἀρνητικῶς πως διατεταμένη. Οὗτος ἐρμηνεύων τὸ τῆς 'Εξόδου 12,9 λέγει συναφῶς τὰ ἔξης (Π₁ 28, σελ. 155):

«Οὐκ ὡμὸν τὸ κρέας, ἵνα εὔκατέργαστος ἡ δὲ λόγος
καὶ εὐπρόσφορος καὶ εὐπαράδεκτος' οὐδὲ ἐν ὅδατι

1. Τὸ κείμενον ἔχει: «καὶ γάρ ὁ φείλοντες εἰναι διδάσκαλοι διὰ τὸν χρόνον, πάλιν χρείαν ἔχετε τοῦ διδάσκειν ὑμᾶς τίνα τὰ στοιχεῖα τῆς ἀρχῆς τῶν λογίων τοῦ Θεοῦ καὶ γεγόνατε χρείαν ἔχοντες γάλακτος, οὐ στερεᾶς τροφῆς, πᾶς γάρ δὲ μετέχων γάλακτος ἀπειρος λόγου δικαιοσύνης . . . τελείωται δέ ἐστιν ἡ στερεὰ τροφὴ . . .».

2. «Γάλα ὑμᾶς ἐπότισκε, οὐ βρῶμας οὕτω γάρ ἐδύνασθε» πρβλ. Α' Ηέρων 2, 2 «Τὸ λογικὸν ἀδολον γάλα ἐπιποθήσατε».

3. Βλ. Ματθ. 3, 10.

4. Βλ. Ἱερ. 23, 29.

5. Βλ. Α' Βασιλεῶν 6, 4 ἐ. Τὴν πρώτην ἀναφοράν αὐτοῦ ἔχομεν εἰς τὸν Ἰουστῖνον, Διάλογος πρὸς Τρύφωνα 86, 6.

ήψημένον, ίνα μὴ ύγρδς ἦ, μηδὲ ὑδατώδης ὁ λόγος
μηδὲ ἐκλελυμένος»¹.

Είναι προφανές διτι αἱ ἐκφράσεις «μὴ ύγρός», «μηδὲ ὑδατώδης ὁ λόγος», «μηδὲ ἐκλελυμένος» ἔχουν ταυτόσημον ἔννοιαν πρὸς τὸν «στερεὸν λόγον» τοῦ Εἰρηναίου, ὁ ὅποιος κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἔξαρταται ἐντεῦθεν, ἐφ' ὅσον καὶ τὸ γενικώτερον ἔννοιολογικὸν πλαίσιον τόσον τοῦ κειμένου αὐτοῦ ὥσον καὶ τῆς ὄμιλίας Π₁ συνηγορεῖ πρὸς τοῦτο. Οὕτως ὁ «στερεὸς λόγος» κατὰ τὴν ἐκφρασιν τοῦ Εἰρηναίου ἡ ὁ «μὴ ύγρδς» καὶ «μηδὲ ὑδατώδης» κατὰ τὴν διατύπωσιν τοῦ συντάκτου τῆς Π₁ ταυτίζονται ἐν τῇ σκέψῃ ἀμφοτέρων μετὰ τοῦ Λόγου τοῦ Θεοῦ², τοῦ δευτέρου προσώπου τῆς ἀγίας Τριάδος. Οὕτοι δὲ οἱ χαρακτηρισμοὶ σαφῶς φαίνονται νὰ συναρτῶνται πρὸς τὴν ἐν πόστατον ὅπαρξιν καὶ δραστηριότητα τοῦ Λόγου καὶ δὴ πρὸς τὴν ἔνσαρκον ἐν τῷ κόσμῳ παρουσίαν αὐτοῦ καὶ οὕτω κατ' ἔμμεσον τρόπον πρὸς τὴν γνωστικὴν περὶ Λόγου διδασκαλίαν, ἀπορρίπτουσαν τὴν ἔνσαρκον τοῦ Θεοῦ οἰκονομίαν, τὴν ὅποιαν προφανῶς οἱ ἡμέτεροι συγγραφεῖς θέλουν νὰ καταπολεμήσουν, τονίζοντες τὴν «στερεὰν» ἥτοι τὴν ἐν σαρκὶ μορφὴν καὶ παρουσίαν τοῦ Θεοῦ Λόγου ἐν τῇ ιστορίᾳ τοῦ κόσμου. Ἡ ἀμεσος αὐτὴ μετὰ τοῦ κόσμου σύνδεσις τοῦ Λόγου τοῦ Θεοῦ ἔχει, κατὰ τοὺς ἡμέτερους συγγραφεῖς, λυτρωτικὸν σκοπόν, ὁ ὅποιος ἐπετεύχθη διὰ τῆς οἰκονομίας τοῦ σταυροῦ ἐφ' οὗ ἔξετάθη οὕτος³. Εἰδικῶς ὥσον ἀφορᾶ εἰς τὸν Εἰρηναῖον, ὁ «στερεὸς λόγος» τοῦ Θεοῦ, συνδέεται ἀμέσως πρὸς τὴν δημιουργίαν καὶ τὴν πτῶσιν τοῦ ἀνθρώπου. Κατ' αὐτὸν ὁ ἀνθρωπὸς ἐπλάσθη ὑπὸ τοῦ Λόγου τοῦ Θεοῦ κατ' εἰκόνα αὐτοῦ⁴,

1. Πιθανὸν εἰς τὸ ὑπόβαθρον τῆς σκέψεως τοῦ συντάκτου τῆς Π₁ νὰ ἀπηχῆται ἐνταῦθα ἡ σχετικὴ περὶ λόγου δρολογία τῶν στωϊκῶν, καλούντων τὸν λόγον ἀγρόν
ἐν σπέρμασιν⁵ ἢ τῶν ἐρμητικῶν περὶ τοῦ λόγου οὕτως ὄμιλούντων· «έκ τοῦ φωτὸς προειθῶν λόγος ἀγιος ἐπέβη τῇ ὑγρῷ φύσει» ἢ «ὁ γάρ λόγος αὐτοῦ παντέλειος ὁν καὶ γόνιμος καὶ δημιουργικός, ἐν γονίμῳ φύσει πεσὼν καὶ γονίμῳ ὑδατι, ἔγκυον τὸ διδωρ ἐποιησεν» (βλ. TWNT τόμ. 4ος ἀρθρον «λέγω», σ. 84 καὶ 86).

2. Βλ. ΕΙΡΗΝΑΙΟΥ, «Ἐλεγχος καὶ ἀνατροπή...» Ε', 17, 1 - 4, PG 7, 1169 - 1172· πρβλ. 'Ομιλία Π₁ 26, 27, 28, 29, SC 27, σ. 153 - 155, ἐνθα τὰ κείμενα ἐν συνδυασμῷ δίδουν τὴν ἔννοιαν ταύτην τοῦ Λόγου.

3. Βλ. ΕΙΡΗΝΑΙΟΥ, «Ἐλεγχος καὶ ἀνατροπή...» Ε', 17, 4, PG 7, 1170· πρβλ. 'Ομιλία Π₁ 44, 45, 50, SC 27, σ. 165 - 167 καὶ 177.

4. Βλ. ΕΙΡΗΝΑΙΟΥ, ἔνθ' ἀνωτ., 16, 2, PG 7, 1167 - 1168: «Ἐν τοῖς πρόσθετον χρόνοις ἐλέγετο μὲν κατ' εἰκόνα Θεοῦ γεγονέναι τὸν ἀνθρωπὸν, οὐκ ἐδείκνυτο δέ, εἴτι γάρ ἀδρατος ἦν ὁ Λόγος, οὐ κατ' εἰκόνα ὁ ἀνθρωπὸς ἐγεγόνει. Διὰ τοῦτο δὲ καὶ τὴν ὄμιλοσιν ἥρδιος ἀπέβαλεν. Ὁπότε δὲ σάρξ ἐγένετο ὁ Λόγος τοῦ Θεοῦ τὰ ἀμφότερα ἐπεκύρωσε· καὶ γάρ καὶ τὴν εἰκόνα ἐδείξεν ἀληθῶς, αὐτὸς τοῦτο γενόμενος, ὅπερ

πεσὼν δὲ ἔξ ἀμελείας, ἀπώλεσε τὸν «στερεὸν λόγον»¹ τοῦ Θεοῦ, τὸν ὅποιον ἀνέκτησε καὶ πάλιν διὰ τῆς οἰκονομίας τοῦ ἔντοντος τοῦ σταυροῦ². Εὐλόγως διερωτᾶται τις ἐνταῦθα· εἰναι δυνατὸν δὲ ἀδὲμ πρὸ τῆς πτώσεως αὐτοῦ νὰ εἶχεν ἐν ἑαυτῷ τὸν Λόγον τοῦ Θεοῦ, τὸν ὅποιον ἀπώλεσε κατ' αὐτὴν; «Οχι, δὲν πρόκειται περὶ αὐτοῦ. Ὁ Εἰρηναῖος εἰναι ἐν προκειμένῳ σαφῆς. «Ο, τι ἀπώλεσε κατὰ τὴν πτῶσιν αὐτοῦ δὲ πλασθεὶς κατ' εἰκόνα τοῦ Λόγου ἀνθρωπὸς δὲν ἦτο ἄλλο εἰμὴ ἢ πρὸς τὸν Θεὸν «όμιλωσις». Εἰς δύο διαφορετικὰ χωρία ἐρμηνεύοντα τὸ ἐν τῷ ἄλλῳ, ὁ Εἰρηναῖος ὄμιλῶν περὶ τῆς πτώσεως, λέγει εἰς τὸ μὲν ὅτι ὁ ἀνθρωπὸς ρᾳδίως ἀπέβαλε τὴν ὄμιλωσιν, εἰς τὸ δὲ ὅτι ἔξ ἀμελείας ἀπώλεσε τὸν «στερεὸν λόγον» τοῦ Θεοῦ. Ἐκ τούτων δὲ γίνεται φανερὸν ὅτι πρόκειται περὶ τοῦ ἰδίου πράγματος ὑπὸ τὴν διττὴν αὐτοῦ δύψιν. Ὁ Λόγος τοῦ Θεοῦ Ἰησοῦς Χριστός, ἐλθὼν εἰς τὸν κόσμον, ἀφ' ἐνδος μὲν ἐφανέρωσε τὴν εἰκόνα «γενόμενος αὐτὸς ὅπερ ἦν ἢ εἰκὼν αὐτοῦ», ἀφ' ἐτέρου δὲ κατέστησε βεβαίαν καὶ ἀκλινῆ τὴν πρὸς τὸν Θεὸν ὄμιλωσιν τοῦ ἀνθρώπου, «συνεξομοιώσας τὸν ἀνθρωπὸν τῷ ἀοράτῳ Πατρί». «Οταν δὲ ὁ Εἰρηναῖος λέγη διὰ τῆς οἰκονομίας τοῦ ἔντοντος τοῦ σταυροῦ δὲ ἀνέκτησε τὸν «στερεὸν λόγον» τοῦ Θεοῦ, πρέπει νὰ ἐννοήσωμεν ὅτι ἀνέκτησε τὴν πρὸς τὸν Θεὸν ὄμιλωσιν³.

Κατὰ τὸν συντάκτην τῆς Π₁ συνέπεια τῆς ἐκ τοῦ ἔντοντος βρώσεως ὑπῆρξεν ἡ ἀπώλεια τῆς ζωῆς, τῆς ὅποιας καὶ πάλιν ἡ ἀνάκτησις ὑπὸ τοῦ ἀνθρώπου γίνεται διὰ τοῦ ἔντοντος τῆς σταυρικῆς θυσίας τοῦ Λόγου τοῦ Θεοῦ⁴. Βασικῶς μεταξὺ τῶν δύο θεολόγων δὲν ὑφίσταται διαφορά, διότι εἰς τελικὴν τῶν πραγμάτων ἀνάλυσιν ἡ σκέψις αὐτῶν εἰναι κοινὴ καὶ ὡς πρὸς τὸ σημεῖον τοῦτο, δπου δὲ Λόγος εἰναι ἡ ζωὴ καὶ τάνατοιν ἡ ζωὴ εἰναι ὁ Λόγος⁵.

ἥν ἡ εἰκὼν αὐτοῦ, καὶ τὴν ὄμιλωσιν βεβαίαν κατέστησε συνεξομοιώσας τὸν ἀνθρωπὸν τῷ ἀοράτῳ πατρί.

1. Βλ. ΕΙΡΗΝΑΙΟΥ, ἔνθ' ἀνωτ., Ε' 17, 4, PG 7, 1171: «'Ωδε δι' ἔργου ἔδειξεν ὁ προφήτης διτι τὸν στερεὸν λόγον τοῦ Θεοῦ, δὲν ἀμελῶς ἀποβαλόντες οὐκ ἡγίσκομεν, ἀποληψόμεθα πάλιν διὰ τῆς τοῦ ἔντοντος οἰκονομίας».

2. Βλ. αὐτόθι.

3. Βλ. εἰς τὰ προηγουμένως ὑποσημειώμενα χωρία, ἐνθα ὑπάρχουν δλαι αὶ ἔννοιαι τῆς συναφείας ταύτης.

4. Βλ. 'Ομιλία Π₁ 50, SC 27, σ. 177.

5. Βλ. ΕΙΡΗΝΑΙΟΥ, ἔνθ' ἀνωτ., Ε' 18, 3, PG 7, 1174BC· πρβλ. 'Ομιλία Π₁ 50, σ. 177.

β) «Θεία ἔκτασις» και «κρεμαμένη ζωή»

Τὸ θέμα τῆς «θείας ἔκτάσεως» ή ἄλλως πως τῆς «κρεμαμένης ζωῆς» έχει, ως γνωστόν, τὴν ἀρχὴν αὐτοῦ εἰς κείμενα τῆς Π. Διαθήκης, εἰς τὰ ὄποια γενικῶς οἱ πατέρες τῆς Ἐκκλησίας διεῖδον τὴν προτύπωσιν τοῦ σταυρικοῦ πάθους τοῦ Χριστοῦ.

Τουαῦτα κείμενα, ἀνταποκρινόμενα εἰς ἑκάτερον τῶν ἀνωτέρω δύο δρῶν, καθ' ὅσον μὲν ἀφορᾶ εἰς τὸν πρῶτον, εἰναι τὰ χωρία Ἐξόδ. 17, 8-16, ἐνθα ὁ λόγος περὶ τῆς ὑψώσεως τῶν χειρῶν τοῦ Μωϋσέως, κρατοῦντος μετέωρον τὴν ράβδον αὐτοῦ, ἐφ' ὅσον χρόνον ὁ Ἰησοῦς τοῦ Ναυῆ ἐπολέμει κατὰ τῶν Ἀμαληκιτῶν, Ἀριθ. 21,8-9 (πρβλ. Ἰωάν. 3,14), ἐνθα ἡ διήγησις περὶ τῆς ὑψώσεως τοῦ χαλκίνου ὅφεως, καὶ τὸ τοῦ Ἡσαίου 65,2, ὅπου ὁ λόγος περὶ ἔκπετάσεως τῶν χειρῶν, καθ' ὅσον δ' ἀφορᾶ εἰς τὸν δεύτερον εἰναι τὰ χωρία Δευτ. 28,66 καὶ Δευτ. 21,22-23 (πρβλ. Γαλ. 3,13). Πρὸς τούτοις ὑπάρχουν καὶ ἄλλα συναφῆ πρὸς αὐτά¹, τὰ ὄποια ὑπὸ τῶν πατέρων ἐρμηνεύονται ως προτυποῦντα τὸν σταυρὸν καὶ γενικῶς τὰ πάθη τοῦ Κυρίου. Τὰ κείμενα αὐτά, ἀπαντῶνα εἰς τὴν χριστιανικὴν γραμματείαν ἐνίοτε ἀνὰ δύο ἡ τρία ἡ καὶ περισσότερα ὅμοια, συνιστοῦν τὰς γνωστὰς μαρτυρίας τοῦ πάθους², αἱ ὄποιαι εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς κατέλαβον κεντρικὴν θέσιν εἰς τὴν κατηχητικὴν καὶ ἔξηγητικὴν τῆς Ἐκκλησίας παράδοσιν.

'Ἐκ τοῦ β' αἰῶνος οἱ μόνοι Ἰσαῖς συγγραφεῖς εἰς τοὺς ὄποιους εὑρίσκομεν Testimonia τοῦ πάθους καὶ εἰς τοὺς ὄποιους ἀπαντοῦν οἱ ἔξεταζόμενοι ἐνταῦθα δροὶ εἰναι οἱ ἀπολογηταὶ Ἰουστῖνος καὶ Μελίτων, ἄνδρες ἀρχαιότεροι βεβαίως τοῦ Εἰρηναίου, ἀλλὰ καὶ σύγχρονοι του. Εἰς αὐτοὺς κατὰ κύριον λόγον καὶ κατ' ἀνάγκην θὰ περιορίσωμεν τὴν ἔρευναν ἡμῶν, ἀρχόμενοι φυσικῷ τῷ λόγῳ ἀπὸ τοῦ πρώτου.

'Ἐρμηνεύων ὁ Ἰουστῖνος τυπολογικῶς τὴν περὶ ὑψώσεως τῶν χειρῶν τοῦ Μωϋσέως διήγησιν τῆς Ἐξόδου 17,8-16 καὶ κατ' ἐπανάληψιν ἀναφερόμενος εἰς τὸ θέμα αὐτὸ δίδει τὸν δρὸν «ἔκτασις» δύο φορᾶς μὲν εἰς τύπον μετοχικόν, ως ἐν ταῖς ἑκφράσεσι «Μωϋσῆς ηὔχετο τῷ Θεῷ τὰς χεῖρας ἔκατέρως ἔκπετάσας...» (Διάλ. 90,4) καὶ «ὅ μὲν... τὰς χεῖρας

1. Πρβλ. Γερ. 2,9· 3,22 - 24· 2,17· 22,1 - 12· Ἡσ. 53,7· Ἱερεμ. 11,19 κ.ἄ. Ψαλμ. 2,9· 22,4· 44,7· 73,2· 109,2 κ.ἄ.

2. 'Ο J. DANIELOU ἔχει δημοσιεύσει εἰδικὴν ἐπὶ τοῦ θέματος μελέτην, βλ. *Études d'exégèse judeo-chrétiennes (Les Testimonia) «La vie suspendue au bois»* (Deut. 28, 66), ἐν τῇ στιφᾷ Théologie historique 5, Paris 1966, σ. 53 - 75. Σχετικῶς βλ. καὶ O. PERLER, «Typologie der Leiden des Herrn in Melito's Peri Paschan», ἐν *Kvadratón*, σ. 256 - 256, ἐνθα κατὰ κύριον λόγον ἀσχολεῖται περὶ τὴν ἔρευναν τῶν τύπων τοῦ πάθους, ὅπως οὗτοι ἀπαντοῦν εἰς τὰς § 59, 60 καὶ 69 τῆς ὅμιλας Π.2.

έκτείνας ἐπὶ τοῦ βουνοῦ μέχρις ἐπέρας ἔμεινε» (Διάλ. 111,1), δἰς δὲ εἰς τύπον ἀφηρημένου οὐσιαστικοῦ, ως εἰς τὰς ἑκφράσεις: «έπει καὶ Μωϋσῆς διὸ τῆς ἔκτάσεως τῶν χειρῶν...» (Διάλ. 112,2) καὶ «...διὸ τοῦ τύπου τῆς ἔκτάσεως τῶν χειρῶν...» (Διάλ. 131,4). 'Ἐν οὐδεμιᾷ τῶν περιπτώσεων αὐτῶν, ως παρατηροῦμεν, τὸ ἐπίθετον «θεία» συνοδεύει τὸν δρὸν «ἔκτασις» ως γίνεται εἰς τὴν περίπτωσιν τῶν ἡμετέρων κειμένων. Εἰς τὴν Π.1, πλὴν τῆς μνημονεύθεσης περιπτώσεως (56, σελ. 185), περὶ ἣς ὁ λόγος, ὁ δρὸς «ἔκτασις» ἀπαντᾷ τέσσαρας ἀκόμη φορὰς καὶ ἀνευ ἑτέρου ἐπιθετικοῦ ἢ ἐπιρρηματικοῦ προσδιορισμοῦ, ἥτοι ἀπαξ ὑπὸ τὸν τύπον ἀφηρημένου οὐσιαστικοῦ, ως ἐν τῇ ἑκφράσει «τὸ δὲ σκεπάσω ὑμᾶς· τῶν ἔκτάσεων χειρῶν Ἰησοῦ, αἱ σκεπάζουσι τοὺς πιστεύοντας...» (15, σελ. 145), δἰς ὑπὸ ρηματικὴν διατύπωσιν, ως εἰς τὰς ἑκφράσεις «έξετεινας χεῖρας πατρικάς» (38, σελ. 159-161) καὶ «τότε δὴ συνεκτείνονται αὐτῷ δύο λησταὶ» (54, σελ. 181), καὶ ἀπαξ εἰς μετοχικὸν τύπον ως ἐν τῇ ἑκφράσει «τὴν πάλαι πονηρὰν χεῖρα ἀσεβῶς ἔκταθεῖσαν» (50,177).

'Ως παρατηροῦμεν ὁ δρὸς «θεία ἔκτασις», μετὰ τοῦ ἐπιθετικοῦ προσδιορισμοῦ δηλαδή, δὲν ἀπαντᾷ εἰς ἄλλα κείμενα τοῦ β' αἰῶνος καὶ συνεπῶς δέον νὰ θεωρηθῇ ως μοναδικὸς εἰς τὴν ἀναφορὰν τοῦ Εἰρηναίου καὶ εἰς τὸ κείμενον τῆς Π.1. Εἰδικότερον ως πρὸς τὸ ἐπίθετον θεῖος, τὸ ὄποιον ἂν καὶ δὲν ἐλλείπει παντελῶς ἀπὸ τῶν ἵερῶν κειμένων¹ ἔχει ὅμως παγανικὴν προέλευσιν, ὀφείλομεν νὰ σημειώσωμεν διτὶ ἡ χρῆσις αὐτοῦ, ἐνῷ δὲν σπανίζει εἰς τὴν λοιπὴν χριστιανικὴν γραμματείαν² τοῦ β' αἰῶνος, καθ' ὑπερβολὴν ἐπιχωριάζει ἐν τῇ παρούσῃ ὅμιλᾳ καὶ μάλιστα ὑπὸ ποικίλην χρῆσιν. 'Ἐν συνόλῳ ἀπαντῶμεν τὸ ἐπίθετον τοῦτο ὑπὲρ τὰς 20 φορᾶς εἰς τὴν Π.1 ἥτοι ἐννέα φορᾶς ἐν τῇ ἑκφράσει «θεῖον πνεῦμα» (3,

1. Βλ. Πέτρ. β' 1, 3· 4 (θεία δύναμις, θεία φύσις).

2. 'Ἐνδεικτικῶς σημειοῦμεν τὴν χρῆσιν τοῦ ἐπιθέτου «θεῖος» εἰς τὰ ἔργα τοῦ ΤΑΤΙΑΝΟΥ, Λόγος πρὸς Ἑλληνας καὶ τοῦ ΑΘΗΝΑΓΟΡΟΥ, Προεσθεία περὶ Χριστιανῶν καὶ Περὶ ἀναστάσεως. Παρὰ τῷ Τατιανῷ ἀπαντᾷ πεντάκις καὶ δὴ εἰς συγκριτικὸν συνήθως βαθμὸν εἰς τὰς ἔξης ἑκφράσεις: «πνεῦμα θείατερον» (4), «ἀποσκορακίζοντι τὰς θειοτάτας ἐρμηνείας» (12), «θειοτέρας δὲ τινος ἔκφρωνήσεως» (12), «θεῖον πνεῦμα» (13), «θειότεροι δὲ ὡς πρὸς τὴν ἐκείνων πλάνην» (29). Παρ' Ἀθηναγόρᾳ ἐν συνόλῳ καὶ εἰς τὰ δύο ἔργα αὐτοῦ ἀπαντᾷ ὑπὲρ τὰς 15 φορᾶς ἥτοι εἰς τὰς ἔξης ἑκφράσεις: «ἴνα τῷ πρὸς τὸ θεῖον δέει ἀπέχεωνται τοῦ ἀδικεῖν» (1), «δικαιότατα πρὸς τὸ θεῖον καὶ τὴν ὑμετέραν βασιλείαν» (1), «θεῖος νόμος» (3), «τὸ θεῖον ἀγένητον» (4), «πληθύνωσι τὸ θεῖον τοῖς ὀνόμασιν» (6), «ἐν τῷ θεῖον» (7), «τὸ δυντως θεῖον» (7), θεῖον πνεῦμα» (9), «θεία οἰκονομία» (21), «τὸ θεῖον ἀθάνατον» (22), «οὐ μεταπίπτει τὸ θεῖον» (22), «ἡ πρὸς τὰ θεῖα συμπάθεια» (25), «περὶ τὸ θεῖον εὐσέβεια» (28), «άνενδεες γάρ καὶ κρείττον ἐπιθυμίας τὸ θεῖον» (29), «θεῖος νόμος» (31).

σελ. 121·15, σελ. 143·45, σελ. 165·46, σελ. 167·47, σελ. 173·55, σελ. 183), ἀπαξ ὡς «θεῖον πνεῦμα καὶ αἷμα» (2, σελ. 119), δἰς ἐν τῇ ἐκφράσει «πάσχα τὸ θεῖον» (62, σελ. 189 καὶ 62, σελ. 191), δἰς ἐν τῇ ἐκφράσει «αἷμα θεῖον» (3, σελ. 121·30, σελ. 161) καὶ ἀνὰ μία εἰς τὰς ἐκφράσεις: «θεία γραφή» (6, σελ. 192), «θεῖος λόγος καὶ σπόρος» (10, σελ. 137), «θεῖοι καρποί» (17, σελ. 147), «θεία τελετὴ» (16, σελ. 145), «θεία ἀρετὴ» (1, σελ. 119), «θεία γένεσις» (45, σελ. 167) καὶ «θεία ἔκτασις» (56, σελ. 185).

Ἡ χρῆσις τοῦ ἐπιθέτου ἐν τῇ ὁμιλίᾳ κατ’ ἀναλογίαν συγχρινομένη πρὸς τὴν χρῆσιν αὐτοῦ εἰς τὴν λοιπὴν ἐκκλησιαστικὴν φιλολογίαν τοῦ β’ αἰῶνος τὴν πρὸ τοῦ Εἰρηναίου παραχθεῖσαν, πρέπει νὰ θεωρηθῇ δαψιλῆς. Παρὰ τῷ Ἰουστίνῳ¹ τὸ ἐπίθετον δὲν ὑπερβαίνει τὰς 10 φορᾶς καὶ τῷ Θεοφίλῳ Ἀντιοχείᾳς² τὰς δώδεκα, ἐν δὲ τῷ Μελίτωνι - φαινόμενον παράδοξον διὰ τὴν εἰς αὐτὸν ἀπόδοσιν τῆς Π₁ - οὐδὲ ἀπαξ εὑρηται. Ἡ πληθωρικὴ αὐτὴ χρησιμοποίησις τοῦ ἐπιθέτου θεῖος ὑπὸ τοῦ ὁμιλητοῦ τῆς Π₁ δημιουργεῖ ἐν αὐτῇ τοιαύτην ἀτμόσφαιραν, ὥστε δυσκόλως θὰ ἀπεφάσιζέ τις νὰ ἀποκλείσῃ τὴν εἰς αὐτὴν ἀναφορὰν τοῦ Εἰρηναίου, ἐὰν ὑποτεθῇ μάλιστα ὅτι αὐτὸς ἀποδίδει πιστῶς τὸ κείμενον εἰς ὃ ἀναφέρεται καὶ δὲν ἐπιφέρει ἀλλοίωσιν ἐπ’ αὐτοῦ δι’ ἴδιας προσθήκης. Δεδομένου δὲ ὅτι καὶ παρ’ Εἰρηναίῳ ἡ χρῆσις τούτου σπανίζει, ἀποκλείεται κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἡ περίπτωσις τῆς παρ’ αὐτοῦ προσθήκης. Συνεπῶς πρέπει νὰ δεχθῶμεν ὅτι λαμβάνει ποθὲν ὁ Εἰρηναῖος τὸν δρόν «θεία ἔκτασις» αὐτολεξεὶ καὶ ὅτι δὲν συνθέτει ὃ ἴδιος αὐτόν, δεδομένου ὅτος ὅτι αὐτὸς οὗτος ἀποδίδει τοῦτον εἰς «προβεβηκότα» τινά.

Εἰς ποῖον λοιπὸν κείμενον ἀναφέρεται ὁ Εἰρηναῖος; Ἀπὸ τῆς ἀνωτέρω ἴστορικῆς καὶ φιλολογικῆς ἔξετάσεως τοῦ δροῦ ὃ μόνος συγγραφεὺς εἰς τὸν ὄποιον δύναται νὰ σταθῇ ὁ ἐρευνητὴς εἶναι ἐν προκειμένῳ ὁ Ἰουστίνος, ὃ ὄποιος παρουσιάζει κείμενα μεγαλυτέρων ἔχοντα συγγένειαν πρὸς τὸν ὑπὸ ἔξετασιν δρόν, ἀλλ’ εἶναι φανερὸν ὅτι ὁ Εἰρηναῖος δὲν ἔξαρτᾶται ἐντεῦθεν διὰ τοὺς ἔξῆς λόγους. Πέραν τῆς φραστικῆς ὄμοιότητος, ἡ ὄποια δὲν εἶναι ἀπόλυτος ὡς πρὸς τὸν δρόν «θεία ἔκτασις»,

1. Βλ. ΙΟΥΣΤΙΝΟΥ, *Ἀπολογία A'* 7, 33· «θεῖον πνεῦμα» καὶ *Ἀπολογία B'* 2 «διδικοκαλεῖον θείας ἀρετῆς» καὶ *Διάλογος πρὸς Τριψωνα* «ψυχὴ θεία καὶ ἀθάνατος» (4, 2), *αγνῶσις τῶν θείων* (3, 5), «θεία καὶ ἀνθρώπινα» (3, 5), «τὸ θεῖον» (4, 2).

2. Βλ. ΘΕΟΦΙΛΟΥ ΑΝΤΙΟΧΕΙΑΣ, *Πρὸς Λύταλικον* «θεία σοφία» (B', 10), «θεία γραφή» (B', 10· 18· 22· 24), «θεία πηγὴ» (B', 19), «θεῖον καὶ καθαρὸν πνεῦμα» (B', 33), «θεῖος νόμος» (B', 35 καὶ Γ', 9, 23), «θεῖος λόγος» (Γ', 14), «θεία πρόνοια» (Γ', 17).

διότι παρ’ αὐτῷ εὑρηται ἀπλῶς «ἔκτασις τῶν χειρῶν», ὑφίσταται μεγάλη διαφορὰ μεταξὺ τῶν κειμένων τοῦ Εἰρηναίου καὶ τοῦ ἡμετέρου ὁμιλητοῦ ἀφ’ ἐνὸς καὶ τῶν ἀντιστοίχων κειμένων τοῦ Ἰουστίνου ἀφ’ ἑτέρου, ἡ ὄποια ἀποκλείει τὴν εἰδικὴν ἔξαρτησιν τοῦ πρώτου ἀπὸ τοῦ τελευταίου. Οὕτος εἰς ὅλας σχεδὸν τὰς περιπτώσεις, τὰ ὄποιας ἀνεφέραμεν, ποιεῖται λόγον περὶ τοῦ τύπου τῆς «ἔκτάσεως» ἐν σχέσει βεβαίως πάντοτε πρὸς τὴν ἐν Χριστῷ καὶ ὑπὸ τοῦ Χριστοῦ πραγματοποιηθεῖσαν, ἐνῷ τὰ ἡμέτερα κείμενα, καθ’ δῆμην αὐτῶν τὴν συνάρφειαν, χωρὶς νὰ ἀποκλείουν τὴν τυπολογικὴν σχέσιν τῶν πραγμάτων - μᾶλλον προϋποθέτουν, διότι κινοῦνται ἐπὶ τοῦ σχήματος τύπος καὶ πραγματοποίησις -, ὁμιλοῦν ἀποκλειστικῶς περὶ τῆς τοῦ Λόγου τοῦ Θεοῦ «ἔκτάσεως» καὶ μάλιστα ἐντὸς ἐνὸς ἀντιγνωστικοῦ πλαισίου θεωρήσεως τῶν πραγμάτων, εἰς σημεῖον ὥστε νὰ φαίνεται παντελῶς ξένον πρὸς τὴν σκέψιν τοῦ Ἰουστίνου, συμφώνως πρὸς τὰ ὑπ’ ὅψιν κείμενα αὐτοῦ. «Ο, τι δημας ἀποκλείει, καθ’ ἡμᾶς, παντελῶς τὴν ἐκ τοῦ Ἰουστίνου ἔξαρτησιν τοῦ Εἰρηναίου, εἶναι τὸ γεγονός ὅτι καθ’ ὅν γράφει (185 περίπου)¹, δ Ἰουστίνος δὲν ζῆ (†165) καὶ συνεπῶς δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ καλῆται ὑπ’ αὐτοῦ κατὰ τὸν χρόνον αὐτὸν «προβεβηκώς», πρᾶγμα ὅπερ σημαίνει ὅτι τὸ πρόσωπον, εἰς τὸ ὄποιον ἀναφέρεται ἔζη εἰσέτι καὶ ἡτο γέρων τῇ ἡλικίᾳ. Οὕτως ἀποκλειομένης τῆς ἐκ τοῦ Ἰουστίνου ἔξαρτησεως τοῦ Εἰρηναίου, ἡ ἀναφορὰ αὐτοῦ εἰς τὸ κείμενον τῆς Π₁ ἀπομένει ὡς ἡ πλέον πιθανή ἐκδοχή, διότι ἡ ἐννοιολογικὴ καὶ φραστικὴ συγγένεια μεταξὺ τῶν δύο τούτων κειμένων εἶναι σχεδὸν ἀπόλυτος τούλαχιστον ὡς πρὸς τὸν κοινὸν δρόν «θεία ἔκτασις τῶν χειρῶν».

‘Ως πρὸς τὸν δεύτερον δρόν *«κρεμαμένη ζωὴ»*² (Ιεντ. 28,66), τὴν πρώτην καὶ ἀρχαιοτέραν μαρτυρίαν περὶ αὐτοῦ ἔχομεν εἰς τὴν ὁμιλίαν τοῦ Μελίτωνος (Π₂ 61), ἔνθα παρατίθεται τὸ μαρτύριον τοῦτο μετὰ τῶν *Ησ.* 53,7, *Ιερεμ.* 11, 19 καὶ *Ψαλμ.* 2,1 (Π₂ 62-64), ἀναφερόμενον μεθ’ ὅλων εἰς τὸ διὰ Ξύλου πάθος τοῦ Κυρίου.

Τὸ κείμενον τοῦ δευτερονομιακοῦ χωρίου ἐν τῇ ὁμιλίᾳ εἶναι πολὺ διάφορον τοῦ κειμένου τῶν Ο’ καὶ ἡ ἐννοια αὐτοῦ ἐνταῦθα ἐντελῶς ξένη πρὸς ἐκείνην τὴν ἀρχικήν³. ‘Ἐπ’ αὐτοῦ ἐπηνέχθησαν πολλαὶ μεταβολαὶ ἡτοι ἀπαλεῖψεις, τροποιήσεις καὶ συνθέσεις λέξεων, ὥστε ἐννοιολογικῶς νὰ προσαρμοσθῇ πρὸς δ.τι ὃ συγγραφεὺς ἔθελε νὰ εἴπῃ. Οὕτως

1. Εἰς τὸ ἔτος τοῦτο τοποθετεῖται περίπου ἡ συγγραφὴ τοῦ ἔργου τοῦ Εἰρηναίου, *“Ἐλεγχος καὶ ἀναφορὴ . . . ,* ὑπὸ τῶν πατρολόγων (βλ. Π. ΧΡΗΣΤΟΥ, *«Εἰρηναῖος»*, ἐν *ΘΗΕ* 5, 422 - 432, Ιδιαὶ 426).

2. Βλ. J. DANIÉLOU, μνημ. μελέτην, ἐν *Théologie historique* 5, σ. 53 - 75.

3. Βλ. J. DANIÉLOU, μνημ. μελέτην, σ. 54.

ένῳ εἰς τὴν μορφὴν τῶν Ο' τὸ κείμενον ὅμιλεῖ περὶ τῆς ἀβεβαιότητος καὶ ἀνασφαλείας τῆς ζωῆς τοῦ Ἰσραήλ, προερχομένων ἔνεκα τῆς ὑπ' αὐτοῦ παραβάσεως τῶν ἐντολῶν τοῦ Γιαχβέ, εἰς τὴν μορφὴν, ὡφ' ἣν παραδίδει τοῦτο ὁ Μελίτων, ἡ ἔννοια αὐτοῦ ἀποκτᾶ μεσσιανικὸν χαρακτῆρα, προσαρμοζομένη εἰς τὰ πάθη τοῦ Χριστοῦ, ὁ ὄποιος, δὲν ἡ ζωή, θὰ κρεμασθῇ ἐνώπιον τῶν ὀφθαλμῶν τοῦ Ἰσραὴλ καὶ θὰ ἀποδοκιμασθῇ ὑπ' αὐτοῦ. Ἐκτὸς τῆς χριστολογικῆς προσαρμογῆς τοῦ κειμένου, τοῦτο προσέλαβεν ἐν ταυτῷ καὶ ἔντονον ἀντιουδαϊκὴν πολεμικὴν καὶ ὑπὸ τὴν διττὴν αὐτὴν σημασίαν εὑρηται μετὰ ταῦτα εἰς τὴν πατερικὴν γραμματεῖαν.

Ἡ μελιτώνειος παραλλαγὴ τοῦ κειμένου θέτει ὁπωσδήποτε πρόβλημα διασκευαστοῦ αὐτῆς διὰ τὸ ὄποιον δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ δοθῇ θετικὴ λύσις. Πιθανὸν αὕτη νὰ διείλεται εἰς τὸν ἴδιον, πιθανὸν δύμας ὅχι. Πάντως ἡ χριστολογικὴ προσαρμογὴ τούτου δὲν φαίνεται νὰ εἶναι ξένη τῆς σκέψεως τοῦ ἀνδρός, διότι οὗτος σαφῶς διατυπώνει τὴν ἀποψίν διττῆς τὰ πάθη τοῦ Χριστοῦ δὲν προφανομήθησαν μόνον ἐν τῷ προσώπῳ τῶν πατριαρχῶν καὶ τῶν προφητῶν, ἀλλὰ καὶ ἐν παντὶ τῷ λαῷ (Π₂ 57). Κατὰ συνέπειαν κείμενόν τι ὡς τὸ ὑπ' ὅψιν, ἀμέσως σχετιζόμενον πρὸς τὴν ζωὴν τοῦ λαοῦ τοῦ Θεοῦ, κάλλιστα ἡδύνατο νὰ προσλάβῃ ὄποιαν σημασίαν ὁ Μελίτων προσέδωκεν εἰς αὐτό. "Αλλωστε δὲν πρέπει νὰ θεωρηθῇ τυχαίον τὸ γεγονός διττῆς τὰς προφητικὰς ρήσεις περὶ τῶν παθημάτων τοῦ Κυρίου, αἱ ὄποιαι, σημειωθήτω σχετίζονται ὅλαι πρὸς τὴν διαγωγὴν τοῦ λαοῦ ἔναντι τοῦ δούλου τοῦ Θεοῦ, ἀρχεται διὰ τῆς προφητικῆς φωνῆς τοῦ Μωϋσέως, ἀπευθυνομένου πρὸς τὸν λαὸν αὐτοῦ (Π₂ 61-64).

Πλὴν τοῦ βιβλικοῦ κειμένου Δευτ. 28,66, τὸ ὄποιον ἀναφέρει ἀπαξ, ὁ Μελίτων δεικνύει ἰδιαιτέρων προτίμησιν εἰς τὴν χρῆσιν τοῦ ρήματος «κρεμάσθαι» ἡ εἰς τὴν χρῆσιν τοῦ συνωνύμου «ἐκτείνεσθαι». Πιθανὸν τοῦτο συμβαίνει, διότι τὸ ρῆμα «κρεμάσθαι» συνεκφαίνεται ἐν τῇ Γραφῇ μετὰ τῆς ἔννοίας τῆς κατάρας, ἡ ὄποια συνοδεύει τὴν πρᾶξιν τῆς κρεμάσεως ἐπὶ ξύλου τοῦ ἐπὶ ποινῇ θανάτου καταδίκου (Δευτ. 21,23), καὶ τὴν ὄποιαν προφανῶς θέλει νὰ ὑπανιχθῇ ὁ Μελίτων ὑπὸ τὴν συγχήνη τοῦ ὄρου χρῆσιν διὰ λόγους θεολογικούς. Οὖτω παρὰ τῷ Μελίτωνι τὸ «κρεμάσθαι»¹ ἀπαντᾶ ἐν συνόλῳ ἐξ φορᾶς ἔναντι μιᾶς τοῦ «ἐκτείνε-

1. Βλ. τὰς ἔξης ἐκφράσεις ἐν τῇ ὅμιλᾳ Π₂: «ὁ ἐπὶ ξύλου κρεμάσθείς» 70, 507, «ἔδει αὐτὸν κρεμασθῆναι, ἀλλ' οὐχ ὑπὸ τῆς δεξιᾶς σου» 75, 549, «ὁ κρεμάσας τὴν γῆν κρεμάται» 96, 731, «ἐπὶ τοῦ κρεμαμένου κυρίου οὐ περιεσχίσω» 99, 758, «οὐ ἐπὶ ξύλῳ κρεμασθείς» 104, 805, «οὐ κρεμάσας τὴν γῆν» 82, 613. Συνώνυμοι ἐκφράσεις εἶναι: «ὑφοῦσθαι ἐπὶ ξύλου» 95, 727, «πήγυνσθαι» 96, 732, «ἐπὶ ξύ-

σθαι»², τὸ ὄποιον καὶ εἰς τὴν περίπτωσιν αὐτὴν ἀσχετον πρὸς τὴν πρᾶξιν τῆς σταυρώσεως.

Μετὰ τὸν Μελίτωνα ἐνδιαφέρον ως πρὸς τὸ ὑπὸ ἔξετασιν θέμα παρουσιάζει ὁ Ἰουστῖνος. Οὗτος προσάγει πολλὰ testimonia περὶ τοῦ πάθους τοῦ Χριστοῦ (*Hs.* 53,7· 65,2 κ.ἄ., *Iερεμ.* 11,19, *Ψαλμ.* 21, 17-19· 95,10 κ.ἄ.), ἀλλὰ δὲν διασώζει τὸ τοῦ Δευτ. 28,66. Τινὲς τῶν ἐρευνητῶν³ ὑποθέτουν διττῆς τοῦ Ἰουστίνος, ὑπεραμυνόμενος εἰς τὸν Διάλογον (κεφ. 73) τῆς γνησιότητος⁴ τοῦ ψαλμικοῦ 95,10 «Ο κύριος ἐβασίλευσεν ἀπὸ τοῦ ξύλου»⁵, ἐποιεῖτο λόγον καὶ περὶ αὐτοῦ ἐν συνεχείᾳ (Διάλ. 74) εἰς τὸ ἐκπεσὸν τμῆμα αὐτοῦ⁶. Τὴν ὑπόθεσίν των στηρίζουν εἰς τὸ γεγονός διττῆς τοῦ Ἰουστίνος χρησιμοποιεῖ τὸ χωρίον τοῦ Δευτ. 21,23, ἐν τῷ ὄποιῳ ἐκφέρεται κατάρα ἐπὶ τοῦ κρεμαμένου ἐπὶ ξύλου⁶. Τὸ κενὸν περὶ τοῦ ὄποιου γίνεται λόγος πράγματι ὑπάρχει εἰς τὴν συνάφειαν ταύτην τοῦ Διαλόγου καὶ δὲν ἀποκλείεται ὁ συντάκτης αὐτοῦ νὰ ἐμνημόνευε τὴν σχετικὴν περικοπὴν τοῦ Δευτ. 28,66, ἀλλὰ τὸ γε νῦν ἔχον ὅρθοτερον εἶναι νὰ λεχθῇ, διττῆς δὲν εὑρηται εἰς τὰ ἔργα τοῦ Ἰουστίνου. Μόνον μακρινὴν ἡχώ αὐτοῦ δυνατὸν νὰ ἀνακαλοῦν εἰς τὴν μνήμην τοῦ μελετητοῦ τὰ ἀναγιγνωσκόμενα ἐν ἀρχῇ τοῦ κεφ. 91,1 τοῦ Διαλόγου⁷.

Τὸπαινιγμὸν τοῦ δευτερονομιακοῦ κειμένου ὑπὸ τὴν διττὴν μελιτώνειον σημασίαν αὐτοῦ ἔχομεν ἐν τῇ ὅμιλᾳ Π₁ (50, σελ. 177)⁸, ἐν τῇ ὄποιᾳ ἀπαντοῦν πρὸς τούτῳ καὶ ἔτεραι συναφεῖς ἐκφράσεις πε-

λου στηρίζεσθαι 96, 733, «προσήλοῦσθαι» 80, 591, «τὰς χειρας δῆσαι» 79, 576-77 κ.ἄ.

1. Βλ. μόνον ἐν τῇ ἐκφράσει «οὐ ἐκτείνας τὸ στερέωμα» 82, 615.

2. Βλ. J. DANIÉLOU, μνημ. μελέτην, σ. 59 ἐ.

3. 'Ο ΙΟΥΣΤΙΝΟΣ (Διάλογος, 71 - 73) ποιεῖται λόγον περὶ τῶν ὑπὸ τῶν Ιουδαίων ἐπενεγθεισῶν μεταβολῶν ἐπὶ τινῶν προφητικῶν χωρίων πρὸς ἀλλοίωσιν τοῦ χριστολογικοῦ νοήματος αὐτῶν.

4. 'Ανυφορὰ εἰς τὸ χωρίον γίνεται τὸ πρῶτον ὑπὸ τοῦ ΨΕΥΔΟ - ΒΑΡΝΑΒΑ, 'Ἐπιστολὴ 8· «οὐτὶ ἡ βασιλεία Ἰησοῦ ἐπὶ ξύλου».

5. Τὸ κενὸν παρουσιάζεται μεταξὺ τῶν παραγγράφων 2 καὶ 3 τοῦ κεφαλίου τούτου.

6. Βλ. Δευτ. 21, 23· «ἐπικατάρχος πᾶς ὁ ἐπὶ ξύλου κρεμάμενος».

7. 'Ως ἔχει τὸ κείμενον: «Καὶ γάρ τὸ εἰρημένον ἐν τῷ νόμῳ διττῆς τοῦ ἐπικατάρχος πᾶς ὁ κρεμάμενος ἐπὶ ξύλου, οὐχ ὡς τοῦ Θεοῦ καταρωμένου ἡμῶν τονοὶ τὴν ἐλπίδα ἐκκρεμαμένην ἀπὸ τοῦ σταυρωθέντος Χριστοῦ, ἀλλ' ὡς προειπόντος τοῦ Θεοῦ...».

8. Τὸ κείμενον ἔχει: «ὅλην ἔδειξεν ἐν αὐτῷ ἀληθῶς τὴν ζωὴν κρεμαμένην. Σὺ μέν, ὁ Ἰσραὴλ, οὐκ ἡδυνήθης φαγεῖν, ἡμεῖς δὲ μετὰ γνώσεως ἀκαταλύτου πνευματικῆς ἐφάγομεν καὶ φαγόντες οὐκ ἀποθνήσκομεν».

ριέχουσαι τὴν μετοχήν «κρεμάμενος»¹ καὶ ἀμέσως σχετιζόμεναι πρὸς τὸ πάθος τοῦ Κυρίου. 'Ο Εἰρηναῖος² ἀναφέρει τρίς τὸ χωρίον ὑπὸ τὴν αὐτὴν ἐπίσης διπλῆν μελιτώνειον ἔννοιαν, ἀλλ' ὑπὸ μορφὴν ἐγγυτέραν πρὸς τὸ κείμενον τῶν Ο'. Μετὰ τὸν Εἰρηναῖον ὑπαινίσσονται τοῦτο ἀπλῶς ἡ καὶ παραθέτουν οἱ Κλήμης Ἀλεξανδρεύς³, Τερτυλιανός⁴, Κυπριανός⁵, Νοβατιανός⁶, Κομμοδιανός⁷, καὶ ἄλλοι μετ' αὐτούς⁸.

'Η ιστορικὴ καὶ φιλολογικὴ παρουσίασις τοῦ ὄρου «κρεμαμένη ζωὴ» καταδεικνύει ὅτι εἰς τὸν β' αἰῶνα μόνον δύο συγγραφεῖς ἥτοι ὁ Μελίτων καὶ ὁ Εἰρηναῖος παραδίδουν - ἔστω καὶ ὑπὸ διάφορον μορφὴν - μεταξὺ τῶν μαρτυρίων τοῦ πάθους τὸ Δευτ. 28,66, ἡ δὲ ὄμιλία Πι ἀπλῶς ὑπαινίσσεται τοῦτο. 'Ο J. Daniélov, δσον ἀφορᾷ εἰς τὸν τύπον τοῦ παραδεδομένου κειμένου, διακρίνει δύο παραδόσεις, μίαν τὴν τοῦ Μελίτωνος, τὴν ὅποιαν καλεῖ ἀνατολικὴν (ἀσιανήν), καὶ ἔτεραν τὴν τοῦ Ιουστίνου καὶ Εἰρηναίου, τὴν ὅποιαν ὀνομάζει δυτικήν⁹. 'Απὸ

1. Βλ. τὰς ἔξτης διατυπώσεις ἐν 'Ομιλίᾳ Πι 55, SC 27, σ. 183: «τὸν ἀρχιστράτηγον τῆς μεγάλης δυνάμεως δρῶντες κρεμάμενον», 7, σ. 133 «τίνες οἱ λησταὶ οἱ συγκρεμάμενοι» καὶ ἔτεραν συνώνυμον 55, σ. 183 «τὸν πρὸ ἑωσφόρου βλέποντες ἀπλούμενον».

2. Βλ. "Ἐλεγχον καὶ ἀνατροπὴν . . . Δ' 10, 2 καὶ Ε' 18, 3 καὶ Ἐπίδειξιν 79 (παρὰ Ι. ΚΑΡΑΒΙΔΟΠΟΥΛΟΥ, *Εἰρηναίον ἐπισκόπου Λουγδονίου, ἐπίδειξις τοῦ ἀποστολικοῦ κηρούγματος*, Θεσσαλονίκη 1965, σ. 73). Εἰς τὸ ἔργον αὐτὸν καὶ εἰς τὰς § 68 - 82 παρατίθενται αἱ αὐταὶ προφητεῖαι, τὰς ὅποιας παραθέτει ὁ Μελίτων εἰς τὴν ὄμιλίαν 61 - 65. Τὸ κείμενον εἰς τὸ Δ', 10, 2 συνδύαζεται μετὰ τοῦ χωρίου Δευτ. 32, 6, ἐνθα γίνεται λόγος περὶ τῆς μαρᾶς διαγωγῆς τοῦ λαοῦ πρὸς τὸν Θεόν, δι' ἣν ἐπισύρει τὴν ἐπιτίμησιν τοῦ Μωϋσέως: 'Quapropter Moyses increpans populum, quod ingratus exsisteret, ait: 'Sic populus fatuus et non sapiens haec Domino retribuistis'. Et rursus significans quoniam qui ab initio condidit et fecit eos Verbum et in novissimis temporibus redimens nos; et vivificans, ostenditur pendens in ligno et non credent ei. Ait enim 'Et erit vita tua pendes ante oculos tuos et non credes vitae tuae', τὸ δόπιον ὄμοιος ἔχει καὶ ἐν Ε' 18, 3 καὶ ἐν τῇ Ἐπίδειξει. 'Απόδοσιν τοῦ ἐλληνικοῦ κειμένου τοῦ Δ' καὶ Ε' Βιβλίου ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ λατινικοῦ καὶ τῶν συριακῶν μεταφράσεων γενομένην βλ. ὑπὸ A. ROUSSEAU - B. HEMMERDINGER - L. DAUTRELEAU - C. MERCIER, ἐν SC 100^a καὶ 153, ἐνθα ἐκτὸς τοῦ ἐλληνικοῦ ὑπάρχει τὸ λατινικὸν καὶ ἡ γαλλικὴ μετάφρασις τοῦ κειμένου.

3. 'Ο Κλήμης ἀπλῶς ὑπαινίσσεται τὸ χωρίον ἐν Στρωμ. 5, 11: «ἐκρεμάσθη γάρ ἡ ζωὴ ἡμῶν εἰς πίστιν ἡμῶν».

4. ΤΕΡΤΥΛΙΑΝΟΥ, *Adversus Judaeos* 11, 9.

5. ΚΥΠΡΙΑΝΟΥ, *Test. lib. II*, 20.

6. ΝΟΒΑΤΙΑΝΟΥ, *De Trinitate* 9. Τὸ κείμενον εὑρίσκεται πλησίον τοῦ Μελίτωνος: «Videbitis vitam vestram pendente nocte ac die et non credetis ei».

7. Βλ. ΚΟΜΜΟΔΙΑΝΟΥ, *Institutiones* I, 35.

8. Βλ. J. DANIÉLOU, μνημ. μελέτην.

9. Βλ. J. DANIÉLOU, μνημ. μελέτην, σ. 61.

τῆς τελευταίας ταύτης, ἐὰν πρέπῃ νὰ διατηρήσωμεν τὴν διάκρισιν τοῦ Γάλλου θεολόγου, διφείλομεν νὰ ἔξαιρέσωμεν τὸν Ἰουστίνον ὡς μὴ μαρτυροῦντα, εἰ μὴ καθ' ὑπόθεσίν τινων, τὴν ὑπαρξίαν τοῦ δευτερονομιακοῦ κειμένου καὶ νὰ θεωρήσωμεν ὡς εἰσηγητὴν αὐτῆς τὸν Εἰρηναῖον καὶ μόνον, διότι αὐτὸς διασώζει τοῦτο. Πέραν τῆς διακρίσεως ταύτης ἐπὶ τῆς παραδόσεως τῆς περικοπῆς, ὁ αὐτὸς θεολόγος δέχεται ὅτι ἡ πασχάλιος φιλολογία ἀποτελεῖ μίαν τῶν ὄδῶν, διὰ τῶν ὅποιων ἡ περικοπὴ αὐτὴ παρεδόθη¹. Παρὰ τὴν ὑφισταμένην διαφορὰν ὡς πρὸς τὸ παραδίδομενον κείμενον τοῦ Δευτερονομίου, οἱ ἡμέτεροι συγγραφεῖς, ὡς καὶ πάντες οἱ μετ' αὐτούς ἀναφερθέντες, ἀκολουθοῦν ἐνιαίαν ἐρμηνευτικὴν παράδοσιν, δεχόμενοι τὴν μεσπιανικὴν ἐφαρμογὴν τούτου ὡς καὶ τὴν πολεμικὴν κατὰ τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ ἔννοιαν, τὴν ὄποιαν προσέλαβεν ἐντὸς τῆς χριστιανικῆς παραδόσεως.

Μετὰ τὰ ἀνωτέρω τίθεται δι' ἡμᾶς τὸ ἐρώτημα: εἶναι δυνατὸν νὰ ἀναζητηθῇ μεταξὺ τῶν δύο παραδόσεων σχέσις τις ἔξαρτήσεως τῆς μιᾶς ἀπὸ τῆς ἄλλης; Κατ' ἀρχὴν ἡ ἐνιαία ἐρμηνευτικὴ ἐπὶ τῆς μαρτυρίας Δευτ. 28,66 γραμμή, τὴν ὅποιαν παρατηροῦμεν ἀφ' ἑνὸς εἰς τὸν ἐκπρόσωπον τῆς ἀνατολικῆς παραδόσεως Μελίτωνα καὶ ἀφ' ἑτέρου τὸν ἐκπρόσωπον τῆς δυτικῆς καλουμένης παραδόσεως Εἰρηναίου, δὲν διαφοροποιεῖ τὴν μίαν ἀπὸ τῆς ἄλλης, καὶ κατὰ συνέπειαν ἡ μία ἵσταται παρὰ τῇ ἄλλῃ. Τὸ γεγονός δημιουργεῖ δὲ τὸν θεολόγον καὶ ὁ Εἰρηναῖος διασώζουν διαφορετικὸν ἔκάτερος κείμενον, τοῦτο εἶναι: τὸ διαφοροποιοῦν τὴν παράδοσιν αὐτοῦ καὶ δημιουργοῦν διπωσδήποτε δυσκολίας εἰς τὸ νὰ θεωρήσωμεν τὸν δεύτερον ἔξηρτημένον ἀπὸ τοῦ πρώτου. Πάντως θὰ ἡδύνατο κάλλιστα ὁ Εἰρηναῖος, καὶ ἐὰν ἀκόμη δεχθῶμεν ὅτι ἐγνώριζε τὴν μελιτώνειον παραλλαγὴν τοῦ κειμένου, νὰ παρουσιάσῃ διωρθωμένον ἐπὶ τὸ γραφικότερον τοῦτο, χωρὶς καν νὰ ἀποστῇ ἀπὸ τῆς ἐρμηνευτικῆς γραμμῆς, τὴν ὅποιαν πρῶτος χαράσσει ὁ Μελίτων. Τοῦτ' αὐτὸν δύναται νὰ λεγθῇ καὶ εἰς ἣν περίπτωσιν δεχθῶμεν ὅτι ὁ Εἰρηναῖος εἶχεν ἐνώπιον αὐτοῦ κείμενον ὡς ἡ ὄμιλία Πι, ἐνθαύπαινιγμὸς μόνον εἰς τὸ δευτερονομιακὸν χωρίον ὑπάρχει.

'Ἐπι τῆς διαφορᾶς λοιπὸν καὶ μόνης τοῦ κειμένου δύναται μὲν νὰ κατοχυρωθῇ ἡ διάκρισις τῶν δύο παραδόσεων αὐτοῦ (ἀνατολικῆς καὶ δυτικῆς), ἀλλὰ δὲν δύναται νὰ υποστηριχθῇ ἡ μὴ ἔξαρτησις τοῦ Εἰρηναίου ἀπὸ τῆς πασχαλίου ἀνατολικῆς παραδόσεως τοῦ Μελίτωνος. "Οτι δὲ ἀμφότεραι αἱ παραδόσεις ἀκολουθοῦν κοινὴν ἐρμηνευτικὴν ἐπὶ τοῦ κειμένου γραμμήν, καθιερωμένην πιθανῶς ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ πρὸ πολ-

1. Βλ. J. DANIÉLOU, ἐνθαύπαινη σ. 61.

λοῦ, εἶναι ἀρκετὸν διὰ νὰ ὁμιλήσωμεν περὶ ἔξαρτήσεως τῆς μιᾶς ἀπὸ τῆς ἑτέρας. Πρὸς τούτῳ αὐτῇ δύναται νὰ εὕρῃ ἔδαφος καὶ ἐπὶ φιλολογικῶν δεδομένων. Ἐν προκειμένῳ εἶναι τόσον χαρακτηριστικὴ ἡ συνάφεια, ἐντὸς τῆς ὁποίας ὁ Εἰρηναῖος καὶ εἰς τὰς τρεῖς περιπτώσεις παραβέτει τὴν μαρτυρίαν Δευτ. 28,66, ὡστε ἡ ἔξαρτησις αὐτῆς ἀπὸ τῆς μελιτωνείου πασχαλίου παραδόσεως νὰ ὑπερβαίνῃ διὰ τὸν μελετητὴν τὰ δρια τῆς ἀπλῆς ὑποψίας, ἐγγίζουσα τὴν πραγματικότητα. Οὖτως εἰς μὲν τὴν Ἐπίδειξιν (79) εὑρίσκομεν τὸ Δευτ. 28,66 σχεδὸν ὅμοι μετὰ τῶν ἄλλων μαρτυριῶν Ψαλ. 2,1, Ἰερ. 11,19 καὶ Ἡσ. 53,7(68-82). Πάντα ταῦτα ὅμως ἀπαντοῦν ἐν τῇ ὁμιλίᾳ τοῦ Μελίτωνος τὸ ἐν μετὰ τὸ ἄλλο (Π₂ 62-64), ἐν δὲ τῇ ὁμιλίᾳ Π₁ (50) πλὴν τοῦ ὑπαινιγμοῦ εἰς τὸ δευτερονομιακὸν κείμενον ἔχομεν καὶ τὸ τοῦ Ἡσ. 53,7. Ἐξ ἄλλου εἰς τὸν "Ἐλεγχον" ἔχομεν δύο παραθέσεις τοῦ κειμένου ἐκ τῶν ὅποιων ἡ μία ἀπαντᾷ εἰς τὸ Δ', 10,2, ὅπου δηλαδὴ ὁ Εἰρηναῖος ἀναφέρεται εἰς τὰς γραφικὰς μαρτυρίας περὶ τοῦ Λόγου τοῦ Θεοῦ, ἥτοι περὶ τοῦ ποῦ καὶ πῶς οὗτος φέρεται ἐν αὐταῖς ἀποκαλυπτόμενος καὶ μέλλων νὰ ἀποκαλυφθῇ ἐν ταῖς ἐσχάταις ἡμέραις. Πλὴν τῶν ἄλλων μαρτυριῶν ὁ Εἰρηναῖος προσάγει ἐνταῦθα καὶ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Μωϋσέως, προκαταγγελάντος τὸ πάθος τοῦ Χριστοῦ, τὸ ὄποιον, κατὰ τὴν ὑπ' αὐτοῦ ἐρμηνείαν, ὁ Μωϋσῆς ὀνόμασε πάσχα συμβολικῶς¹. Ἡ παρετυμολόγησις αὐτῆς τῆς λέξεως πάσχα ἀπὸ τοῦ πάσχειν εἶναι ἡδη γνωστὴ καὶ μάλιστα διὰ πρώτην φορὰν ἐν τῇ ὁμιλίᾳ τοῦ Μελίτωνος (Π₂ 47), ὡσαύτως καὶ ἐν τῇ ὁμιλίᾳ Π₁ (11, σελ. 139 καὶ 49, σελ. 175). Τὸ φαινόμενον τοῦτο, καὶ ἐὰν ἀκόμη δεχθῶμεν διτὶ ὁ Εἰρηναῖος ἐκφράζει τὴν διάχυτον κατὰ τὴν ἐποχὴν αὐτὴν λαϊκὴν ἀντίληψιν περὶ τοῦ πάσχα ὡς πάθους, φέρει ὄπωσδήποτε αὐτὴν ἐγγὺς πρὸς τὴν ἐγγραφὸν τοῦ Μελίτωνος παράδοσιν. Ἡ δευτέρᾳ δὲ παράθεσις (Βιβλ. Ε', 18,3) γίνεται ἀμέσως μετὰ τὸ 17ον κεφάλαιον, ἔνθι ὑπάρχει ἡ ἀναφορὰ τοῦ Εἰρηναίου εἰς τὴν γνώμην τοῦ «προβεβηκότος». Ἀντιλαμβάνεται τις διτὶ τὰ φιλολογικὰ ταῦτα τεκμήρια βεβαίως δὲν δύνανται νὰ ἀποτελέσουν ἀπο-

1. Βλ. ΕΙΡΗΝΑΙΟΥ, "Ἐλεγχος καὶ ἀγαροπή Δ", 10, 1 α... ἐγκατέσπαρται γάρ πανταχῇ ἐν ταῖς γραφαῖς αὐτοῦ ὁ Γίδες τοῦ Θεοῦ, ποτὲ μὲν τῷ Ἀβραὰμ συνομιλῶν, ποτὲ δὲ τῷ Νῷ διδούς τὰ μέτρα, ποτὲ δὲ ζῆτων τὸν Ἀδάμ, ποτὲ δὲ τοῖς Σοδομίταις ἐπάγων τὴν κρίσιν, καὶ πάλιν φωνόμενος καὶ ὀδηγῶν τὸν Ἰακὼβ καὶ ἐκ τῆς βάτου προσομιλῶν τῷ Μωϋσεῖ. Καὶ οὐκ ἔστιν ἀριθμὸν εἰπεῖν ἐν οἷς ὑπὸ τοῦ Μωϋσέως δείκνυται ὁ Γίδες τοῦ Θεοῦ, οὐ καὶ τὴν ἡμέραν τοῦ πάθους οὐκ ἡγνόσεν, ἀλλὰ συμβολικῶς προκατήγγειλεν αὐτὴν πάσχα ὄνομάσας...». Τὸ ἑλληνικὸν κείμενον κατ' ἀπόδοσιν γενομένην ὑπὸ τῶν ἐκδοτῶν A. ROUSSEAU - B. HEMMERDINGER - Ch. MERCIER, ἐν SC 100².

φασιστικὴν ἀπόδειξιν περὶ τῆς συζητουμένης ἐνταῦθα ἔξαρτήσεως, δύνανται ὅμως νὰ θεωρηθοῦν ὡς σαφεῖς ἐνδείξεις περὶ αὐτῆς. Ἐὰν πρὸς τούτους ληφθῇ ὡς ὅψιν καὶ τὸ γεγονός διτὶ ὁ Εἰρηναῖος ἥτο Μικρασιάτης τὴν καταγωγὴν καὶ διτὶ ἀσφαλῶς ἔφερε μεθ' ἔκπτου τὰς θεολογικὰς παραδόσεις τῆς Ἰδαιτέρας πατρίδος του, τότε ἡ ἔξαρτησις αὐτοῦ ἀπὸ τῆς πασχαλίου ἀστικῆς παραδόσεως δύναται νὰ θεωρηθῇ μᾶλλον βεβαία παρὰ τὴν ὑφισταμένην ἡ μὴ δυναμένην νὰ διακριθεῖ κατὰ τὸ ἔτερον σκέλος, τὸ ἀφορῶν εἰς τὴν Π₁, ἐν τῷ κειμένῳ διαφοράν.

γ) Ποῖος δ προβεβηκὼς

Τὸ ἐρώτημα τὸ ὅποιον εὐλόγως τίθεται μετὰ τὴν ἀναλυτικὴν ἔξέτασιν τῆς μαρτυρίας τοῦ Εἰρηναίου ἐν σχέσει πρὸς τὸ κείμενον τῆς ἡμετέρας ὁμιλίας εἶναι ἀν δυνάμεθα κατ' ἀρχὴν νὰ ταυτίσωμεν τὸν «προβεβηκότα» πρὸς τὸν συγγραφέα τῆς Π₁ καὶ ἐὰν ναί, ποιὸν εἶναι τὸ πρόσωπον αὐτό. Ἡ εἰς τὸ πρῶτον σκέλος τοῦ ἐρωτήματος ἀφορῶσα ἀπάντησις δύναται νὰ εἶναι καταφατική, ἀφ' ἡς στιγμῆς δεχθῶμεν διτὶ τὸ κείμενον τῆς Π₁ ἀνταποκρίνεται αὐτὸν καὶ μόνον καὶ δὴ καθ' ὅλα τὰ στοιχεῖα αὐτοῦ εἰς τὴν ἀναφορὰν τοῦ Εἰρηναίου. Ἡ γενομένη ἡδη ἀνάλυσις κατέδειξεν διτὶ ὑπάρχει στενὴ συγγένεια μεταξὺ τῶν δύο κειμένων, ἀλλ' ἐπειδή τινα ἐκ τῶν ἐπισημανθέντων κοινῶν σημείων φαίνεται διτὶ ἀποτελοῦν καὶ στοιχεῖα τοῦ εὐρυτέρου περιβάλλοντος τῆς χριστιανικῆς παραδόσεως καὶ γραμματείας, τὸ μόνον θεμελιώδες σημεῖον, τὸ συνδέον τὴν ἀναφορὰν τοῦ Εἰρηναίου μετὰ τοῦ κειμένου τῆς Π₁, εἶναι ἡ ταυτόσημος κοινὴ ἔκφρασις «Θεία ἔκτασις τῶν χειρῶν», ἡ ὅποια ὑπὸ τὸν τύπον ἀκριβῶς αὐτὸν δὲν εὔρηται, ὡς εἴδομεν, εἰς ἄλλα σωζόμενα κείμενα τῆς χριστιανικῆς γραμματείας τῆς ἐν λόγῳ ἐποχῆς. Κατὰ συνέπειαν τὸ στοιχεῖον τοῦτο, συνεπικουρούμενον καὶ ὑπὸ τινῶν ἄλλων (ώς εἶναι φέρειν ἡ ἔννοια «firmum Verbum Dei»), παρέχει εἰς ἡμᾶς τὸ δικαίωμα, ἔστω καὶ μετ' ἐπιφυλάξεως, νὰ ταυτίσωμεν τὸν «προβεβηκότα» πρὸς τὸν συγγραφέα τῆς Π₁.

Εἶναι ὅμως δυνατὸν νὰ προσδιορισθῇ τὸ πρόσωπον αὐτοῦ; Ἡ ἀπάντησις ἐπὶ τοῦ δευτέρου τούτου ἐρωτήματος θὰ ἥτο ἐφικτὴ μόνον κατόπιν ἐπισταμένης ἐρεύνης τοῦ προβλήματος τῶν πηγῶν τοῦ ἔργου τοῦ Εἰρηναίου.

'Ἡ ἔρευνα βεβαίως αὐτὴ ἔχει ἡδη γίνει ὑπὸ τοῦ Γάλλου θεολόγου Benoit¹, ἀλλ' οὐχὶ ὑπὸ τὰς προϋποθέσεις, τὰς ὁποίας δημιουργεῖ ἡ παροῦσα ὁμιλία διὰ τῆς σχέσεως αὐτῆς πρὸς τὴν ἀναφορὰν τοῦ Εἰρηναίου. 'Ἐν πάσῃ περιπτώσει ὅμως δυνάμεθα ἐν προκειμένῳ νὰ ἀναφερ-

1. Βλ. A. BENOIT, *Saint Irénée introduction à l'étude de sa théologie*, en Etudes d'Histoire et de philosophie religieuses 52, Paris 1960, σ. 9-44, ἰδίᾳ τὰς σ. 17-19.

θῶμεν εἰς τὰ πορίσματα τῆς μελέτης τοῦ Benoit. Οὗτος λοιπὸν ὑπὸ τὸν αὐτὸν σχεδὸν τύπον τῆς ἐδῶ ἀπασχολούσης ἡμᾶς ἀναφορᾶς συγκεντρώνει ἐξ ὅλου τοῦ συγγράμματος τοῦ Εἰρηναίου "Ἐλεγχος καὶ ἀνατροπή... ἄλλας ὁκτώ, ἥτοι ἐν συνόλῳ μετὰ τῆς ὑπὸ δψιν ἐννέα ἀναφορᾶς αὐτοῦ¹". Μετὰ τὴν παράθεσιν τῶν σχετικῶν κειμένων - ἀναφορῶν τοῦ Εἰρηναίου - ὁ Benoit θέτει τὸ ἔρωτημα, ἐὰν εἶναι δυνατὸν τὰ ὑπὸ τὴν ἀνωνύμιαν εἰς τὰς ἀναφορᾶς ταύτας κρυπτόμενα πρόσωπα νὰ ταυτισθοῦν πρός τι γνωστὸν εἰς ἡμᾶς πρόσωπον. "Ἡ ἀπάντησις αὐτοῦ ἐπὶ τοῦ ἔρωτήματος τούτου φέρει τὸν Μελίτωνα Σάρδεων ὡς πιθανὸν πρόσωπον δυνάμενον νὰ ταυτισθῇ μετά τινος τούτων, ἀλλ' ἡ ἐπ' αὐτοῦ ἐπιχειρηματολογία ἔχουσα οὕτως, καταλήγει εἰς ἀδυναμίαν νὰ δεχθῇ τὴν ταύτισιν αὐτήν. 'Ο ἀπολογητὴς Μελίτων εἶναι ἀρχαιότερος τοῦ Εἰρηναίου καὶ φαίνεται δτὶ κατεῖχεν ἔξεχουσαν θέσιν μεταξὺ τῶν θεολογικῶν προσωπικοτήτων τῆς Μ. 'Ασιας κατὰ τὴν μαρτυρίαν τῆς 'Επιστολῆς τοῦ Πολυχράτους πρὸς τὸν Βίκτωρα Ρώμης² καὶ δτὶ συνέγραψε πολλὰ ἔργα³. 'Τὸ ποὺ τοὺς ὅρους αὐτοὺς οὐδὲν τὸ ἐκπληκτικόν, ἐὰν ὁ Εἰρηναῖος εἰχει γνωρίσει τὰ ἔργα καὶ τὸν ἰδιον τὸν συγγραφέα αὐτῶν. 'Αλλοῦ πάλιν ὁ Εἰρηναῖος καὶ ὁ Μελίτων εὑρίσκονται ὁ εἰς παρὰ τῷ ἄλλῳ⁴. Τὸ γεγονός τοῦτο - ἔρωτῷ ὁ Benoit - δὲν εἶναι ἐνδεικτικὸν τῆς μεταξὺ τῶν δύο ἀνδρῶν συγγενείας; Τέλος ἐπικαλεῖται τὸν Harnack⁵, ὁ ὅποιος ἐπεσῆμανε μεταξὺ τῶν δύο ἀνδρῶν πνευματικήν τινα συγγένειαν, καὶ τὸν Ficker⁶, ὁ ὅποιος προέβαλεν ὡς δυνατήν τὴν σχέσιν

1. Σημειοῦμεν ἐδῶ τὰς σχετικὰς ἀναφορὰς ὡς παρατίθενται ὑπὸ τοῦ Benoit, εἰς τὴν μελέτην αὐτοῦ, σ. 17, παραπέμποντες εἰς τὴν PG 7.

a) "Ἐλεγχος καὶ ἀνατροπή... A', 1, 2: «καθὼς ὑπὸ τοῦ κρείττονος ἡμῶν εἴρηται ἐπὶ τῶν τοιωτῶν».

b) A' 13, 3: «καθὼς ὁ κρείσσων ἡμῶν ἔφη περὶ τῶν τοιωτῶν».

c) A', 15, 6: «... ὁ θεῖος πρεσβύτης καὶ κήρυξ τῆς ἀληθείας... καὶ ταῦτα μὲν ὁ θεοφιλῆς πρεσβύτης».

d) Γ', 17, 4: «... sicut quidam dixit superior nobis...», (καθὼς ὁ κρείσσων ἡμῶν εἴπε...).

e) Γ', 23, 3: «... quemadmodum ex veteribus quidam ait...».

f) Δ', εἰσαγωγὴ 1 «Quapropter hi qui ante nos fuerunt et quidem multo nobis meliores».

g) Δ' 4, 2: «et bene qui dixit...».

h) Δ' 41, 1: «Quemadmodum et quidam ante nos dixit...».

i) E' 17, 4: «καὶ ὡς ἔφη τις τῶν προβεβηκότων...».

2. Βλ. ΕΥΣΕΒΙΟΥ, 'Εκκλ. Ιστορίαν, E' 24, 2 - 5.

3. Βλ. ΕΥΣΕΒΙΟΥ, αὐτόθι, Δ' 26, 2.

4. Βλ. ΕΥΣΕΒΙΟΥ, αὐτόθι, E' 28, 5.

5. Βλ. παρὰ Benoit, ἐνθ' ἀνωτ., σ. 18.

6. Βλ. παρὰ Benoit, αὐτόθι.

μεταξὺ τοῦ ἀνωνύμου τῶν κειμένων a, b, c, d, g καὶ τοῦ Μελίτωνος. 'Ἐν τούτοις - παρατηρεῖ ὁ Ἰδιος - ὅσον ἐνδιαφέρουσαι καὶ ἐὰν εἰναι αἱ ἐνδείξεις αὐταὶ, οὐδὲν τὸ ἀποφασιστικὸν ἔχουν, οὔτε παρέχουν τὸ δικαίωμα νὰ ταυτίσωμεν τὸ ἐν τῇ πολλὰ ἀνώνυμα πρόσωπα, τὰ ὅποια ὁ Εἰρηναῖος ὑπαινίσσεται, μετὰ τοῦ ἐπισκόπου τῶν Σάρδεων.

'Επειδὴ, ὡς παρατηροῦμεν, ὁ Benoit εἶναι διστακτικὸς εἰς τὸ νὰ ἀποδεχθῇ τὴν ἐν λόγῳ ταύτισιν τῶν προσώπων, καὶ ἐπειδὴ ὁ Ficker εἰς τὰ ὑπὸ τὰ στοιχεῖα a, b, c, d, g δὲν περιλαμβάνει τὴν ἐνδιαφέρουσαν ἐδῶ ἀναφοράν, θὰ προσπαθήσωμεν νὰ δώσωμεν λύσιν εἰς τὸ παρὸν πρόβλημα τοῦ συγγραφέως τῆς Π₁ διὰ τῆς συγκριτικῆς ἔξετάσεως αὐτῆς πρὸς τὴν ὁμιλίαν τοῦ Μελίτωνος.

3. ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΟΣ ΧΑΡΑΚΤΗΡ ΚΑΙ ΥΦΟΣ ΤΗΣ Π₁

'Η μορφὴ τοῦ κειμένου τῆς ὁμιλίας, ὡς τοῦτο ἐμφανίζεται εἰς τὰς διαφόρους ἐκδόσεις αὐτῆς, δίδει βεβαίως τὴν ἐντύπωσιν δτὶ πρόκειται περὶ πεζοῦ λόγου. Μελετῶν ὅμως τις αὐτὴν σχηματίζει διαφορετικὴν γνώμην, δτὶ δηλαδὴ πρόκειται περὶ λογοτεχνικοῦ εἰδους μικτῆς μορφῆς, ἐνθα δ ποιητικὸς λόγος ἀρμονικῶν συμπλέκεται καὶ συνεκφαντεῖται μετὰ τοῦ ρητορικοῦ, δ ὅποιος ἐνιαχοῦ καταντᾷ ἀκομψός πεζὸς λόγος. Λέγοντες δὲ ποιητικὸν ἐνταῦθα λόγον δὲν ἐννοοῦμεν - καὶ οὔτε πρόκειται περὶ αὐτοῦ - τὸν εἰς τὰ μέτρα τῆς κλασσικῆς ἐλληνικῆς ποιήσεως πεποιημένον λόγον, ἀλλ' ἀπλῶς τὸν ἄνευ μὲν προσωδιακοῦ μέτρου ἔρρυθμον ὅμως λόγον, εἰς τὸν ὅποιον δ τονικὸς ρυθμὸς καὶ ἡ ὅμοιοικαταληξία, ἐνίστε δὲ καὶ ἡ ισοσυλλαβία, εἶναι τὰ κύρια ἔξωτερικὰ γνωρίσματα αὐτοῦ. Διακριτικὸν λοιπὸν γνώρισμα τῆς ὁμιλίας εἶναι δτὶ ὁ λόγος ἐν αὐτῇ δὲν εἶναι ὁμοιόμορφος, δηλαδὴ τοῦ αὐτοῦ εἰδους, ἀλλὰ λόγος ἐναλλασσόμενος, ἥτοι ποιητικὸς καὶ ρητορικὸς ἡ τὸ συναμφότερον, μεταπίπτων συχνάκις εἰς ἀκαλαίσθητον πεζόν. 'Ενιαχοῦ δὲ ἐμφιλογωρεῖ τὸ διαλογικὸν δραματικὸν στοιχεῖον (61,2) ὡς καὶ τὸ εἶδος τῆς προσευχῆς (63)¹.

'Ως ποιητικὸς λόγος, ὑφ' ἡν προεπεξηγήσαμεν ἐννοιαν, δύνανται νὰ θεωρηθοῦν ώρισμένα τεμάχια τῆς ὁμιλίας, τὰ ὅποια συνιστοῦν ἐγκώμια, ἀναφερόμενα εἰς διάφορα θέματα, ὡς εἶναι τὰ 3,3 ἐνθα ἐγκωμιάζεται ἡ ἑορτὴ τοῦ πάσχα, 9-10 ἐνθα ἐξυμνεῖται ὁ νόμος, 17,2 ἐνθα ἐξυμνεῖται ἡ ἐποχὴ τῆς ἀνοίξεως, 51, 1-10, ἐνθα ἐγκωμιάζεται ὁ σταυρὸς τοῦ Κυρίου καὶ τὸ 62, 1-4, ἐνθα καὶ πάλιν ὑμνεῖται ἡ ἑορτὴ τοῦ

1. Βλ. τὸ κείμενον εἰς τὴν ἔκδοσιν τοῦ P. NAUTIN, ἐν SC 27, Paris 1950.

πάσχα. "Αν καὶ δὲν ἐλλείπει ἀπὸ τῶν τεμαχίων τούτων τὸ ρητορικὸν στοιχεῖον, παρὰ ταῦτα δυνάμεθα νὰ σημειώσωμεν ὡς ἀντιπροσωπευτικὰ παραδείγματα αὐτοῦ μεταξὺ τῶν πολλῶν τῆς ὁμιλίας τὰς παραγράφους 1 καὶ 2 τοῦ προλόγου, ἀπὸ τῶν ὅποιων πάλιν δὲν ἐλλείπει τὸ ποιητικὸν στοιχεῖον, τὸ ὅποιον ἐμφανίζεται εἰς τινὰ σημεῖα διὰ τῆς ὁμοιοκαταληξίας καὶ τῆς ὁξυτόνου συλλαβῆς.

"Η ἀνάμειξις τοῦ ποιητικοῦ καὶ ρητορικοῦ λόγου, τὴν ὅποιαν συναντῶμεν εἰς τὴν ὁμιλίαν Π₁, ὡς καὶ εἰς ἄλλα κείμενα τῆς ἱδίας ἐποχῆς δὲν εἶναι φαινόμενον ἀνεξήγητον διὰ τὴν ἐποχὴν εἰς τὴν ὅποιαν ἀνήκουν ταῦτα. Κατὰ τὴν ἐν λόγῳ ἐποχὴν ἡ ρητορικὴ εἰχεν ἐπηρεάσει τὴν ποίησιν διὰ δύο λόγους: πρῶτον διότι οἱ πλεῖστοι τῶν ποιητῶν εἶχον φοίτησει εἰς ρητορικὰς σχολὰς καὶ δεύτερον διότι ἡ ρητορικὴ διὰ τῶν ρυθμικῶν ὑπερβολῶν αὐτῆς ὑπεισέρχεται πλέον εἰς τὸν χῶρον τῆς ποιησεως¹. Οὕτως ὀλόκληρα ποιητικὰ εἴδη ὡς τὸ ἐγκώμιον καὶ τὰ ἐπιθαλάμια ὑπήχθησαν εἰς τὴν ρητορικήν². Τὸ τὸ πρᾶσμα τοῦτο θεωρῶν τις τὰ ἐν τῇ ἡμετέρᾳ ὁμιλίᾳ ὑπάρχοντα ἐγκώμια, κάλλιστα δύναται νὰ δινομάσῃ ταῦτα ποιητικὰ τεμάχια, ὑπαχθέντα εἰς τοὺς κανόνας τοῦ ρητορικοῦ λόγου. 'Ἐν προκειμένῳ διὰ τῆς ἀναμίξεως τῶν δύο νας τοῦ ρητορικοῦ λόγου. 'Ἐν προκειμένῳ διὰ τῆς ἀναμίξεως τῶν δύο εἰδῶν παρατηρεῖται ὑπέρβασις καὶ σύγχυσις ὄριων τῆς ποιησεως καὶ τῆς ρητορικῆς³. Τὸ φαινόμενον τοῦτο, ὅπερ ἀνέτως θὰ ἥδυνατό τις τῆς ρητορικῆς διὰ τοῦ θεολογικοῦ ὅρου «περιγράφεις τῶν ἴδιωμάτων» ἐν τῷ λόγῳ, ἐφ' ὅσον ἡ ποιητικὴ καὶ ρητορικὴ ἀλληλοσυμπληροῦνται κατὰ τὰ καθ' ἐκάστην ἴδιώματα, δὲν εἶναι λογοτεχνικὸν ἐφεύρημα τῆς ἐποχῆς ταύτης, ἀλλ' ἀνάγεται εἰς τοὺς χρόνους καὶ τὸν λόγον τοῦ Γοργίου, ἀπὸ τοῦ ὅποιου κατόπιν σταδιακῆς ἔξελίξεως φθάνει εἰς τὴν περίοδον αὐτὴν⁴ τῆς ἀκμῆς τῆς β'⁵ σοφιστικῆς, εἰς ἣν ἐντάσσεται φιλολογικῶς ἡ Π₁⁶. 'Η διάσπασις λοιπὸν τῶν σαφῶν ὄριων τοῦ ποιητικοῦ καὶ ρητορικοῦ λόγου συντελεῖται τὸ πρῶτον εἰς τὸν γοργίειον λόγον. Τὰ γνωστὰ ὡς «γοργίεια σχήματα» τοῦ λόγου ἀποτελοῦν ἐν προκειμένῳ σαφῆ δείγματα τοῦ φαινομένου τούτου.

'Ενταῦθα, νὰς παρατηρεῖ σχετικῶς ὁ Lesky, δὲν πρόκειται περὶ ἀνακαλύψεως νέου τινος ποιητικοῦ εἴδους, ἀλλὰ περὶ συστηματικῆς

1. Βλ. A. LESKY, 'Ιστορία τῆς ἀρχαίας Ἑλληνικῆς λογοτεχνίας (Μετάφρ. ΑΓΑΠΗΤΟΥ Γ. ΤΣΟΠΑΝΑΚΗ), Θεσσαλονίκη 1964, σ. 1123.

2. Βλ. αὐτόθι.

3. Βλ. αὐτόθι, σ. 501.

4. Βλ. αὐτόθι, σ. 956.

5. Βλ. R. CANTALAMESSA, *L'omelia «In S. Pascha» dello Pseudo-Ippolito di Roma*, Milano 1967, σ. 335 - 367.

ἐκμεταλλεύσεως τῶν ἐκφραστικῶν μέσων τῆς ἀκράτου ὑπερβολῆς, τὰ ὅποια ἔχρησιμοποιεῖ ἡ ποίησις καὶ ὁ συναισθηματικὸς λόγος.⁷ Η συντακτικὴ ἀντιστοιχία μελῶν συνδεομένων νοηματικῶς διὰ παραλληλίας καὶ ἀντιτέσεως ἀναβιβάζεται διὰ τῶν ἰσοκώλων καὶ παρίσων μέχρι τῆς ὁμοιότητος συλλαβῶν καὶ θέσεων. Κατὰ τρόπον δὲ σταθερὸν τοῦτο συμβαίνει ἀκόμη καὶ ἐκεῖ, ἵνθι δὲν ὑφίσταται λογικὴ καὶ ἐνοιολογικὴ ἐνότητης, δηλαδὴ εἰς ἐπὶ μέρους λέξεις, ὅπου παρατηροῦνται ἡγητικαὶ σχέσεις παρέχουσαι τὸν τόνον τῆς ὁμοιοκαταληξίας⁸. Τὸ ἡμέτερον κείμενον, χωρὶς νὰ φάνη εἰς τοιαύτην ἀποκαρδιωτικὴν λογοτεχνικὴν ἀτασθαλίαν παρουσιάζει δῆλην τὴν ποικιλίαν τῶν σχημάτων τοῦ λόγου τῆς ἀνωτέρω φιλολογικῆς σχολῆς. Οὕτω χρησιμοποιεῖ τὴν ισόκωλον ἀντίθεσιν, τὰ πάρισα, τὴν ἀναφοράν, τὸ ὁμοιοκάταρκτον καὶ ὁμοιοτέλευτον, τὴν παρήχησιν, τὸ πολύπτωτον, τὸν πλεονασμόν, τὸ δξύμωρον ἡ παράδοξον, ἢτοι δλα σχεδὸν τὰ καρυκεύματα τοῦ περιτέχνου λόγου. Τὰ κατωτέρω ἀπανθίσματα, εἰς τὰ ὅποια κατεβλήθη προσπάθεια νὰ συμμορφωθῇ τὸ κείμενον κατὰ τοὺς κανόνας τοῦ λόγου, παρουσιάζουν δλα τὰ ἐδῶ ἀναφερόμενα λογοτεχνικὰ σχήματα. Ιδοὺ ἡ ἀρχὴ τῆς ὁμιλίας καὶ τινὰ ἄλλα ἀποσπάσματα αὐτῆς⁹.

Π₁ 1,1 'Ιεραὶ μὲν ἡδη φωτὸς αὐγάζουσι Χριστοῦ ἀκτῖνες,
καὶ καθαροὶ καθαροῦ πνεύματος ἀνατέλλουσι φωστήρες,
οὐράνιοι δὲ δόξης καὶ θεότητος ἀνεώγασι θησαυροί·
νῦν ἡ πολλὴ καὶ ἀμαυρὸ κατεπόθη,
καὶ τὸ ἀφανὲς σκότος ἐν αὐτῷ ἀνηλώθη
καὶ ἡ ἀμειδής (τοῦ) θανάτου συνεσκιάσθη σκιά.

Ζωὴ τοῖς δλοις ἐφηπλώθη
καὶ φωτὸς ἀπλήστου τὰ δλα γέμει,
ἀνατολαι ἀνατολῶν ἐπέχουσι τὸ πᾶν
καὶ ὁ πρὸ ἑωσφόρου καὶ φωστήρων
ἀθάνατος καὶ πολύς,
ἐπανθεῖ μέγας Χριστὸς τοῖς δλοις
ὑπὲρ ἥλιον.

1. Βλ. A. LESKY, μνημ. ἔργον, σ. 501 - 502.

2. Ταῦτα, ὑφ' ἥν μορφὴν ἐκτίθενται ἐδῶ, ἔχουν ἐν μέρει δημοσιευθῇ καὶ ὑπὸ τοῦ Ιταλοῦ Cantalamessa, ἀλλ' ἡ ὑμῶν σχετικὴ ἐπεξεργασία τοῦ κειμένου εἶχε γίνει εἰς χρόνον, καθ' ὃν ἡ ἐργασία αὐτοῦ δὲν εἶχε ἔδει τὸ φῶς τῆς δημοσιότητος καὶ συνεπὸν δὲν εἶχομεν ταύτην ὑπ' ὅψιν ὅτε ἡρχίσαμεν ἀσχολούμενοι περὶ τὸ αὐτὸ θέμα. 'Η ὑφ' ἡμῶν ἐπεξεργασία ἔχει γίνει ἐφ' ὀλοκλήρου τοῦ κειμένου, τὰ δὲνταῦθα ἐνδεικτικῶς παρατηρέμενα ἀποσπάσματα δύνανται νὰ ἀποτελέσουν οἷοντας ὑπόδειγμα μιᾶς μελλοντικῆς νέας ἐκδόσεως τοῦ κειμένου.

Πι 1,1 Πάσχα τὸ μυστικόν,
τυπικῶς μὲν διὰ νόμου λειτουργούμενον,
ἐνεργῶς δὲ διὰ Χριστοῦ πληρούμενον,
πάσχα τὸ θαυμαστόν,
θάμβος θείας ἀρετῆς καὶ δυνάμεως ἔργον,
ἀληθῶς ἑορτὴ καὶ μνημόσυνον αἰώνιον,
ἐκ πάθους ἀπάθεια,
ἐκ θανάτου ἀθανασία,
ἐκ νεκρότητος ζωή,
ἐκ πληγῆς ζωσίς,
ἐκ πτώσεως ἀνάστασις,
ἐκ καθόδου ἀνάβασις.

Πι 3,3 Τοῦτο τὸ πάσχα
κοινὴ τῶν ὅλων πανήγυρις,
πατρικοῦ θελήματος ἐπὶ κόσμου ἀνατολή,
Χριστοῦ περὶ γῆν ἔνθεος ἀνατολή,
ἀγγέλων καὶ ἀρχαγγέλων ἀΐδιος ἑορτή,
τοῦ παντὸς κόσμου ἡ ἀθάνατος πληγή,
ἀνθρώπων ἡ ἀφθαρτος τροφὴ
καὶ τῶν ὅλων ἡ οὐράνιος ψυχή,
οὐρανοῦ καὶ γῆς Ἱερὰ τελετὴ.

Ἐκ τοῦ ἐγκωμίου εἰς τὴν ἁνοιξιν.

Πι 17,2 Τεκμήρονται δὲ οὐρανῶν εύταξίαις
καὶ ὥρῶν εὐκρασίαις
καὶ ἡλίου εύνομίαις
καὶ φωτὸς μὴ μειουμένου ἀνατολαῖς
καὶ μὴν καρπῶν ἐκβολαῖς
καὶ φυτῶν ὄρμαῖς
καὶ δένδρων εὐανθέσιν ἀναδρομαῖς
καὶ ποιμνίων ἡδη τικτομένων γοναῖς.

Ἐκ τοῦ ἐγκωμίου εἰς τὸν Νόμον.

Πι 9,1-4 Νόμος ὁ διὰ Μωϋσέως
θεοσεβείας τὸ προτύπωμα,
εὐτάκτου πολιτείας τὸ πρόσταγμα,
τῆς πρώτης ἀμαρτίας τὸ κάλυμμα,
τῆς μελλούσης ἀληθείας τὸ αἰνιγμα.

Νόμος ὁ διὰ Μωϋσέως
εὐσεβείας ἀρχηγός,
δικαιοσύνης ὁδηγός,

τυφλῶν φωτισμός,
ἀφρόνων ἔλεγχος,
νηπίων παιδαγωγός,
ἀγνωμονούντων χαλινός,
καὶ τῶν ἑτεροζυγούντων ζυγός.

Ἐκ τοῦ ἐγκωμίου εἰς τὸν σταυρόν.

Πι 51: Τοῦτο μοι φυτὸν εἰς σωτηρίαν αἰώνιον,
τούτῳ τρέφομαι,
τούτῳ συνεστιῶμαι.

Τούτου ταῖς μὲν ρίζαις ὑπορριζοῦμαι,
τοῖς δὲ κλάδοις συνεκτείνομαι,
τῇ δὲ δρόσῳ φαιδρύνομαι,
τῷ δὲ πνεύματι ὡς ὑπὸ ἀνέμου γεωργοῦμαι.

Τούτου τῇ σκιᾷ ὑπεσκήνωσα
καὶ τὸν πολὺν καύσωνα διαφυγὼν
ἔνδροσον ἔχω κατάγειν.

Τούτου τοῖς μὲν ἄνθεσι συνανθῶ,
τοῖς δὲ καρποῖς τελείως συνήδομαι,
τοὺς δὲ ἔξ αρχῆς μοι τετηρημένους
καρποὺς ἀκαλύτως τρυγῶ.

Τοῦτο μοι πεινῶντι τροφὴ¹
καὶ διψῶντι πηγὴ
καὶ σκέπη γεγυμνωμένῳ,
οὐ καὶ τὰ φύλλα πνεῦμα ζωῆς
οὐκέτι μοι φύλλα συκῆς.

Μετὰ τὴν παράθεσιν τῶν ἀνωτέρω χωρίων δυνάμεθα τώρα νὰ ὅμιλησωμεν καὶ περὶ τοῦ ὄφους τῆς Πι, τὸ διόποιον ἀν καὶ ἔχει ἄμεσον σχέσιν πρὸς τὴν μορφὴν καὶ τὸ χαρακτῆρα αὐτῆς, παρὰ ταῦτα ἔχει χαρακτηρισθῆ ὑφ' ἐκάστου τῶν μελετητῶν κατὰ διάφορον τρόπον. Οὕτως ὁ Ch. Martin ἐχαρακτήρισε κατ' ἀρχὴν¹ τὴν ὄμιλίαν ὡς κείμενον ἀνευλογοτεχνικῶν καὶ ρητορικῶν ἀξιώσεων, ἀλλ' ἔπειτα εἰς δευτέραν μελέτην του², ὡς ἐν τῶν ὥραιοτέρων κειμένων τῆς πασχαλίου λογοτεχνίας,

1. Ch. MARTIN, «Un Περὶ τοῦ Πάσχα de saint hippolyte retrouvé?», ἐν RSR 16 (1926) 150.

2. Bλ. Ch. MARTIN, «Hippolyte de Rome et Proclus de Constantinople, εἰς τὸ ἄγιον Πάσχα. À propos de l'originalité d'une homélie attribuée à Proclus de Constantinople», ἐν RHE 38 (1937) 264.

ὁ R. Connolly¹ ὡς ἄκομψον καὶ ἀκαλαίσθητον, ὁ P. Nautin² ὡς προϊὸν μετρίας ἐμπνεύσεως, ἡ δὲ Ch. Mohrmann³ διέκρινεν εἰς τὸ ὅφος καὶ τὴν γλῶσσαν σύνθετον χαρακτῆρα. 'Ἡ ὑπερβολὴ καὶ ἡ περιτολογία κατ' αὐτὴν ἀνακαλεῖ εἰς τὴν μνήμην τὸ ὄφος τῆς κυνικῆς διατριβῆς καὶ τὴν παράδοσιν τῆς ρητορικῆς τοῦ σοφιστοῦ Γοργίου, ἡ δὲ ὄρολογία, χριστιανικὴ καὶ θύραθεν ἐναλλασσομένη ἀπὸ τῆς μιᾶς εἰς τὴν ἄλλην, φέρει τὴν σφραγῖδα τῆς δευτέρας. Πρὸς τούτοις δὲ G. Reijners⁴ χαρακτηρίζει τὸ ὄφος ὡς αὐστηρῶς προσωπικὸν καὶ ἐλάχιστα ἐπηρεασμένον ἐκ τῆς χριστιανικῆς παραδόσεως, ὁ δὲ C. Bonner⁵ ὡς πασχάλιον, ἔστρατικόν, ἀπηγοῦν τὴν ἀναστάσιμον ὥμερον, συνάμα δὲ λιτὸν καὶ ἀστόλιστον. Άλι περὶ τοῦ ὄφους ἔξενεχθεῖσαι γνῶμαι τῶν ἀνωτέρω ἐπιστημόνων, λόγῳ τῆς ποικιλίας καὶ τῆς ἀντιφατικότητός των εἶναι ἀδύνατον ἄμα δὲ καὶ δυσχερές νὰ κριθοῦν ἐνταῦθα κεχωρισμένως καὶ ἀναλυτικῶς. 'Ἡ διαφορὰ γνωμῶν περὶ τοῦ ὄφους διείλεται κατὰ τὴν ἀποψὺν τοῦ Ἰταλοῦ Cantalamessa⁶ εἰς τὴν προκατάληψιν, διτὶ ἡ ὅμιλα ἔχει ρωμαϊκὴν καταγωργὴν καὶ μεταγενεστέραν προέλευσιν (γ-δ' αἰών), προκατάληψιν διδηγήσασαν τὴν ἔρευναν εἰς ἀστοχα συμπεράσματα. Δὲν γνωρίζομεν κατὰ πόσον ἡ προκατάληψις τῶν μελετητῶν περὶ τοῦ τόπου καὶ τοῦ χρόνου τῆς ὥμιλας ἔχει ἐπηρεάσει ἡ ἡτο δυνατὸν νὰ ἐπηρεάσῃ τὴν κρίσιν αὐτῶν περὶ τοῦ ὄφους τῆς. Πάντως, ἐὰν συνέβῃ τοιοῦτόν τι, διείλομεν νὰ ἐπισημάνωμεν διτὶ πρόκειται περὶ λανθασμένης βάσεως, δισον ἀφορῷ εἰς τὸν καθορισμὸν τοῦ ὄφους, τὸ ὄποιον ἐνθεωρεῖται καὶ πρέπει νὰ καθορᾶται ἐν τῷ κειμένῳ καθ' ἑαυτὸν καὶ μόνον, ἀνεξαρτήτως τῆς ἐποχῆς εἰς ἣν ἐνδεχομένως τοῦτο ἀνήκει. Τέλος δὲ ὁ Ἰδιος ὁ Cantalamessa, ἔξετάζων τὸ ὄφος ἐν σχέσει πρὸς τὸ ἴστορικὸν περιβάλλον καὶ τὰς συνθήκας ὑπὸ τὰς ὄποιας ἐγράφη ἡ ὥμιλια, λέγει διτὶ αὐτῇ φέρει τὴν σφραγῖδα καὶ τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ ἀσιανοῦ ὄφους τῆς β'⁷ σοφιστικῆς καὶ διτὶ ἀποτελεῖ τυπικὸν παράδειγμα τοῦ ὄφους τούτου.

1. Bλ. R. H. CONNOLLY, «New attributions to Hippolytus», ἐν *JThS* 46 (1945) 192 - 200.

2. Bλ. P. NAUTIN, *Homélies pascales I . . .*, ἐν *SC* 27, σ. 44 - 46 καὶ *Homélies pascales II*, ἐν *SC* 36, σ. 8 - 9.

3. Bλ. CHR. MOHRMANN, «Note sur l'omélie pascale», ἐν *Mel Andrieu*, σ. 356 - 357.

4. Bλ. G. Q. REIJNERS, *The Terminology of the Holy Cross in early Christian Literature as based upon Old Testament Typology*, (Graec. christ. Primaeva, 2) Nijmegen 1965, σ. 213.

5. Bλ. C. BONNER, «The homily on the Passion by Melito Bishop of Sardis», ἐν *Studies and Documents* 12, London 1940, σ. 57 - 60.

6. Bλ. R. CANTALAMESSA, μνημ. ἔργον, σ. 336.

τούτοις, τὸ ὄποιον ὑπάρχει καὶ εἰς τὴν ὥμιλαν τοῦ Μελίτωνος, ὡς καὶ εἰς ἄλλα κείμενα τῆς ἰδίας ἐποχῆς. Προσέτι δέχεται ὡς προσδιοριστικὸν τοῦ ὄφους παράγοντα καὶ τὸ διτὶ τόσον ἡ Π₁ ὅσον καὶ ἡ τοῦ Μελίτωνος εἶναι κείμενα λειτουργικὰ καὶ ὡς τοιαῦτα δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ χαρακτηρισθοῦν «ὅμιλαι» ὑπὸ τὴν συνήθη τοῦ ὄφου χρῆσιν, δηλαδὴ κείμενα ρητορικά, ἀλλὰ κείμενα ἔγγιζοντα τὰ δρια τοῦ ὄφου καὶ τοῦ ρυθμικοῦ λόγου καὶ χρησιμοποιούμενα ἐν τῇ κοινότητι ὡς ποικαντικὴ ὥλη, εἰς ἐποχὴν καθ' ἣν δὲν ὑπῆρχον ἀκόμη καθιερωμένα λειτουργικὰ κείμενα⁸.

'Ο προσδιορισμὸς τοῦ ὄφους ὡς ἀσιανοῦ τῆς β'⁹ σοφιστικῆς, ἀναλυμένου ἄλλωστε ὑπὸ τοῦ Cantalamessa ἐν λεπτομερείᾳ κατὰ τοὺς τύπους αὐτοῦ, προφανῶς οὐδεμίαν ἐπιδέχεται συζήτησιν. Βεβαίως ὁ συγγραφεὺς τῆς ὥμιλας ἐδέχθη τὴν ἐπίδρασιν τῶν λογοτεχνικῶν τεχνοτροπιῶν τῆς ἐποχῆς του, ἀλλ' ὥμως δὲν πρέπει νὰ παρορᾶται τὸ γεγονός διτὶ οἰοσδήποτε καλλιτέχνης ἐκδιπλώνει τὴν προσωπικότητά του εἰς τὸ δημιούργημα αὐτοῦ, ἐν προκειμένῳ δὲ καὶ συγγραφεὺς τις τὴν ψυχικὴν ἰδιοσυγκρασίαν καὶ τὸ προσωπικὸν ὄφος αὐτοῦ. Συνεπῶς δύναται τις νὰ παρατηρήσῃ διτὶ ἡ ἐκ τῶν ἀντικειμενικῶν συνθηκῶν τοῦ πνευματικοῦ κλίματος τῆς ἐποχῆς καθ' ὁλοκληρίαν ἐρμηνεία τοῦ ὄφους τοῦ συγγραφέως τῆς Π₁ εἶναι προσπάθεια ἡκιστα ἐπιστημονική. 'Ἡ ἀποψὺς τοῦ Reijners, τονίζουσα τὸ προσωπικὸν στοιχεῖον εἰς τὸ ὄφος τῆς ὥμιλας Π₁, ἔρχεται νὰ ἔξισοροπήσῃ πως τὰ πράγματα, ἀφίνουσα περιθώρια, μέσῳ τῶν ὄποιων δυνάμεθα νὰ θεωρήσωμεν τὴν πνευματικὴν ὑπόστασιν τοῦ συγγραφέως, διαφαινομένην εἰς τὴν ποικιλίαν τοῦ ὄφους. Τὸ ὄφος τῆς Π₁ δὲν εἶναι ἐνιαῖον ἀλλὰ ποικίλει κατὰ τὴν μορφὴν τοῦ λόγου, διτὶ ἐναλλάσσεται καὶ αὐτὸν ὡς καὶ ὁ λόγος ἐν τῇ ὥμιλᾳ. Οὕτως ἀλλοῦ εἶναι ρητορικὸν καὶ στομφῶδες, ἐκφράζον τὸν θρίαμβον τῆς ἀναστάσεως τοῦ Χριστοῦ ἐπὶ τῶν δυνάμεων τοῦ σκότους (1 καὶ 2) ἀλλοῦ διαπραγματευτικὸν (4,6-8), ἀλλοῦ ὥμιλητικόν, ἀλλοῦ ἀποφθεγματικόν καὶ ἀλλοῦ εἰδυλλιακόν· γενικῶς δ' εἰπεῖν, τὸ ὄφος στενῶς παρακολουθεῖ τὸ περιεχόμενον τοῦ λόγου καὶ εἶναι κατὰ τὰς περιστάσεις σχετικὸν πρὸς τὸ διατυπούμενον νόημα. Πάντως παραλλήλως πρὸς τοῦτο καταφανής εἶναι διτὶ ἡ προσπάθεια τοῦ ἡμετέρου συγγραφέως νὰ διατυπώσῃ τὰς σκέψεις του εἰς τὴν γλῶσσαν καὶ τὸ ὄφος τῆς ἐποχῆς του καὶ τοῦτο ἐπιτυγχάνεται κατὰ τρόπον μᾶλλον ἴκανοποιητικόν, ὡς καταδεικνύει καὶ ἡ συγχριτικὴ φιλολογικὴ ἔξέτασις τῶν κειμένων ὑπὸ τοῦ Cantalamessa⁹.

1. Bλ. R. CANTALAMESSA, μνημ. ἔργον, σ. 363 δ.

2. αὐτόθι σ. 367.

3. αὐτόθι σ. 335 - 367.

4. ΔΙΑΡΘΡΩΣΙΣ ΚΑΙ ΔΟΜΗ ΤΗΣ Π₁

Ο P. Nautin¹ καὶ δ M. Richard² περιέγραψαν ἀναλυτικῶς τὴν ὁμιλίαν καὶ εἶναι φανερὸν ὅτι οὗτοι παρὰ τὰς διαφοράς, τὰς ὁποίας παρουσιάζουν ἐν ταῖς λεπτομερείαις, γενικῶς συμφωνοῦν εἰς τὴν ἀδρομερῆ διαίρεσιν, ἡ ὁποία, πλὴν τοῦ προλόγου καὶ τοῦ ἐπιλόγου, εἶναι διμερής δύσον ἀφορᾶ εἰς τὸ κύριον σῶμα αὐτῆς. Αἱ διαφοραὶ μεταξύ των ἀναφέρονται εἰς τὸν ἀριθμὸν τῶν εἰς ἔκαστον μέρος ἀντιστοιχουσῶν παραγράφων. Οὕτω, φέρ' εἰπεῖν, εἰς τὸν πρόλογον τοῦ Nautin (1-3) καὶ τὰς διδούσας τὸ κύριον ἀντικείμενον καὶ τὸ σχέδιον τῆς ὁμιλίας παραγράφους (4-8), ἀντιστοιχεῖ ἡ εἰσαγωγὴ τοῦ Richard (1-10) καὶ εἰς τὰ δύο κύρια μέρη αὐτοῦ α) 9-42, β) 43-61 ἀντιστοιχοῦν τὰ αὐτὰ τοῦ Richard α) 11-42, β) 43-61. Ο ἐπίλογος (62-63) εἶναι δὲ ἕδιος εἰς ἀμφοτέρους.

Ἡ ἡμετέρᾳ διαίρεσις τῆς ὁποίας τὸ διάγραμμα θὰ δώσωμεν ἐδῶ, μὴ διαφέρουσα κατ' οὐσίαν τῆς τῶν ἀνωτέρω, ἀκολουθεῖ τὸ διάγραμμα τοῦ Nautin, τὸ ὁποῖον θεωρεῖ ὡς ἀνταποκρινόμενον εἰς τὴν ὑπὸ τοῦ κειμένου ὑπαγορευομένην διάταξιν τῆς ὥλης. Μετὰ τὸ διάγραμμα θὰ προσπαθήσωμεν νὰ δικαιολογήσωμεν τὴν διάταξιν τῆς ὥλης ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ ἕδιου τοῦ κειμένου, διότι ὁ τρόπος διαρθρώσεως τοῦ λόγου παρουσιάζει ἰδιαίτερον διὰ τὴν μελέτην ἐνδιαφέρον, ὡς ὁμοιάζων πρὸς τὸν τῆς ὁμιλίας τοῦ Μελίτωνος.

1. Πρόλογος (1-3). Γενικὴ θεώρησις περὶ τοῦ πάσχα.

2. Εἰσαγωγὴ (4-7). Ἐνταῦθα περιέχονται τὰ ἔξης α) ἔξαγγελία τοῦ κεντρικοῦ ἀντικειμένου τῆς ὁμιλίας καὶ τοῦ τρόπου διεξαγωγῆς αὐτοῦ (4), β) ἔξαγγελία τῶν θεμάτων τοῦ πρώτου τμήματος τοῦ πρώτου μέρους καὶ ἐν συνεχείᾳ παράθεσις τοῦ κειμένου τῆς 'Εξόδ. κεφ. 12,1-15·43-49 (5), γ) ἐπισήμανσις ἐπὶ τοῦ κειμένου τῆς 'Εξόδ. τῶν θεμάτων τοῦ δευτέρου τμήματος τοῦ πρώτου μέρους (6) καὶ τοῦ τελευταίου δευτέρου μέρους τῆς ὁμιλίας (7).

3. Μέρος πρῶτον (8-42). Τὸ νομικὸν ἡ παλαιὸν πάσχα, ὡς τύπος τοῦ καινοῦ πάσχα. Ἐνταῦθα διακρίνονται δύο τμήματα: α) 8-15, ἐνθα διαλαμβάνεται πρῶτον γενικὴ θεώρησις περὶ τοῦ μωσαϊκοῦ νόμου καὶ τῆς οἰκονομίας αὐτοῦ (9-10,1) καὶ δεύτερον τὰ περὶ τοῦ πάσχα τοῦ ἐξ

1. Βλ. P. NAUTIN, *Homélies pascales I. Une homélie pascale inspirée du traité sur la Pâque d'Hippolyte*, én SC27, Paris 1950, σ. 58-111, ἕδια βλέπε σ. 67.

2. Βλ. M. RICHARD, «Une homélie monarchienne sur la Pâque», én *StPatr* 3 (1961) 273 - 289.

Ἄγνωτου (10, 2-15) καὶ β) 16-42, ἐνθα τὰ περὶ τῆς τελετῆς τοῦ ἑβραϊκοῦ πάσχα καὶ τυπολογικὴ ἔξήγησις αὐτοῦ.

4. Μέρος δεύτερον (43-61). Τὸ πάσχα τοῦ Χριστοῦ, πραγματοποίησις τῶν τύπων. Ἐνταῦθα περιέχονται α) ἡ ἐπὶ γῆς παρουσία τοῦ Χριστοῦ (43-48) καὶ β) τὸ πάσχα = πάθος τοῦ Χριστοῦ, ἡτοι τὰ πάθη, ἡ τριήμερος ταφή, ἡ ἀνάστασις καὶ ἡ ἀνάληψις αὐτοῦ (49-61).

5. Ἐπίλογος (60-62), ἐνθα ἔχομεν ὅμονον εἰς τὴν ἑορτὴν τοῦ πάσχα (δ2) καὶ προσευχὴν εἰς τὸν δεσπότην Χριστόν (63).

Ἡ ἀνωτέρω διαίρεσις στηρίζεται, ως εἴπομεν, εἰς αὐτὸ τοῦτο τὸ κείμενον, ὃπου ὑπάρχουν δρισμέναι παράγραφοι «κλειδά», ως θὰ ἐλέγομεν, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ὁποίων ἀνεπισφαλῶς, ως διὰ κανόνος τινός, δύναται τις νὰ ἀχθῇ εἰς αὐτήν. Τοιαῦται παράγραφοι, πλὴν τῆς ὑπὸ ἀριθμὸν 4, εἶναι πρῶτον αἱ 5,6 καὶ 7, καὶ δεύτερον αἱ 8,16 καὶ 43. Διὰ τῆς πρώτης τριάδος τῶν παραγράφων ὁ ὁμιλητὴς θέτει τὰ θέματα ἐκάστου μέρους ἡ τμήματος τῆς ὁμιλίας, ἐνῷ διὰ τῆς δευτέρας ὁμάδος μεταβαίνει ἀπὸ τῆς μιᾶς ἐνότητος εἰς τὴν ἄλλην, συνοψίζων ἀφ' ἐνὸς τὸ περιεχόμενον τῆς προηγουμένης καὶ ἔξαγγέλλων ἀφ' ἐτέρου ὁμοίως ἐν συνόψει τὸ περιεχόμενον τῆς ἐπομένης. Ἡ παράγραφος 4 ἔχει δῆλως ἴδιαζουσαν θέσιν ἐντὸς τῆς ὁμιλίας, διότι δι' αὐτῆς ὁ ὁμιλητὴς δὲν ἀνακεφαλαιώνει μόνον τὸ περιεχόμενον τοῦ προλόγου (1-3), ἀλλ' ἔξαγγέλλει τὸ κεντρικὸν ἀντικείμενον τῆς ὥλης ὁμιλίας ὡς καὶ τὸν τρόπον, καθ' ὃν θὰ ἀπτύξῃ τοῦτο. Οὕτως εἰσάγει τὸν ἀναγνώστην εἰς τὴν κυρίαν ὑπόθεσιν αὐτῆς, ἐνῷ διὰ τῶν παραγράφων 5,6 καὶ 7 πράττει τὸ ἕδιον εἰς δ. τι ἀφορᾶ εἰς τὰ καθ' ἔκαστον μέρος ἡ τμῆμα θέματα αὐτῆς. Θὰ παρακολουθήσωμεν καλλίτερον τὴν μέθοδον αὐτὴν διεξαγωγῆς καὶ διαρθρώσεως τοῦ λόγου ἐρχόμενοι ἐγγύτερον πρὸς τὴν ἔξέτασιν τῶν σχετικῶν χωρίων τῶν ἐν λόγῳ παραγράφων. Ἀρχόμεθα ἐν προκειμένῳ ἀπὸ τῆς παραγράφου 4, τῆς ὁποίας τὸ κείμενον ἔχει οὕτω.

«Διὰ τοῦτο προσκυρούμενοι τοῖς τὰ 'καινὰ καὶ παλαιά'¹ μετὰ γνώσεως Ἱερᾶς μεμυημένοις, ως μὲν οὖν διὰ βραχέων ἐπορίσαμεν εἰπεῖν, τοιάδε ἡ τοῦ πάσχα δημοτελῆς ἑορτή· ἵνα δὲ καὶ κατὰ μέρος ἐστιασθῶμεν τοῦ λόγου, οὐ τὰ γήινα ἀλλὰ τὰ ἐπουράνια σιτούμενοι, φάγωμεν καὶ ἡμεῖς τὸ λογικὸν πάσχα μετὰ ἐπιθυμίας πνευματικῆς, μεθ' ἣς δὲ Κύριος ἐπεθύ-

1. Matθ. 13, 52: «... διὰ τοῦτο πᾶς γραμματεὺς μαθητεύεις τῇ βασιλείᾳ τῶν οὐρανῶν διμοίδες ἐστιν ἀνθρώπῳ οἰκοδεσπότῃ, διτις ἐκβάλλει ἐκ τοῦ θησαυροῦ αὐτοῦ καινὰ καὶ παλαιά».

μησε φαγεῖν μεθ' ἡμῶν, εἰπόν· ἔπιθυμίᾳ ἐπεθύμησα φαγεῖν μεθ' ὑμῶν τὸ πάσχα¹».

Τὸ κείμενον, ὃς βλέπομεν, διὰ τῶν πρώτων στίχων αὐτοῦ ἀναφέρεται εἰς τὸ περιεχόμενον τοῦ προλόγου (1-3), ἡτοι εἰς ὅσα βραχέως καὶ ἐν ἐγκωμίῳ λέγει ἐκεῖ περὶ τοῦ εἰσηγητοῦ καὶ ιερουργοῦ τοῦ καινοῦ πάσχα ὃς καὶ περὶ τοῦ νοήματος τῆς ἑορτῆς, ἐνῷ διὰ τῶν ὑπολοίπων στίχων ἀναφέρεται εἰς τὸν τρόπον, καθ' ὃν θὰ ὄμιλήσῃ περὶ τοῦ ἀντικειμένου τῆς ἑορτῆς ἡτοι «κατὰ μέρος».

Ἐνῷ λοιπὸν διὰ τῆς παραγράφου 4 μεταβαίνει ἀπὸ τοῦ προλόγου εἰς τὴν κυρίως ὄμιλίαν, διὰ τῶν ἐν συνεχείᾳ παραγράφων 5,6 καὶ 7 θέτει δι' ἐρωτήσεων ἐν πρὸς ἐν τὰ θέματα, τὰ ὅποια θὰ ἀναπτύξῃ εἰς τὰ ἐπὶ μέρους τμήματα ἡ μέρη τῆς ὄμιλίας. Εἶναι φανερὸν λοιπὸν καὶ θὰ γίνη ἔτι σαφέστερον, ὅτι τὸ περιεχόμενον τῶν ἐν λόγῳ παραγράφων ἐναι εἰσαγωγικὸν εἰς τὴν ὅλην ὄμιλίαν, διὸ καὶ ἐχαρακτηρίσαμεν αὐτὰς ὡς εἰσαγωγὴν ἐν τῷ ἀνωτέρῳ διαγράμματι. Ο τρόπος δέ, καθ' ὃν ὁ ἀναγνώστης εἰσάγεται εἰς τὰ ἐπὶ μέρους θέματα, ὡς καὶ ὁ τρόπος καθ' ὃν ἀναπτύσσονται ταῦτα, εἶναι κλιμακωτός.

Οὗτος ἐν τῇ παραγράφῳ 5 ὁ ὄμιλητής θέτει ἐξ ἐρωτήσεις ἀφορώσας εἰς τὸν μαστικὸν νόμον, τὴν ἀναγκαιότητα αὐτοῦ καὶ εἰς τὴν καθόλου σημασίαν τοῦ ἑβραϊκοῦ πάσχα, ὡς τυποῦντος τὸ πάσχα τοῦ Χριστοῦ ἐν τῇ ἱερᾷ ἱστορίᾳ. Αἱ ἀπαντήσεις εἰς τὰς ἐρωτήσεις αὐτὰς δίδονται εἰς τὰς παραγράφους 9-15, αἱ ὅποιαι εἰς τὴν διαίρεσιν τοῦ κειμένου συνιστοῦν τὸ πρῶτον τμῆμα τοῦ πρώτου μέρους τῆς ὄμιλίας (8-42). Μετὰ τὰ ἐξ ἐρωτήματα παρατίθεται τὸ κείμενον τῆς Ἐξόδ. κεφ. 12,1-15 καὶ 43-49, ἐνθα ἔχομεν τὸν θεσπισμὸν τοῦ ἑβραϊκοῦ πάσχα. "Οτι δὲ τὸ βιβλικὸν κείμενον ἀποτελεῖ ἀναπόσπαστον τμῆμα τῆς ὄμιλίας τοῦτο, ἐκτὸς τοῦ διὰ παραδίδεται ὑπὸ τῆς συνόλου χειρογράφου παραδόσεως², καταδεικνύεται καὶ διὰ τοῦ στενοῦ δεσμοῦ αὐτοῦ μεθ' ὅλης τῆς πρὸ τούτου καὶ μετὰ τοῦτο συναφείας³.

1. Βλ. Λουκ. 22, 15.

2. Βλ. R. CANTALAMESSA, μνημ. ἔργον, σ. 430 - 431.

3. Πρὸ τοῦ βιβλικοῦ κειμένου λέγονται χαρακτηριστικῶς τὰ ἔξης:

«Παραθήσομεν δὲ πρῶτον αὐτὴν τὴν Γραφήν,

ἴνα ἐκ παραβολῆς καὶ ἐκ παραθέσεως ἔκαστα βλέπωμεν τῶν [θεωρημάτων], (Π1 5, SC 27, 125).

καὶ ἀμέσως μετὰ τοῦτο ὀσαύτως τὰ κάτωθι:

«Ἡ μὲν θεία Γραφὴ οὕτω μυστικῶς τὴν ἱερὰν ἑορτὴν προειδέσπισεν, ἡμεῖς δὲ ἥδη καθ' ἔκαστον ἀκριβώσουμεν τῶν ἀνεγνωσμένων» (Π1 6, SC 27, 129).

Εύθους μετὰ τὸ βιβλικὸν κείμενον ὁ ὄμιλητής ἐν τῇ παραγράφῳ 6 ἐπισημαίνει τὰ καθ' ἔκαστον μέρος θέματα («θεωρήματα») ἐπὶ τῇ βάσει αὐτοῦ διὰ πυκνῶν ἐρωτήσεων, τὰς ἀπαντήσεις τῶν ὅποιων δίδει εἰς τὸ δεύτερον τμῆμα (17-42) τοῦ πρώτου μέρους. Αἱ ἐρωτήσεις (θέματα) εἰναι 26 τὸν ἀριθμόν, αἱ δὲ ἀπαντήσεις γίνονται εἰς ἴσαριθμους παραγράφους, καθ' ἀς ἐνίστε δὲν λαμβάνεται ὑπὸ τοῦ ὄμιλητοῦ ἡ σειρὰ τῶν ἐρωτημάτων. Ἐπὶ τοῦ προκειμένου ἡ ἀτασθαλία εὑρηται εἰς τὴν ἐκφώνησιν τῶν ἐρωτήσεων καὶ δχι τῶν ἀπαντήσεων, δπου ἀκολουθεῖται ἐννοιολογικὴ σειρά.

Ἐν συνεχείᾳ ὁ ὄμιλητής εἰς τὴν παράγραφον 7 θέτει κατὰ τὸν ἰδιον τρόπον τὰ θέματα τοῦ δευτέρου τοῦ καὶ τελευταίου μέρους τῆς ὄμιλίας (44-61). Ἐνταῦθα ἡ ἀταξία τῶν ἐρωτήσεων εἶναι μεγαλυτέρα τῆς τοῦ προηγουμένου μέρους.

Ἐκτὸς τοῦ ἐρωτηματολογίου τῶν θεμάτων τοῦ τελευταίου τμήματος τῆς ὄμιλίας μένουν τὰ θέματα τῶν παραγράφων 60, 61, 62 καὶ 63, αἱ ὅποιαι κατ' ἀνάγκην δλαι ὄμοι ἐπρεπε νὰ συνιστοῦν τὸν ἐπίλογον αὐτῆς, ἐφ' ὃσον δι' αὐτὰς δὲν ὑπάρχουν ἀντίστοιχα ἐρωτήματα. Οὗτος ἐπὶ τῇ βάσει τῆς τελευταίας ἐρωτήσεως (ὑπὸ ἀριθμ. 12) καὶ τῆς ἀντιστοίχου ἀπαντήσεως εἰς αὐτὴν (59) τὸ τελευταῖον τμῆμα τῆς ὄμιλίας πρέπει νὰ κλείη ἐδῶ, δπου γίνεται λόγος περὶ τοῦ πρώτου χαιρετισμοῦ τοῦ ἀναστάντος Κυρίου πρὸς τὰς γυναῖκας καὶ τῆς σημασίας αὐτοῦ. Ἀλλὰ τὰ ἀμέσως λεγόμενα περὶ τῆς ἐμφανίσεως τοῦ Κυρίου μετὰ τὴν ἀναστασιν αὐτοῦ εἰς τὸν κύκλον τῶν μαθητῶν, παρισταμένου καὶ τοῦ ἀπίστου Θωμᾶ (60), καὶ τὰ περὶ τῆς ἀναλήψεως αὐτοῦ εἰς οὐρανοὺς (61), ὁπωσδήποτε δίδουν φυσικὴν συνέχειαν εἰς τὸν λόγον, ὥστε ἡ κατάκλεισις αὐτοῦ, ὃσον ἀφορᾶ εἰς τὸ παρὸν τμῆμα, νὰ φαίνεται φυσικωτέρα ἐδῶ ἡ εἰς τὴν προηγουμένην παράγραφον (59). Ἡ ἀνάβασις εἰς οὐρανοὺς τοῦ εἰς γῆν καταβάντος Κυρίου εἶναι μᾶλλον ἡ φυσικωτέρα λύσις τοῦ λόγου. Παρομοία εἶναι ἡ λύσις τοῦ λόγου καὶ εἰς τὴν ὄμιλίαν ἐν τῷ ἀντιστοίχῳ τελευταίῳ μέρει τῷ πρὸ τοῦ ἐπιλόγου¹. Ἐνταῦθα εὐρισκόμενοι ὀφείλομεν νὰ σημειώσωμεν μίαν μορφολογικὴν καὶ θεματικὴν ἀντιστοιχίαν, τὴν ὅποιαν παρατηροῦμεν μεταξὺ τοῦ προλόγου καὶ ἐπιλόγου τῆς ὄμιλίας. «Οπως ὁ πρόλογος ἀρχεται διὰ τινος ἐγκωμίου εἰς τὸν Χριστὸν καὶ λέγει διὰ παρομοίου εἰς τὴν ἑορτὴν τοῦ πά-

1. Βλ. ΜΕΛΙΤΟΝΟΣ, Περὶ πάσχα 100, 765 - 766, (εκδ. PERLER, SC 123, σ. 120):

... Ἐκεῖνος δὲ ἀνέστη ἐκ νεκρῶν καὶ ἀνέβη εἰς τὰ ὑψηλὰ τῶν οὐρανῶν.

σχα, οὗτω καὶ ἐνταῦθα, κατ' ἀντίστροφον δύμας φοράν, ὁ ἐπίλογος ἀρχεται δι' ἑγκωμίου (ὕμνου) εἰς τὴν ἔορτὴν τοῦ πάσχα καὶ κλείει διὰ τῆς εἰς τὸν Χριστὸν ἀπευθυνομένης προσευχῆς. Εἰς τὴν τοιαύτην ἀρχὴν καὶ ληξιν τῆς διμήλιας πρέπει νὰ ἰδωμεν τὴν πρόθεσιν τοῦ διμιλητοῦ νὰ δηλώσῃ διτὶ ὁ εἰσηγητὴς τοῦ καινοῦ πάσχα εἰναι ὁ καὶ τελειωτὴς αὐτοῦ.

'Ιδόντες τίνι τρόπῳ ὁ ἡμέτερος διμηλητὴς ἐκθέτει τὰ θέματα του καὶ ὅποια ταῦτα, ἐρχόμεθα νὰ ἔξετάσωμεν πῶς οὗτος λογικῶς καὶ ἐννοιολογικῶς συνάπτει τὸν λόγον μεταβαίνων ἀπὸ τῆς μιᾶς ἐνότητος εἰς τὴν ἄλλην, ἵνα καὶ διὰ τοῦ τρόπου τούτου σαφέστερον καταδειχθῇ ἡ διάταξις τῆς ὥλης. 'Αφοῦ ὁ διμηλητὴς ἔθεσε τὰ θέματα ἐκάστου μέρους, καθ' ὃν τρόπον ἀνωτέρω εἰδομεν, χωρεῖ ἐν συνεχείᾳ εἰς τὴν ἀνάπτυξιν αὐτῶν κατὰ τὴν σειρὰν ἐκφωνήσεώς των. 'Η μετάβασις ἐν προκειμένῳ εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο γίνεται διὰ τῆς παραγράφου 8 τῆς ὑποίας τὸ κείμενον ἔχει οὕτω·

«Ταῦτα ἡμῶν τῆς Ἱερᾶς ἔορτῆς τὰ ἐδέσματα,
.....
λόγῳ ἀναλαβόντες <εἴπωμεν> πρῶτον μέν,
τίς νόμος καὶ τίς νόμου οἰκονομία,
οὗτω γάρ γνωσόμεθα ἐκ παραβολῆς
τίς Λόγος καὶ τίς Λόγου ἐλευθερία».

'Ἐπι τοῦ παρατεθέντος κειμένου παρατηρητέα τὰ ἐξῆς α) διτὶ διὰ τοῦ πρώτου στίχου καὶ ἐνίων ἐκ τῶν παραλειφθέντων ἀναφέρεται εἰς τὸ σύνολον τῶν τεθέντων θεμάτων (5· 6· 7), τὰ ὅποια συλλήβδην χαρακτηρίζειν ὡς ἐδέσματα τῆς πνευματικῆς τραπέζης τῆς Ἱερᾶς ἔορτῆς τοῦ πάσχα· β) διτὶ διὰ τῆς διττῆς ἐρωτήσεως «τίς νόμος καὶ τίς νόμου οἰκονομία» εἰσάγει εἰς τὸ ἀμέσως ἀκολουθοῦν περιεχόμενον τῶν παραγράφων (9-15), τὸ ὅποιον προεξηγεῖται ἐν τῇ παραγράφῳ 5· γ) διτὶ διὰ τῆς τελευταίας διπλῆς καὶ πάλιν ἐρωτήσεως προσανακρούει τὸ περιεχόμενον τοῦ δευτέρου μέρους (44-61).

'Ἐνῷ λοιπὸν εἰς τὴν παράγραφον 5 τὰ ἐξ τιθέμενα ἐρωτήματα προσδιορίζουν ἀκριβῶς τὰ θέματα τοῦ ἐν λόγῳ τμήματος (9-15), ἡ διττὴ ἐνταῦθα ἐρώτησις «τίς νόμος καὶ τίς νόμου οἰκονομία» φαίνεται ὡς νὰ ἀνταποκρίνεται μόνον εἰς τὸ ἐκεῖ ἐρώτημα «τίς νόμος καὶ τίς νόμου χρεία» (5), ἡ ἀπάντησις εἰς τὸ ὅποιον γίνεται ἐν 9-10, χωρὶς νὰ καλύπτῃ ἐν ταύτῳ καὶ τὰ δσα ἐν συνεχείᾳ λέγονται περὶ τοῦ ἐν Αἰγύπτῳ πάσχα τῶν Ἐβραίων (10,2-15). Τὸ δρθότερον εἰναι νὰ δεχθῶμεν ἐνταῦθα διτὶ ἡ διπλὴ ἐρώτησις καλύπτει γενικῶς καὶ ἐν βραχεῖ ὀλόκληρον τὸ περιεχόμενον τοῦ πρώτου μέρους (9-42), τὸ ὅποιον ἀναφέρεται εἰς τὸ νομι-

κόν, τυπικὸν πάσχα. "Οτι τοῦτο εἰναι δρθὸν γίνεται φανερὸν ἐκ τῶν ἐξῆς· πρῶτον ἐκ τοῦ γεγονότος διτὶ διὰ τῆς τελευταίας διττῆς ἐρωτήσεως προαναγγέλλεται τὸ περιεχόμενον τοῦ δευτέρου μέρους καὶ δεύτερον ἐκ τοῦ διτὶ κατὰ τὴν ἐξαγγελίαν τῶν θεμάτων τοῦ τμήματος τούτου δηλώνει διτὶ «διὰ βραχέων» (5) θὰ διμηλήσῃ περὶ αὐτῶν, ἀλλὰ καὶ κατὰ τὴν μετάβασιν ἀπὸ τοῦ τμήματος τούτου εἰς τὸ ἀμέσως μετ' αὐτοῦ συνδεόμενον ἐννοιολογικῶς τμῆμα (17-42), σαφῶς ἐπικυρώνει ἀφ' ἐνὸς τὸν τρόπον καθ' ὃν διμηλήσειν, ἀναπτύσσων αὐτά, καὶ ἀφ' ἐτέρου τὸν αὐτόν, καθ' ὃν θὰ διμηλήσῃ, λέγων ταῦτα (Π, 16)."

«Τὸ μὲν δὴ κοσμικὸν καὶ καθόλου τοῦ πάσχα τοιόνδε ἐστί μυστήριον, ἄκουε δὲ καὶ ως δυνατόν ἐστιν ἡμῖν κατὰ μέρος θείαν τελετὴν διηγουμένοις ....»

'Ἐντεῦθεν εἰσέρχεται εἰς τὴν τυπολογικὴν ἐξήγησιν τῶν 26 θεμάτων, τὰ ὅποια ἔθεσεν ἐν τῇ παραγράφῳ 6. "Οτι δὲ τὸ τμῆμα τοῦτο συνδέεται ἀμεσώτατα μετὰ τοῦ προηγουμένου τμήματος (9-15) εἰς μίαν ἐννοιολογικὴν ἐνότητα μετ' αὐτοῦ, τοῦτο σαφῶς διατυπώνεται καὶ διὰ τῆς παραγράφου 43, διὰ τῆς ὑποίας ὁ διμηλητὴς, μεταβαίνων εἰς τὸ δεύτερον μέρος (44-61), ἀναφέρεται εἰς τὸ καθόλου περιεχόμενον τῶν ἡδη λεγθέντων, λέγων τὰ ἐξῆς·

«"Ἄκουε μὲν γάρ δὴ, ἄκουε μετὰ τοὺς τύπους
καὶ τὴν νομικὴν οἰκονομίαν,
τίς καὶ πόση ἡ μετὰ <τὸν νόμον> || Χριστοῦ ἐπιδημία ἐπὶ γῆς».

Οὗτω παρατηροῦμεν διτὶ αἱ παράγραφοι 8 καὶ 43, ἡ μὲν πρώτη κατὰ τὴν ἐξαγγελίαν τοῦ περιεχούμενου ἡ δὲ δευτέρα κατὰ τὸν λόγον τῆς ἀναφορᾶς εἰς τὸ πρὸ αὐτῆς περιεχόμενον, ὑπερκιροῦν τὰ δρια αὐτῶν, εἰς τρόπον ὥστε ἡ μεσολαβοῦσα παράγραφος 16 νὰ μὴ ἀποτελῇ τομὴν μέρους εἰς τὴν διμήλιαν, ἀλλὰ τομὴν τμήματος. "Ἐνεκα τούτου δικαιολογεῖται ἡ διάκρισις τῆς διμήλιας εἰς δύο κύρια μέρη κατὰ τὸ κύριον σῶμα αὐτῆς, ἐνῷ συμφώνως πρὸς τὸν ἀριθμὸν τῶν 3 παραγράφων, τόσον ἐκείνων διὰ τῶν ὑποίων ἐξαγγέλλονται τὰ ἐπὶ μέρους θέματα τῆς διμήλιας, ὅσον καὶ ἐκείνων τῶν «μεταβατικῶν» οὕτως εἰπεῖν, φαίνεται νὰ εἰναι μᾶλλον τριμερής.

Μετὰ τὰ ἀνωτέρω λεγθέντα σχετικῶς περὶ τὴν διαιρέσιν καὶ διάρθρωσιν τῆς ὥλης, πρέπει νὰ ἐπισημάνωμεν ἐνταῦθα τὰ βασικὰ στοιχεῖα ἐν τῇ δομῇ τῆς διμήλιας.

'Η θεώρησις τῆς ἔορτῆς τοῦ πάσχα καὶ τῆς κυρίας ὑποθέσεως ταῦτης γίνεται κατὰ τὴν δήλωσιν¹ τοῦ ἰδίου τοῦ συντάκτου τῆς διμήλιας

1. Βλ. 'Ομιλίαν Π, 5: «Παραθήσομεν δὲ πρῶτον αὐτὴν τὴν Γραφήν, ἵνα ἐκ παραβολῆς καὶ ἐκ παραθήσεως ἔκστατα βλέπωμεν τῶν θεωρημάτων».

έπι τῇ βάσει τοῦ κειμένου τῆς Γραφῆς, Ἐξόδ. κεφ. 12, 1-15· 43-49, τὸ ὅποιον παρατίθεται ἐν τῇ παραγράφῳ 5 καὶ τὸ ὅποιον κατὰ τὴν ἐκφώνησιν τῆς ὁμιλίας ἀνεγνώσθη κατὰ πᾶσαν πιθανότητα. Εὐθὺς ἀμέσως μετὰ τὴν παράθεσιν τοῦ γραφικοῦ κειμένου καὶ ἐν ἀρχῇ τῶν παραγράφων 6 καὶ 7 ὁ ὁμιλητὴς δίδει δύο στοιχεῖα τῆς δομῆς τῆς ὁμιλίας του ἡτοι πρῶτον τὴν ἀκριβωσιν¹ τῶν ἀνεγνωσμένων μυστηρίων τῶν Γραφῶν, γενομένην δι' ἐρεύνης αὐτοῦ (6) καὶ δεύτερον τὴν ἐπαγωγὴν² τῶν τῆς ἀληθείας μυστηρίων (7). Τὰ δύο ταῦτα στοιχεῖα ὅμοια μετὰ τῆς παραθέσεως ἡ ἀναγνώσεως τῆς Γραφῆς συνιστοῦν τὰ τρία βασικὰ στοιχεῖα τῆς δομῆς τῆς ὁμιλίας³. Οὕτω λοιπὸν ἔχομεν τὸ ἔξῆς σχῆμα, τὸ ὅποιον εἶναι τυπικῶς ὅμοιον πρὸς τὸ τοῦ Μελίτωνος.

α) Ἀνάγνωσις ἡ παράθεσις τῆς Γραφῆς Ἐξόδ. κεφ. 12, 1-15· 43-49 (5).

β) Ἀκριβωσις, ἡτοι ἐξήγησις τῶν ἀνεγνωσμένων μυστηρίων (9-42)

γ) ἐπαγωγὴ τῶν τῆς ἀληθείας μυστηρίων (43-61).

5. Η ΣΧΕΣΙΣ ΤΗΣ Π₁ ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΠΑΣΧΑΛΙΟΝ ΕΡΙΝ ΤΗΣ ΛΑΟΔΙΚΕΙΑΣ 164-166. ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΗ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΙΣ

Ο Cantalamessa⁴ προσδιορίζων τὴν σχέσιν τῆς Π₁ πρὸς τὴν πασχάλιον ἔριν τῆς Λαοδικείας (164-166) ἐβάσισεν αὐτὴν κυρίως ἐπὶ τοῦ κεντρικοῦ θέματος τῆς ὁμιλίας, τὸ ὅποιον ὡς εἰδομενον εἶναι τὸ ἴδιον πρὸς τὸ ἀντικείμενον τῆς ἑριδος ταύτης, ἐὰν δεχθῶμεν τὴν μαρτυρίαν τοῦ Ἀπολλιναρίου Ἱεραπόλεως⁵. Ἐπὶ πλέον ὁ Ἰταλὸς ἐρευνητής, ὡς ἐσημειώθη εἰς ἄλλο σημεῖον τῆς παρούσης μελέτης⁶, ὑπεστήριξεν ὅτι τὸ ζήτημα τῆς ἑριδος δὲν ἦτο τόσον χρονολογικὸν ὅσον λειτουργικόν. Ἐπ' αὐτοῦ παρετηρήσαμεν ὅτι τὰ ζητήματα ταῦτα συνεκφαίνονται λόγῳ τῆς στενῆς σχέσεως τοῦ ἑνὸς πρὸς τὸ ἄλλο καὶ ὅτι τὸ δόλον θέμα ἀνέκυψεν ἐξ ἐρμηνευτικῶν τάσεων τῶν Μικρασιατῶν θεολόγων, διαδόντων

1. Βλ. αὐτόθι 6: «Ἡ μὲν θείᾳ Γραφὴ μυστικῶς τὴν Ἱερὰν ἐστήν προεθέσπισεν, ἡμεῖς δὲ ἥδη καθ' ἔκαστον ἀκριβώσομεν τῶν ἀνεγνωσμένων . . .».

2. Βλ. αὐτόθι 7: «Μικρὰ δὲ περὶ τούτων διαλεχθέντες οὗτως ἐπαγάγωμεν τὰ τῆς ἀληθείας μυστήρια».

3. Βλ. R. CANTALAMESSA, μνημ. ἔργον, σ. 429 - 434.

4. Βλ. R. CANTALAMESSA, μνημ. ἔργον, σ. 67 ἐ.

5. Βλ. Τὸ ἀπόσπασμα αὐτοῦ ἐτοῦ Περὶ πάσχα ἔργου του, Πασχαλιον χρονικόν, PG 92, 80C - 81A (= ΟΤΤΟ, IX, σ. 486). ἡ O. PERLER, SC 123, σ. 244 - 247 μετὰ γαλλικῆς μεταφράσεως.

6. Βλ. ἀνωτ., σ. 83 ἐ.

τὴν διάφορον περὶ τοῦ πάσχα παράδοσιν τῶν συνοπτικῶν καὶ τοῦ Δ' Εὐαγγελίου. Ἐνταῦθα θέλομεν νὰ ἐπισημάνωμεν ἀκριβῶς τὴν ἐρμηνευτικὴν αὐτὴν πλευρὰν τοῦ πράγματος, ὡς διαφαίνεται ἐν τῇ ὁμιλίᾳ ταύτῃ, ἐρειδόμενοι κυρίως ἐπὶ φιλολογικῶν κριτηρίων.

Δυνάμεθα νὰ πλησιάσωμεν τὸ θέμα ἐκκινοῦντες ἀπὸ τοῦ χωρίου, τὸ ὅποιον ὁ Εὐσέβιος φέρει ὡς προμετωπίδα τοῦ ἔργου τοῦ Μελίτωνος καὶ μάλιστα ἀπὸ τῆς φράσεως «ἐγένετο ζήτησις πολλὴ ἐν Λαοδικείᾳ περὶ τοῦ πάσχα»¹. Πῶς νοητέος ὁ δρός «ζήτησις πολλὴ»; Θὰ ἐκλάβωμεν αὐτὸν ὡς συζήτησιν περὶ τοῦ πάσχα, γενομένην ὑπὸ σώματος ἐπισκόπων τοῦ κλίματος τῆς Μ. Ἀσίας, συνελθόντων πρὸς τοῦτο ἐν τῇ Λαοδικείᾳ, ἡ ὡς ἐρμηνευτικὴν ἀναζήτησιν περὶ τῆς τοῦ πάσχα ἀληθείας, ἀναληφθεῖσαν ἐκ μέρους τῶν ἐπισκόπων διὰ συγγραφῶν; Νομίζομεν ὅτι ἡ δευτέρα ἀποψίς εἶναι δρυθότερα τῆς πρώτης διὰ δύο λόγους: α) ἡ λέξις «ζήτησις», καθ' ἐαυτὴν ἐξεταζομένη, σημαίνει εἰς τὴν κλασσικὴν αὐτῆς σημασίαν ἀναζήτησιν, ἡτοι ἐρευναν περὶ τι², καὶ β) ιστορικῶς φαίνεται παράδοξον ὅτι ἐγένετο σύνοδος ἐν τῇ Λαοδικείᾳ, ἡ ὅποια παρέμεινεν ἀμάρτυρος ἐν τῇ παραδόσει.

Ἡ «ζήτησις» αὐτὴ λοιπὸν ἦτο θεολογικὴ ἐρμηνεία περὶ τοῦ πάσχα γενομένη ἐπὶ τῇ βάσει τῶν Γραφῶν, ἡ ὅποια ἀφέωρα κυρίως εἰς τὸν καθορισμὸν τοῦ περιεχομένου καὶ τοῦ νοήματος τοῦ πάσχα τῶν χριστιανῶν τῆς Μ. Ἀσίας κατὰ τὴν 14ην τοῦ Νισάν τελούμενου. Δὲν πρέπει νὰ διαφεύγῃ τὴν προσοχὴν ἡμῶν, ὅτι ἐνταῦθα πρόκειται περὶ ἑριδος ἀναφυείσης ἐντὸς τῶν κόλπων τῶν τεσσαρεσκαιδεκατετῶν. Συνεπῶς δι' αὐτούς δὲν ἐτίθετο τὸ ζήτημα ἐὰν πρέπη ἡ ὅχι νὰ ἐορτάζουν τὸ πάσχα κατὰ τὴν 14ην τοῦ Νισάν, ἀλλὰ τὸ τί θὰ ἐορτάζουν κατ' αὐτήν, τὸ πασχάλιον δεῖπνον ἡ τὸ πάθος τοῦ Χριστοῦ;

Ἡ ὁμιλία Π₁ παρέχει τὰ ἐχέγγυα μιᾶς τοιαύτης ἐρμηνευτικῆς προσπαθείας ἐκ μέρους τοῦ συντάκτου αὐτῆς. Ὑπὸ τὴν σχετικὴν δρολογίαν τῆς ὁμιλίας εἶναι δυνατὸν νὰ δικαιούμενον τὸν δρόν «ζήτησις». Πράγματι ἡ Π₁ ἐξ ἐπόψεως ἐρμηνευτικῆς θεωρουμένη οὐδὲν ἀποτελεῖ εἰ μὴ ὑπόμνημα, κατὰ τὸ πρῶτον μέρος αὐτῆς, εἰς τὸ θεμελιώδες διὰ τὸ θέμα τοῦ πάσχα χωρίον τῆς Ἐξόδ. κεφ. 12, τὸ ὅποιον πλαισιοῦται καὶ ὑπὸ ἄλλων χωρίων τῆς Παλαιᾶς καὶ τῆς Καινῆς Διαθήκης. Περὶ τούτου δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ προσκομισθοῦν ἐδῶ παραδείγματα, ἀλλ' ἀρκεῖ ἀπλῆ τις ἀνάγνωσις αὐτῆς διὰ νὰ γίνη ἀποδεκτόν. Ἐκτὸς δομῶς τῆς πλευρᾶς ταύτης, ἡ ὅποια εἶναι ἀφ' ἐαυτῆς φανερὰ ὑπάρχουν ἐν

1. Βλ. ΕΥΣΕΒΙΟΥ, 'Ἐκκλ. Ἰστορίαν Δ', 26, 3.

2. Βλ. LIDDELL - SCOTT, Λεξικόν 2, Ε - Κ, σ. 422.

τῇ διαιλίᾳ ὠρισμέναι ἐκφράσεις παρέχουσαι πράγματι σαφῆ ίδεαν δι τοῦ ἀδῶ πρόκειται περὶ ἑρμηνευτικῆς ἀναζητήσεως τῆς ἀληθείας περὶ τοῦ πῶς ἔχει τὸ πάσχα κατὰ τὰς Γραφάς. 'Ἐκφράσεις, φέρ' εἰπεῖν, ως αἱ τῶν ἐπομένων χωρίων· «παραθήσομεν τὴν Γραφήν, ἵνα ἐκ παραβολῆς καὶ ἐκ παραθέσεως ἔκαστα βλέπωμεν τῶν θεωρημάτων» (Π1 5), ἡ «ἡ μὲν θεία Γραφὴ οὕτω μυστικῶς τὴν ἱερὰν ἔօρτὴν προεθέσπισεν, ἡμεῖς δὲ ηδη καθ' ἔκαστον ἀκριβώσομεν τῶν ἀνεγνωσμένων... ἐρευνῶντες τῶν Γραφῶν τὰ κεκρυμμένα μυστήρια, καὶ τὴν μὲν ἀλήθειαν τῶν γεγραμμένων οὐκ ἀναιροῦντες, τὴν δὲ ἀκριβειαν τῶν μυστηρίων διὰ τῶν τύπων θεωροῦντες» (Π16), ἡ καὶ «μικρὰ περὶ τούτων διαιλεχθέντες οὕτως ἐπαγάγωμεν τὰ τῆς ἀληθείας μυστήρια» (Π17), ἀποσαφηνίζουν πλήρως τὴν φράσιν «ζήτησις πολλή», τὴν ὅποιαν δὲ Εὔσέβιος συνέδεσε πρὸς τὸ περὶ πάσχα ἔργον τοῦ Μελίτωνος. 'Ιδιαὶ οἱ δροὶ «έρευναν τὰ μυστήρια τῶν Γραφῶν», «ἀκριβωσις¹ τῶν ἀνεγνωσμένων», «οὐκ ἀναιρεῖν τὴν ἀλήθειαν τῶν γεγραμμένων» δχι μόνον δικαιώνουν τὸν δρὸν «ζήτησις», ἀλλὰ καὶ φέρουν ἐγγύτερον ἡμᾶς πρὸς τὸ πνεῦμα τοῦ ἀποσπάσματος ἐκ τοῦ Περὶ πάσχα τοῦ Ἀπολλιναρίου. Συμφώνως πρὸς τοῦτο ἡ ἀντίπαλος αὐτοῦ παράταξις ἐστήριζε τὰς ἀπόψεις αὐτῆς περὶ τοῦ πάσχα εἰς τὸ Εὐαγγέλιον τοῦ Ματθαίου, ἀλλὰ κατὰ τὰ λεγόμενα τοῦ Ἀπολλιναρίου, μὴ κατανοοῦσα δρθῶς τὰ πράγματα, ἔφερεν εἰς διάστασιν τὰ Εὐαγγέλια. 'Ἐπὶ τοῦ προκειμένου ἡ φράσις τῆς Π1 «καὶ τὴν μὲν ἀλήθειαν τῶν γεγραμμένων οὐκ ἀναιροῦντες» δύναται νὰ ἀπηχῆ ἀκριβῶς μίαν τοιαύτην ἑρμηνευτικὴν ἀνατροπὴν τῶν Γραφῶν, ὡς αὕτη, τὴν ὅποιαν καταλογίζει εἰς τοὺς ἀντιπάλους του δὲ Ἀπολλινάριος.

'Ισως δὲν θὰ ἐπρεπε νὰ τελειώσωμεν τὴν συνάφειαν ταύτην χωρὶς νὰ ἀναφερθῶμεν δι' ὀλίγων καὶ εἰς τὴν ἐπιχειρηματολογίαν τοῦ συγγραφέως τῆς Π1 ύπερ τῆς 14ης τοῦ Νισάν δι' ἡμέρας ἔορτασμοῦ τοῦ πάσχα². Ταύτην δύναται τις νὰ ἰδῃ εἰς τὰ ἐν ταῖς παραγράφοις 16-24 τῆς

1. 'Αντὶ τοῦ «ἀκριβωσις» τὸ κείμενον ἔχει «ἀκριβώσομεν» καὶ μετ' ὄλιγον τὸ οὐσιαστικὸν «ἀκριβεύνων», τὸ δόποιον σπανίζον εἰς τὴν χριστιανικὴν γραμματείαν τοῦ β' αἰώνος, εὑρηται δις εἰσέτι, ἡτο ἀπαξ εἰς τὶ ἀπόσπασμα τῶν Ἐκλογῶν τοῦ Μελίτωνος, ὡς ἐν τῇ φράσει: «...ἔτι δὲ καὶ μαθεῖν τὴν τῶν παλαιῶν βιβλίων ἐβουλήθης ἀκριβειαν πόσα τὸν ἀριθμὸν καὶ ὅποια τὴν τάξιν εἰεν...» (βλ. ΕΥΣΕΒΙΟΥ, 'Ἐκκλ. Ἰστορία, Δ', 26, 12 - 14 = O. PERLER, ἀπόσπασμα III, SC 123, σ. 222 - 224) καὶ ἀπαξ εἰς τὸ ὑπ' ἀριθμ. XII ἀπόσπασμα (PERLER), «ἀλλὰ καὶ τὸ 'κριός' τοῦτο ἀκριβοῦν».

2. Τὴν ἐκ τῶν κύκλων τῶν τεσσαρεσκαιδεκατετῶν προέλευσιν τῆς διαιλίᾳς Π1, ως καὶ τῆς Π2, ἀφνεῖται ὁ NIELS HYLDHAL, «Zum Titel Περὶ πάσχα bei Meliton», ἐν *Studia Theologica* 19 (1965) 55 - 67, ἰδικ σ. 63.

διαιλίας διαιλαμβανόμενα, ἔνθα ὁ λόγος περὶ τῆς τελετῆς τῆς σφαγῆς τοῦ πασχαλίου ἀμνοῦ. 'Ο διαιλητής, συμφώνως πρὸς τὴν τυπολογικὴν ἑρμηνείαν αὐτοῦ, φέρει εἰς ἀπόλυτον ἀντιστοιχίαν τὰ πασχάλια γεγονότα τῆς Κ. Διαθήκης πρὸς τὰ τῆς Π. Διαθήκης. Οὕτως δὲ θάνατος τοῦ Κυρίου, κατ' αὐτόν, συνέβη τὸ ἐσπέρας τῆς 14ης τοῦ Νισάν, ἥτοι καθ' ἣν ὥραν ἐσφάζετο ὁ ἀμνὸς τοῦ τυπικοῦ πάσχα. Συνεπῶς ἡ τυπολογικὴ αὐτὴ ἀντιστοιχία συνιστᾷ τὸ ἐπιχειρηματολογικόν τοῦ διὰ τὸν ἔορτασμὸν τοῦ πάσχα κατὰ τὴν 14ην τοῦ Νισάν. Παρὰ ταῦτα, δέον νὰ σημειωθῇ δι τὸ ἡμέτερος διαιλητής φαίνεται μετριοπαθής ως πρὸς τὸ θέμα τοῦτο¹.

1. Βλ. Π1 16 (P. NAUTIN, SC 27, 145): «τὸ μὲν γάρ ἀληθὲς δπως ἔχει περὶ τούτων, Θεός καὶ ὁ τὸ ἱερὸν πάσχα ἐν ἐκατῷ καὶ δι' ἐκατοῦ κοσμήσας οἰδεν Λόγος, ὑμῖν δὲ ὡς ἀνθρώποις συγγνώμην διδόσθω, ἐάν, ἀγαπητοί, δυντας παρασφαλλώμεθα».

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Δ'

ΣΥΓΓΕΝΕΙΑ ΤΩΝ ΟΜΙΔΙΩΝ Π₁ ΚΑΙ Π₂

Αἱ μεταξὺ τῶν δύο ὁμιλιῶν σχέσεις γενικῶς ἔχουν καθορισθῆ ὑπὸ τῶν μελετησάντων αὐτὰς πρῶτον ὡς σχέσεις ἔξαρτήσεως τῆς πρώτης ἀπὸ τῆς δευτέρας καὶ δεύτερον ὡς σχέσεις συγγενείας μετά τινων διαφορῶν. Φυσικῷ τῷ λόγῳ αἱ σχέσεις αὐταὶ ἀναφέρονται τόσον εἰς τὸ περιεχόμενον δσον καὶ εἰς τὴν φύλοιογικήν τῶν κειμένων μορφήν.

Τὴν πρώτην θεωρίαν ἥτοι τὴν τῆς ἔξαρτήσεως διετύπωσε πρῶτος ὁ C. Bonner¹, μετ' αὐτὸν δὲ καὶ τινες ἄλλοι, ὑπὸ τὴν προοπτικὴν βεβαίως τῆς χρονικῆς ἀποστάσεως τῆς μᾶς ἀπὸ τῆς ἄλλης, ἐνῷ τὴν δευτέραν ὁ R. Cantalamessa², ἀσφαλῶς ὑπὸ τὰς ὅλως εἰδικὰς χρονικὰς καὶ λοιπὰς ἴστορικὰς συνθήκας, ὑπὸ τὰς ὅποιας ὁ Ἰδιος εἶδε τὴν ὁμιλίαν Π₁. Κατ' οὓσιαν αἱ δύο ἀπόψεις δὲν ἀφίστανται ἀλλήλων, καθ' δσον ἡ ἔννοια τῆς ἔξαρτήσεως ἐμπεριέχει τὴν ἔννοιαν τῆς συγγενείας, ὡς καὶ τὰνάπαλιν ἡ τῆς συγγενείας εἰναι δυνατὸν νὰ προϋποθέτῃ τὴν ἔννοιαν τῆς ἔξαρτήσεως. Ἡ ἐνδιαφέρουσα ἡμᾶς ἐν προκειμένῳ θεωρίᾳ εἰναι ἡ τοῦ Cantalamessa, διότι αὕτη κεῖται ἐγγύτερον πρὸς τὰς ἴστορικὰς προϋποθέσεις τῶν κειμένων, τὰ ὅποια ἔξετάζομεν ἐνταῦθα.

Οὗτος ἀπορρίπτων πᾶσαν ἔννοιαν ἀμέσου ἡ ἐμμέσου ἔξαρτήσεως³ τῆς Π₁ ἀπὸ τῆς Π₂ δέχεται ὅτι καὶ ἡ μία καὶ ἡ ἄλλη εἰναι βεβαίως πασχάλιοι ὁμιλίαι καὶ ὅτι ἀμφότεραι ἀντανακλοῦν τὸ Ἰδιον λατρευτικὸν καὶ θεολογικὸν περιβάλλον, ἀλλὰ μετὰ ἰδιαζουσῶν «κτυπητῶν» διαφορῶν ἐκάστη⁴. Ἡ συγγένεια, τὴν ὅποιαν παρουσιάζουν ὡς πρὸς τὰ σημεῖα ταῦτα, ἔξηγεται ἐπὶ τῇ βάσει κοινοῦ λειτουργικοῦ καὶ κατηχητικοῦ ὑλικοῦ τοῦ διακεχυμένου εἰς τὸ περιβάλλον αὐτῶν, αἱ δὲ διαφοραὶ τῶν ὀφείλονται εἰς τὴν προσωπικότητα⁵ καὶ τὴν παιδείαν τοῦ συγγραφέως ἐκατέρας τῶν ὁμιλιῶν, ὡς ἐπίσης καὶ εἰς τὴν διάφορον τοπικὴν παρά-

δοσιν, τὴν ὅποιαν ἔκαστος ἐκπροσωπεῖ⁶. Πρὸς τούτοις γενικώτερον ὑποστηρίζει ὅτι τὸ λειτουργικὸν καὶ κατηχητικὸν ὑπόβαθρον ἐνυπάρχει εἰς ὅλην τὴν πασχάλιον γραμματείαν τοῦ β' ἡμίσεος τοῦ β' αἰῶνος. Οὖτω, φέρε⁷ εἰπεῖν, ὁ Μελίτων Σάρδεων εἰς τὴν Περὶ πάσχα ὁμιλίαν του καὶ ὁ Ἀπολλινάριος Ἱεραπόλεως εἰς τὸν ὅμωνυμον λόγον αὐτοῦ, τοῦ ὅποιου μόνον μικρὸν ἀπόσπασμα σώζεται σήμερον, προϋποθέτουν κοινὴν πασχάλιον κατήχησιν καὶ λειτουργικὴν παράδοσιν⁸.

Ἐνῷ λοιπὸν ὁ Cantalamessa, διὰ νὰ ἔξηγήσῃ τὰς ὁμοιότητας τῶν ὁμιλιῶν, δέχεται τὴν ὑπαρξίαν κοινοῦ λειτουργικοῦ καὶ κατηχητικοῦ ὑλικοῦ, διὰ νὰ δικαιολογήσῃ τὰς διαφορὰς αὐτῶν ἀρνεῖται τὴν ὑπαρξίαν κοινῆς φιλολογικῆς πηγῆς εἰς αὐτάς, τὴν ὅποιαν ἐντοπίζει μόνον εἰς τὰ πρόσωπα τῶν συγγραφέων. Κατ' ἀρχὴν δυσκολεύεται τις πράγματι νὰ κατανοήσῃ τὴν διάκρισιν, τὴν ὅποιαν ποιεῖται ὁ Ἰταλὸς ἐρευνητής, ὃσον ἀφορᾷ εἰς τὰς πηγὰς, διακρίνων ταύτας εἰς καθαρῶς ἀφ' ἐνὸς φιλολογικὰς καὶ ἀφ' ἔτερου λειτουργικὰς καὶ κατηχητικάς. Βεβαίως μία τοιαύτη διάκρισις εἰδολογικῆς φύσεως εἰναι δυνατὴ λόγω τοῦ ὅλως εἰδικοῦ περιεχομένου τῶν λειτουργικῶν καὶ κατηχητικῶν πηγῶν, ἀλλὰ διερωτᾶται τις, διατὶ αὐται νὰ μὴ εἰναι ἐν ταύτῃ καὶ φιλολογικαὶ πηγαὶ, ὡς ἔχουσαι γλωσσικόν τι ἔνδυμα, ἔστω ἰδιάζον καὶ ἀρμόζον εἰς αὐτὰς καὶ μόνον; Ἐξ ἄλλου, ἐὰν ἡ φιλολογικὴ πηγὴ τῶν ὁμιλιῶν Π₁ καὶ Π₂ περιορίζεται εἰς τὸ διάφορον τῶν προσώπων ἥτοι τῶν συντακτῶν αὐτῶν, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ὅποιων δικαιολογοῦνται αἱ διαφοραὶ, τότε τοιαῦται διαφοραὶ, ὡς εἰναι αὐταὶ, τὰς ὅποιας σημειώνει ὁ Cantalamessa⁹, εἰναι δυνατὸν νὰ ὑπάρξουν καὶ ὅταν ἀκόμη τὸ πρόσωπον τοῦ συντάκτου εἰναι ἐν καὶ τὸ αὐτό. Κατωτέρω, εἰς ἄλλας παραγράφους τοῦ παρόντος κεφαλαίου, θὰ ἔχωμεν τὴν εὐκαιρίαν νὰ ἐκθέσωμεν καὶ συζητήσωμεν τὰς διαφορὰς αὐτάς, αἱ ὅποιαι κατὰ κύριον λόγον εἰναι θεολογικαὶ καὶ δχι τόσον φιλολογικαὶ. Ἐνταῦθα ὀφείλομεν νὰ σημειώσωμεν τὴν ἀποψίν, ἡν ὁ Gribomont⁴ διατυπώνει ἐπὶ εὐκαιρίᾳ τῆς κριτικῆς αὐτοῦ ἐπὶ τῆς μελέτης τοῦ Cantalamessa. Κατ' αὐτὸν ἡ ὁμιλία Π₁ εἰναι μεταγενεστέρα τῆς τοῦ Μελίτωνος καὶ προέρχεται ἀπό τινος ἄλλης ἐπαρχίας, αἱ δὲ ὁμοιότητες αὐτῶν ὀφείλονται εἰς γραπτὴν μᾶλλον παράδοσιν καὶ δχι εἰς τὸ κοινὸν περιβάλλον, ὡς ὑποστηρίζει ὁ Ἰταλὸς πατρολόγος. Δέ-

1. Bl. C. BONNER, «The Homily on the Passion by Melito Bishop of Sardis», in *Studies and Documents* 12, London 1940, σ. 57 - 60.

2. Bl. R. CANTALAMESSA, *L'omelia «In S. Pascha» dello Pseudo - Ippolito di Roma*, Milano 1967, σ. 45 - 65.

3. Bl. R. CANTALAMESSA, μνημ. ἔργον, σ. 53.

4. Bl. R. CANTALAMESSA, μνημ. ἔργον, σ. 53 - 65, lösigt Bl. σ. 65.

4. Bl. αὐτόθι, σ. 65.

2. Bl. αὐτόθι, σ. 64 - 65.

3. Bl. R. CANTALAMESSA, μνημ. ἔργον, σ. 53 - 59.

4. Bl. J. GRIBOMONT, «Recensione a Raniero Cantalamessa, OFM CAP, L'omelia «In S. Pascha» dello Pseudo - Ippolito di Roma». (Estratto da *Rivista di Storia e Letteratura Religiosa*, 1969, anno V - N° 1, σ. 159 - 160).

γεται δηλαδή ότι ο συντάκτης τῆς Π₁ είχεν ἐνώπιον του τὴν ὁμιλίαν του Μελίτωνος, τῆς ὁποίας και ἐπωφελήθη. Καὶ οὕτω τοιαῦτα ὑποστηρίζων, ἐπαναφέρει τὸ ζήτημα τῶν σχέσεων τῆς Π₁ πρὸς τὴν Π₂ εἰς τὴν θεωρίαν τῆς ἔξαρτήσεως τῆς πρώτης ἀπὸ τῆς δευτέρας. Ἡμεῖς ἐν προκειμένῳ θὰ θεωρήσωμεν τὰς σχέσεις τῶν ὁμιλιῶν ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ἐκ τῶν πραγμάτων ὑπαγορευομένης ἀρχῆς, καθ' ἣν αὗται ἐνδεχομένως συνιστοῦν τὸ διμερὲς Περὶ πάσχα ἔργον του Μελίτωνος. Κατὰ πόσον ἡ ὑπόθεσις αὕτη θὰ καταστῇ ἐπαληθεύσιμος θέλει καταδειχθῆ διὰ τῆς περαιτέρω συγκριτικῆς ἔξετάσεως τῶν ὁμιλιῶν.

1. ΤΟ ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΟΝ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ ΤΗΣ Π₁ ΚΑΙ Π₂

Αἱ ὁμιλίαι Π₁ καὶ Π₂ φέρουν κοινὴν φιλολογικὴν ἐπίδρασιν ἐκ τοῦ ἀσιανισμοῦ τῆς β' σοφιστικῆς¹, ἡ ὁποία ἀκμάζει κατὰ τὴν ἐν λόγῳ περίοδον ἐν Μ. Ἀσίᾳ. Τὸ θέμα τῶν φιλολογικῶν σχέσεων τῶν ὁμιλιῶν πρὸς τὸ σύγχρονον φιλολογικὸν περιβάλλον αὐτῶν ἥτοι τὸν ἀσιανισμὸν τῆς β' σοφιστικῆς ἔχει μελετηθῆ ἀντιστοίχως ὑπὸ τοῦ Cantalamessa καὶ τοῦ Wifstrand.

Πρῶτος ὁ Wifstrand² ἀπέδειξε τὴν ἐπὶ τῆς ὁμιλίας του Μελίτωνος φιλολογικὴν ἐπίδρασιν τῶν ἔργων Μαξίμου τοῦ Τυρίου (β' αἰών) καὶ Δίωνος τοῦ Χρυσοστόμου (β' αἰών), ἐκπροσώπων τῆς β' σοφιστικῆς, παρουσιάσας ἀρκετὰ φιλολογικὰ παράλληλα ἐξ αὐτῶν καὶ ἐκ τῆς Π₂. Μετ' αὐτὸν ὁ Cantalamessa³, παραθέτων καὶ αὐτὸς ὅμοιως ὡς καὶ ὁ πρῶτος φιλολογικὰ παράλληλα τῶν συγχρινομένων ἔργων, κατέδειξεν ὡσαύτως τὴν ἐκ τῶν αὐτῶν συγγραφέων ἐπίδρασιν ἐπὶ τῆς Π₁ καὶ Π₂. Ἐὰν ἐνταῦθα ἐπανεργώμεθα εἰς τὸ ἵδιον θέμα, τοῦτο δὲν διείλεται εἰς τὸ διτί δὲν ἔχει ἔξαντληθῆ ὑπὸ τῶν ἀναφερομένων ἐρευνητῶν, ἀλλ' εἰς τὸ διτί ἐπιθυμοῦμεν νὰ ὑπογραμίσωμεν, πρὸς τοῖς ἄλλοις καὶ ἐν τούτῳ, τὴν γενικωτέραν φιλολογικὴν συγγένειαν τῶν ὁμιλιῶν. Τὸ γεγονός διτί ἀμφότεραι αἱ ὁμιλίαι φέρουν τὴν ἐπίδρασιν τοῦ ἀσιανισμοῦ τῆς

1. Περὶ τῆς β' Σοφιστικῆς βλ. A. LESKY, *'Ιστορία τῆς ἀρχαίας Ἑλληνικῆς λογοτεχνίας* (Μετάφρ. Α. ΤΣΟΠΑΝΑΚΗ), Θεσσαλονίκη 1964, σ. 1121 - 1142. NORDEN, *Die Antike Kunstsprosa*, Berlin 1923, τόμ. Αος, σ. 351 - 354. Περὶ δὲ τῶν σχίσεων ἀσιανισμοῦ καὶ παλαιᾶς Σοφιστικῆς βλ. ἐπίσης αὐτόθι, σ. 367 ἕ. καὶ R. CANTALAMESSA, μνημ. ἔργον, σ. 335 - 367, καὶ PAULYS - WISSOVA, *Realencyclopädie der Classischen Altertums Wissenschaft, suppl. VIII*, σ. 719 - 782.

2. BL. A. WIFSTRAND, «The Homely of Meliton», ἐν *VC* 2 (1948) 201 - 223.

3. BL. R. CANTALAMESSA, μνημ. ἔργον, σ. 335 - 367.

β' σοφιστικῆς δὲν ἐνέχει βαρύνουσαν σημασίαν, δσον ἀφορᾶ εἰς τὸ πρόβλημα τῆς πατρότητος αὐτῶν, ἀλλ' ὅπωσδήποτε εἶναι χρήσιμον νὰ ἐπισημανθῇ καὶ αὐτὸ διὰ τὴν διληνού πράγματος εἰκόνα. Εἰς τὸ ἵδιον φιλολογικὸν περιβάλλον τῶν ὁμιλιῶν Π₁ καὶ Π₂ δυνάμεθα νὰ ἐντάξωμεν ἀποσπάσματά τινα ἐκ τῶν ἄλλων ἔργων του Μελίτωνος, τὸ ἐκ τοῦ Περὶ πάσχα ἀπόσπασμα τοῦ Ἀπολλιναρίου Ἱεραπόλεως, τὴν Πρὸς Διόγηντον ἐπιστολήν, τεμάχιά τινα ἐκ τοῦ Πρὸς Αὐτόλυκον ἔργου τοῦ Θεοφίλου Ἀντιοχείας¹ καὶ τὰς Ἐπιστολὰς τοῦ Ἰγνατίου². Πάντα ταῦτα δύναται νὰ λεχθῇ ἀνευ δισταγμοῦ διτὶ ἀποτελοῦν τὰ πλέον ἀντιπροσωπευτικὰ κείμενα τῆς χριστιανικῆς γραμματείας τοῦ β'³ αἰώνος εἰς τὰ δοποῖα δύναται τις νὰ ἔδῃ ἐντονον τὴν σφραγίδα τοῦ ἀσιανοῦ ὄφους, δσον εἰς οὐδὲν ἄλλο ἐκκλησιαστικὸν ἔργον τῆς αὐτῆς ἐποχῆς.

Καλὸν θὰ εἶναι νὰ εἴπωμεν διλγά χάριν τοῦ ἀναγνώστου περὶ τοῦ τι εἶναι τὸ ἀσιανὸν ὄφος ἢ δὲ ἀσιανισμός.

Ο ἀσιανισμὸς ὡς φιλολογικὴ τάσις ἐνεφανίσθη εἰς τὰς ἀρχὰς τῶν ἐλληνιστικῶν χρόνων καὶ μάλιστα ὡς ἀντίδρασις κατὰ τῆς συμμετρίας καὶ ἀρμονίας τοῦ ἀττικοῦ λόγου. Εἰσηγητὴς αὐτοῦ θεωρεῖται ὁ ἐκ Μαγνησίας τῆς M. Ἀσίας Ἡγησίας⁴. Ως ἀντίδρασις πάλιν κατὰ τοῦ ἀσιανοῦ ὄφους ἀναπτύσσεται τὸν β'⁵ αἰώνα ἢ β'⁶ σοφιστική⁷, ἡ ὁποία θέλει νὰ ἐμφανισθῇ ὡς ἀπόγονος τῆς σοφιστικῆς τῶν κλασσικῶν χρόνων, ἀλλ' εἶναι φανερὸν διτὶ διακρίνεται ἀπ' ἐκείνης εἰς πολλὰ σημεῖα, καίτοι δὲν παρατηρεῖται εἰσβολὴ νέων πραγμάτων ἐντὸς αὐτῆς. Αὕτη ἀπὸ τοῦ Γοργίου μέχρι καὶ τῆς αὐτοκρατορικῆς ἐποχῆς ἔχει νὰ παρουσιάσῃ ἔξελιξίν τινα, ἡ ὁποία ἐπορεύθη διὰ μέσου πολλῶν σταδίων δράσεως καὶ ἀντιδράσεως μέσω τοῦ Ἰσοκράτους, τοῦ περιπάτου καὶ τῆς ἐλληνιστικῆς γραμματείας⁸. Κύριον χαρακτηριστικὸν τῆς β'⁹ σοφιστικῆς εἶναι δὲ τηικισμὸς εἰς τὴν γλῶσσαν, ἀλλ' ὅχι μόνον αὐτός. Εἶναι δρθότερον νὰ δεχθῶμεν διτὶ ἐν αὐτῇ εὑρίσκομεν τὴν διασταύρωσιν διαφόρων φιλολογικῶν τάσεων παρὰ τὴν σύγχυσιν, τὴν διποίαν προκαλεῖ ἡ τοιαύτη θεώρησις. Κατὰ τὸν Norden¹⁰, ἐν τῇ β'¹¹ σοφιστικῇ παρατηρεῖται ἀσίγαστος ἀνταγωνισμὸς μεταξὺ τοῦ κλασσικοῦ ἀττικισμοῦ καὶ τῆς ἀσιανῆς κληρονομίας, ὁ διποίος ἥρχισεν ἀπὸ τῆς προσφάτου ἀρχαιότητος καὶ ἐσυνεχίσθη

1. BL. H. RIESENFIELD, «Reflection on the Style and the Theology of St. Ignatius of Antioch», ἐν *StPatr* 4 (1961) 312 - 322, ἴδια σ. 316.

2. BL. H. RIESENFIELD, αὐτόθι.

3. BL. A. LESKY, αὐτόθι σ. 956.

4. BL. αὐτόθι 1125.

5. BL. A. LESKY, αὐτόθι, σ. 956 καὶ 1123.

6. BL. NORDEN, μνημ. ἔργον, σ. 353 - 354· πρβλ. LESKY, αὐτόθι, σ. 1127.

μετά ταῦτα. Ἐν τῇ θεωρίᾳ καὶ τῇ πράξει τοῦ ρητορικοῦ ὑφους τοῦτο ἀφορᾷ κατὰ κύριον λόγον εἰς τὴν σύνταξιν τῶν λέξεων, ἐνῷ διὰ τὴν ἐπιλογὴν αὐτῶν ὁ ἀττικισμὸς ἡδύνατο νὰ ἔξασφαλίσῃ δι' ἔχυτὸν εὔρὺν χῶρον. "Αλλωστε εἰς κάθε περίπτωσιν, ὡς ἔδειξεν ὁ αὐτὸς Norden¹, ἀπαιτεῖται ίδιαιτέρα ἀνάλυσις τῶν πνευματικῶν ρευμάτων, τὰ ὅποια οὖτως η ἄλλως ἐπενεργοῦν ἐφ' ἐνὸς ἐκάστου τῶν συγγραφέων. Τοῦτο, βεβαίως, ἐὰν Ισχύη γενικῶς, πολλῷ μᾶλλον δέον νὰ ληφθῇ ὑπ' ὅψιν, δταν ἔξετάζωμεν κείμενα χριστιανῶν συγγραφέων, ἐν οἷς συντρέχουν πολλοὶ καὶ ποικίλοι παράγοντες, ὡς φέρ' εἰπεῖν, η καταγωγὴ καὶ η γραφομένη γλῶσσα, αἱ γρηγοριουμέναι πηγαί, καὶ αὐτὴ η ἰδεολογικὴ τοποθέτησις καὶ αἱ ὅλως εἰδικαὶ συντάξεως τῶν ἔργων.

Ἐνῷ λοιπὸν η συμμετρία καὶ τὸ εὐσύνοπτον ἐν τῇ ἐκφράσει εἶναι τὰ κύρια γνωρίσματα τοῦ ἀττικοῦ λόγου, τοῦ ἀσιανοῦ ὑφους γνωρίσματα εἶναι η ἀπότομος ἐναλλαγὴ συντόμων κώλων καὶ η συσσώρευσις πλήθους ἐννοιολογικῶν καὶ ἡχητικῶν διεγερτικῶν, διὰ τῶν ὅποιων ἐπιδιώκεται η ἐνσυνείδητος διατάραξις τῆς γλωσσικῆς μορφῆς τοῦ κλασσικοῦ ὑφους². Ἐν ἄλλαις λέξεσιν τὸ ἀσιανὸν ὑφος τείνει νὰ ἐπιτύχῃ τὴν συμμετρίαν ἐν τῇ ὑπερβολῇ. Φυσικῷ τῷ λόγῳ ἐπὶ τῆς γραμμῆς ταύτης συνεκφαίνονται οἱ ἀντιθετικοὶ παραλληλισμοί, οἱ ὅποιοι εἶναι συγνοὶ ἔνεκα τῆς παρατεταμένης χρήσεως τῶν Ισοκώλων, τῆς ἀναφορᾶς, τῆς συνωνυμίας καὶ τῶν ἀναφωνήσεων. "Ολα αὐτὰ τὰ φύλοιογικὰ τεχνάσματα, ὡς λέγει χαρακτηριστικῶς ὁ R. Cantalamessa³, προσδίδουν ἔντονον καὶ σταθερὸν πάθος εἰς τὸν λόγον καὶ ὑποβάλλουν εἰς τὸν ἀκροατὴν η τὸν ἀναγνώστην τὴν ἐντύπωσιν ἐνὸς ἀνεξαντλήτου πλούτου ἰδεῶν καὶ αἰσθημάτων.

Η δευτέρα σοφιστική, καίτοι κατ' ἀρχὴν ἀντεμάχετο τὸν ἀσιανισμόν, τελικῶς ὅμως ἐδέχθη μεγάλην τὴν ἐπίδρασιν αὐτοῦ καὶ δὴ κατὰ τὴν περίοδον τοῦ β' αἰῶνος. Ταύτην τὴν οὖτα πως ἀσιανίζουσαν β' σοφιστικὴν ἐκπροσωποῦν κατὰ τὸ γλωσσικὸν σχῆμα πολλὰ ἔργα τῆς ἐν λόγῳ ἐποχῆς, θύραθεν καὶ ἐκκλησιαστικά, μεταξὺ τῶν ὅποιων καὶ αἱ ὅμιλαι Π₁ καὶ Π₂.

2. Ο ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΟΣ ΧΑΡΑΚΤΗΡ ΤΗΣ Π₁ ΚΑΙ ΤΗΣ Π₂

Ο Cantalamessa ίδιαιτέρως ἀσχοληθεὶς ἐν τῇ μελέτῃ αὐτοῦ περὶ τὸ ζήτημα τοῦ λειτουργικοῦ χαρακτῆρος τῆς ὅμιλας ἐκθέτει καὶ ἔξετά-

1. Βλ. NORDEN, παρὰ LESKY, μνημ. ἔργον, σ. 1127.

2. Βλ. A. LESKY, μνημ. ἔργον, σ. 956.

3. Βλ. R. CANTALAMESSA, μνημ. ἔργον, σ. 336.

ζει ἐκεῖ σχεδὸν ὅλα τὰ λειτουργικῆς φύσεως χωρία αὐτῆς¹. Ἐπανειλημένως δὲ ἀναφερόμενος εἰς τὸ θέμα αὐτὸν δὲν παραλείπει νὰ τονίσῃ ὅτι τόσον η Π₁ δσον καὶ η Π₂ δὲν εἶναι «κοιναί» ὅμιλαι ἀλλ' ὅμιλαι λειτουργικῆς φύσεως, ὑπὸ τὴν ἔννοιαν δηλαδὴ ὅτι ἀποτελοῦν λειτουργίας τοῦ λόγου περὶ τῆς ἑορτῆς τοῦ πάσχα («Una liturgia della parola per la festa di Pasqua»)². Οὗτως εἰς τὰς ὅμιλας αὐτὰς - λειτουργίας - τὰ διάφορα μέρη αὐτῶν, ὡς φέρ' εἰπεῖν τὸ ἐγκώμιον (Praeconium), η ἀνάγνωσις τῆς Γραφῆς καὶ η κυρίως ὅμιλαι, ἀπετέλουν στιγμὰς η πράξεις διακεκριμένας ἐν αὐταῖς. Κατὰ τὸν αὐτὸν ἐρευνητὴν αὗται ἐποιοῦντο ὑπὸ τοῦ προεστῶτος, δηλαδὴ τοῦ ἐπισκόπου, διὰ τὰς ἀνάγκας τῶν πιστῶν εἰς ἐποχὴν ἀκριβῶς κατὰ τὴν ὅποιαν δὲν ὑπῆρχον ἀκόμη καθωρισμένα λειτουργικὰ κείμενα εἰς τὴν ζωὴν τῆς Ἐκκλησίας³. Εἰς τὸν τύπον αὐτὸν λοιπὸν ἀνήκουν αἱ ὅμιλαι Π₁ καὶ Π₂.

Τόσον η ἀποψίς αὐτὴ τοῦ Cantalamessa δσον καὶ η παρομοία τοῦ Π. Χρήστου⁴ περὶ τῆς Π₂ ίδιαιτέρως, θεωροῦντος αὐτὴν ὡς στοιχεῖον τῆς ἀκολουθίας τοῦ πάσχα, φαίνεται ὅτι ἀλληθεύουν. Τοῦτο δμως οὐδόλως σημαίνει ὅτι αὗται δὲν συνδέονται πρὸς τὴν ὑπόθεσιν τῆς περὶ τοῦ πάσχα ἔριδος τῆς Λαοδικείας, η ὅποια ὑπωσδήποτε ἀπηχεῖται ἐν αὐταῖς. Εἰν τούτοις η ἐπιχειρηματολογία τοῦ Cantalamessa εἶναι μᾶλλον ἀνεπαρκής, διότι ἐνῷ ἐμελέτησε τὰ κείμενα ἐν πάσῃ λεπτομερείᾳ δὲν ἐπρόσεξεν δσον ἔπρεπεν ὥρισμένα ὅμιλητικὰ στοιχεῖα τῆς Π₁, τὰ ὅποια ἀσφαλῶς παρέχουν στερεόν πως ἔδαφος διὰ τὴν ὑποστήριξιν τῆς θεωρίας του. Δὲν ἀναφερόμεθα εἰς τὴν ἐπιχειρηματολογίαν τοῦ Π. Χρήστου διὰ τὸν λόγον ὅτι οὗτος ἀφ' ἐνὸς δὲν ἡσχολήθη περὶ τὴν παροῦσαν ὅμιλιν καὶ ἀφ' ἑτέρου, διότι ἄλλαι εἶναι αἱ προϋποθέσεις αὐτῆς εἰς τὴν μελέτην αὐτοῦ περὶ τῆς Π₂.

Εἶναι λοιπὸν η Π₁, διὰ νὰ χρησιμοποιήσωμεν καὶ ἡμεῖς τὸν μᾶλλον δόκιμον δρον τοῦ Cantalamessa «λειτουργία τοῦ λόγου περὶ τῆς ἑορτῆς τοῦ πάσχα», διότι πράγματι κατ' αὐτὴν φαίνεται νὰ ἔλαβε χώραν η τέλεσις τοῦ μυστηρίου τῆς θείας εὐχαριστίας καὶ μάλιστα μετὰ τὸν ἐγκωμιαστικὸν πρόλογον καὶ τὴν ἀνάγνωσιν τοῦ βιβλικοῦ κείμενου, δόπτε, περατωθείσης τῆς θείας εὐχαριστίας, ἐσυνεχίσθη καὶ πάλιν η ὅμιλα.

Τὴν ἀποψίν αὐτὴν θὰ ἐπιχειρήσωμεν νὰ ὑποστηρίξωμεν διὰ δύο

1. Βλ. R. CANTALAMESSA, μνημ. ἔργον, σ. 328 - 333.

2. Βλ. R. CANTALAMESSA, αὐτόθι, σ. 437 - 438.

3. Βλ. αὐτόθι.

4. Βλ. Π. ΧΡΗΣΤΟΥ, «Τὸ ἔργον τοῦ Μελίτωνος Περὶ πάσχα καὶ ἡ ἀκολουθία τοῦ πάθους», ἐν Κληρονομίᾳ 1 (1969) 65 - 78, ίδια βλ. σ. 68 ε.

βασικῶν μαρτυριῶν (χωρίων) τῆς ὁμιλίας (4 καὶ 8), τὰς ὅποιας θὰ παρουσιάσωμεν ἐφεξῆς. Τὸ πρῶτον κείμενον τῆς παραγράφου 4 ἔχει οὕτως.

«...ἴνα δὲ καὶ κατὰ μέρος ἐστιασθῶμεν τοῦ λόγου οὐ τὰ γήινα ἀλλὰ τὰ ἐπουράνια σιτούμενοι, φάγωμεν καὶ ἡμεῖς τὸ λογικὸν πάσχα μετὰ ἐπιθυμίας πνευματικῆς, μεθ' ἡς αὐτὸς ὁ Κύριος ἐπεθύμησε φαγεῖν μεθ' ἡμῶν, εἰπὼν ἐπιθυμίᾳ ἐπεθύμησα μεθ' ὑμῶν φαγεῖν τὸ πάσχα».

Αἱ εἰς τὸ κείμενον τοῦτο ἐκφράσεις «οὐ τὰ γήινα, ἀλλὰ τὰ ἐπουράνια σιτούμενοι» καὶ «φάγωμεν καὶ ἡμεῖς τὸ λογικὸν πάσχα...», ὅπου χαρακτηριστικὴ εἰναι ἡ προτρεπτικὴ ὑποτακτικὴ «φάγωμεν», πέραν τοῦ συμβολισμοῦ τῆς γλώσσης τοῦ δόου κειμένου, δπωσδήποτε ἔχουν ἄμεσον σχέσιν πρὸς τὸ μυστήριον τῆς θείας εὐχαριστίας, διότι αὐταὶ ἐκφράζουν τὸ μυστήριον τοῦτο, εἰς τὴν λατρευτικὴν καὶ μυστηριακὴν γλῶσσαν τῆς παραδόσεως¹. Διαβλέπομεν λοιπὸν ἐνταῦθα προτροπὴν τοῦ ὄμιλοῦντος πρὸς τὸ ἐκκλησίασμα, τὴν κοινότητα τῶν πιστῶν, νὰ μετάσῃ τῆς θείας εὐχαριστίας «μεθ' ἡς ἐπιθυμίας ἐπεθύμησεν αὐτὸς ὁ Κύριος φαγεῖν τὸ πάσχα μεθ' ἡμῶν».

Μετὰ τὸ ἀνωτέρω κείμενον ἔπειται ἐν τῇ ὁμιλίᾳ ὁ προσδιορισμὸς τῶν κατὰ μέρος θεμάτων, διδομένων ἐν γενικαῖς γραμμαῖς, ἐν συνεχείᾳ τὸ κείμενον τῆς Ἐξόδου κεφ. 12,1-15· 43-49 (5), καὶ εὐθὺς μετὰ τοῦτο λεπτομερῆς ὀνομασίας τῶν θεμάτων τῆς δλης ὁμιλίας κατὰ τὰ κύρια καὶ πάλιν μέρη αὐτῆς (6-7).

Ἐρχόμεθα οὕτω μετὰ ταῦτα εἰς τὸ κείμενον τῆς παραγράφου 8, ἔνθα ὁ ὁμιλητὴς προκειμένου νὰ χωρήσῃ εἰς τὴν κυρίαν ὁμιλίαν του συνοψίζει τὰ δλα ἐπὶ μέρους θέματα τῶν παραγγάφων 6 καὶ 7 καὶ χαρακτηρίζει ταῦτα ὡς «τῆς ἱερᾶς ἑορτῆς τὰ ἐδέσματα», «τράπεζαν πνευματικῆν», «ἀθάνατον τροφὴν καὶ τρυφήν». Θὰ ἔλεγέ τις δὲτι καὶ εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο ἡ γλῶσσα τοῦ ὁμιλητοῦ εἶναι συμβολική, - καὶ πράγματι εἶναι - ἀλλ' ἡ ἐντύπωσις αὐτὴ διασκεδάζεται εἰς τὰ ἀμέσως λεγόμενα μετὰ τοὺς χαρακτηρισμοὺς αὐτούς.

«...ἐπιστισάμενοι δὲ τὸν ἄρτον τὸν ἐκ τῶν οὐρανῶν καὶ πιόντες τὸ τῆς εὐφροσύνης ποτήριον, αὐτὸ τὸ ζέον καὶ ἔμπυρον, αλλα μὲν δὴ ἀνωθεν θερμῷ τυπωθὲν πνεύματι, λόγῳ ἀναλαβόντες (εἴπωμεν) πρῶτον τίς νόμος καὶ τίς νόμου οἰκονομία.....»

Ἐν τῷ παρόντι κειμένῳ ἄνευ οὐδεμιᾶς ἀμφιβολίας σημαίνονται

1. Βλ. κατωτέρω, σ. 180 ἐ.

τρία πράγματα: α) "Οτι γίνεται σαφῶς λόγος περὶ τοῦ μυστηρίου τῆς θείας εὐχαριστίας (ἐπιστισάμενοι - πιόντες) καὶ δὲτι δὲν πρόκειται περὶ ἀλληγορίας· β) δὲτι ἡ τέλεσις αὐτοῦ φέρεται ἡδη ὡς πρᾶξις τετελεσμένη, ὡς τοῦτο δηλοῦται διὰ τῶν μετοχῶν τοῦ ιστορικοῦ χρόνου· γ) δὲτι ἡ διατύπωσις (λόγῳ ἀναλαβόντες εἴπωμεν...) σημαίνει δὲτι ἐμεσολάβησέ τι ἔργῳ γινόμενον, δηλαδὴ πρᾶξίς τις, χάριν τῆς ὁποίας διεκόπη ὁ λόγος πρὸς δληγον διὰ νὰ ἐπαναληφθῇ μετ' αὐτήν. Οὗτω δὲ δικαιολογεῖται ἡ φράσις (λόγῳ ἀναλαβόντες εἴπωμεν). Τὸ ρῆμα ἀναλαμβάνειν, διπερ σημαίνει ἐνταῦθα ἐπανέρχομαι εἰς τὴν διακοπεῖσαν ἀφήγησιν, ἔξακολουθῶ τὴν συνέχειαν ἐν διηγήσει ἡ συζητήσει, χρησιμοποιεῖται διὰ ἐν τῇ ὁμιλίᾳ, ἥτοι ἀπαξ ἐδῶ καὶ ἀπαξ εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς παραγγάφου 5, δηλαδὴ μετὰ τὴν προτροπὴν τῆς παραγγάφου 4, καὶ ἔχει ὡς ἔξης: «φέρε δή, πρῶτον ἀναλαβόντες εἴπωμεν τίς νόμος καὶ τίς νόμου χρεία...». Τίθεται ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει τὸ ἐρώτημα· εἰς ποῖον σημεῖον τῆς ὁμιλίας ἔλαβε χώραν ἡ τέλεσις τοῦ μυστηρίου τῆς θείας εὐχαριστίας; Εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο ἥ μετὰ τὸ γραφικὸν ἀνάγνωσμα καὶ τὴν ἐπισήμανσιν τῶν ἐπὶ μέρους θεμάτων; Τὸ πιθανώτερον, ἀλλὰ καὶ τὸ συμφωνότερον πρὸς τὸ τυπικόν, τὸ ὄποιον παραδίδει ὁ Ἰουστῖνος ('Ἀπολογία Α' 67,3)¹, εἶναι δὲτι μᾶλλον ἔγινε μετὰ τὸ βιβλικὸν ἀνάγνωσμα καὶ τὸν καθορισμὸν τῶν θεμάτων τῆς δλης ὁμιλίας.

Τὸ διακοπὴ τοῦ λόγου κατὰ τὴν ὁμιλίαν, διὰ νὰ γίνῃ τι τὸ πρακτικὸν ἐνδιαμέσως, ὡς καὶ ἡ συνέχεισις του δὲν εἶναι φαινόμενον νέον, ἀλλὰ παλαιόν, ἔχον τὰ πρότυπα αὐτοῦ εἰς τὴν ἀρχαίαν δικαινικὴν λογογραφίαν. Οἱ λόγοι τοῦ Δημοσθένους² καὶ τοῦ Λυσίου³ π.χ. παρουσιάζουν τὸ φαινόμενον τοῦτο τῆς ἐνδιαμέσου διακοπῆς, καθ' ἣν προσήγοντα μάρτυρες καὶ μαρτυρίαι ἡ ἀνεγινώσκοντο ψήφισματα, δόπτε μετὰ τὴν πρακτικὴν αὐτὴν διαδικασίαν, ὁ ρήτωρ ἐσυνέχιε τὸν διακοπέντα λόγον αὐτοῦ. Νομίζομεν δὲτι τὰ πρότυπα αὐτὰ πρέπει νὰ ἔχῃ ὑπ' ὅψιν - προσηρμοσμένα δμως εἰς τὰς δλως ἰδιαιτέρας συνθήκας τῆς λατρευτικῆς ζωῆς τῆς Ἐκκλησίας - ὁ ἡμέτερος ὁμιλητής, ὁ ὄποιος ἀλλωστε, ὡς ἐλέγθη

1. Διάφορος πως εἶναι ἡ τάξις ἐν τῇ Διδαχῇ τῶν Δώδεκα 'Ἀποστόλων 9 - 10.

2. Βλ. ΔΗΜΟΣΘΕΝΟΥΣ, *Περὶ τοῦ στεφάνου* 154, 155, 156, 157 (Δόγματα) καὶ 158 ἐ. 164 (ψήφισμα) κ.τ.λ., τόμος 4ος, (G. ΜΑΤΙΕΥ, *Collection des Universités de France*, Paris 1947); πρβλ. τοῦ αὐτοῦ Κατ' 'Αριστιγέλτορος Α', 58 «λέγε τὰς μαρτυρίας» (μαρτυρίαι 59 - 62), 63 (Αὐτόθι).

3. Βλ. ΛΥΣΙΟΥ, 'Υπὲρ τοῦ Ἐρατοσθένους φόρου ἀπολογία, 28, 29, 30, 32 καὶ 42, 43 (L. GERNET - M. BIZOS, τόμ. 1ος, *Collection des Universités de France*, Paris 1924).

καὶ λεχθήσεται καὶ ἀλλαχοῦ, πολλαπλῆν τὴν ἐπίδρασιν ἀπὸ τῆς θύρας φιλολογίας φέρει.

Γενικῶς ὡς πρὸς τὸν χαρακτῆρα τῶν ὁμιλιῶν γίνεται πλέον φανερὸν ὅτι αὐταὶ συνιστοῦν ὁμιλίας - λειτουργίας, καὶ ἐφ' ὃσον πρόκειται περὶ πασχαλίων ὁμιλιῶν, λειτουργικὰς ὁμιλίας γενομένας κατὰ τὴν ἑορτὴν τοῦ πάσχα. Οἱ διάφοροι δὲ ὑπανιγμοὶ περὶ τῶν μυστηρίων τοῦ χριστιανοῦ ἀνταῖς ἐπιτρέπουν νὰ ἔδωμεν τελούμενα καὶ τοῦ βαπτίσματος ἐν αὐταῖς ἐπιτρέπουν νὰ ἔδωμεν τελούμενα καὶ τοῦ θείαν εὐχαριστίαν.

Εἰδικώτερον πρέπει νὰ παρατηρήσωμεν ὅτι ἐν τῇ λατρευτικῇ ζωῇ τῆς ἀρχαίας Ἑκκλησίας ὁ λόγος τοῦ Θεοῦ, δηλαδὴ τὸ κήρυγμα, καὶ τὸ μυστήριον τῆς θείας εὐχαριστίας ἥσαν στενῶς συνδεδεμένα τὸ ἐν μετὰ τοῦ ὅλου εἰς δργανικήν, ἀδιάσπαστον ἐνότητα, ὑπὸ τὴν ἔννοιαν δηλαδὴ τῆς ἐν τῇ Π₁ ὁμιλίᾳ ἐμφανίσεως τῶν, τούτους τῆς εὐχαριστίας ἐντὸς τοῦ λόγου τελουμένης καὶ τοῦ λόγου πλαισιοῦντος αὐτήν. Πρὸς τούτῳ δὲ ὁ λόγος δὲν φαίνεται νὰ εἶναι ἡσονος σημασίας ἔναντι τοῦ μυστηρίου τῆς θείας εὐχαριστίας, διότι καὶ οὗτος παρατίθεται μετ' αὐτῆς ἐπὶ τῆς πνευματικῆς τραπέζης τῶν πιστῶν, ὡς πνευματικὸν ἔδεσμα, εἰς «τροφὴν καὶ τρυφὴν» αὐτῶν.

3. Η ΔΟΜΗ ΤΩΝ ΟΜΙΑΙΩΝ Π₁ ΚΑΙ Π₂

Ἐκ τῆς ἀναλύσεως ἐκατέρας τῶν ὁμιλιῶν προέκυψαν τὰ ἔξης δι' ἔκαστην. Ἡ ὁμιλία Π₁ φιλολογικῶς κρινομένη, παρὰ τὸν σύντομον χαρακτῆρα τῆς ὃσον ἀφορᾷ εἰς τὴν ἕκτασιν τῆς Ὁλης, φαίνεται νὰ εἶναι πλήρες ἔργον, διότι ἔχει ἀπαντα τὰ γνωρίσματα τελείου ἔργου, ἥτοι πρόλογον, δπου ἔξαγγέλλεται τὸ κεντρικὸν θέμα καὶ τὸ σχεδιάγραμμα αὐτῆς, κύριον μέρος, διακρινόμενον εἰς ἐπὶ μέρους τμῆματα, καὶ τέλος σαφῆ ἐπίλογον. Ἔνῷ ἡ Π₂ πρέπει μᾶλλον νὰ θεωρηθῇ ἀτελής, διότι αὕτη, μολονότι ἔχει πάντα τὰ λοιπὰ στοιχεῖα, ὡς καὶ ἡ προηγούμενη, στερεῖται δύναμις προλόγου τοῦ τύπου ἐκείνης. "Ο, τι δὲ εἰς αὐτὴν θεωρεῖται ὡς πρόλογος, δὲν εἶναι εἰ μὴ τμῆμά τι, ὡς ἀπεδείχθη, ἀνακεφαλαιῶν τὸ περιεχόμενον προηγηθείσης ὁμιλητικῆς ἐνεργείας τοῦ ὁμιλητοῦ. Ἡ περιατέρω ἔξέτασις τῶν ὁμιλιῶν θὰ καταδείξῃ κατὰ πόσον αὗται συνδέονται μεταξύ των εἰς μίαν ἐνότητα.

Ἡ ἀνάλυσις τῶν Π₁ καὶ Π₂ κατὰ τὴν διάρθρωσιν καὶ τὴν δομὴν αὐτῶν προσέφερεν ὀρισμένα στοιχεῖα, τὰ ὃποια πρέπει νὰ ἐπαναλάβωμεν ἐνταῦθα καὶ ἐν συνεχείᾳ νὰ προσπαθήσωμεν νὰ δώσωμεν ἔξήγησίν τινα εἰς τὸ φαινόμενον τῆς στενῆς συγγενείας, τὴν ὄποιαν παρουσιάζουν. Ἀρχόμεθα πρῶτον ἀπὸ

τῆς δομῆς αὐτῶν διὰ νὰ προχωρήσωμεν ἔπειτα εἰς τὴν διάρθρωσιν.

'Ἐκ τῆς ἀναλύσεως τῆς δομῆς τῆς Π₁ προέκυψε τὸ ἔξης σχῆμα, τὸ ὃποῖον δίδεται εἰς τὰς παραγράφους 6-7 καὶ τὸ ὃποῖον παρουσιάζει τρία στοιχεῖα:

α) τὴν ἀνάγνωσιν (παράθεσιν) τῆς Γραφῆς ("Ἐξοδ. κεφ. 12,1-15· 43-49).

β) τὴν ἀκρίβειαν ἢ ἀκρίβωσιν τῶν ἀνεγνωσμένων

γ) τὴν ἐπαγωγὴν τῶν τῆς ἀληθείας μυστηρίων.

Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ περιγράφονται κατ' ἀρχὴν εἰς τὸ «προοίμιον» τῆς ἑτέρας ὁμιλίας Π₂ (1,3-6):

α') Η μὲν γραφὴ τῆς ἑβραϊκῆς Ἐξόδου ἀνέγνωσται καὶ τὰ ρήματα τοῦ μυστηρίου διασεσάφηται· πῶς τὸ πρόβατον θύεται, καὶ πῶς ὁ λαὸς σφέζεται».

'Ἐν συνεχείᾳ ἐπαναλαμβάνονται ἐν αὐτῇ ταῦτα ὡς ἀκολουθῶς·

α) ἀνάγνωσις ἢ μᾶλλον ἐλευθέρα ἀπόδοσις τοῦ κειμένου ("Ἐξοδ. κεφ. 12,3-28).

β) διήγησις (ἢ διήγημα) τῶν τύπων καὶ ἀνταπόδοσις αὐτῶν.

γ) κατασκευὴ τοῦ μυστηρίου τῆς ἀληθείας.

Κατ' οὓσιαν ἔχομεν τὸ αὐτὸ δομικὸν σχῆμα εἰς ἀμφοτέρας τὰς ὁμιλίας. Εἶναι δὲ φανερὸν ὅτι τὸ σχῆμα δομῆς τῆς ὁμιλίας τοῦ Μελίτωνος δὲν καθορίζεται τόσον ἀπὸ τὸ «προοίμιον» αὐτῆς, ὃσον ἀπὸ τὸ σχῆμα δομῆς, τὸ ὃποῖον ἐφήρμοσεν εἰς τὸ πρῶτον μέρος τοῦ διμεροῦς Περὶ πάσχα ἔργου καὶ τοῦ ὄποιον τὰ κύρια σημεῖα ἐπαναλαμβάνει ἀφ' ἐνὸς εἰς τὸ «προοίμιον» καὶ ἀφ' ἑτέρου εἰς τὴν κυρίων ὁμιλίαν του. Τοῦτο σημαίνει ὅτι ἡ σύστασις τοῦ πρώτου μέρους τοῦ ὄλου ἔργου εἶχε τὴν αὐτὴν δομήν, τὴν ὄποιαν ἀκολουθεῖ εἰς τὴν νῦν ὁμιλίαν καὶ τὴν ὄποιαν εὑρίσκομεν εἰς τὴν Π₁. Ἡ Π₁ ἐπὶ τοῦ προκειμένου δίδει τὸν τύπον τοῦ πρώτου μέρους τοῦ Περὶ πάσχα συγγράμματος τοῦ Μελίτωνος, διότι αὕτη ἀνταποκρίνεται ὅχι μόνον εἰς τὰ στοιχεῖα δομῆς, ἀλλὰ καὶ εἰς τὸ κεντρικὸν ἀντικείμενον ἥτοι τὸ πάσχα= πάθος (Π₁, 4 καὶ 49), τὸ ὃποῖον εἶναι μὲν τὸ ἔδιον καὶ εἰς τὴν Π₂ (47), ἔξαγγέλλεται δὲ μόνον εἰς αὐτὴν (4). 'Ο R. Cantalamessa¹, ἀφιερώσας δύο παραγράφους εἰδικῶς ἐπὶ τοῦ θέματος τῆς δομῆς τῶν ὁμιλιῶν καὶ ἀκολουθῶν ὡς πρὸς τὴν ἐρμηνείαν τῆς προοιμιακῆς φράσεως (1,3-6) τῆς Π₂ τὸν C. Bonner²,

1. Bk. R. CANTALAMESSA, μνημ. ἔργον, σ. 429 - 439, ἰδιαὶ βλ. σ. 436..

2. Bk. C. BONNER, «Two Problems in Melito's Homely on the Passion», τὸ HThR 31 (1938) 175 - 190.

συμφώνως πρὸς τὴν ὁποίαν τῆς διμιλίας προηγήθη σύντομος φιλολογικὴ ἔξήγησις τοῦ βιβλικοῦ κειμένου ("Ἐξοδ. κεφ. 12), γενομένη ὑπὸ τοῦ ἀναγνώστου ἡ ὑπὸ τοῦ ἰδίου τοῦ Μελίτωνος, εὑρίσκει ἐπὶ τοῦ κοινοῦ σχήματος τῆς δομῆς τῶν διμιλιῶν ἴσχυρὸν ἔρεισμα διὰ τὴν θεωρίαν αὐτῆν. Οὕτω κατ' αὐτόν, ἡ διασάφησις τῶν ρημάτων τῆς Ἐξόδου περὶ τῆς ὁποίας διμιλεῖ διαλέξας τοῦ Μελίτωνα εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς διμιλίας του πρέπει νὰ ἥτο ἀνάλογόν τι πρὸς τὴν ἀκριβειαν τῶν ἀνεγνωσμένων τῆς Π₁, καλύπτουσαν ἐν αὐτῇ τὸ τμῆμα 16-42, ἔνθα πράγματι ἔχομεν σύντομον τυπολογικὴν ἔξήγησιν τοῦ κειμένου τῆς Ἐξόδου κατὰ στίχον¹. Τοῦτο δὲν προκύπτει μόνον ἀπὸ τῆς συγκρίσεως πρὸς τὴν Π₁ ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τοῦ γεγονότος διτεῖ ἔξήγησις τοῦ τύπου τῆς Π₁ ἥτο ἡδη ἐν χρήσει - βεβαιώς ὑπὸ διάφορον σκοπὸν καὶ ἔννοιαν - ἐν τῷ Ἰουδαιϊσμῷ² καὶ ἐν συνεχείᾳ εἰς τὴν πασχάλιον χριστιανικὴν κατήχησιν, ὡς δεικνύουν ἡ *Tractatus in Exodus*³ τοῦ Gaudentius τῆς Brescia, ἡ αὐτὴ *In Sacram Scripturam*⁴ τοῦ Γρηγορίου Ἐλβίρας καὶ ὁ 45ος λόγος *Eἰς τὸ ἄγιον πάσχα Γρηγορίου* τοῦ θεολόγου. Εἶναι δυστύχημα πάντως τὸ διτεῖ δὲν σώζονται ἀλλὰ παρόμοια κείμενα ἐκ τοῦ β' αἰῶνος, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον θὰ καθίστα εὐχερές τὸ ἔργον τῆς παρακολουθήσεως τῆς ἀνωτέρω ἐρμηνευτικῆς παραδόσεως, τὴν ὁποίαν ἐκπροσωποῦν ἡ Π₁ καὶ Π₂. Ἐνῷ λοιπὸν δὲ *Cantalamessa* εὑρίσκει διτεῖ τὸ τμῆμα 16-42 ἀποτελεῖ τι ἀνάλογον πρὸς διτεῖ προϋποθέτει ἡ φράσις «διασάφησις τῶν ρημάτων» τοῦ προοιμίου τῆς Π₂, φαίνεται ἐν τούτοις διστακτικός εἰς τὸ νὰ διατυπώσῃ τὴν ἀποψίν διτεῖ τούτο εἶναι δυνατὸν νὰ ἀνήκῃ ὡς τμῆμα εἰς τὸ ἔργον τοῦ Μελίτωνος. Ἡμεῖς, ἀναλύοντες εἰς τὸ Α' κεφάλαιον τὸ τμῆμα 1-10 τῆς Π₂, ἀποδεικνύομεν ἐκεῖ διτεῖ τὸ «προοίμιον» αὐτῆς (1,3-6) ἐπεῖχε θέσιν συνδετικοῦ κρίκου μεταξὺ ταύτης καὶ τοῦ πρώτου βιβλίου τοῦ διμεροῦς *Περὶ πάσχα ἔργου τοῦ Μελίτωνος* καὶ διτεῖ τὸ τμῆμα αὐτὸν κατὰ τὸ περιεχόμενον αὐτοῦ ἀποτελεῖ ἀνακεφαλαίωσιν τοῦ περιεχομένου τοῦ πρώτου μέρους. Ἡ σύγκρισις ἐν προκειμένῳ τοῦ περιεχομένου τοῦ τμήματος

1. Βλ. R. CANTALAMESSA, μνημ. ἔργον, σ. 436-437.

2. Βλ. ὡς τυπικὰ παραδείγματα τῆς ἔξηγητως ταύτης παρὰ Φύλων, Ζητήματα εἰς "Ἐξοδον", I, 1-20 (M. RALPH, σ. 2-29) καὶ βιβλίον *Iωβήλ.* 49 (CHARLES, *Pseudepigrapha* 79-81).

3. Τὸ ἔργον εἶναι ἐκδεδομένον ὑπὸ τοῦ A. GLUCK, ἐν *CSEL*, 68.

4. Αἱ εἰκοσι πράγματα *De libris SS. Scripturarum*, ἐκδοθεῖσαι διὰ πρώτην φορὰν ὑπὸ τοῦ P. BATIFFOL καὶ A. WILMART (Paris 1900) ἀπεδόθησαν κατὰ σειρὰν εἰς τὸν Ὀριγένην καὶ Ψευδο-Ὀριγένην καὶ τελικῶς εἰς τὸν Γρηγόριον Ἐλβίρας, ὑπὸ τὸ δόνομα τοῦ ὁποίου φέρονται εἰς τὴν ἐπανέκδοσίν των ἐν *Patrologia Latina Supplementum* I, Paris 1958, 358-472.

τούτου πρὸς τὸ περιεχόμενον τῆς Π₁ ἵσως διέξοδόν τινα εἰς τὸ ἀπασχολοῦν τὴν ὅλην ἔργασίαν πρόβλημα τῶν σχέσεων τῶν δύο διμιλιῶν. Πάντως διὰ τὸν μελετητὴν εἶναι ἀδύνατον νὰ μὴ ἀναζητήσῃ αἰτιώδη σχέσιν μεταξὺ τῶν δύο διμιλιῶν δταν, πρὸς τοῖς ἄλλοις, ἀναγινώσκη τὰ δισα λέγονται εἰς τὴν Π₁ (5-6) καὶ εἰς τὸ προοίμιον τῆς Π₂. Παραθέτομεν τὰ κείμενα ταῦτα διότι ἡ ἐντύπωσις, ἡ ὁποία σχηματίζεται ἐξ αὐτῶν εἶναι πράγματι ζωηρὰ καὶ ἐνδεικτικὴ δι' ὃ τι θέλομεν νὰ δηλώσωμεν.

Π₁ 5:

Π₂ 1, 3-6:

Παραθήσομεν δὲ πρῶτον αὐτὴν τὴν Γραφὴν ἵνα... ἔκαστα

'Η μὲν Γραφὴ τῆς ἑβραικῆς Ἐξόδου βλέπωμεν τῶν θεωρημάτων. ἀνέγνωσται, καὶ τὰ ρήματα τοῦ μυστηρίου διασεσάφηται.

Π₁ 6:

'Η μὲν θεία Γραφὴ.... προεθέσπισεν, ἡμεῖς δὲ ἡδη καθ' ἔκαστον ἀκριβώσομεν τῶν ἀνεγνωσμένων

'Η μελιτώνειος διατύπωσις μετὰ τὰ ἀνωτέρω χωρία τῆς Π₁ ἀναγινωσκομένη ἀποκτῷ φυσικότητά τινα καὶ κατανοεῖται ὁρθῶς μόνον ὑπὸ τὰς προϋποθέσεις τοῦ περιεχομένου καὶ τῆς ὄρολογίας αὐτῶν. Πάντα ταῦτα καὶ δισα θὰ λεχθοῦν εὐθὺς ἀμέσως περὶ τῆς διαρθρώσεως τῶν διμιλιῶν ἐπιτρέπουν εἰς ἡμᾶς νὰ διατυπώσωμεν ἐνταῦθα τὴν ὑπόθεσιν διτεῖ, ἐὰν ὁ διμιλία Π₁ δὲν ἀποτελῇ τὸ πρῶτον βιβλίον τοῦ διμεροῦς Ἐργοῦ τοῦ Μελίτωνος, τότε τὸ βιβλίον τούτο κατὰ τὴν σύστασιν δὲν πρέπει νὰ διέφερεν αὐτῆς.

"Οσον ἀφορᾷ εἰς τὴν διάρθρωσιν τῶν διμιλιῶν Π₁ καὶ Π₂ οἱ διμιληταὶ ἀκολουθοῦν τὴν ἰδίαν μέθοδον μεταβάσεως ἀπὸ τῆς μιᾶς ἐνότητος εἰς τὴν ἄλλην. Εἰς ἀμφοτέρας τὰς διμιλίας ἐσημειώσαμεν ἡδη ὡρισμένας παραγράφους «καλειδιά», διὰ τῶν ὁποίων οὗτοι ἀφ' ἐνὸς ἀναφέρονται εἰς τὰ προηγούμενα καὶ ἀφ' ἑτέρου εἰς τὰ ἐπόμενα, συνοψίζοντες τὰ μὲν καὶ ἔξαγγελοντες τὰ δέ. Εἰς τὰς μεταβατικὰς αὐτὰς παραγράφους τῶν διμιλιῶν παρατηρεῖται τὸ ἰδίον ἀπολύτως λεκτικὸν σχῆμα, τὸ ὁποῖον καταντᾶ νὰ γίνῃ σχεδὸν τυπικόν. Παραθέτομεν ἐνταῦθα τὰ σχετικὰ κείμενα εἰς παραλλήλους στήλας.

Π₁ 5,3-5:

Π₂ 11,73-77:

Παραθήσομεν δὲ πρῶτον αὐτὴν Διηγήσομαι δὲ τὰ ρήματα τῆς Γραφῆς Γραφήν, ἵνα ἐκ παραβολῆς φῆς, πῶς ὁ Θεὸς ἐντέλλεται τῷ Μωϋσεῖ ἐκ παραθέσεως ἔκαστα βλέπωσεν ἐν Αἰγύπτῳ, ὁπόταν βούλεται... μεν τῶν θεωρημάτων. κ.τ.λ.

(ἐδῶ ἐπεται αὐτούσιον τὸ χωρίον (ἐπεται ἐν ἐλευθέρᾳ πως ἀποδόσει τὸ τῆς Ἐξόδου κεφ. 12,1-15·43-49). κείμενον τῆς Ἐξόδου κεφ. 12, 3-28).

Π₁ 16,3-5:

Τὸ μὲν δὴ κοσμικὸν καὶ καθόλου πάσχα τοιόνδε ἐστὶ μυστήριον, ἄκουε δὲ καὶ ὡς δυνατόν ἐστιν ἡμῖν κατὰ μέρος θείαν τελετὴν διηγουμένους.

Π₁ 43,14-16:

"Ἄκουε μὲν γὰρ δὴ, ἄκουε μετὰ τοὺς τύπους καὶ τὴν νομικὴν οἰκονομίαν τίς καὶ πόση ἡ μετὰ <τὸν νόμον> Χριστοῦ ἐπιδημία ἐπὶ γῆς.

Π₂ 34,235-236:

'Ἄκουσατε τὴν δύναμιν τοῦ μυστηρίου. Οὐδέν ἐστιν... τὸ λεγόμενον καὶ γινόμενον δίχα παραβολῆς καὶ προκεντήματος.

Π₂ 46,324-326 καὶ 47,328-329:

Τὸ μὲν διήγημα τοῦ τύπου καὶ τῆς ἀνταποδόσεως ἀκηκόατε ἀκούσατε καὶ τὴν κατασκευὴν τοῦ μυστηρίου. Τί ἐστιν τὸ πάσχα... καὶ διατί πάρεστιν ὁ Κύριος ἐπὶ τὴν γῆν....

Εἰς τὰ παρατεθέντα χωρία ἔκτὸς τῆς ὁμοιότητος, τὴν ὅποιαν γενικῶς παρατηροῦμεν, ὀφείλομεν νὰ σημειώσωμεν καὶ τινας δευτερεύουσας διαφοράς, ἀναφερομένας εἰς τοὺς γραμματικοὺς τύπους. Τοιαῦται εἰναι π.χ. ὁ πληθυντικὸς «παραθήσομεν» τῆς Π₁, ὅπερ κατὰ τὴν γραφὴν τοῦ κώδικος C «παραθήσομαι» ἥξει συμφωνότερον πρὸς τὸ «διηγήσομαι» τῆς Π₂, ἀλλ' εἰναι, ὡς ἔχει, σύμφωνος πρὸς τὸ «βλέπωμεν» τοῦ ἰδίου χωρίου, ἢ ὁ ἐνικδός τύπος «ἄκουε» εἰς προστακτικὴν ἔγκλισιν, τρὶς ἐπαναλαμβανόμενος ἐν τῇ Π₁ πρὸς τὸν πληθυντικὸν «ἀκούσατε», «ἀκηκόατε», «ἄκουσατε» τῆς Π₂, τρὶς καὶ ἐδῶ μνημονεύομενον, δις εἰς ἔγκλισιν προστακτικὴν καὶ ἀπαξεῖ εἰς δριστικὴν παρακειμένου. Αἱ διαφοραὶ αὐταὶ εἰναι ἐπουσιώδεις καὶ ἐπὶ πλέον εἰναι δυναταὶ καὶ δταν ἀκόμη τὸ ὁμιλοῦν ἡ γράφον πρόσωπον εἰναι τὸ ἰδίον, δύνανται δὲ νὰ θεωρηθοῦν ὡς ρητορικαὶ διατυπώσεις, ἐπιδιώκουσαι τὴν ἐναλλαγὴν χάριν ἐντυπώσεως.

Ἐκ τῶν μέχρι τοῦδε λεχθέντων συνάγεται τὸ συμπέρασμα, ὅτι ἐξ ἐπόψεως ἐσωτερικῆς δομῆς τοῦ λόγου ἀμφότεραι αἱ ὁμιλίαι ἀκολουθοῦν ἐν καὶ τὸ αὐτὸ βασικὸν σχῆμα, μίαν δὲ καὶ τὴν αὐτὴν μέθοδον συνδέσεως τῶν ἐπὶ μέρους τμημάτων, ἐμφανίζουσαι οὕτω θαυμαστὴν συγγένειαν κατὰ ταῦτα καὶ τὴν σχετικὴν ὁρολογίαν. Οὕσσης δὲ τοιαύτης τῆς συγγενείας τῶν ὁμιλιῶν Π₁ καὶ Π₂, δυνάμεθα νὰ ὑποθέσωμεν ἐπὶ τῇ βάσει αὐτῆς ὅτι, ἐὰν ἡ Π₁ δὲν ἀποτελῇ τὸ πρῶτον μέρος τοῦ διμεροῦς Περὶ πάσχα ἔργου τοῦ Μελίτωνος, τότε τοῦτο ὄπωσδήποτε φυσικὸν εἰναι νὰ εἴχε τὰ αὐτὰ στοιχεῖα δομῆς μετὰ τῆς Π₁ καὶ τῆς Π₂, ἡ ὅποια φαίνεται ν' ἀκολουθῇ πιστῶς τὸ σχῆμα δομῆς τοῦ πρώτου μέρους.

4. ΕΞΕΤΑΣΙΣ ΤΩΝ Π₁ ΚΑΙ Π₂ ΚΑΤΑ ΤΑ ΜΕΡΗ ΑΥΤΩΝ

Ἡ κατὰ περιεχόμενον σχεδὸν ταυτόσημος διαίρεσις τῶν ὁμιλιῶν Π₁ καὶ Π₂ ἐνδεικτικὴ οὖσα τῆς κοινότητος τῶν θεμάτων αὐτῶν, προσφέρει τὴν δυνατότητα εἰς ἡμᾶς διὰ μεθοδικήν τινα ἔκθεσιν καὶ ἐξέτασιν αὐτῶν ἐνταῦθα. Οὕτως ἐκ τῆς γενομένης καθ' ἐκάστην ὁμιλίαν ἀναλύσεως προκύπτει ὅτι ὑφίσταται ἐν πολλοῖς θεματολογικὴ ἀντιστοιχία μεταξὺ τῶν χυρίων μερῶν αὐτῶν ἥτοι τοῦ πρώτου τῆς Π₁ 8-42 πρὸς τὸ πρῶτον τῆς Π₂ 11-45 καὶ τοῦ δευτέρου τῆς Π₁ 44-61 πρὸς τὸ δεύτερον τῆς Π₂ 46-103. Δὲν ὑφίσταται δὲ τοιαύτη μεταξὺ τοῦ προλόγου τῆς Π₁ καὶ τοῦ τμήματος 1-10 τῆς Π₂ λόγῳ ἀκριβῶς τοῦ ἰδιάζοντος χαρακτῆρος τοῦ τμήματος τούτου, περὶ τοῦ ὅποιου ὡμιλήσαμεν ἡδη εἰς τὸ δεύτερον κεφάλαιον τῆς παρούσης ἐργασίας. "Οσον ἀφορᾷ εἰς τοὺς ἐπιλόγους, λόγῳ τοῦ ὅτι διελάβομέν τινα περὶ αὐτῶν εἰς τὰς καθ' ἐκάστην ὁμιλίαν ἀναλύσεις δὲν θὰ ἐξετάσωμεν αὐτοὺς ἐδῶ.

Ἐχοντες λοιπὸν ἐνώπιον ἡμῶν τὴν θεματολογικὴν ταύτην ἀντιστοιχίαν μεταξὺ τῶν ὁμιλιῶν εἶναι δυνατὸν νὰ ἐπισημάνωμεν τί τὸ κοινὸν ἡ ἰδίον καὶ τί τὸ πλέον ἡ ἔλαττον ἐξ ἐπόψεως τῶν ἐπὶ μέρους θεμάτων ὑπάρχει εἰς ἐκατέραν καὶ μάλιστα ἀντιστοίχως εἰς τὰ καθ' ἐκαστον μέρη των καὶ νὰ ἐξετάσωμεν συγχρόνως ἐν λεπτομερείᾳ δσα ἐξ αὐτῶν θεωροῦμεν σκόπιμον καὶ ἀναγκαῖον νὰ ἐξετασθοῦν. Λόγῳ δὲ τῆς ἰδιαίτερης θέσεως, ἡν κατέχει τὸ τμῆμα 1-10 τῆς Π₂ ἐντὸς αὐτῆς καὶ εἰς τὸ διλον διμερεῖς Περὶ πάσχα ἔργον τοῦ Μελίτωνος, κρίνομεν δρθὸν καὶ σκόπιμον νὰ ἀρχίσωμεν ἀπὸ τούτου πρῶτον τὴν συγκριτικὴν ἐξέτασιν τῶν ὁμιλιῶν ἡμῶν, ἐξετάζοντες τοῦτο ἐν σχέσει βεβαίως πρὸς τὴν διλην διμιλίαν Π₁.

I. Αἱ ἐξ ἐπόψεως περιεχομένου καὶ δρολογίας προϋποθέσεις τῆς Π₁ διὰ τὴν κατανόησιν τοῦ τμήματος 1 - 10 τῆς Π₂

Τὸ περιεχόμενον τοῦ τμήματος 1-10 ἀφ' ἑαυτοῦ ὑποχρεώνει ἡμᾶς νὰ ἐξετάσωμεν ἐνταῦθα, ἐν ἀναφορᾷ βεβαίως πρὸς τὸ περιεχόμενον καὶ τὴν ὁρολογίαν τῆς Π₁, τὸ θέμα τοῦ πάσχα ὡς παλαιοῦ καὶ καινοῦ μυστηρίου καὶ ἐνδεικτικῶς μερικάς μόνον συναρφεῖς πρὸς τοῦτο ἐννοίας ὡς τὰς νόμος-λόγος, ἀμυδρού-սιός, πρόβατον-ἄνθρωπος, τύπος-ἀλήθεια, παραλείποντές τινας ἐξ ὅσων ἐσημειώσαμεν κατὰ τὴν ἀνάλυσιν αὐτοῦ πρὸς ἀποφυγὴν φόρτου ἐπὶ τῆς ἐργασίας.

"Ο νόμος καὶ ὁ λόγος ἡ ὁ νόμος καὶ τὸ εὐαγγέλιον, ἡ ἐντολὴ καὶ ἡ χάρις, ὁ τύπος καὶ ἡ ἀλήθεια ἡ ὁ τύπος καὶ ἡ χάρις, εἰναι ἔννοιαι, αἱ ὁ-

ποῖαι εἰς τὰς ἡμετέρας ὁμιλίας συσχετίζονται μεταξύ των καὶ ἀντιπαραβάλλονται ἡ μία πρὸς τὴν ἄλλην συνήθως κατὰ τὸν τρόπον τῆς ἀντιθέσεως καὶ τοῦ παραληλισμοῦ τῶν ἐννοιῶν. Καὶ ἐνῷ αἱ δεύτεραι τῶν διμελῶν αὐτῶν ἐννοιῶν ταυτίζονται μετὰ τοῦ προσώπου τοῦ Χριστοῦ, αἱ πρῶται εἰναι ἐνδεικτικαὶ τῶν δευτέρων καὶ δόδηγοῦν προτυπωτικῶς εἰς τὸν Χριστόν, τὸν ἱερουργὸν τοῦ πάσχα τῆς σωτηρίας¹. Εἶναι σαρῆς ἡ τάσις τοῦ Μελίτωνος εἰς ὀλόκληρον τὴν ὁμιλίαν αὐτοῦ, ἀλλὰ κατὰ κύριον λόγον εἰς τὸ περὶ οὐ διάλογος τμῆμα αὐτῆς, νὰ βλέπῃ τὰ πάντα, συνεπῶς καὶ τὰς ἐννοίας ταύτας χωρούσας εἰς τὸν Ἰησοῦν Χριστόν, «ὅς ἔστι τὰ πάντα»². Ὡσαύτως ἡ αὐτὴ χριστολογικὴ γραμμὴ θεωρήσεως τῶν πραγμάτων ἐπικρατεῖ σχεδὸν καὶ ἐν τῇ ὁμιλίᾳ Π₁, ἐνθα ἡ ὅλη μεθόδευσις τοῦ ὄλικοῦ αὐτῆς κατὰ τὴν διαπραγμάτευσιν αὐτοῦ³ ὁμαλῶς εἰσάγει εἰς τὸν μελιτώνειον τρόπον τῆς ἐκθέσεως τοῦ περιεχόμενου εἰς τὸ τμῆμα 1-10 τῆς ὁμιλίας του.

a) *Tὸ πάσχα ὡς παλαιὸν καὶ καινὸν μυστήριον*

Τὸ ὅλον περιεχόμενον τῆς Π₁ διατάσσεται καὶ ἀναπτύσσεται συνεπῶς καὶ συμφώνως πρὸς τὸ σχῆμα τῆς ἀντιθέσεως τῶν ἐννοιῶν «παλαιὰ καὶ καινὰ» ἢ «καινὰ καὶ παλαιά», τὸ ὅποιον δίδεται ἡδη ἐν τῷ πρόλογῳ τῆς ὁμιλίας (3 καὶ 4). Συμφώνως λοιπὸν πρὸς τὸ ἀντιθετικὸν

1. Βλ. ΜΕΛΙΤΩΝΟΣ *Περὶ πάσχα* 69, 496 (PERLER, SC 123, 98).

2. Βλ. αὐτόθι 9, 59. Πρὸς τούτῳ καὶ τὰ ἐπόμενα χωρία 5, 37-38 «ἐν δὲ τῷ ἀνθρώπῳ Χριστός, / αἵτις κεχώρηκε τὰ πάντα», / 6, 39-42 αἱ γοῦν τοῦ προβάτου σφραγὴ / καὶ ἡ τοῦ πάσχα πομπὴ / καὶ ἡ τοῦ νόμου γραφὴ / εἰς Χριστὸν Ἰησοῦν κεχώρηκε». Οἱ αὐτὸς τύπος εὑρήκαι εἰς πολλὰ χριστολογικὰ κείμενα τῆς ἐποχῆς αὐτῆς ὡς τοῦ ἰδίου τοῦ Μελίτωνος, *Fragm. XIV* (PERLER, 240, 12), *Fragm. XV* (PERLER, 240, 7-8) πρβλ. Β. ΨΕΥΤΟΓΚΑ, «Τὸ ἀπόσπασμα ἐκ τοῦ 'Περὶ πίστεως' τοῦ Μελίτωνος, ἀντιγνωστικὴ χριστολογικὴ ὁμολογία», ἐν *Κληρονομία*, 1 (1969) 249, 252, στ. 7 καὶ ἄλλων. Βλ. *Πράξεις Πέτρου* 20 (ΑΑΑ, ἔκδ. R. A. LIPSIUS καὶ M. NONNE, I, 68), *Ἐδαγγέλιον Θωμᾶ*, Λόγιον 77 (The Gospel according to Thomas. Coptic Text established and translated by. A. GUILLAUMONT, H. - Ch. PUECH, G. QUISPÉL, W. TILL and Yassah'Abd Al Massish, Leiden 1959, σ. 43 καὶ ἐλληνιστὶ τὸ κείμενον ἀποδιδόμενον ἐπὶ τῇ βάσει τῶν εὐρωπαϊκῶν γλωσσῶν μετ' εἰσαγωγῆς καὶ ἐρμηνευτικῶν σχολίων ὑπὸ ΙΩΑΝΝ. ΚΑΡΑΒΙΔΟΠΟΥΛΟΥ, «Τὸ γνωστικὸν κατὰ Θωμᾶν Εὐαγγέλιον», ἐν *Θεολογικὸν Συμπόσιον*, (Χαριστήριον εἰς τὸν καθηγητὴν Παν. Κ. Χρήστου), Θεσσαλονίκη 1967, σ. 23 - 67, ἰδια βλ. σ. 57, ἐνθα καὶ σχετικαὶ ἀναφοραί.

3. Βλ. 'Ομιλίαν Π₁ 8 (NAUTIN, SC 27, σ. 135): «... λόγῳ ἀναλαβόντες (εἴπωμεν) πρῶτον μὲν τὶς νόμος / καὶ τὶς νόμου οἰκονομία / οὔτως γάρ γνωσόμεθα ἐκ παραβολῆς / τὶς Λόγος καὶ τὶς Λόγου ἐλευθερία» καὶ Π₁ 43 «ἀκούεις μὲν γάρ δὴ, ἀκούεις μετὰ τοὺς τύπους κ.τ.λ.».

τοῦτο σχῆμα ὁ ὁμιλητὴς ἐκθέτει πρῶτον τὰ περὶ τοῦ νομικοῦ πάσχα, ἐν συναρτήσει πάντοτε βεβαίως πρὸς τὰ τοῦ καινοῦ πάσχα, τοῦ πάσχα τοῦ Χριστοῦ, κατὰ τὴν ἀπαίτησιν τῆς τυπολογικῆς ἐρμηνείας τῶν γεγονότων, ὡς φέρ' εἰπεῖν γίνεται εἰς τὸ τμῆμα 16-42, καὶ ἐπειτα καθαρῶς τὰ περὶ τοῦ πάσχα τοῦ Χριστοῦ, ὡς γίνεται εἰς τὸ τμῆμα 43-61. Τὸ ἔδιον σχῆμα ἀκολουθεῖ γενικῶς καὶ ὁ Μελίτων εἰς τὴν ἴδικήν του ὁμιλίαν, ὡς τοῦτο διαπιστοῦται ἐκ τῆς σχετικῆς ἀναλύσεως τοῦ περιεχόμενου αὐτῆς.

Διδούμεν ἐνταῦθα δύο χαρακτηριστικὰ χωρία εἰς τὰ ὅποια παραδίδεται τὸ ἀνωτέρω σχῆμα καὶ τὰ ὅποια παρουσιάζουν λεξιλόγιον παρόμοιον πρὸς ἐκεῖνο, τὸ ὅποιον ἀπαντᾷ εἰς τὸ τμῆμα 1-10 καὶ ἀλλαχοῦ τῆς Π₁. Ἀμφότερα τὰ παραθησόμενα χωρία προέρχονται ἀπὸ τοῦ πρόλογου τῆς Π₁, καὶ τὸ μὲν πρῶτον ἀπὸ τοῦ ἐγκωμίου εἰς τὴν ἡμέραν τοῦ πάσχα (Π₁ 3,3), τὸ δὲ ἄλλο ἀπὸ τῆς παραγράφου 4, ἐνθα τίθεται τὸ κεντρικὸν θέμα τῆς ὁμιλίας.

(α) *Τοῦτο τὸ πάσχα*

.....
ἀγγέλων καὶ ἀρχαγγέλων ἀΐδιος ἑορτή,
τοῦ παντὸς κόσμου ἡ ἀθάνατος ζωή,
θανάτου θανατηφόρος πληγή,
ἀνθρώπων ἡ ἀφθαρτος τροφή,
καὶ τῶν ὅλων ἡ οὐρανίος ψυχή,

οὐρανοῦ καὶ γῆς Ἱερὰ τελετή,
παλαιὰ καὶ καινὰ προφητεύουσα μυστήρια,
(β) ἐν γῇ μὲν ὄρατῷς βλεπόμενα,
ἐν οὐρανοῖς δὲ νοούμενα.

«Διὰ τοῦτο προσκυρούμενοι τοῖς τὰ καινὰ καὶ παλαιὰ
μετὰ γνώσεως Ἱερᾶς μεμυημένοις....
ἴνα δὲ καὶ κατὰ μέρος ἐστιασθῶμεν τοῦ λόγου
οὐ τὰ γήινα ἀλλὰ τὰ ἐπουράνια σιτούμενοι....»¹

Τὸ γραμμίζομεν εἰς τὰ χωρία ταῦτα τῆς Π₁ πρωτίστως τὸ τυπικὸν ἀντιθετικὸν ζεῦγος τῶν ἐπιθέτων «παλαιὰ-καινὰ» ἢ «καινὰ-παλαιὰ» καὶ πρὸς τούτοις τὰ ἐπιθέτα ἀΐδιος, ἀφθαρτος, ἀθάνατος, οὐρανίος ἡ ἐπουράνιος καὶ γήινος, διὰ τῶν ὅποιων ἐκφράζεται τὸ περιεχόμενον καὶ ἡ σημασία τοῦ πάσχα τοῦ Χριστοῦ ἐν ἀντιθέσει πάντοτε πρὸς τὸ πρόσκαιρον νόμημα τοῦ τυπικοῦ πάσχα τοῦ νόμου. Τὸ περιεχό-

1. Βλ. Τὰ κείμενα ἐν τῇ ἐκδόσει τοῦ P. NAUTIN, SC 27, Paris 1950.

προοπτικήν διεξαγωγῆς τῆς ὅλης ὥλης τῆς ὁμιλίας Π₁ καὶ τοιαύτην ὀρολογίαν ὡς εἶναι ἡ τῶν παρατεθέντων ἐνδεικτικῶς χωρίων, εὐκόλως κατανοοῦμεν-οὕτω δὲ ἡδύναντο νὰ κατανοήσουν καὶ οἱ ἄμεσοι ἀκροαταὶ τοῦ ὁμιλητοῦ - τὰ ὅσα περὶ τοῦ πάσχα διαλαμβάνονται ἐν ἀρχῇ τοῦ τμήματος 1-10 τῆς Π₂ ὡς μυστηρίου,

καινοῦ καὶ παλαιοῦ,
ἀιδίου καὶ προσκαίρου,
φθαρτοῦ καὶ ἀφθάρτου,
θυητοῦ καὶ ἀθηνάτου,
παλαιοῦ μὲν κατὰ τὸν νόμον,
καινοῦ δὲ κατὰ τὸν λόγον (2, 8-3, 14).¹

Ἐνταῦθα δὲ αἱ ἀντιθετικαὶ ἔννοιαι τῶν ἐπιθέτων ἀΐδιος-πρόσκαιρος, φθαρτὸς-ἄφθαρτος, θυητὸς-ἀθηνάτος, συνεκφαίνονται ἐντὸς τοῦ σχήματος τῆς ἀντιθέσεως, παλιὸς-καινὸς ἡ κατὰ τὴν πληθυντικὴν διατύπωσιν τῆς Π₁ παλαιὸς-καινά. Πλὴν τοῦ κοινοῦ τούτου βασικοῦ σχήματος μεταξὺ τῶν Π₁ καὶ Π₂ παρατηροῦμεν καὶ τὰ ἔξης κοινὰ ἐπίθετα ἀΐδιος (Π₁): ἀΐδιος (Π₂), ἄφθαρτος (Π₁): ἄφθαρτος (Π₂), ἀθηνάτος (Π₁): ἀθηνάτος (Π₂). Πρὸς τούτους δὲ καὶ τὰ ἐπόμενα συναρτῆ καὶ συνώνυμα, οὐράνιος ἡ ἐπουράνιος (Π₁): ἐπουράνιος (Π₂) ὡς φέρ' εἰπεῖν ἐν τῇ παραβολικῇ ἐκφράσει «ώς ἐν τοῖς ἐπιγείοις/οὖτως δὴ καὶ τοῖς ἐπουρανίοις» (39,271), ἔνθα ἐπισημαίνομεν καὶ τὸ ἐπίγειος, συνώνυμον τοῦ γῆινος τῆς Π₁. Τὸ πρόσκαιρος τῆς Π₂, τὸ ὄποιον εἶναι συνώνυμον πρὸς τὸ ἐπίγειος τῆς αὐτῆς καὶ τὸ γῆινος τῆς Π₁, εὑρηται μόνον εἰς τὴν Π₂ ὡς καὶ τὸ γῆινος εἰς τὴν Π₁ μόνον.

Ολα τὰ ἐπίθετα αὐτὰ συνδέονται εἰς τὰς ἡμετέρας ὁμιλίας, ἀλλοτε ἀμέσως καὶ ἄλλοτε ἐμμέσως μετὰ τοῦ περιεχομένου καὶ τοῦ νοήματος τοῦ μυστηρίου τοῦ πάσχα. Ἐξ δὲ τῶν δημωτικῶν τούτων κατανοούμενον μεταξὺ τῆς Π₁ καὶ τῆς Π₂ πρέπει νὰ ἔξαιρέσωμεν πρὸς ἐνδελεχεστέραν μελέτην καὶ ἔξτασιν τὴν ὀρολογίαν «παλαιὸς-καινά» (Π₁) ἢ «παλαιὸν καινὸν» (Π₂), διότι κατέχει εἰς ἀμφοτέρας τὰς ὁμιλίας σπουδαίαν σημασίαν, ὡς καθορίζουσαν ἀφ' ἐνὸς ἐν αὐταῖς τὸν τρόπον θεωρήσεως τοῦ διλού θέματος καὶ ὡς ἐπιχωριάζουσαν ἐκφρασιν εἰς τὰ καθ' ἔκαστον ἐπίθετα ἀφ' ἑτέρου, ὑπὸ ποικίλην χρῆσιν.²

1. Βλ. Τὰ κείμενα ἐν τῇ ἐκδόσει τοῦ O. PERLER, SC 123, Paris 1966.

2. Κεχωρισμένως τὰ ἐπίθετα, «καινὸς» «παλαιὸς» ἡ καὶ τὰ ἐπιφρήματα «καινῶν» «πάλαι», ἀπαντοῦν συγχάκις εἰς τὰς ὁμιλίας Π₁ καὶ Π₂ ὡς καὶ εἰς ἀποσπάσματα ἔξι ἔργων τοῦ Μελίτωνος καὶ μάλιστα εἰς φράσεις δεικνυόσας πολλὴν συγγένειαν μεταξύ των. Ἐνδεικτικῶς σημειούμενόν τινας: «καινὴ παλιγγενεσία» (Π₁ 3), «καινὸν μνημεῖον» (Π₁ 7), «καινὸν θυμῷ» (Π₁ 61), «καινὴ λαμπταδουχία» (Π₁ 62),

«ο συντάκτης τῆς Π₁, διμιῶν ἐγκωμιαστικῶς περὶ τῆς ἑορτῆς τοῦ πάσχα χαρακτηρίζει αὐτὴν ὡς προφητεύουσαν «παλαιὰ καὶ καινὰ μυστήρια» (3,3) καὶ ἐν συνεχείᾳ προτιθέμενος νὰ ὁμιλήσῃ λεπτομερέστερον «κατὰ μέρος» (4) περὶ τοῦ πάσχα, δηλῶντες δὲ θὰ ἐπικυρώσῃ τὰ διατάξια τῶν μεθ' ιερᾶς γνώσεως μεμυημένων ἐπὶ «τὰ καινὰ καὶ παλαιά» (4). Ἐξ δὲ τοῦ Μελίτωνος, εὐθὺς ἀμέσως μετὰ τὴν προοιμιακὴν διατύπωσιν (1,3-6), τὴν συνδέουσαν καθ' ἡμῖς τὴν Π₂ μετὰ τοῦ πρώτου μέρους τοῦ ἔργου του, διμιῶν καὶ οὗτος ὡς ἐν συμπεράσματι περὶ τοῦ πάσχα χαρακτηρίζει τοῦτο ὡς «παλαιὸν καὶ καινὸν» μυστήριον (2,8), ἐπεξηγῶν δὲ τὴν διατύπωσιν αὐτὴν λέγει δὲ τὸ πάσχα εἶναι «παλαιὸν μὲν κατὰ τὸν νόμον/καινὸν δὲ κατὰ τὸν λόγον» (3,13-14), ἡ κατ' ἄλλην παρομοίαν ἐκφρασιν αὐτοῦ «παλαιὸν μὲν κατὰ τὸν τύπον/καινὸν δὲ κατὰ τὴν χάριν» (58, 424-425).

Οφείλομεν δημωτικῶν ἐνταῦθα, πρὸν χωρήσωμεν εἰς τὴν ἐξέτασιν τῆς προελεύσεως καὶ τῆς σημασίας τῶν ὅρων τούτων, νὰ κάμωμεν πρῶτον μίαν λεπτολόγον Ἰσως ἀλλ' ἀναγκαῖαν παρατήρησιν, διότι ἀφορᾷ εἰς τὴν χρῆσιν αὐτῶν εἰς τὰς ἡμετέρας ὁμιλίας καὶ ἔπειτα νὰ διατυπώσωμεν ἐπ' αὐτῆς κρίσιν τινά.

Ἐν τῇ Π₁ τὸ διώνυμον «παλαιὸς-καινά» ἀπαντᾶ δἰς μόνον ὑπὸ τὸν τύπον αὐτὸν δηλαδὴ καὶ τὸν ἀντίστροφον αὐτοῦ, ἥτοι ὡς «καινὰ-παλαιά» (3-4). Ὁ διμιλητής φαίνεται ὡς νὰ ἐναλλάσσῃ ἐπιμελῶς ἐνταῦθα τὴν θέσιν τῶν δύο ἐπιθέτων. Τοῦτο αὐτὸν συμβαίνει καὶ ἐν τῇ Π₂, διότι τὸ αὐτὸν σχῆμα, εἰς ἐνικήν δημωτικῶν διατύπωσιν καὶ δχι πληθυντικῶν ὡς ἐν τῇ Π₁, ἀπαντᾶ πεντάκις (2,8· 3, 13-14· 7,46 καὶ 58, 424-425). Ἡ ἐναλλαγὴ αὐτὴ τῶν ἐπιθέτων ἐντὸς τοῦ αὐτοῦ ἀντιθετικοῦ σχήματος δὲν εἶναι ἐνδεικτικὴ ἀπλῶς τοῦ κοινοῦ ρητορικοῦ «γούστου» (σύμπτωμα ἡ δεῖγμα κοινῆς προελεύσεως;), εἰς τὴν διμιλητὴν τῆς Π₁ καὶ τὸν Μελίτωνα, ἀλλ' ἐκφράζει τι τὸ οὐσιαστικώτερον ἐκ τῆς περὶ τοῦ μυστηρίου τοῦ πάσχα διδασκαλίας αὐτῶν. Οὕτω λοιπὸν αἱ ἐκφράσεις αὐτῶν «παλαιὰ καὶ καινά» (Π₁) ἢ «καινὸν καὶ παλαιὸν» (Π₂) καὶ αἱ ἀντίστροφοι αὐτῶν, σχετιζόμεναι πρὸς τὸ μυστήριον τοῦ πάσχα προφανῶς θέλουν νὰ ὑποδηλώσουν δὲ τὸ μυστήριον τοῦ πάσχα, ἐνῷ εἶναι πα-

ακανή ἀπώλεια» (Π₂ 50, 357-358), «καινὴ συμφορά» (Π₂ 56, 407), «ιεράτευμα καινὸν» (Π₂ 68, 494), «καινὸν ἀδικημα» (Π₂ 73, 534· 81, 596-597), «καινὰ πάθη» (Π₂ 81, 597), «καινὸς φόνος» (Π₂ 94, 712), «φόνος καινός», «ἀδικία καινῆ» (Π₂ 97, 738). «θέαμα καινὸν» (ἀπόσπ. VIIIb 2, PERLER, SC 123, 230), «καινὸς ἥλιος» (αὐτόθι 3, 232), «μυστήριον καινὸν» (ἀπόσπ. IX, PERLER, SC 123, 234) καὶ διὰ τὸ παλαιός ὡσαύτως ἡ παλαιὰ κατάφατη (Π₁ 53) «παλαιὸς ἀνθρωπος» (Π₁ 61). Ἐν τῇ Π₁ τὸ παλαιός συνάπτεται πολλάκις μετὰ τῆς λέξεως «μυστήριον».

λαιδὸν κατὰ τὸν τύπον, εἶναι ἐν ταῦτῷ καὶ καινὸν καὶ ἐνῷ εἶναι καινὸν κατὰ τὴν πραγματοποίησιν ἐν Χριστῷ, εἶναι συνάμα καὶ παλαιόν, καθ' ὅτι εἶναι μυστήριον προσωπίων τῆς θείας οἰκονομίας καὶ ὡς μυστήριον παραχρένει καὶ ὑπὸ τὰς διακρίσεις ταῦτας. 'Ἡ σημασία αὐτῇ ἔξαγεται ἐπὶ τῇ βάσει τῶν κειμένων ἀμφοτέρων τῶν ὅμιλιῶν (Π₁, 36· Π₂, 43-44· 31, 210-33, 229). 'Ἐὰν καλῶς κατανοοῦμεν καὶ ἐρμηνεύωμεν τὰ κειμένα ταῦτα, τότε πρέπει νὰ εἴπωμεν ὅτι εὐρισκόμεθα ἐνώπιον λεπτοτάτης, κοινῆς εἰς ἀμφοτέρας τὰς ὅμιλας θεολογικῆς ἐννοίας, ἐκφραζούσης κοινότητα καὶ ἐνότητα σκέψεως.

'Αλλ' ἵδωμεν πᾶς μέχρι τοῦδε ἔξηγήθη ἡ ἐκφρασίς «παλαιὰ καὶ καινὰ» εἰδικότερον εἰς τὴν ἀνωτέρω συνάφειαν τῆς Π₁ (4) καὶ γενικότερον εἰς ἀμφοτέρας τὰς ὅμιλας ὑπὸ τῶν ἐρευνητῶν.

'Ο P. Nautin¹ εἰς τὴν εἰσαγωγικὴν δήλωσιν τοῦ ὅμιλητοῦ τῆς Π₁, «Διὰ τοῦτο προσκυρούμενοι τοῖς τὰ καινὰ καὶ παλαιὰ μετὰ γνώσεως ιερᾶς μεμυημένοι...» (4), εἰδε τὴν ἔξαρτησιν αὐτοῦ ἀπὸ τοῦ Περὶ πάσχα ἔργου τοῦ Ἰππολύτου Ρώμης, προφανῶς θεωρήσας αὐτὴν ὡς ὑποδηλοῦσαν τὴν ὑπαρξίαν σχετικῶν πηγῶν. 'Ἡ ἄποψις αὐτῇ ὑπὸ τὴν ὅλως νέαν προοπτικὴν θεωρήσεως τῶν πραγμάτων τῆς Π₁ δὲν εἶναι δυνατόν νὰ συζητηθῇ πλέον, διὰ τοῦτο ἐρχόμεθα νὰ ἴδωμεν τί ἐπὶ τοῦ προκειμένου ὑποστηρίζει ὁ R. Cantalamessa. Κατ' αὐτὸν ἡ εἰς τὴν ἀνωτέρω συνάφειαν δήλωσις ἐπιτρέπει νὰ διαφανῆ ἡ ὑπαρξίας ἐν τῷ περιβάλλοντι τοῦ συντάκτου τῆς Π₁ ἀληθοῦς καὶ εἰδικῆς «γνώσεως», ἀφορώσης εἰς τὸ μυστήριον τοῦ πάσχα καὶ ίδιᾳ εἰς τὴν τυπολογικὴν ἔξηγησιν τῶν τύπων τῆς Π. Διαθήκης ἐν ἀναφορῷ πρὸς τὰ χριστιανικὰ μυστήρια². Οὕτως ἡ διατύπωσις «παλαιὰ-καινὰ» ἀποτελεῖ τὴν τρέχουσαν ὄρολογίαν τῆς ἔποχῆς, τὴν δηλοῦσαν τὸ ἀντικείμενον τῆς «ιερᾶς γνώσεως». Εἰς ἐπίρρωσιν δὲ τῆς ἀπόψεως αὐτῆς ὁ Cantalamessa ἀναφέρει τὴν ἐπιμονὴν μεθ' ἡς ὁ Μελίτων ἐπαναλαμβάνει εἰς τὴν ὅμιλίαν του τὴν ἐκφρασίν «παλαιὸν καὶ καινόν», διὰ τῆς ὅποιας δηλουταὶ τὸ νομικὸν καὶ τὸ χριστιανικὸν πάσχα, ὁ νόμος καὶ τὸ εὐαγγέλιον³.

Κατ' ἀρχὰς δὲν δύναται ν' ἀμφισβητήσῃ τις τὴν γνώμην τοῦ Cantalamessa περὶ τοῦ καθιερωμένου τοῦ δρου «παλαιὰ καὶ καινὰ», διότι οὗτος πράγματι φαίνεται νὰ ὑπῆρχεν, δ.τι δμως δύναται τις νὰ ἀμφισβητήσῃ εἶναι ἡ περὶ αὐτοῦ ἔξηγησις, ἡ ὅποια εἶναι διλόγον ἔξεζητημένη.

1. Βλ. P. NAUTIN, *Homélies pascals I. Une homélie inspirée du traité sur la Pâque d'Hippolyte*, ἐν SC 27, σ. 65.

2. Βλ. R. CANTALAMESSA, μνημ. ἔργον, σ. 62-63.

3. Βλ. R. CANTALAMESSA, μνημ. ἔργον, σ. 62.

'Ο δρος ὑπὸ τὸν τύπον «καινὰ καὶ παλαιά», ὡς ἔχει δηλαδὴ καὶ εἰς τὴν περίπτωσιν ταύτην τῆς Π₁, ἐσήμανε διὰ τὴν ἐποχὴν αὐτὴν κατὰ τὴν ἐρμηνείαν τοῦ Ελρηναίου¹, ἐρμηνεύοντος τὸ χωρίον τοῦ Ματθ. 13, 52, τὴν Παλαιὰν καὶ τὴν Καινὴν Διαθήκην. Συνεπῶς δταν ὁ συντάκτης τῆς Π₁ λέγει ὅτι θὰ ἐπικυρώσῃ (προσκυρούμενοι) τὰ ὅσα περὶ τῆς ἑαρτῆς τοῦ πάσχα θὰ εἴπῃ διὰ τῆς αὐθεντίας τῶν μεμυημένων ἐπὶ τὰ «καινὰ καὶ παλαιά», ἐννοεῖ κατ' ἀρχὴν τοὺς ιεροὺς συγγραφεῖς τῆς Καινῆς καὶ τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, πρωτίστως δὲ τοὺς τῆς Καινῆς, οἱ ὅποιοι ὑπὸ τὸ πρῖσμα ταύτης εἰδον καὶ ἡρμήνευσαν τὴν Παλαιάν, καὶ κατ' ἐπέκτασιν μόνον δύναται νὰ λεχθῇ ὅτι ἀναφέρεται εἰς ἔξηγητικὴν ἡ κατηγητικὴν πασχάλιον παράδοσιν. 'Οτι οὕτω πως πρέπει νὰ ἔχουν τὰ πράγματα γίνεται φανερὸν καὶ ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι τόσον ὁ ὅμιλητης τῆς Π₁ δσον καὶ ὁ Μελίτων ἀναπτύσσουν τὰ περὶ τοῦ πάσχα ἐπὶ τῇ βάσει κυρίως τῶν κειμένων τῆς Παλαιᾶς καὶ τῆς Καινῆς Διαθήκης, τῶν ὁδοίων ἀφθονοῦν αἱ σχετικαὶ παραδέσσεις. 'Ως παράδειγμα ἀδρὸν ἔστω τὸ τῆς Ἐξόδου κεφ. 12, 1-15, 43-49 (Π₁) καὶ Ἐξόδου κεφ. 12, 3-28 (Π₂), τὰ ὅποια συνιστοῦν τὰ βασικὰ κείμενα, τὰ ὑπὸ τῶν ἡμετέρων ὅμιλητῶν ἐρμηνεύμενα καὶ ἀναπτυσσόμενα.

'Η ἐκ μέρους δὲ τοῦ Cantalamessa² δικαιοιόγησις τῆς μεταξὺ τῶν δρῶν τούτων συγγενείας, ὡς ὀφειλομένης εἰς καινὸν ὑλικὸν τῆς πασχάλιον κατηγητικῆς παραδόσεως, θεωρουμένη καὶ κρινομένη ὑπὸ τὸ πρῖσμα τῆς ἡμετέρας προοπτικῆς θεωρήσεως τῶν πραγμάτων τῆς Π₁ καὶ Π₂ δὲν φαίνεται νὰ εύοδοῦται. 'Αν καὶ δὲν ἀρνούμεθα τὴν ἐν τῇ

1. Βλ. ΕΙΡΗΝΑΙΟΥ, "Ἐλεγγος καὶ ἀμαρτοπή... Δ', 9, 1 (ROUSSEAU, SC 100², σ. 477), τὸ ἐλληνικὸν κείμενον κατ' ἀπόδοσιν τῶν ἐκδοτῶν ἐκ τοῦ ἀρμενικοῦ καὶ λατινικοῦ). 'Ενταῦθα ἔξηγῶν, τὸ Ματθ. 13· 52, «Διὰ τοῦτο πᾶς γραμματεὺς μαθητεύεται τῇ βασιλείᾳ τῶν οὐρανῶν δμοίς ἔσται ἀνθρώπῳ οἰκοδεσπότῃ, δσις ἐκβάλλει ἐκ τοῦ θησαυροῦ αὐτοῦ καινὰ καὶ παλαιά», λέγει τὰ ἀκόλουθα: «Οὐκ ἄλλον μὲν τὰ παλαιά, ἄλλον δὲ προενεγκόντα τὰ καινὰ ἐδίδαξεν, ἄλλα ἔνα καὶ τὸν αὐτὸν. Οἰκοδεσπότης γάρ ὁ Κύριος, ὁ πάσης τῆς πατρικῆς οἰκίας κυριεύων καὶ τοῖς μὲν δούλοις τοῖς ἔτι ἀπαιδεύτοις κατάλληλον δρῖσιν νομοθεσίαν, τοῖς δὲ ἐλευθέροις καὶ πίστει δεδικιασμένοις ἀρμοζούσας διδοὺς ἐντολὰς καὶ τοῖς τέκνοις ἀνοίγων τὴν ἐκατοντάριαν. Γραμματεὺς δὲ μαθητεύεται τῇ βασιλείᾳ τῶν οὐρανῶν τοὺς ἰδίους ἔτει μαθητάς, περὶ δὲν καὶ ἀλλοθὶ φησι τοῖς Ιουδαίοις, "Ίδοις ἀποστέλλω. . .", τὰ δὲ ἐκ τοῦ θησαυροῦ προσφερόμενα παλαιά τε καὶ καινὰ ἀναντιλέκτως τὰς δύο διαθήκας λέγει, τὰ μὲν παλαιά, τὴν ἔμπροσθεν νομοθεσίαν, τὰ δὲ καινὰ τὴν κατὰ τὸ εὐαγγέλιον πολιτείαν». 'Ο ίδιος ὁ Μελίτων, 'Ἐκλογαι (PERLER, SC 123, 222-224), χρησιμοποιεῖ διες τὸν δρον παλαιά πρὸς δήλωσιν τῆς παλαιᾶς Διαθήκης ἐν ταῖς ἐκφράσεσι, «τὴν τῶν παλαιῶν βιβλίων ἐβουλήθης ἀκριβεῖν... ο καὶ ... ἀκριβῶς μαθῶν τὰ τῆς παλαιᾶς Διαθήκης βιβλία...».

2. Βλ. R. CANTALAMESSA, μνημ. ἔργον, σ. 62.

παραδόσει καθιερωμένην ὑπαρξίν τῆς ὄρολογίας ταύτης καὶ συνεπῶς τὴν δυνατότητα χρήσεώς της ὑπὸ διαφόρων ἐκκλησιαστικῶν προσώπων, ὡς φέρ' εἰπεῖν τῶν ἐνταῦθα μηγμονευμένων ἀνδρῶν, φρονοῦμεν ὅτι αὕτη παρὰ τῷ Μελίτωνι ὡς καὶ ὁ τρόπος, γενικώτερον, καθ' ὃν οὗτος ἐκθέτει τὰς ἰδέας αὐτοῦ εἰς τὸ τιμῆμα 1-10 τῆς ὄμιλίας του, δὲν ἔξηγοῦνται ἀλλαχως καλύτερον παρὰ μόνον ἐὰν δεχθῶμεν ὅτι εἰς τὸ πρῶτον βιβλίον τοῦ ὅλου ἔργου Περὶ πάσχα οὗτος εἶχεν ὄμιλήσει, καθ' ὃν τρόπον ὄμιλει περὶ τοῦ ἰδίου ἀντικειμένου ὁ συντάκτης τῆς Π₁ εἰς τὰ ἀνωτέρω αὐτοῦ κείμενα καὶ γενικώτερον εἰς ὀλόκληρον τὴν ὄμιλίαν του.

β) Νόμος - Λόγος

'Ἐνταῦθα, ἀφοῦ προηγουμένως ἀναφερθῶμεν δι' ὀλίγων εἰς τὴν ιστορίαν τῶν ὅρων, θὰ προσπαθήσωμεν νὰ ἐκθέσωμεν καὶ ἀναπτύξωμεν ἐν πάσῃ δυνατῇ συντομίᾳ τὴν περὶ αὐτῶν διδασκαλίαν τῶν ἡμετέρων ὄμιλιων, ἐπιμένοντες κυρίως εἰς τὴν μεταξὺ τῶν ὅρων σχέσιν καὶ συσχέτισιν αὐτῶν πρὸς τὸ μυστήριον τοῦ πάσχα, συναφῶς πρὸς τὸ ὅποιον συνεκφαίνονται, καὶ ἐν τέλει θὰ δώσωμεν ὡρισμένα παραδείγματα, εἰς τὰ ὅποια κατὰ τὴν γνώμην ἡμῶν ὑπεμφαίνεται στενὴ σύνδεσις τῶν ὄμιλιων Π₁ καὶ Π₂.

'Ο νόμος καὶ ὁ λόγος ὡς ἔννοιαι ὑπάρχουν βεβαίως εἰς τὴν Ἑλληνικὴν φύλοσοφικὴν σκέψιν τῶν κλασσικῶν χρόνων¹, ὡς καὶ εἰς τὴν Ἑλληνιστικὴν (στωϊκὴν)² καὶ τὴν ιουδαιοελληνιστικὴν, τῆς ὅποιας ἐκπρόσωπος εἶναι Φίλων ὁ 'Ιουδαῖος³. 'Ἐνταῦθα, γενικῶς λέγομεν, νόμος καὶ λόγος, μετ' ἐλαφρῶν ἀποχρώσεων καὶ ἀποκλίσεων ἀπὸ συστήματος εἰς σύστημα, ταυτίζονται⁴. Εἰς τὴν χριστιανικὴν γραμματείαν τὴν πρὸ τῶν ἡμετέρων ὄμιλιων καὶ τὴν μετὰ ταύτας, αἱ ἔννοιαι νόμος-λόγος εὑρηνται ἀφ' ἐνὸς μὲν εἰς τὰ ἀπόκρυφα, ἥτοι τὸ Κίρυγμα Πέ-

1. Βλ. G. KITTEL, *TWNT*, τόμ. 4, σ. 79 ἐ., καὶ R. CANTALAMESSA, μνημ. ἔργον, σ. 155 - 157 καὶ τοῦ ίδιου τὸ ἄρθρον «Méliton de Sardes. Une christologie antignostique du II siècle», ἐν *RevSR* 37 (1963) 11 - 14.

2. Βλ. G. KITTEL, *TWNT*, σ. 83 ἐ. Πρβλ. E. ΣΔΡΑΚΑ 'Ο φυσικὸς νόμος παρὰ τοῖς στωϊκοῖς καὶ τῷ ἀποστόλῳ Παύλῳ, Θεσσαλονίκη 1966, σ. 9 - 27 καὶ τὸ γενικώτερον ἄμα καὶ εἰδικὸν ἔργον τοῦ ANDERSEN C., *Logos und Nomos. Die Polemik des Kelsos wider das Christentum*, Berlin 1955.

3. Βλ. G. KITTEL, *TWNT*, τόμ. 4, σ. 86 - 88· πρβλ. E. ΣΔΡΑΚΑ, ἐνθ' ἀνωτ., σ. 28 - 33, ἰδιὰ σ. 30 - 31.

4. Βλ. G. KITTEL, ἐνθ' ἀνωτ., σ. 71 ἐ. Πρβλ. E. ΣΔΡΑΚΑ, μνημ. ἔργον, σ. 51 ἐ. κ.ἄ.

τρον¹ καὶ τὰς *Πράξεις* 'Ιωάννου², ἀφ' ἑτέρου δὲ εἰς τοὺς 'Ἐρμῆν³, 'Ιουστῖνον⁴, καὶ Κλήμεντα τὸν 'Αλεξανδρέα⁵, διὰ νὰ περιορισθῶμεν μόνον εἰς αὐτούς. Εἰς τὰς πηγὰς ταύτας τὸ διώνυμον νόμος-λόγος κοινῶς καὶ κατὰ τρόπον κηρυγματικὸν ἀποδίδεται εἰς τὸν Χριστὸν⁶ ὡς καὶ ὑπὸ τῶν ὄμιλιῶν Π₁ καὶ Π₂.

'Ο Μελίτων, διὰ νὰ ἀρχίσωμεν ἀπ' αὐτοῦ πρῶτον, ἐπεξηγγῶν πῶς τὸ τοῦ πάσχα μυστήριον εἶναι «παλαιὸν καὶ καινόν», λέγει ὅτι τοῦτο εἶναι «παλαιὸν μὲν κατὰ τὸν νόμον//καινὸν δὲ κατὰ τὸν λόγον» (3, 13-14) καὶ ἐν συνεχείᾳ συμφώνως πρὸς τὸν συνήθειαν αὐτοῦ τῆς ἀναδιπλώσεως τῶν ἔννοιῶν ἐπαναλαμβάνει τὸ ἰδίον ἀντιθετικὸν σχῆμα τῶν αὐτῶν ἔννοιῶν λέγων: «παλαιὸς μὲν ὁ νόμος//καινὸς δὲ ὁ λόγος» (4, 21-22).

'Ολίγον δὲ κατωτέρω ὄμιλῶν περὶ τῆς ἐν τῷ νόμῳ προτυπωτικῶς ἐκφρασθείσης ἀπάσης τῆς τοῦ Χριστοῦ θείας οἰκονομίας παραδίδει τὸ αὐτὸν διώνυμον ὑπὸ συνανυμικούς πρὸς τοὺς ἀνωτέρω ἐπιθετικούς προσδιορισμούς ἥτοι ὡς «πρεσβύτερον νόμον-νέον λόγον» (6, 43-44) καὶ εὐθὺς ἀμέσως ἐπιγραμματικῶς ὄμιλῶν περὶ τῆς προελεύσεως τοῦ νόμου-λόγου λέγει *καὶ γὰρ ὁ νόμος λόγος ἐγένετο//καὶ ὁ παλαιὸς καινὸς//συνεξελθὼν ἐκ Σιών καὶ Ἰερουσαλήμ ? -» (7, 45-47). Τέλος, διὰ*

1. Βλ. *Κίρυγμα Πέτρου*, παρὰ ΚΑΗΜΕΝΤΙ ΑΛΕΞ., *Στρωμ.* 2, 15, PG 8, 1008A καὶ τοῦ ίδιου 'Εκλογαὶ 58, PG 9, 728A. Πρβλ. M. G. MARA, «Il kerygma Petrou», ἐν *Studi in onore di A. Pincherle*, Roma 1967, σ. 330 - 333· πρβλ. DANIÉLOU, *Théologie du Judeo - christianisme*, Paris 1955, σ. 216 - 218.

2. Βλ. *Πράξεις Ιωάννου*, 112 (ΑΑΑ ΙΙ, 1, 212).

3. Βλ. ΕΡΜΑ, *Ποιμήν*, Παραβολὴ 8, 3, 2 (R. JOLY, SC 53, σ. 266): «Ἄκουε, φησί, τὸ δένδρον τοῦτο τὸ μέγα τὸ σκεπάζον πεδίον καὶ δρη καὶ πᾶσαν τὴν γῆν νόμος Θεοῦ ἐστιν ὁ δοθεὶς εἰς ὅλον τὸν κόσμον ὁ δὲ νόμος οὗτος ὁ υἱὸς τοῦ Θεοῦ ἐστιν ὁ κηρυχθεὶς εἰς τὰ πέρατα τῆς γῆς».

4. Βλ. ΙΟΥΣΤΙΝΟΥ, *Διάλογος* 11 καὶ 43· πρβλ. ANDERSEN C., *Logos und Nomos*, Berlin 1955, σ. 312 - 344.

5. Βλ. ΚΑΗΜΕΝΟΣ ΑΛΕΞ., *Στρωμ.* 7, 3, 16, 5 (GSC III, 17, 12). 'Η στωϊκὴ ἐπίδρασις τοῦ Κλήμεντος ὡς πρὸς τὸν διώνυμον Νόμος - Λόγος φαίνεται ἐν *Στρωμ.* 2, 19, 2: «οὐ δὲ ἐμὸς νόμος... βασιλικὸς τέ ἐστι καὶ ἐμψυχὸς καὶ δρῦς λόγος». 'Ο νόμος δόμας περὶ τοῦ ὅποιου ὄμιλει ὁ Κλήμης ἐνταῦθα εἶναι ὁ Λόγος τοῦ Θεοῦ, δηλαδὴ ὁ Χριστός. 'Ο ὁρθὸς λόγος⁷ τῶν στωϊκῶν ἀποδίδεται καὶ ἐφαρμόζεται ἐνταῦθα εἰς τὸν Χριστόν.

6. Βλ. τὰς σχετικὰς ἀνωτέρω παραπομπάς.

7. Τὸ χωρίον ταυτὸν εἰς τὸν 'Ησ. 2, 2 καὶ τὸν Μιχ. 4, 2, συγχάκις ἐπαναλαμβάνεται ὑπὸ τῶν ἀρχαίων ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων. Βλ. ΙΟΥΣΤΙΝΟΥ, *Διάλογος* 24, 1· 34, 1· 43, 1· 109, 2· 110, 2 καὶ 'Ἀπολογία Α', 39, 1. ΕΙΡΗΝΑΙΟΥ, "Ἐλεγχος καὶ ἀπαρφοτή Δ', 34, 4 (A. ROUSSEAU, SC 100², σ. 857) καὶ 'Ἐπίδειξις 86 (L. FROIDEVAUX, SC 62, σ. 152 - 153· πρβλ. ΚΑΡΑΒΙΔΟΠΟΥΛΟΥ I., *Ελογητῶν ἐπισκόπου*, 'Ἐπίδειξις τοῦ Ἀποστολικοῦ κηρύγματος, (Εἰσαγωγὴ - μετάφρασις - σχό-

νὰ συμπληρώσωμεν τὴν ἐν τῷ τμήματι τούτῳ (1-10) τῆς Π₂ χρησιμοποιουμένην σχετικὴν δρολογίαν, παραθέτομεν ἐν εἰσέτι χωρίον, ἔνθα οἱ δροὶ νόμος-λόγος εὐρίσκονται εἰς ἀμεσωτέραν χριστολογικὴν σχέσιν, ἀποδιδόμενοι ὡς κατηγορήματα εἰς τὸν Χριστόν, «ὅς ἐστι τὰ πάντα» ἥτοι·
 καθ' ὁ κρίνει νόμος,
 καθ' ὁ διδάσκει λόγος,
 καθ' ὁ σώζει χάρις κ.τ.λ. (9, 60-62).

Εἰς τὰ παρατεθέντα χωρία, ὡς παρατηροῦμεν, ὁ νόμος καὶ ὁ λόγος δὲν παρουσιάζονται μόνον εἰς σχέσιν ἀντιθέσεως μεταξύ των ἀλλὰ καὶ εἰς σχέσιν ταυτότητος, «καὶ γάρ ὁ νόμος λόγος ἐγένετο», συνάμα δὲ καὶ εἰς ἀπόλυτον ἀναφορὰν εἰς τὸν Χριστόν. Τὸν ταυτόσημον ἔννοιαν πρὸς τὸν νόμον-λόγον ἀναπτύσσονται ἐν τῇ διμιλίᾳ καὶ αἱ ἔννοιαι νόμος-εὐαγγέλιον (39,275-43,304). Η ἀντιθεσὶς καὶ ταυτοχρόνως ἡ σχέσις μεταξύ Παλαιᾶς καὶ Καινῆς Διαθήκης ἀντανακλῶνται εἰς τοὺς δρους αὐτούς. Ο νόμος καὶ ὁ λόγος σημαίνουν δῆλην τὴν ἐν Χριστῷ πραγματικότητα, προτυπωθεῖσαν καὶ πραγματοποιηθεῖσαν δόμοι. Η ἐπίδρασις ἐπὶ τοῦ τμήματος τούτου τοῦ προλόγου τοῦ Δ' Εὐαγγελίου εἶναι πλέον ἡ ἀπλῶς ἐμφανής. Ἀρκεῖ πρὸς τοῦτο νὰ ὑπογραμμισθοῦν οἱ δροὶ νόμος, λόγος, χάρις, ζωή, καὶ ἡ ἐκφραστὶς «καὶ ὁ λόγος σάρξ ἐγένετο», ἥτις ἀπηχεῖται εἰς τὴν διατύπωσιν «ὁ νόμος λόγος ἐγένετο». Απήχησιν τούτων εὐρίσκομεν εἰς τὴν Πρὸς Διόγυητον Ἐπιστολὴν 11, πρὸ πάντων δὲ εἰς τὸν ἀπολογητὴν Ιουστίνον, καθ' ὃν δῆλος ὁ τυπικὸς νόμος εὑρετὸν τέλος αὐτοῦ διὰ τοῦ Χριστοῦ καὶ ἐν Χριστῷ, «δοτὶς καὶ αἰώνιος νόμος καὶ καινὴ διαθήκη τῷ παντὶ κόσμῳ ἐκηρύσσετο προελευσόμενος»¹. Ο, τι δὲ δὲν ἡδυνήθησαν νὰ πραγματοποίησουν δῆλοι οἱ ἀνθρώπινοι νόμοι ἐπραγματοποίησεν ὁ Λόγος τοῦ Θεοῦ². Ο μωσαϊκὸς νόμος ἦτο μόνον διὰ τοὺς Ιουδαίους, ὁ νέος δόμως νόμος, δοτὶς εἶναι ὁ Χριστός, εἶναι δὲ δῆλους³. Παρ' Ιουστίνῳ ταυτίζεται ἐπίσης ὁ Χριστός, ὁ σαρκωθεὶς Λόγος μετὰ τοῦ νέου νόμου. Ο νόμος καὶ ὁ λόγος ἥδη ἐν τῇ Π. Διαθήκῃ λαμβάνουν ὁ εἰς τὴν θέσιν τοῦ ἀλλοῦ (Ψαλμ. 118)⁴, ὡς καὶ παρὰ τοῖς

λα), Θεσσαλονίκη 1965, σ. 76). ΤΕΡΤΥΛΙΑΝΟΥ, *Adv. Judaeos* 3, 9, *Adv. Marc.* III, 21, 3· IV, 1, 4· V, 3 καὶ ΨΕΥΔΟ-ΚΥΠΡΙΑΝΟΥ, *Adv. Judaeos* 9. Ο DANIÉLOU, *Les symboles chrétiens primitifs*, Paris 1961, σ. 95 - 107, ἀποδεικνύει τὴν σπουδαιότητα τοῦ κειμένου τούτου διὰ τὴν χριστιανικὴν γραμματείαν καὶ τὴν παλαιοχριστιανικὴν ἀρχαιολογίαν.

1. Βλ. ΙΟΥΣΤΙΝΟΥ, *Διάλογος* 11, 1 - 2 καὶ 43, 1.

2. Βλ. ΙΟΥΣΤΙΝΟΥ, *'Απολογία Α'*, 10, 6.

3. Βλ. ΙΟΥΣΤΙΝΟΥ, ἐνθ' ἀνωτ.

4. Πρβλ. KITTEL, *TWNT*, τόμ. 4ος, σ. 138 ἐ. Πρβλ. Ε. ΣΔΡΑΚΑ, μνημ.

φιλοσόφοις, ἀφ' ὃν ὁ Ιουστίνος ἔχει ἔξωτερικῶς τούλαχιστον ἐπηρεασθῆ⁵. Συμφώνως πρὸς τὰς ραββινικὰς ἀντιλήψεις ὁ νόμος (Thora) εἶναι προϋπάρχουσα ὑπόστασις⁶. Ο Ερμᾶς καὶ ἡ Ιουδαιοχριστιανικὴ γραμματεία ὑπέστησαν ἐντεῦθεν τὴν ἐπίδρασιν⁷. Η ὑποστατικὴ δύναμις αὐτὴ ἀντιληφθεὶς περὶ τοῦ νόμου δὲν ἔχει τὴν θέσιν εἰς τοὺς ἡμετέρους συγγραφεῖς, ὡς θὰ εἴπωμεν κατωτέρω, διότι ὁ νόμος εἶναι «μυστήριον παρερχόμενον»⁸, «γραφὴ παραβολῆς»⁹ καὶ «θαυμαστός»¹⁰, μόνον πρὸ τοῦ εὐαγγελίου. Ο Λόγος ἀντιθέτως ταυτιζόμενος ἀπολύτως μετὰ τοῦ Χριστοῦ εἶναι ὑποστατικὴ δύναμις ὡς προαιωνίως παρὰ τῷ Θεῷ ὑπάρχων. Ο Λόγος, κατὰ τὸν Μελίτωνα, λαμβάνει μέρος εἰς τὴν δημιουργίαν τοῦ κόσμου¹¹, τὴν πλάσιν τοῦ ἀνθρώπου¹², δρᾶς καὶ κινεῖται ἐντὸς τῆς ιστορίας κατευθύνων τὸν λαὸν τοῦ Θεοῦ, καθ' ὅλην τὴν ιστορικὴν περιπέτειαν αὐτοῦ καθοδηγῶν¹³, διαφυλάσσων, διατρέφων¹⁴, φωταγωγῶν¹⁵, ἀποκεδάζων τοὺς ἐχθρούς¹⁶, τροφοδοτῶν, ποτίζων¹⁷ καὶ νομοθετῶν¹⁸, διότε σημαίνει δτὶ εἶναι ὑπὲρ τὸν νόμον, καὶ τέλος ἐνσαρκούμενος διὰ τῆς παρθένου Μαρίας¹⁹ γίνεται ὁ σωτὴρ τοῦ κόσμου, τὸ πάσχα τῆς σωτηρίας²⁰. Τὸ μυστήριον τοῦ πάσχα προωκονομήθη

ἔργον, σ. 28 ἐ. Ἐνθα περισσαστέρος ὁ λόγος περὶ νόμου ἐν τῇ Π. Διαθήκῃ καὶ τῇ Ιουδαικῇ παραδόσει.

1. Βλ. ANDERSEN C., *Logos und Nomos*, Berlin 1955, σ. 312 - 344· πρβλ. Π. ΧΡΗΣΤΟΥ, «Ιουστίνος», ἐν ΘΗΕ 6, 972 - 985, ίδια 980 ἐ. καὶ ΚΡΙΚΩΝΗ Χ., «Ο Λόγος καὶ ἡ περὶ αὐτοῦ διδασκαλία τοῦ φιλοσόφου καὶ μάρτυρος Ιουστίνου», Θεσσαλονίκη 1970.

2. Βλ. O. PERLER, *Meliton de Sardes, sur la Pâque*, σ. 135.

3. Βλ. PERLER, αὐτόθι.

4. Βλ. 'Ομιλίαν Π₁ 9, 5 καὶ 34, (NAUTIN, SC 27, σ. 137 καὶ 159) «... 'Ἄσαι, γάρ φησι, τὸ ὑπόδημα τῶν ποδῶν σου' ἵνα τὸ παρερχόμενον τοῦ νόμου δηλωθῇ, 'οὗ οὐκ εἰμὶ ικανὸς τὸν ιμάντα τῶν ὑποδημάτων αὐτοῦ λῦσαι', ἵνα τὸ πάντοθεν τοῦ Λόγου μηνυθῇ».

5. Βλ. 'Ομιλίαν Π₂ 40, 278 (PERLER, SC 123).

6. Βλ. 'Ομιλίαν Π₂ 41, 285.

7. Βλ. 'Ομιλίαν Π₂ 47, 332 καὶ 82, 607 ἐ. καὶ 104, 800 - 802.

8. Βλ. αὐτόθι.

9. Βλ. 'Ομιλίαν Π₂ 66 - 68 καὶ 83, 622 ἐ.

10. Βλ. 'Ομιλίαν Π₂ 84, 630.

11. Βλ. αὐτόθι.

12. Βλ. αὐτόθι.

13. Βλ. αὐτόθι 85, 637.

14. Βλ. αὐτόθι.

15. Βλ. αὐτόθι 66, 468 ἐ. κ.ά.

16. Βλ. αὐτόθι 69, 496.

εις τοὺς πατριάρχας, τοὺς προφήτας, τὸν λαὸν καὶ ἐπεσφραγίσθη διὰ τοῦ νόμου καὶ τῶν προφητῶν¹.

Τὸ διώνυμον νόμος-λόγος καινοφανῶς καὶ παραδόξως ἐμφανιζόμενον εἰς τὸ τμῆμα 1-10 τῆς ὁμιλίας τοῦ Μελίτωνος, εἰς ἄμεσον δὲ τελοῦν σύνδεσιν μετὰ τοῦ μυστηρίου τοῦ πάσχα τοῦ Χριστοῦ, μόνον ὑπὸ τὰς προϋποθέσεις τῶν ἐννοιῶν αὐτῶν, τὰς ὅποιας εὑρίσκομεν ἐν τῇ Π₁, εἶναι δυνατὸν νὰ κατανοηθῇ ὅρθως, διότι εἰς αὐτὴν αἱ ἔννοιαι αὗται συνδέονται μετὰ τοῦ μυστηρίου τοῦ πάσχα ὡς καὶ παρὰ τῷ Μελίτωνι.

Ο συντάκτης τῆς Π₁ ἀφιερώνει δύο ὄλοκλήρους παραγράφους (9-10) περὶ τὴν θεώρησιν τοῦ μωσαϊκοῦ νόμου, δηλώνων ἡδη ἐξ ἀρχῆς ὅτι θὰ ὁμιλήσῃ πρῶτον περὶ τοῦ νόμου καὶ τῆς νομικῆς οἰκονομίας καὶ ἐπειτα περὶ τοῦ λόγου καὶ τῆς ἐξ αὐτοῦ ἀπορρεούσης ἐλευθερίας, πρᾶγμα διπέρ πράττει ἀντιστοιχῶς εἰς τὰ τμήματα 8-42 καὶ 43-61. Οὕτω διαπραγματευόμενος τὰ περὶ τοῦ μωσαϊκοῦ νόμου δίδει κατ' ἀρχὰς τὸν δρισμὸν αὐτοῦ ὡς ἔξης:

«Νόμος ὁ διὰ Μωϋσέως,
ποικιλῶν καὶ ἀναγκαίων δογμάτων ἀθροισμός ἐστι,
πάντων ἐρανισμὸς κοινωφελῆς τῶν ἐν τῷ βίῳ καλῶν,
τίμημα μυστικὸν τῆς ἐν οὐρανῷ πολιτείας,
λύγνοι καὶ λυχνίαι
καὶ πῦρ καὶ φῶτα,
τῆς ἄνω λαμπαδουχίας τὰ τιμήματα»².

Ακολούθως ὁ ὁμιλητὴς διὰ πέντε εἰσέτι ἀναφορῶν εἰς τὸ ἕδιον θέμα «(νόμος)», ἔνθα τὰ ισόκωλα δεσπόζουν, δίδει τὸν διετὸν χαρακτῆρα τοῦ μωσαϊκοῦ νόμου. Ο νόμος ἥτο ἀπαραίτητος καὶ ἀναγκαῖος διὰ τὴν

1. Βλ. ὁμιλίαν Π₂ 57, 413 - 415 ἐ.

2. Βλ. 'Ομιλίαν Π₁ 9, 1. 'Η τεχνικὴ τοῦ λόγου τὴν ὅποιαν ἐφαρμόζει γενικῶς εἰς τὸ περὶ νόμου ἐγκώμιον ὁ ὁμιλητὴς εἶναι ἡ αὐτὴ πρὸς ἐκείνην τὴν ὅποιαν χρησμοποιεῖ ὁ Δίων Χρυσόστομος εἰς τὸ αὐτὸ φιλολογικὸν εἰδος (Βλ. Λόγον 75, 1 - 2), ἐξ οὐ παραθέτομεν ὀλίγους στίχους (DIONIS CHRYS., *Orationes*, ἔκδ. GUY DE BUDE, τόμ. II, Lipsiae 1919).

Ἐστι δὲ νόμος
τοῦ βίου μὲν ἡγεμῶν
τῶν πόλεων δὲ ἐπιστάτης κοινὸς
τῶν δὲ πραγμάτων κακῶν δίκαιος,
τὴν μὲν βίᾳν καταλύων,
τὴν δὲ ὅβριν καθαιρῶν,
τὴν δὲ ἄνοιαν σωθρονίζων
τὴν δὲ κακίαν κολάζων κ.λ.π.

Ιστορικὴν ζωὴν τοῦ λαοῦ τοῦ Θεοῦ, τουτέστι διὰ τὸ παρελθόν, καὶ ἐν ταῦτῷ ἀποβλέπων εἰς τὸ μέλλον ἀπετέλει προφητείαν περὶ τοῦ Χριστοῦ. Αἱ δύο αὐταὶ ἀπόψεις ὅμοι πάντοτε ἐκφραζόμεναι, σαφῶς περιγράφονται οὕτω πως: «νόμος... τῆς πρώτης ἀμαρτίας τὸ κώλυμα»³ καὶ συνάμα «τῆς μελλούσης ἀληθείας τὸ αἴνιγμα»⁴, «αἴγυπτίας πλάνης τὸ κολαστήριον»⁵, «ἄγγελος Χριστοῦ καὶ πρόδρομος Ἰησοῦ»⁶, «τῆς μελλούσης χάριτος συμβολικὴ καὶ αἰνυματώδης ἐπιτομή, ταῖς εἰκόσιν ἀπαγγέλλουσα τὴν τελειότητα τῆς μελλούσης ἀληθείας»⁷. Πρὸς τούτοις ἄλλα γνωρίσματα τοῦ νόμου εἶναι, τὸ τῆς δικαιοισύνης, τὸ τῆς παιδαγωγίας καὶ διδασκαλίας⁸. Ο νόμος εἰσῆλθεν ἀναγκαίως εἰς τὴν ζωὴν τοῦ λαοῦ μετὰ τὴν ἐξ Αἰγύπτου ἔξοδον αὐτοῦ καὶ ἀπέβλεπε κυρίως εἰς τὸ νὰ ἀποκαθάρη τὸν Ἰσραηλίτην λαὸν ἐκ παντὸς μολυσμοῦ «ύλομανούσης ψυχῆς καὶ αἰγυπτιαζούσης καρδίας»⁹, δηλαδὴ ἐκ τῆς αἰγυπτιακῆς εἰδωλολατρίας, καὶ νὰ πρεστοιμάσῃ αὐτὸν ψυχικῶς εἰς ὑποδοχὴν «τοῦ οὐρανού θείου λόγου καὶ σπόρου»¹⁰. Εἰς τὸν νόμον συνυπολογίζεται ὑπὸ τοῦ ὁμιλητοῦ καὶ ὁ δεκάλογος, ὁ ὅποιος χαρακτηρίζεται ὑπὲρ αὐτοῦ «κορυφαίστατον δόγμα»¹¹. Διὰ τὴν ὑποδήλωσιν τοῦ δεκάλογου χρησιμοποιεῖ τὴν λέξιν ἐντολή¹². Τέλος ὁ νόμος εἶναι τὸ πρὸ τοῦ εὐαγγελίου «διάστημα»¹³, ὁ δὲ δεκάλογος ἀποτελεῖ, ὡς φαίνεται, τὴν τελειοτέραν τοῦ νόμου ἐκφραστιν. Διὰ πάντα ταῦτα ὁ νόμος τοῦ Μωϋσέως ἥτο ἀναγκαῖος καὶ ἐνῷ ἀποτελεῖ ἐν τῇ οἰκονομίᾳ τῆς σωτηρίας μέσον τῆς ἐκφράσεως τοῦ θελήματος τοῦ Θεοῦ εἶναι παρὰ ταῦτα κατὰ τὴν ἐκφραστιν τοῦ ὁμιλητοῦ «δόγμα ἐμπρόθεσμον»¹⁴ καὶ «μυστήριον παρερχόμενον»¹⁵. Εξ ὅλης τῆς περὶ τοῦ μωσαϊκοῦ νόμου θεωρήσεως ἔξαγονται τρία πράγματα, ἥτοι ἡ

1. Βλ. 'Ομιλίαν Π₁ 9, 2.

2. Βλ. αὐτόθι.

3. Βλ. αὐτόθι 9, 3.

4. Βλ. αὐτόθι 9, 5.

5. Βλ. αὐτόθι 9, 6.

6. Βλ. αὐτόθι 9, 4 - 5.

7. Βλ. αὐτόθι 10.

8. Βλ. αὐτόθι 10. Περὶ τῆς δρολογίας «οὐράνιος θεῖος λόγος καὶ σπόρος» πρέπει νὰ δεχθῇ τις ὅτι ἔχει γραφικὴν προέλευσιν (Λοικ. 8, 11, «ὁ σπόρος ἐστιν ὁ λόγος τοῦ Θεοῦ»), παρὰ στωικὴν ὡς ὑποστηρίζει ὁ M. RICHARD, «Une homélie monarchienne sur la Pâque», ἐν *StPatr.* 3 (1961) 273 - 289, *ibid.* βλ. σ. 275.

9. Βλ. αὐτόθι 20.

10. Βλ. αὐτόθι 20.

11. Βλ. αὐτόθι 20.

12. Βλ. αὐτόθι 9, 5.

13. Βλ. αὐτόθι 9, 5.

ιστορική αύτοῦ ἀναγκαιότης, ἡ μεσσιανική ἀποστολή αύτοῦ καὶ τέλος ἡ διὰ τοῦ εὐαγγελίου κατάργησις αύτοῦ.

Ἐξ ἄλλου ὁ Λόγος, ὃς ἔννοια ἀντιθετικῶς παραβαλλομένη πρὸς τὸν νόμον, ὑπέρκειται τούτου, καθ' ὅσον οὗτος εἶναι ὁ νομοθέτης καὶ ὁ νόμος τὸ νομοθέτημα αύτοῦ¹. Ὁ νόμος ἐν σχέσει πρὸς τὸν Λόγον εἶναι ὅ, τι καὶ ὁ τελευταῖος τῶν προφητῶν Ἰωάννης ὁ βαπτιστὴς διὰ τὸν Χριστόν, δηλαδὴ τρόπον τινὰ ὁ πρόδρομος αύτοῦ, ὁ «προοδοποιῶν καὶ νεάζων τὴν ψυχὴν εἰς ὑποδοχὴν»² αύτοῦ. Εἶναι δμως φανερὸν ὅτι διὰ τοῦ χωρίου τούτου ὁ ὅμιλητης ἀναφέρεται εἰς τὴν ἔνσαρκον οἰκονομίαν τοῦ Θεοῦ Λόγου, ταυτίζων οὕτως αὐτὸν ἀπολύτως μετὰ τοῦ προσώπου τοῦ Χριστοῦ. Ὅπος τὴν ἔννοιαν ταύτην λοιπὸν ὁ νόμος θεωρεῖται ἐδῶ πρόδρομος τοῦ Λόγου. Οὐδαμοῦ τῆς ὅμιλίας Π₁ ὁ νόμος καὶ ὁ Λόγος ταυτίζονται, ὡς ἐν τῇ ἐλληνικῇ σκέψει καὶ τῷ στωϊκισμῷ, πρόδηλον δμως εἶναι ἐν προκειμένῳ ὅτι δπισθεν τοῦ μωσαϊκοῦ νόμου κρύπτεται ὁ Λόγος τοῦ Θεοῦ ὡς δάκτυλος ἡ χειρ αύτοῦ τὸν νόμον καταγράφουσα³. Ἐν τῇ ὑπεριστορικῇ αὐτοῦ ὑπάρχει ὁ Λόγος εἶναι ὡς πρὸς τὴν φύσιν τοῦ καθαρὸν πνεῦμα, «ἄκρατον θεῖον πνεῦμα»⁴, ἐνανθρωπήσας δὲ ἔκουσίως, οὐδεμίαν ὑπέστη ἀλλοίωσιν, μείωσιν ἡ ἐλάττωσιν, ἀλλὰ δυνάμει πατρικῆ διεφύλαξεν ὅ, τι ἦτο⁵. Τὸ διοστὰν ἀλλοίωσιν κατὰ τὴν ἔνσάρκωσιν δὲν ἦτο ὁ Λόγος, ἀλλ' ἡ ὑπὲρ αὐτοῦ προσληφθεῖσα ἀνθρωπίνη φύσις, ἡ ὅποια ἐθεώθη⁶. Ἐνῷ λοιπὸν ὁ νόμος καὶ ὁ Λόγος σαφῶς ὑπὸ τοῦ ὅμιλητοῦ ἀντιπαρατίθενται, ἐν τούτοις ἐν σχέσει πρὸς τὸν Χριστὸν φαίνεται ὡς νὰ ταυτίζωνται ἀμφότεροι μετ' αὐτοῦ. Ἀλλ' ὡς θὰ ἰδωμεν δὲν πρόκειται περὶ ταυτισμοῦ ἐν ὑποστατικῇ ἔννοιᾳ, ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸν πρῶτον.

Ἐρμηνεύων τὸ τῆς Ἐξόδου 12,9, «κεφαλὴν σὺν τοῖς ποσὶ καὶ τοῖς ἐντοσθίοις»⁷, ἀπονέμει ὁ ὅμιλητης εἰς τὸν Χριστὸν δεκαπέντε ἐν ὅλῳ κατηγορούμενα, εἰς πέντε δλας σειράς, κατὰ τὸ σχῆμα τῆς ἀναφορᾶς, ἐκάστη τῶν δποίων περιέχει τρία κατηγορούμενα, ἀντιστοιχοῦντα προφανῶς εἰς ἐκάστην τῶν τριῶν λέξεων τοῦ ἐρμηνευομένου χωρίου. Ταῦτα ἔχουν ὡς ἀκολούθως:

1. (Θεός;), βουλή, ἀνθρωπός
2. ἀρχή, μεσότης, τέλος

1. Βλ. αὐτόθι 9, 4.

2. Βλ. αὐτόθι 10.

3. Βλ. αὐτόθι 9, 4.

4. Βλ. αὐτόθι 45.

5. Βλ. αὐτόθι 45.

6. Βλ. αὐτόθι 45.

7. Βλ. αὐτόθι 29.

3. Θεός, Λόγος, ἀνθρωπός

4. ὄψις, βάθος, πλάτος

5. νόμος, λόγος, ἀποστολή.

Ἐνταῦθα διφεύλομεν νὰ κάμωμεν ὥρισμένας ἐπιτροχάδην παρατηρήσεις εἰς δλας τὰς σειράς τῶν κατηγορουμένων προτοῦ νὰ φθάσωμεν εἰς τὴν ἀμέσως ἐνδιαφέρουσαν ἡμᾶς τελευταίαν.

Οσον ἀφορᾷ εἰς τὴν πρώτην τριάδα, λόγῳ τοῦ ὅτι τὸ κείμενον παρουσιάζει κενόν, τίθεται ὑπὸ ἐρωτηματικὸν τὸ πρῶτον κατηγορούμενον τὸ ἀντιστοιχοῦν εἰς τὴν λέξιν «κεφαλὴν» τοῦ χωρίου. Εἰς τὴν δευτέραν τριάδα καὶ τὰ τρία κατηγορούμενα ἀναφερόμενα εἰς τὸν Λόγον ἐκφράζουν τὴν κοσμικὴν σχέσιν καὶ διάστασιν αὐτοῦ, περιγραφομένου ἐνταῦθα ἐμφανῶς κατὰ τρόπον φιλώνειον¹. Εἰς τὴν τρίτην, μολονότι ἀμφισβητεῖται ἡ γνησιότης αὐτῆς², τὰ κατηγορούμενα Θεός, λόγος, ἀνθρωπός, ἀποδιδόμενα εἰς τὸ Χριστὸν ἐκφράζουν τελείως τὴν περὶ Χριστοῦ διδασκαλίαν τῆς ὅμιλίας³, διότι ἀλλαχοῦ αὐτῆς (Π₁ 46·47 καὶ 61) ὁ Χριστὸς λέγεται Θεός καὶ ἀνθρωπός. Εἰς τὴν τετάρτην κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἐκφράζεται ἡ αὐτὴ πρὸς τὴν δευτέραν χριστολογικὴ ἀντίληψις, ἀλλ' εἰς γλῶσσαν παύλειον καὶ ἔννοιαν περισσότερον σωτηριολογικὴν καὶ μᾶλλον ἀντιγνωστικὴν⁴.

1. Βλ. ΦΙΛΟΝΟΣ, *Περὶ φυγῆς καὶ εὑρέσεως* 112 (COHN - WENDLAND, III, 133 - 134): «ἴδε τε τοῦ ὄντος λόγος δεσμὸς ὃν τῶν ἀπάντων, ὡς εἰρηται, καὶ συνέχει τὰ μέρη πάντα καὶ σφίγγει κωλύων αὐτὰ διαλύεσθαι καὶ διαρτάσθαι» καὶ τοῦ ίδιου Ζητήματα εἰς «Ἔξοδον II, 68» ἀφ τοῦ Θεοῦ λόγος μέσος ὃν οὐδὲν ἐν τῇ φύσει καταλείπει κενόν, τὰ δλα πληρῶν, καὶ μεσιτεύει καὶ διειπτᾷ τοῖς παρ' ἐκατέρρε πιεστάνω δοκοῦσι, φύλαν καὶ ὁμόνοιαν ἐργαζόμενον» (ἐλληνικὸν ἀπόσπασμα ἐκ τοῦ J. RENDEL HARRIS, *Fragments of Philo Judaeus*, Cambridge 1886, σ. 66-67). Πρβλ. καὶ *Περὶ ὀντότηταν I*, 158, τόμ. 19, (Éditions du Cerf, ὑπὸ R. ARNALDEZ-J. POUILLOUX-C. MONDESERF. Introduction, traduction et notes ὑπὸ P. SAVINEL), Paris 1962, καὶ *Περὶ φυτονογίας Νότη 8*, τόμ. 10, (J. POUILLOUX, Éditions du Cerf), Paris 1963.

2. Βλ. M. RICHARD, «Une homélie monarchienne sur la Pâque», ἐν *StPatr 3* (1961), 273 - 289, ἰδίᾳ βλ. σ. 277. Πρβλ. R. CANTALAMESSA, μνημ. ἔργον σ. 157.

3. Βλ. M. RICHARD, ἔνθ' ἀνωτ., καὶ R. CANTALAMESSA, ἔνθ' ἀνωτ.

4. Τὸ χωρίον ἔχει οὕτω πως: «κεφαλὴ σὺν τοῖς ποσὶ καὶ τοῖς ἐντοσθίοις, ὄψις καὶ βάθος καὶ πλάτος (****) καὶ γῆς καταρριζόματα», ἔνθα ἡ φράσις «καὶ γῆς καταρριζόματα» ὑπαινίσσεται σφέστερον τὸ γνωστικὸν ὑπόστρωμα εἰς τὴν σκέψιν τοῦ ὅμιλητοῦ, διότι ὁ δρός «φίλωμα» ἡ «φίλωματα», ἔχων τὴν προέλευσιν αὐτοῦ παρὰ τοῦ «Ἐμπεδοκλέους χαρακτηρίζοντος δι' αὐτοῦ τὰς τέσσαρας βασικὰς ἀρχὰς «τῆς τοῦ κόσμου διαγωγῆς» (παρ' ΙΗΠΟΛΥΤΩ, Κατὰ πασῶν τῶν αἱρέσεων Z', 29) ἔχοντας μοποιεῖτο καὶ ὑπὸ τῶν γνωστικῶν, δηλῶν κοσμικήν τινα ἀρχήν. Τὸν αὐτὸν δρόν ἔχοντας μοποιούσαν οἱ πυθαγόρειοι εἰς δρκούν αὐτῶν: «Ναὶ μὰ τὸν ἀματέρᾳ κεφαλῇ παρ-

Τέλος ή τελευταία σειρά ή καὶ ἐνδιαφέρουσα τὸ θέμα ἡμῶν, ὡς ἔξῆς ἐξηγουμένη ὑπὸ τοῦ ὄμιλητοῦ, «νόμος καὶ λόγος καὶ ἀποστολή», «νόμος ὡς ἀρχή, λόγος ὡς βουλὴ καὶ πόδες ὡς ἀποστολή»¹, δημιουργεῖ πιθανῶς τὴν ἐντύπωσιν τῆς ταυτίσεως μεταξὺ τοῦ νόμου καὶ Λόγου, καὶ συνεπῶς τῆς ὑποστατικῆς τοῦ νόμου ὡς καὶ τοῦ Λόγου μετὰ τοῦ Χριστοῦ ταυτίσεως. Δὲν πρόκειται ὅμως περὶ ταυτισμοῦ, ἀλλὰ περὶ τῶν δύο φάσεων τῆς ιστορίας τῆς θείας οἰκονομίας² ἥτοι τῆς Παλαιᾶς καὶ τῆς Κ. Διαθήκης, ὅπου εἰς μὲν τὴν πρώτην ὁ Χριστὸς ἀπεκαλύφθη ὡς νόμος εἰς δὲ τὴν δευτέραν ὡς Λόγος. Ἀσφαλῶς ὑπὸ τὴν αὐτὴν ἔννοιαν πρέπει νὰ ἐννοηθοῦν καὶ ἐρμηνευθοῦν καὶ αἱ ἀντίστοιχοι χριστολογικαὶ διατυπώσεις τῆς ὄμιλίας τοῦ Μελίτωνος (9,60-62):

«καθ' ὃ κρίνει νόμος,
καθ' ὃ διδάσκει λόγος,
καθ' ὃ σώζει χάρις κ.τ.λ.»

Τὸ τοιοῦτο εἶναι σαφὲς τόσον εἰς τὸν Μελίτωνα, ὅσον καὶ εἰς τὸν ὄμιλητὴν τῆς Π₁, διακρίνοντα μεταξὺ νόμου ἡ νομικῆς οἰκονομίας ἀφ' ἐνὸς καὶ Λόγου ἡ ἐλευθερίας (οἰκονομίας) τοῦ Λόγου³ ἀφ' ἑτέρου. Ἡ αὐτὴ ἀντίθεσις ἥτοι ἐπὶ τοῦ πεδίου τῆς οἰκονομικῆς θεολογίας ἐκφράζεται καὶ διὰ τῶν ἐκφράσεων, τυπικῶς διὰ νόμου - ἐνεργῶς διὰ Χριστοῦ⁴, νομικὴ οἰκονομία - Χριστοῦ ἐπιδημία⁵, τύπος - ἀλήθεια⁶, δλῶν εύρισκομένων ἐνταῦθα εἰς ἀμεσον σχέσιν μετὰ τοῦ μυστηρίου τοῦ πάσχα τοῦ συνιστῶντος τὸ ἄπαν ἐν τῇ ιστορίᾳ τῆς θείας οἰκονομίας, ὡς ἐκφράζοντος τὴν μοναδικὴν πρᾶξιν τῆς ἀγάπης τοῦ Θεοῦ πρὸς τὸν πεπτωκότα κόσμον καὶ τὴν σωτηρίαν αὐτοῦ. Σαφῶς ὁ ὄμιλητὴς τῆς Π₁ καὶ ἀλλαχοῦ τῆς ὄμιλίας αὐτοῦ συνδέει τὸν νόμον καὶ τὸν Λόγον ὡς καὶ ὁ Μελίτων, πρὸς τὸ μυστήριον τοῦ πάσχα, συνάπτων τὸν μὲν νόμον μετὰ τοῦ πρώτου πάσχα τοῦ ἐξ Αἰγύπτου⁷, τὸν δὲ Λόγον μεθ' ὀλοκλήρου τῆς οἰκονομίας τοῦ πασχαλίου μυστηρίου. Ἰδίᾳ περὶ τοῦ Λόγου λίγην χαρακτηριστικῶς λέγει τὰ ἀκόλουθα:

δόντα τετρακτύν, πηγὴν ἀενάου φύσεως (φίζωματ') ἔχουσαν» (βλ. ΙΠΠΟΛΥΤΟΥ, Κατὰ πασῶν τῶν αἰρέσεων ΣΤ', 23).

1. Βλ. 'Ομιλίαν Π₁ 29, 5.

2. Βλ. R. CANTALAMESSA, μνημ. ἔργον, σ. 156.

3. Βλ. 'Ομιλίαν Π₁ 8.

4. Βλ. αὐτόθι 1, 2.

5. Βλ. αὐτόθι 43.

6. Βλ. αὐτόθι 2, 2.

7. Βλ. αὐτόθι 5 καὶ 8 καὶ 43.

«Τὸ μὲν δὴ κοσμικὸν καὶ καθόλου τοῦ πάσχα τοιόνδε ἐστί μυστήριον . . . . . τὸ μὲν γάρ ἀληθὲς δπως ἔχει περὶ τούτων, Θεὸς καὶ ὁ τὸ ιερὸν πάσχα ἐν ἐσυτῷ καὶ δι' ἐσυτοῦ κοσμήσας οἴδε Λόγος»¹.

Ο Λόγος ἐνταῦθα ἥτοι τὸ δεύτερον πρόσωπον τῆς ἀγίας Τριάδος, διακρινόμενον ἀπὸ τοῦ Θεοῦ Πατέρος, εἶναι ὁ κοσμητὴς τοῦ μυστηρίου τοῦ πάσχα ἀπ' ἀρχῆς. Εἰδικῶς ἡ ἐκφρασίς «οὐ τὸ ιερὸν πάσχα ἐν ἐσυτῷ καὶ δι' ἐσυτοῦ κοσμήσας... Λόγος» σημαίνει δι, τι καὶ ἡ μελιτώνειος εἰς ἄλλο μέρος τῆς ὄμιλίας διατύπωσις «...τὸ τοῦ πάσχα μυστήριον τετέλεσται ἐν τῷ τοῦ Κυρίου σώματι»² ὑπὸ διάφορον γλῶσσαν. «Ολας παρεμπιπτόντας παρατηροῦμεν ἐνταῦθα ὅτι τὸ ρῆμα «κοσμεῖν» εὑρηται καὶ παρὰ τῷ Μελίτωνι, εἰς τὴν ἐκφρασιν «οὐ κοσμήσας τὸν κόσμον»,³ ἀλλ' ἐν ἀναφορᾷ πάλιν πρὸς τὸν Λόγον καὶ τὸ ἔργον αὐτοῦ ἐν τῇ κτίσει.

Ἐκ πάντων τούτων γίνεται μᾶλλον εὔδηλον ὅτι εἰς ἐσχάτην τῶν πραγμάτων ἀνάλυσιν ὁ Λόγος εἶναι ἐκεῖνος, ὁ ὅποιος ἐκφράζεται ἐν τῷ μωσαϊκῷ νόμῳ καὶ ἡ ἐνέργεια αὐτοῦ ὑποδηλοῦται ἐν τῷ μυστηριακῷ θεσμῷ τοῦ ἐν Αἰγύπτῳ ὑπὸ τῶν Ισραηλίτων τελεσθέντος πρώτου πάσχα. Συνεπῶς, πέραν τῆς εἰς τὸ διώνυμον Νόμος-Λόγος ἐκφραζομένης ἀντιθέσεως, ἀναφερομένης κυρίως εἰς τὴν «έμπρόθεσμον» τοῦ νόμου ίσχυν καὶ τὴν ἀπεριόριστον καὶ καθολικὴν τοῦ Λόγου, ἡ ταυτότης τοῦ νόμου μετὰ τοῦ προσώπου τοῦ Χριστοῦ ίσταται μόνον ἐπὶ τοῦ πεδίου τῆς ιστορίας τῆς θείας οἰκονομίας. «Ο, τι δὲ οἱ συντάκται τῶν ὄμιλιῶν Π₁ καὶ Π₂ θέλουν νὰ ἐκφράσουν διὰ τῶν ἐννοιῶν Νόμος-Λόγος εἶναι ὅτι ὁ Χριστὸς ἀπεκαλύφθη πρῶτον ὡς νόμος (νόμος ὡς ἀρχῇ) ἐν τῇ Παλαιᾷ Διαθήκῃ καὶ διεύτερον ὡς Λόγος ἐν τῇ Κ. Διαθήκῃ.

Ἐως ἐδῶ ἐξεθέσαμεν ἐν συντομίᾳ τὴν περὶ Νόμου-Λόγου διδασκαλίαν ἐκατέρας τῶν ὄμιλων καὶ κατὰ τὴν ἀνάπτυξιν τῆς διδασκαλίας τῆς Π₁ ἐτονίσαμεν ἐν τισι σημείοις τὴν ταυτότητα αὐτῆς. Ἐν περιλήψει ἐνταῦθα ἐπισημαίνομεν τὰ κοινὰ σημεῖα αὐτῶν.

α) Τὸ διώνυμον νόμος - λόγος ἐμφανίζεται τόσον εἰς τὴν Π₁ ὅσον καὶ εἰς τὴν Π₂ ὑπὸ τὰς αὐτὰς σχέσεις ἀντιθέσεως, συσχετισμοῦ ἡ καὶ ταυτισμοῦ πρὸς τὸν Χριστὸν καὶ τὸ μυστήριον τοῦ πάσχα.

β) Ὁ μὲν Λόγος ταυτίζεται εἰς ἀμφοτέρας ὑποστατικῶς μετὰ τοῦ Χριστοῦ, ὁ δὲ νόμος ὅγι, ὅπου δὲ ἐμφανίζεται ταύτισις τοῦ νόμου μετὰ

1. Βλ. 'Ομιλίαν Π₁ 16.

2. Βλ. 'Ομιλίαν Π₂ 56, 411.

3. Βλ. 'Ομιλίαν Π₂ 82, 616.

τοῦ Λόγου καὶ τοῦ Χριστοῦ, τοῦτο συμβαίνει ἐν τῇ θεωρήσει αὐτῶν εἰς τὴν ιστορίαν τῆς θείας οἰκονομίας.

γ) 'Ο νόμος κατ' ἀμφοτέρας τῶν διμοιλῶν εἶναι «δόγμα ἐμπρόθεσμον» ή «γραφὴ παραβολῆς» καὶ συγχρόνως προφητεία περὶ τοῦ Χριστοῦ καὶ τοῦ εὐαγγελίου του.

Πέραν δὲων αὐτῶν πρέπει νὰ ἐπισημάνωμεν ὡρισμένα κτυπητὰ σημεῖα, εἰς τὰ ὅποια ὑφίσταται στενοτέρα σχέσις περιεχομένου καὶ μορφῆς. Τὰ σημεῖα ταῦτα ἀναφέρονται ἐν προκειμένῳ εἰς ίδιαίτερα κοινὰ γνωρίσματα τοῦ νόμου κατὰ τὴν Π₁ καὶ τοῦ Χριστοῦ κατὰ τὴν Π₂.

'Η Π₁ εἰς τὸ ἐγκώμιον περὶ τοῦ νόμου τοῦ Μωϋσέως (9), εἰς τρεῖς διαδοχικὰς ἀναφορὰς αὐτῆς ἐπὶ τοῦ ίδιου θέματος, δίδει τρεῖς ίδιότητας τοῦ νόμου μεταξὺ τῶν ἄλλων, ἥτοι τὰς ίδιότητας τοῦ δικαστοῦ ἢ κριτοῦ, τοῦ διδασκάλου καὶ τοῦ σωτῆρος, ἐκφράζομένας κατὰ σειρὰν διὰ τῶν ἔξης ἐπιθετικῶν προσδιορισμῶν. α) «Δικαιοσύνης ὁδηγός», «ἀφρόνων Ἐλεγχος», «ἀναγκαιούντων δεσμός», καὶ τῶν ἑτεροζυγούντων ἀνάγκης ζυγός» πάντα ἐκφράζουν τὴν ίδιότητα τοῦ κριτοῦ ἢ δικαστοῦ¹. β) «κήρυξ καὶ προφήτης», «σοφὸν παιδευτήριον», «ἀναγκαῖον γυμνάσιον», «ακοσμικὸν διδασκαλεῖον»²: τὴν τοῦ διδασκάλου ίδιότητα δηλοῦντα καὶ γ) «ινόμος ὁ διὰ Μωϋσέως, τῆς μελλούσης χάριτος συμβολικὴ // καὶ αἰνιγματώδης ἐπιτομή»³: ἐνταῦθα ὑποφέρει ἡ σωτηριώδης τοῦ νόμου ίδιότης. Τὸ τρίπτυχον τῶν ίδιοτήτων αὐτῶν ὁ Μελίτων ἀπονέμει εἰς τὸν Χριστὸν λέγων τὸ γνωστὸν ἥδη εἰς ἡμᾶς (9,60-62):

«καθ' ὁ κρίνει νόμος,
καθ' ὁ διδάσκει λόγος⁴,
καθ' ὁ σφέζει χάρις».

Αἱ ίδιότητες αὐταὶ, τὰς ὅποιας ὁ Μελίτων ἀποδίδει εἰς τὸν Χριστόν, ἔρχονται ως φυσικὴ συνέπεια ἐνταῦθα ὅταν θεωρηθοῦν ὑπὸ τὸ πρᾶσμα τῶν ἀνωτέρω προϋποθέσεων τῶν κατηγορημάτων τοῦ νόμου ἐν τῇ Π₁. Τοῦτ' αὐτὸ δύναται νὰ λεγθῇ καὶ διὰ τὰς θεολογικὰς σχέσεις Πατρὸς καὶ Γίοῦ περὶ τῶν ὅποιων ποιεῖται λόγον εἰς τὴν συνέχειαν τοῦ αὐτοῦ κειμένου, γράφων (9, 63-64).

1. Βλ. 'Ομιλίαν Π₁ 9, 4.

2. Βλ. 'Ομιλίαν Π₁ 9, 5.

3. Βλ. 'Ομιλίαν Π₁ 9, 6.

4. 'Ο Λόγος εἰς τὴν χριστιανικὴν γραμματείαν τῆς ἐποχῆς αὐτῆς καλεῖται διδάσκαλος τῶν ἀνθρώπων (βλ. 'Ἐπιστολὴν Πρὸς Διόγνητον 12, 9. Ιούστινον, 'Ἀπολογία A', 21, 1· Ειρηναῖον, "Ἐλεγχος καὶ ἀνατροπή... Δ' 8 καὶ Κλημέντος Αλεξ., Προτρεπτικὸς I, 7, 3, Παιδαγωγὸς I, 58 - 59· III, 99, 2· 101, 3 καὶ Στρωμ. II, 2, 9, 4).

«καθ' ὁ γεννᾷ Πατὴρ
καθ' ὁ γεννᾶται Γίος».

Αἱ σχέσεις αὐταὶ κατὰ τὸν ίδιον μοναρχιανικὸν τρόπον ἀντιμετωπίζονται καὶ ἐν τῇ διμοιλίᾳ Π₁ (46)¹.

γ) 'Αμρός-Υἱός, πρόβατον-ἀνθρώπος:

'Ο «ἀμνὸς» καὶ τὸ «πρόβατον» γενικῶς ἐν τῇ ἔξηγητικῇ παραδόσει τῶν ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων ἐκλαμβάνονται ως τύποι τοῦ Χριστοῦ ἐν τοῖς παθήμασιν αὐτοῦ. Βασικὰ δὲ κείμενα, εἰς τὰ ὅποια περιέχονται αἱ ἔννοιαι αὐταὶ εἶναι τὰ 'Ἐξόδ. κεφ. 12, 'Ησ. 53,7 καὶ 'Ιερ. 11,19. Τὰ δύο πρῶτα ως καὶ τὸ 'Ιωάν. 1,29, παρατίθενται ἐν τῇ Π₁, ἐνῷ καὶ τὰ τρία, πλὴν τοῦ 'Ιωάννου, ἐν τῇ Π₂. Εἰς ἀμφοτέρας τὰς διμοιλίας αἱ αὐταὶ ἔννοιαι χρησιμοποιοῦνται διὰ τὸν ίδιον λόγον, ἀλλ' ἐπιπροσθέτως καὶ διὰ νὰ ὑποδηλώσουν, ως φαίνεται, ίδιαζον τι εἰς τὴν περὶ τοῦ χριστολογικοῦ δόγματος διδασκαλίαν αὐτῶν. Μολονότι οἱ δροὶ ἐναλλάσσονται, παρὰ ταῦτα γίνεται σαφὲς ὅτι ὁ «ἀμνὸς» χρησιμοποιεῖται διὰ νὰ προτυπώσῃ τὴν ἔννοιαν τῆς υἱότητος τοῦ Χριστοῦ καὶ τὴν μεσσιανικὴν ίδιότητα αὐτοῦ, ἥτις ἔχει ἐν τῇ Βίβλῳ, ἐνῷ τὸ «πρόβατον» περισσότερον διὰ νὰ προτυπώσῃ καὶ δηλώσῃ τὴν ἀθφάνατην ἀνθρωπίνην φύσιν τοῦ Χριστοῦ ἐν τῷ πάθει αὐτῆς. Οὕτω φέρ' εἰπεῖν ἐν τῇ Π₁ λέγεται κατὰ τρόπον ἀντιθετικόν, μὴ καταργοῦντα ὅμως τὴν τυπολογικὴν ἀντιστοιχίαν, ὅτι δὲ «ἔξ ἀγέλης ἀμνὸς» τῆς Π. Διαθήκης εἶναι τύπος τοῦ «ἀμνοῦ ἔξ οὐρανῶν», τὸ «ἐκ ποίμνης πρόβατον» (2,2) τύπος τοῦ ποιμένος Χριστοῦ καὶ δὲ τοῦ νόμου ἀμνὸς προτύπωσις τοῦ νέου ἀμνοῦ (9,6). 'Εκ παραλλήλου ἐν τῇ Π₂ ἔχομεν ὅμοιας τὸν ἀμνὸν τυποῦντα τὸν Γίον καὶ τὸ πρόβατον προτυποῦν τὴν ἀνθρωπίνην τοῦ Χριστοῦ φύσιν: «ἀντὶ γάρ τοῦ ἀμνοῦ υἱὸς ἐγένετο» // «καὶ ἀντὶ τοῦ προβάτου ἀνθρωποποιος» // (5,35-36) «καὶ ὁ ἀμνὸς υἱὸς» «καὶ τὸ πρόβατον ἀνθρωπος» // (7,50-51) «ώς γάρ υἱὸς τεχθεὶς», «καὶ ως ἀμνὸς ἀχθεὶς» (8,53-54) // «καὶ ως ἀνθρωπος σφαγεὶς» // (8,55) κ.τ.λ. "Οτι δὲ οἱ ἡμέτεροι ὄμιληται συνδέουν μετὰ τοῦ πάθους τοῦ Χριστοῦ περισσότερον τὸ πρόβατον ἢ τὸν ἀμνὸν θὰ γίνη φανερὸν ἔξ ὅσων θὰ εἴπωμεν σχετικῶς εὐθὺς ἀμέσως.

Κατὰ τὴν Π₁, ἔνθα ἔχομεν τὴν διαδικασίαν τῆς τελετῆς τοῦ ἑβραϊκοῦ πάσχα (16-42), τὸ πρόβατον εἶναι τὸ «ἱερὸν θῦμα» καὶ μάλιστα

1. Περὶ τοῦ μοναρχιανισμοῦ τῆς διμοιλίας, βλ. M. RICHARD, μνημ. ἄρθρον καὶ R. CANTALAMESSA, μνημ. ἔργον, σ. 139 ἐ. Κατὰ τὸν C., ἀναλύοντα ἔξονυχιστικῶς τὸ θέμα, δὲ Πατὴρ καὶ δὲ Γίος διακρίνονται σαφῶς ἐνῷ δὲ Γίος καὶ τὸ Πνεῦμα ταυτίζονται, (βλ. σ. 185).

«τέλειον» καὶ «ἐνιαύσιον». Τοῦτο λαμβάνεται ἐκ τῆς ποίμνης τὴν δεκάτην τοῦ μηνὸς Νισάν, συντηρεῖται τὰς διαμέσους ὥμερας καὶ «θύεται πρὸς ἑσπέραν» τῆς 14ης τοῦ Νισάν καὶ ἐν συνεχείᾳ ψήνεται ἐπὶ τῆς πυρᾶς καὶ βιβρώσκεται ὀλόσωμον ὑπὸ τῆς οἰκογενείας. Εἰς τὴν συνάφειαν ταύτην ὁ ὅμιλητης τῆς Π₁ ἀπαξί μόνον ἀναφέρει τὸν ἀμνὸν ἐν σχέσει πρὸς τὸ πάθος τοῦ Χριστοῦ. Ωσαύτως καὶ ἐν τῇ Π₂ ἀκολουθεῖται ἡ αὐτὴ διαδικασία ὡς τοῦτο διαλαμβάνεται ἐν ταῖς παραγράφοις 12-16: ἐκφράσεις δὲ ὡς «θύεται τὸ πρόβατον», «σφάζεται τὸ πρόβατον» «σφαγὴ τοῦ προβάτου», «θάνατος τοῦ προβάτου», «αἷμα τοῦ προβάτου» ἢ αἱ ἀντίστοιχοι αἱ μετὰ τοῦ ἀμνοῦ συναπτόμεναι εἶναι συνηθέστεραι καὶ συγκρινόμεναι πρὸς τὴν μοναδικὴν τῆς Π₁ εἰναι εὐάριθμοι. Ἐξ αὐτῶν παραθέτομεν ἐνταῦθα δύο παραδείγματα, ἀφ' ἑνὸς διὰ νὰ καταστῇ σαφεστέρα ἡ μεταξὺ τῶν ὄμιλιῶν συγγένεια, καὶ ἀφ' ἑτέρου διὰ νὰ ἔξετάσωμεν λεπτομερέστερον τὸ ἔν, διότι παρουσιάζει πρόβλημά τι διὰ τὴν ἔρευναν.

α) Π₁ 2,2: 'Αμνὸς ἐξ ἀγέλης ἐκεῖ Π₂ 71,514: Οὗτός ἐστιν ὁ ἐξ ἀγέλης ληφθεὶς
β) Π₁ 23: 'Ο λερὸς ἀμνὸς τοῦ Π₂ 71,512: Οὗτός ἐστιν ὁ ἀμνὸς ὁ
[Θεοῦ φονεύεται. [φονεύόμενος.

Εἰς τὸ πρῶτον παράδειγμα εἶναι χαρακτηριστικῶς κοινὸν πρὸς τοῖς ἄλλοις τὸ οὐσιαστικὸν ἀγέλη¹, εἰς δὲ τὸ δεύτερον τὸ ρῆμα φονεύσθαι. Τὸ πρόβλημα ἀφορᾷ εἰς τὸ πρῶτον παράδειγμα. Ἡ χαρακτηριστικὴ ἐκφρασίς «ἀμνὸς ἐξ ἀγέλης» χρησιμοποιεῖται ὑπὸ ἀμφοτέρων τῶν ὄμιλητῶν, ἀλλ' ὡς παρατηρεῖ ὁ Cantalamessa κατὰ τρόπον καὶ ἔννοιαν ἐντελῶς ἀντίθετον². Οὕτω κατὰ τὸν συντάκτην τῆς Π₁ ὁ «ἐξ ἀγέλης» ἀμνὸς εἶναι ὁ ίουδαικὸς πασχάλιος ἀμνὸς, θεωρούμενος ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν Χριστόν, «τὸν οὐράνιον ἀμνόν», ἐνῷ κατὰ τὸν Μελίτωνα ὁ ίδιος ὁ Χριστὸς δρίζεται ὡς «οὐ ἐξ ἀγέλης ληφθεῖς». Μετὰ τὴν παρατήρησιν αὐτὴν διερωτᾶται ὁ Cantalamessa: «πῶς πρέπει νὰ ἔξηγηθῇ ἡ ὅμοια αὐτὴ ἀνωμαλία, ἐὰν ὑποτεθῇ ὅτι ἡ Π₁ εἴχε πρὸ αὐτῆς τὴν ὄμιλιαν τοῦ Μελίτωνος περὶ πάσχα;»³. Ὁ Ἰταλὸς ἔρευνητης ἐνταῦθα ἀπλῶς διατυπώνει τὴν ἀπορίαν αὐτοῦ, χωρὶς ἐν συνεχείᾳ νὰ διδῇ ἔξηγησιν ἐπὶ τοῦ προβλήματος, τὸ ὅποιον θέτει ἐν αὐτῇ. Πάντως εἶναι πρόδηλον ὅτι δι' αὐτῆς θέλει νὰ ἀπορρίψῃ τὴν περὶ ἔξαρτήσεως

1. 'Ο C. Bonner ἐσημείωσεν ὅτι ἡ ἐκφρασίς «ἐξ ἀγέλης» εἰς οὐδὲν βιβλικὸν κείμενον ἀπαντᾷ σχετικὸν πρὸς τὸν πασχάλιον ἀμνόν, ἔνεκα τούτου παρατηρεῖ ὁ Cantalamessa, ἡ κοινὴ χρῆσις ἐν τῇ Π₁ καὶ τῇ Π₂ είναι ἔνδειξις τῆς συγγενείας τῶν (βλ. μνημ. ἔργον αὐτοῦ, σ. 52).

2. Βλ. R. CANTALAMESSA, μνημ. ἔργον, σ. 53.

3. Βλ. R. CANTALAMESSA, αὐτόθι.

θεωρίαν ἐνίων ἔρευνητῶν, ὡς τοῦ C. Bonner¹ καὶ τοῦ P. Nautin, ιδίᾳ τοῦ πρώτου δεχομένου τὴν ἔξαρτησιν τῆς Π₁ ἀπὸ τῆς ὄμιλίας τοῦ Μελίτωνος.

Ἐχομεν τὴν γνώμην ὅτι τὸ πρόβλημα περὶ τῆς «ὅμοιας ἀνωμαλίας», τὸ ὅποιον θέτει ὁ Cantalamessa, εἶναι ἀνύπαρκτον καὶ ὅτι τοῦτο προκύπτει μᾶλλον λόγῳ ἐσφαλμένης ἔξηγήσεως τῶν χωρίων, τὰ ὅποια πιθανῶς εἰδεν ἐκτὸς τῆς συναφείας τῶν καὶ τοῦ γενικωτέρου πνεύμτος τῶν ὄμιλιῶν, διόν ἀφορᾷ εἰς τὸ θέμα τύπος-ἀλήθεια. 'Αλλ' ἀς ἵδωμεν πῶς ἔχουν τὰ πράγματα καθ' ἑαυτὰ ἐν τοῖς κειμένοις.

Αἱ ἀντιθετικαὶ προτάσεις τῆς Π₁ 2,2 «ἀμνὸς ἐξ ἀγέλης ἐκεῖ, ἐνταῦθα ἀμνὸς ἐξ οὐρανῶν» καὶ «πρόβατον ἐκ ποίμνης ἐκεῖ, ἐνταῦθα αὐτὸς ἀντὶ τοῦ προβάτου ὁ ποιμήν, διατυπώνονται μετὰ τὴν περίφημον φράσιν «οὐ μὲν τύπος ἔγένετο, ἡ δὲ ἀλήθεια ηγρίσκετο» καὶ μάλιστα ἐντὸς τῆς γενικωτέρας συναφείας θεωρήσεως τῶν τύπων καὶ τῆς ἀληθείας. Γίνεται ἐνταῦθα ὁ πωσδήποτε ἀντιδιαστολή τις μεταξὺ τύπων-ἀληθείας, ἀλλὰ παρὰ ταῦτα ἡ ἀλήθεια καθορᾶται ἐν τοῖς τύποις καὶ θεωρεῖται δι' αὐτῶν, ὑπὸ τὴν σωτηριολογικὴν βεβαίως διάστασιν αὐτῶν, καὶ ὑφ' ἣν κατωτέρω λέγομεν ἔννοιαν. Σημειοῦμεν ἐδῶ ὅτι δὲν προκειται περὶ ἀντιθέσεως ἐν τοῖς πράγμασιν, ἐφ' ὅσον ἐν αὐτοῖς τὸ μυστήριον τοῦ Θεοῦ οἰκονομεῖται, ἀλλὰ περὶ ἀντιθέσεως ἐν τῇ διατυπώσει. "Οταν ὁ ὅμιλητης τῆς Π₁ εἰς τὰ ἀνωτέρω χωρία ἀντιδικούται τὸν «ἐξ οὐρανῶν» ἀμνὸν πρὸς τὸν «ἐξ ἀγέλης», ἥτοι τὸν Χριστὸν πρὸς τὸ πρόβατον, δὲν σημαίνει ὅτι ἐν αὐτοῖς δὲν βλέπεται τὸν τύπον τοῦ Χριστοῦ τοῦ ἀληθινοῦ ἀμνοῦ. Οὕτω ὁ Μελίτων, ὅταν ὄμιλη περὶ τοῦ Χριστοῦ ὡς «ἐκ τῆς ἀγέλης» ληφθέντος, ὄμιλετ ἐν σχέσει πρὸς τὸν Χριστὸν καθ' ἑαυτὸν καὶ μόνον, ἀλλ' ἐν ἀναφορᾷ πρὸς τὴν τυπολογικὴν ἔξεικνισιν τοῦ πράγματος. Περὶ τούτου δὲν χρειάζεται νὰ εἰπωμεν περισσότερα, διότι εἶναι ὀλοφάνερον, ἀφεῖ νὰ ἀναγνώσῃ τις τὴν ὅλην συνάφειαν ἐν τοῖς παραγράφοις 69, 497-71, 515, διὰ νὰ ἴδῃ ὅτι περὶ αὐτοῦ προκειται. Διὰ τὸν Μελίτωνα ἀλλὰ καὶ τὸν συντάκτην τῆς Π₁ ἡ ἀλήθεια τῶν τύπων είναι ἐν σμικρογραφίᾳ ἡ ἀλήθεια καὶ ἡ πραγματικότης τοῦ εὐαγγελίου, Ισχύσασα δὲ πρὸ αὐτοῦ καὶ δι' αὐτό· ἐφ' ὅσον ὅμως τὸ εὐαγγέλιον ἤλθεν, ἐπληρώθη αὕτη, καὶ πληρωθείσης, ὁ τύπος ἐκενώθη καὶ κατηργήθη.

Πρὸς τούτοις πρέπει νὰ ἔξετάσωμεν τὸ διώνυμον, πρόβατον-ἀνθρωπος, τὸ ὅποιον περιέγεται εἰς τὰς ἐκφράσεις τοῦ Μελίτωνος «καὶ

1. B. C. BONNER, «The Homily on the Passion by Melito Bishop of Sardis», ἐν *Studies and Documents* XII, London 1940, σ. 57 - 60.

ἀντὶ τοῦ προβάτου ἄνθρωπος» // «έν δὲ τῷ ἀνθρώπῳ Χριστὸς» (5, 36-37), «καὶ τὸ πρόβατον ἄνθρωπος» (7,51), «καθ' ὃ πάσχει πρόβατον, // ακαθ' ὃ θάπτεται ἄνθρωπος» (9, 65-66). Εἶναι φανερὸν ὅτι εἰς τὰ χωρία ταῦτα ὁ Μελίτων ὅμιλεῖ περὶ τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως τοῦ Χριστοῦ, συγχρόνως δὲ καὶ περὶ τῆς θείας καὶ τῆς ἐνώσεως τῶν δύο, ἡ πλευρὰ ὅμως αὕτη δὲν θὰ ἀπασχολήσῃ ἡμᾶς ἐνταῦθα. «Ο, τι ἐνδιαφέρει ἀμέσως τὴν ἔρευναν ἡμῶν εἶναι νὰ δειχθῇ, ἐὰν τὸ σχῆμα πρόβατον-ἄνθρωπος ὑπάρχῃ ἢ ὅχι ὡς ἔννοια εἰς τὴν Π₁.

Ἐν τῇ Κ. Διαθήκῃ πολλάκις ὁ ἄνθρωπος χαρακτηρίζεται «πρόβατον» ἐν σχέσει πρὸς τὸν Χριστόν, ὁ ὄποιος καλεῖται ποιμήν, ἀλλ' ὅχι ἀσφαλῶς ὑφ' ἣν εὑρηταὶ ἔννοιαν εἰς τὸ διώνυμον τοῦ Μελίτωνος. 'Ο Κύριος, ἀντιθέτως, οὐδαμοῦ τῆς Κ. Διαθήκης καλεῖται πρόβατον, ἀλλὰ πάντοτε ἀμνὸς ἢ ἀρνίον. 'Η μόνη ἔξαίρεσις, καθ' ἣν ὁ Χριστὸς φέρεται συγχρόνως ὡς πρόβατον καὶ ἀμνὸς εἶναι τὸ χωρίον τῶν Πράξ. 8, 32, τὸ ὄποιον εἶναι αὐτούσιον τὸ τοῦ Ἡσαΐου 53,7. 'Εν τῇ Π₁ καὶ δὴ εἰς τὸ χωρίον (2,2) «πρόβατον ἐκ ποιμήνης ἐκεῖ, ἐνταῦθικα αὐτὸς ἀντὶ τοῦ προβάτου ὁ ποιμήν» καὶ «μετὰ τὰς δέκα τοῦ νόμου ἐντολὰς τότε τὸ πρόβατον ἔρχεται τὸ μυστικὸν τὸ ἐκ τῶν οὐρανῶν» (20), τὸ πρόβατον ὑπαινίσσεται ἀμέσως τὸν Χριστόν, τὸν τὴν ἀνθρωπίνην φύσιν φοροῦντα. Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι αἱ ὅμιλαι Π₁ καὶ Π₂ ἔχουν ὡς βάσιν διὰ τὰ ἀνωτέρω κείμενα τὸ χωρίον τοῦ Ἡσαΐου, καὶ ὅτι ὡς πρὸς τὸ σημεῖον τοῦτο ἐμφανίζουν μοναδικὴν συγγένειαν, παρουσιάζουσαι τὸν Χριστὸν καὶ ὡς «πρόβατον» πέραν τῆς ἐν τῇ Κ. Διαθήκῃ ἀπαντώσης ταυτοσήμου ὄρολογίας. 'Ο Μελίτων χαρακτηρίζει τὴν μητέρα τοῦ Χριστοῦ «καλὴν ἀμνάδα» (71, 513). 'Ο χαρακτηρισμὸς εἶναι δηλωτικὸς τῆς καθαρότητος καὶ ἀγνότητος τῆς παρθένου Μαρίας καὶ εἶναι προφανῶς παράλληλος πρὸς τὸν τοῦ Χριστοῦ ὡς προβάτου, δηλοῦντα, ὡς εἴπομεν, τὴν ἄκακον καὶ ἀναμάρτητον ἄνθρωπίνην φύσιν αὐτοῦ.

'Η σημασία ὅμως τοῦ διωνύμου πρόβατον-ἄνθρωπος παρὰ τῷ Μελίτωνι εἶναι ὅτι τὸ πασχάλιον πρόβατον τοῦ ἑβραϊκοῦ πάσχα εἰς τὴν περίπτωσιν τοῦ πάσχα τοῦ Χριστοῦ ἥτο ἄνθρωπος καὶ ὅχι πρόβατον. Αὐτὴ εἶναι καὶ ἡ ἔννοια, τοῦ χωρίου τῆς Π₁ 2,2 «ἐνταῦθικα αὐτὸς ἀντὶ τοῦ προβάτου ὁ ποιμήν». "Οπως φαίνεται, μεταξὺ τοῦ σχήματος πρόβατον-ἄνθρωπος τῆς Π₂ καὶ τῶν ὅρων «πρόβατον»-«ποιμήν» τῆς Π₁ ὑφίσταται ποιά τις ἀναλογία, ἡ ὅποια ἐπιτρέπει τὴν μετάβασιν ἀπὸ τοῦ ἐνδε σχήματος εἰς τὸ ἄλλον. 'Εξ ἐπόψεως ὅμως συμβολικῆς παραστάσεως τῶν προγιμάτων ἐν τῇ Π₁ δυνάμεθικ νὰ προχωρήσωμεν δλίγον ἀκόμη. 'Ο ὅμιλητης τῆς Π₁ συμβολικῷ τῷ τρόπῳ ἐρμηνεύων, ὡς εἴδομεν, τὸ τῆς Ἐξόδου 12, 9, δίδει εἰς πέντε σειράς δεκαπέντε ἐν συνόλῳ

κατηγορούμενα τοῦ Χριστοῦ. Τὰ ἐν τῇ πρώτῃ σειρᾷ (α) Θεός ( ); βουλή, ἄνθρωπος καὶ τῇ τρίτῃ ὁμοίως (β) Θεός, Λόγος, ἄνθρωπος, ἔνθι δις ἀναφέρεται τὸ κατηγορούμενον ἄνθρωπος, εἶναι λίαν σημαντικὰ διὰ τὸ διώνυμον πρόβατον-ἄνθρωπος. 'Ο συμβολισμὸς οὗτος τοῦ προβάτου ἡ τῶν μελῶν αὐτοῦ, ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ ὄποιου ἔξαγονται ὑπὸ τοῦ ὅμιλητοῦ τὰ κατηγορούμενα ταῦτα, παρέχει τὴν δυνατότητα νὰ ἰδωμεν τὴν διπλῆν ταύτην ἔννοιαν ἐντεῦθεν ἔξαγομένην, ἐφ' ὅσον ἐνταῦθι δις τὸ πρόβατον ἡ ἔστω μέλος αὐτοῦ συμβολίζει τὸν ἄνθρωπον. Πρὸς τούτους δὲν πρέπει νὰ διαφύγῃ τὴν προσοχὴν ἡμῶν καὶ τὸ ἔξης τετράστιχον τῆς Π₂ 6, 39-42, τὸ ὄποιον δύναται νὰ λάβῃ νέαν ἔξήγησιν ἐν σχέσει πρὸς τὴν Π₁ θεωρούμενον.

«'Η γοῦν τοῦ προβάτου σφαγὴ
καὶ ἡ τοῦ πάσχα πομπὴ
καὶ ἡ τοῦ νόμου Γραφὴ,
εἰς Χριστὸν Ἰησοῦν κεχώρηκεν».

Τοῦτο οὖτε δλίγον οὔτε πολὺ φαίνεται νὰ δίδῃ δύο βασικὰ στοιχεῖα τῆς Π₁, ἥτοι πρῶτον, ὑπὸ τὴν ἔκφρασιν «Γραφὴ τοῦ νόμου» τὸν νόμον εἰς τὴν μορφὴν τοῦ κειμένου τῆς Ἐξόδου κεφ. 12, 1-15· 43-49 (Π₁5), πιθανῶς δὲ μετὰ τῆς ὑπὸ τοῦ ὅμιλητοῦ περιγραφῆς αὐτοῦ (9-10), καὶ δεύτερον, ὑπὸ τὰς ἔκφρασεις «σφαγὴ τοῦ προβάτου», «πομπὴ τοῦ προβάτου» τὴν δλην διαδικασίαν τῆς πασχαλίου τελετῆς, δηλαδὴ τὴν ἀπὸ τῆς ἀγέλης λήψιν τοῦ προβάτου, τὴν διατήρησιν αὐτοῦ μέχρι τῆς 14ης τοῦ Νισάν καὶ τὴν «πρὸς ἐσπέρας» τῆς αὐτῆς ἡμέρας θυσίαν αὐτοῦ, περὶ τῶν ὄποιων ὁ λόγος ἐν 16-43 τῆς Π₁. Τὴν δλην διαδικασίαν ταύτην καλύπτει ὁ ἡμέτερος ὅμιλητης ὑπὸ τὴν διατύπωσιν «Θεία τελετὴ» (Π₁ 16), πρὸς τὴν ὄποιαν ἀντίστοιχος ἔκφρασις φαίνεται νὰ εἶναι: «ἡ τοῦ πάσχα πομπὴ»¹ τῆς Π₂.

1. 'Ο στίγος «τοῦ πάσχα πομπὴ» ἔως τώρα ἔχει μεταφρασθῆ οὕτω πως: «τὸ τυπικὸν τοῦ Πάσχα» (Testuz) ἢ «ἡ προσαγωγὴ τοῦ πασχαλίου ἀμνοῦ» (Bonner). 'Η δευτέρα ὡς παρατηρεῖ ὁ Perler εύνοεῖται ἐκ τοῦ παραλληλισμοῦ «πρόβατον-ἀμνὸς» ἐν τῇ Π₂ 4, 5, 7, 8, ἐνθα χρησιμοποιεῖται τὸ πλεῖστον ἡ μετ. ἀχθεὶς (= πομπὴ) - σφαγεῖς. Τὸ δὲ «πάσχα» σημαίνει «πασχαλίου ἀμνὸν» ἐν τῇ Ἐξόδ. 12, 3· 1ευτ. 16, 2, 6· Ματθ. 26, 21· Λουκ. 22, 15 κ.τ.λ. Μελίτων, Π₂ 16, 101. Συνεχίζων τὸ σχόλιον ὁ Perler λέγει ὅτι «ἡ πομπὴ εἶναι ἡ πρᾶξις τῆς λήψεως τοῦ προβάτου ἐκ τῆς ἀγέλης καὶ τῆς πρὸς θυσίαν ὁδηγήσεως αὐτοῦ» κατὰ τὰ κείμενα Ἐξόδ. 12, 3· 5, 21· Ἡσ. 53, 7· Ἱερ. 11, 19. 'Ο πασχαλίου ἀμνὸς δὲν ἐφέρετο ἐκ τῶν προτέρων, ἀλλ' ὁδηγεῖται εἰς τὸν ναὸν κατὰ τὸ Σάββατον (βλ. STRACK - BILLERBECK, Kommentar N. T. aus Talmud und Midrasch, IV, σ. 47). 'Η ἀποφίεις αὐτῆς, κατὰ τὴν παρατήρησιν τοῦ Perler καὶ πάλιν, εἶναι ὑπέροχος, ἀλλ' οὐχὶ βεβαία, διότι, συνεχίζει ὁ ἴδιος, ἐν τῷ ἡμέτερῳ κειμένῳ «ἡ θυσία» (ἡ σφαγὴ κατὰ τὰ κείμενα)

δ) Τύπος - ἀλήθεια

Τὸ ζεῦγος τοῦτο τῶν ἐννοιῶν ἀποτελεῖ βασικὸν σχῆμα εἰς ἀμφοτέρας τὰς ὄμιλίας. Διὰ τοῦ πρώτου ὅρου «τύπος» δηλοῦται πᾶν ὃ, τι εἰς τὴν Π. Διαθήκην φέρεται ὡς ἀποκαλυπτικὸν γεγονός τοῦ θελήματος τοῦ Θεοῦ, διὰ δὲ τοῦ δευτέρου «ἀλήθεια» ἐκφράζεται ἡ ἐν τῇ Κ. Διαθήκῃ πραγματοποίησις καὶ ἐκπλήρωσις τῶν τύπων. Τὰς ἀνωτέρω ἐννοίας θὰ μελετήσωμεν ἐνταῦθα ἀκριβῶς ὑπὸ τὸ πρᾶσμα τοῦ σχήματος τούτου. Προτοῦ ὅμως νὰ εἰσέλθωμεν εἰς τὴν ἔξετασιν τῶν ἐννοιῶν αὐτῶν εἰναι ἀναγκαῖον νὰ ἔξετάσωμεν πρῶτον τὸ πρόβλημα τῆς στερεοτύπου κοινῆς ἐκφράσεως εἰς τὰς ὄμιλίας Π₁ καὶ Π₂, διὰ τῆς ὁποίας παρέχεται τὸ διώνυμον τύπος - ἀλήθεια. Ἡ περίφημος κοινὴ φράσις (Π₁ 2,2: Π₂ 4, 34) εἶναι αὕτη:

«Ο μὲν τύπος ἐγένετο, ἡ δὲ ἀλήθεια ηὔρισκετο».

Πῶς λοιπὸν δικαιολογεῖται ἡ ὑπαρξίας τοῦ κοινοῦ τούτου χωρίου εἰς τὰς ἡμετέρας ὄμιλίας; Ὁ R. Cantalamessa ἐν τῇ μελέτῃ αὐτοῦ τρεῖς φοράς ἐπανέρχεται εἰς τὸ θέμα¹, χωρὶς ὅμως, ὡς παρατηρεῖ καὶ ὁ J. Gribomont, νὰ δώσῃ ἵκανοποιητικὴν ἔξήγησην εἰς τὸ πρόβλημα². Ἡ ἔξήγησις, τὴν ὁποίαν δίδει ἐν προκειμένῳ ὁ Cantalamessa εἶναι ἡ αὐτή, τὴν ὁποίαν δίδει καὶ δσον ἀφορᾶ εἰς τὴν κοινὴν ὄρολογίαν «παλαιά-καινά» ἢ «καινά-παλαιά» τῶν ὄμιλῶν, δηλαδὴ ὅτι ἡ φράσις αὐτή, ὅπως καὶ ἄλλαι, εἶναι στοιχεῖον τῆς πασχαλίου παραδόσεως, ἡ ὁποία κατὰ τὴν γνώμην αὐτοῦ ἔχει τυποποιήσει καὶ ἀποκρυπταλλώσει ἀφορισμούς, φράσεις, ὅρους, καὶ σύμβολα, ἀφορῶντα εἰς προσδιωρισμένας ἐννοίας³. Χωρὶς νὰ ἀμφισβητῶμεν τὴν ἀποψίαν αὐτήν τοῦ Cantalamessa περὶ τῆς παραδόσεως ὡς δημιουργούστης τύπους καὶ ὅρους, οἱ ὁποῖοι παραμένουν ἐν συνεχείᾳ εἰς τὴν ζωὴν τῆς Ἔκκλησίας καὶ τῶν πιστῶν, χρησιμοποιούμενοι ὑπ' αὐτῶν, λέγομεν ὅτι αὕτη δὲν εἶναι δυ-

προηγεῖται τῆς «πομπῆς», ἀντιθέτως πρὸς τὴν τάξιν ἐπίσης τῆς 8, 54 - 55 (βλ. O. PERLER, ... notes ἐπὶ τοῦ στίχου 6, 40, SC 123, σ. 138). Εἰς τὰ λεγόμενα τοῦ Perler πρέπει νὰ ἀντιπαρατηρήσῃ τις ὅτι τὸ κείμενον 6, 40 ἐ. καὶ τὸ 8, 55 ἐ., δὲν ἐκφράζουν τὴν διαδικασίαν τῆς τελετῆς τῆς θυσίας τοῦ πασχαλίου ἀμνοῦ, ἀλλ' ἀπλῶς ἀναφέρονται εἰς αὐτὴν ἀτάκτως, διότι τότε ποιῶν ἐννοιῶν ἔχει καὶ τὸ «ἡ τοῦ νόμου γραφή», διπερ ἔπειται τῆς «σφαγῆς» τοῦ προβάτου καὶ τῆς «πομπῆς» τοῦ πάσχα;

1. Βλ. R. CANTALAMESSA, μνημ. ἔργον, σ. 48, 63, 355.

2. Βλ. J. GRIBOMONT, «Recensione a RANIERO CANTALAMESSA, OFMCAP. L'omelia «In S. Pascha» dello Pseudo - Ippolito di Roma», (Estratto da Rivista di Storia e Letteratura Religiosa, 1969, anno V - N. 1, σ. 159).

3. Βλ. R. CANTALAMESSA, μνημ. ἔργον, σ. 63.

νατὸν νὰ ἔξηγήσῃ καὶ ἐρμηνεύσῃ τὸ ἐδῶ ἀντιμετωπιζόμενον φαινόμενον, διὰ τὸν ἀπλούστατον λόγον ὅτι ὀλόκληρος ἡ ὄμιλία τοῦ Μελίτωνος τότε, ἐνεκα τῆς ἰδιομορφίας τῶν τυποποιημένων ἐκφράσεων καὶ ἀφορισμῶν, θὰ ἔπειτε νὰ τεθῇ καὶ ἔξηγηθῇ ὑπὸ τὸ πρᾶσμα τοῦ παραδεδομένου ὑλικοῦ, πρᾶγμα μᾶλλον ἀτοπον. Δὲν δύναται τις νὰ ἐννοήσῃ διὰ τίνα λόγον πρέπει νὰ ἀναζητῶμεν νὰ ἴδωμεν τὰ πάντα ἐν τῇ παραδόσει καὶ διὰ τῆς παραδόσεως καὶ δχι καὶ εἰς ἄλλας δυνατὰς προϋποθέσεις, ὡς φέρεται εἰπεῖν τὴν δημιουργικὴν πνοήν καὶ τὸ τάλαντον ἐν προκειμένῳ τοῦ συγγραφέως. Τί ἐμποδίζει νὰ δεχθῶμεν τὸν Μελίτωνα ὡς συνθέτη τῆς ἐν λόγῳ φράσεως; «Ισως οὐδέν». Ἀπεναντίας τὸ δλον κείμενον τῆς ὄμιλίας αὐτοῦ δεικνύει ἀναλόγους ίκανοτήτας τοῦ ἀνδρός, νὰ συνθέτη καὶ νὰ τυποποιῇ τρόπον τινὰ τὴν ἐκφρασιν τοῦ λόγου του. Τὸ γεγονός ὅτι ἡ φράσις εἶναι κοινὴ εἰς ἀμφοτέρας τὰς ὄμιλίας δὲν ἔξηγεται μόνον διὰ τῆς θεωρίας τοῦ κοινοῦ ἐν τῇ κατηχητικῇ παραδόσει ὑλικοῦ, ἀλλὰ δύναται νὰ ἔξηγηθῇ καὶ διαφοροτρόπως. Ὁ πρὸ δλίγου μνημονεύθεις J. Gribomont προτείνει τὴν ἀποψίαν τῆς ἐξαρτήσεως τῆς Π₁ ἀπὸ τῆς ὄμιλίας τοῦ Μελίτωνος καὶ οὕτω δικαιολογεῖ τὴν εἰς αὐτὴν παράθεσιν τοῦ κοινοῦ κείμενου¹. Δέχεται δόμως πρὸς τοῦτο τὴν μεταγενεστέραν προέλευσιν τῆς Π₁. Ἡ ἡμετέρα ἀποψία ἐπὶ τῇ βάσει τῶν δοσῶν ἔχουν λεγθῆ μέχρι τοῦδε ίσως κατέστη πρόδηλος, ἀλλὰ σαφῶς θὰ διατυπώσωμεν αὐτὴν ἀφοῦ προηγουμένων ἔξετάσωμεν ἔξονυχιστικῶς τὰ περὶ τῆς προελεύσεως τῶν στοιχείων, τῶν ἀπαρτιζόντων τὸ ὑπὸ ἔξετασιν κοινὸν ἐν ταῖς ὄμιλίαις χωρίου, ὡς καὶ τὴν παράλληλον εἰς αὐτὰς χρῆσιν αὐτῶν.

Στοιχεῖα τινα τῆς φράσεως ἔχουν βιβλικὴν προέλευσιν, ὡς θὰ ἴδωμεν, ἀλλὰ ἡ συναρμογὴ αὐτῶν ἐν αὐτῇ ἔχει γίνει ἐπὶ τῇ βάσει τῶν μέτρων τοῦ ἀστικοῦ παραλληλισμοῦ τῆς β' σοφιστικῆς². Ἡ «ἀντίθεσις» τοῦ διώνυμου τύπους-ἀλήθεια δὲν ἀποντᾶ εἰς τὴν Κ. Διαθήκην, συναρμολογεῖται δόμως ἐκ διαφόρων βιβλικῶν ἐκφράσεων. Οὕτω φέρεται εἰπεῖν ἡ χρῆσις τοῦ ὅρου τύπους ἡδύνατο νὰ προέλθῃ ἐκ τοῦ χωρίου «Ἀδάμ, διὸ ἐστι τύπος τοῦ μέλλοντος»³ ἢ ἐκ τοῦ χωρίου «ταῦτα δὲ τύποι ήμῶν ἐγενήθησαν»⁴. Ὁ δρος ἀλήθεια, ὑπὸ τὴν αὐτὴν πρὸς τὸ ἡμέτερον κείμενον ἐννοιῶν ἀπαντᾶ ἐν Ιωάν. 1, 17· «Ο νόμος διὰ Μωϋσέως ἐδόθη, ἡ χάρις καὶ ἡ ἀλήθεια διὰ Ιησοῦ Χριστοῦ ἐγένετο». Πλείονα στοιχεῖα

1. Βλ. J. GRIBOMONT, ἐνθ' ἀνωτ.

2. Βλ. R. CANTALAMESSA, μνημ. ἔργον, σ. 63, ὑποσημ. 47.

3. Βλ. Ρωμ. 5,14.

4. Βλ. Κορινθ. A' 10, 6· πρβλ. Ἐβρ. 8, 5-6.

ἐν τῇ ἐγγράφῳ παραδόσει δὲν εὑρίσκομεν. Πρόβλημα διὰ τοὺς ἑρευνητὰς ὑφίσταται ἐν προκειμένῳ εἰς τὴν ἔξηγησιν τῆς προελεύσεως τῆς ὑπὸ τῶν ρημάτων ἐγένετο - ηὗρίσκετο σχηματιζομένης ἀντιθέσεως¹. Κατ’ ἀρχὴν δυσκολεύεται τις νὰ ἀντιληφθῇ κατὰ πόσον ὑπάρχει τὸ πρόβλημα αὐτὸν ἀφ’ ἐνὸς καὶ ἀφ’ ἑτέρου κατὰ πόσον εἶναι ἀπαραίτητον νὰ ἀναζητηθῇ ἐν τῇ παραδόσει ἡ σημειουμένη αὐτὴ ἀντίθεσις. ‘Η προσπάθεια του Cantalamessa νὰ εὕρῃ ἐν τῇ παραδόσει τὴν ἀντίθεσιν ταύτην ἀπέβη ματαία². “Ο, τι ἐπέτυχεν εἶναι τὸ χωρίον τοῦ Ἡσ. 65, 1 (πρβλ. *Rom.* 10,20) ἔνθα τὰ δύο ρήματα ἔχουν παράλληλον σημασίαν”.

«Εὔρεθην τοῖς ἐμὲ μὴ ζητοῦσιν,
ἔμφανής ἐγενόμην τοῖς ἐμὲ μὴ ἐπερωτῶσιν».

Ἐρχόμενοι τώρα νὰ ἔξετάσωμεν κατὰ πόσον ταῦτα ἡ καὶ οἱ δροὶ εἰς τοὺς ὅποιους ταῦτα ἀναφέρονται ἐκφράζουν εἰς τὸ ἡμέτερον κείμενον ἀντίθεσιν καὶ τί εἴδους ἀντίθεσιν, παρατηροῦμεν τὰ ἀκόλουθα. Τυγχάνει πρόδηλον ὅτι εἰς τὸ χωρίον ἔχομεν δύο ἴσομελή κῶλα, τὰ ὅποια συνδέονται μεταξύ των ἀντιθετικῶν διὰ τῶν συνδέσμων μὲν-δέ, αἱ συνδεόμεναι δημοσιαὶ, συνεπῶς καὶ τὰ ρήματα, δὲν εἶναι ἀντίθετοι ἀλλὰ διάφοροι³, ἀν μὴ κατ’ οὐσίαν δημοιαί. Τοῦτο εἶναι εύκολον νὰ καταδειχθῇ καὶ διὰ περαιτέρω θεολογικῆς ἀναλύσεως τοῦ περιεχομένου τῶν δρῶν, πλὴν τῆς διὰ τοῦ συντακτικοῦ σημειωθείσης. “Ἄς λάβωμεν τὸν πρῶτον δρόν (τύπος), διότι αὐτὸς πρέπει νὰ κατανοηθῇ καὶ ἐξηγηθῇ δρθῶς. Τί εἶναι τύπος; Κατὰ τὴν ἀντίληψιν τῶν ἡμετέρων δημιλητῶν τύπος εἶναι ἀποκαλυπτικὸν γεγονός ἡ ἀποκαλυπτικὴ πρᾶξις τοῦ Θεοῦ ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς θείας οἰκονομίας, ἡ ὅποια ὅταν ἐγίνετο καὶ ὅπως ἐγίνετο, ἀπέβλεπεν εἰς τὴν σωτηρίαν τοῦ λαοῦ καὶ ἐν ταύτῳ ἐνεῦχε μυστικὸν καὶ ἐσχατολογικὸν νόημα. Πλέον συγκεκριμένως ὁ τύπος αὐτὸς καθ’ ἑαυτὸν καὶ διὰ τὴν ἐποχήν, καθ’ ἣν ἐπετελεῖτο, ἡ τοιούτη σωτηριῶδες γεγονός, ἡτο ἡ ἀλήθεια τοῦ Θεοῦ διὰ τὸν λαόν του, ἡ σωτηρία αὐτοῦ. ‘Η ἀλήθεια δημοσιαὶ αὐτή, ἐκφράζομένη δι’ οὐ ἔξεφράζετο ἐκάστοτε τρόπου ἡτο δυναμικῆς φύσεως, ὡς τείνουσα νὰ ἐκπληρωθῇ τελείως ἐν τῷ Χριστῷ. Οὕτως ἐνῷ ὁ τύπος ἐγένετο ἐφάπαξ, τὸ σωτηριῶδες περιεχόμενον αὐτοῦ ἀπεκαλύπτετο καὶ καθ’ διν χρόνον ἐδίδετο

καὶ μετὰ ταῦτα ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς θείας οἰκονομίας, καθ’ ὅλα τὰ στάδια αὐτῆς ίδιᾳ δὲ ἐπ’ ἐσχάτων τῶν ἡμερῶν. ‘Εστω ὡς παράδειγμα τὸ ἐβραϊκὸν πάσχα, τὸ λογικόμενον ὡς τύπος τοῦ πάσχα τοῦ Χριστοῦ, τὸ ὅποιον καὶ ὅταν ἐδόθη εἰς τὸν λαόν ἐν Αἰγύπτῳ ἡτο σωτήριον, ἀλλὰ καὶ μετὰ ταῦτα ἐν τῇ ἀντικαταστάσει καὶ πληρώσει αὐτοῦ διὰ τοῦ πάσχα τοῦ Χριστοῦ, τοῦ ἀληθινοῦ πάσχα. ‘Η ἀλήθεια δημοσιαὶ, ἡ ὅποια ἀπεκαλύφθη ἐν μυστηρίῳ εἰς τὸ καινὸν πάσχα καὶ ἡ ὅποια ταυτίζεται πρὸς τὸν Χριστόν, εἶναι ἡ αὐτὴ καὶ ἐν τῷ πρώτῳ πάσχα, ἀλλ’ ὁ τρόπος ἀποκαλύψεώς της ἐκεῖ δὲν ἡτο ἀπλῶς διάφορος, ἀλλὰ καὶ ἀτελῆς. ‘Τὸ τὴν ἔννοιαν αὐτὴν λοιπὸν πρέπει νὰ κατανοηθῇ καὶ ἐρμηνευθῇ ὁ παρατατικὸς ηὗρισκετο καὶ ὁ ἀδρίστος ἐγένετο ἐν τῷ ἐξεταζομένῳ κειμένῳ. ‘Αντιλαμβανόμεθα δημοσιαὶ τοιουτορόπως διτι μεταξὺ τῶν δύο μελῶν τοῦ ἡμετέρου χωρίου (τύπος ἐγένετο-ἀλήθεια ηὗρισκετο) δὲν ὑφίσταται ἀντίθεσις οὐσιαστικὴ ἐν τοῖς δροῖς, ἀλλ’ ἀπλῶς ἀντίθεσις ἐν τῇ συνδέσει αὐτῶν, ἡ ὅποια θὰ ἡδύνατο νὰ γίνη, χωρὶς νὰ ἀλλάξῃ τι, καὶ παρατακτικῷ τῷ τρόπῳ οὕτω πως.

«ὅ τύπος ἐγένετο *(καὶ)* ἡ ἀλήθεια ηὗρισκετο».

Τὰ ρήματα ἐγένετο - ηὗρισκετο ἔχουν ἐνταῦθα σημασίαν ἀπόλυτον καὶ διῃ σημασίαν βοηθητικοῦ ρήματος. ‘Τὸ τὴν αὐτὴν σημασίαν ἡ καὶ ἀντίστοιχον ἀλλὰ καὶ μετὰ προσδιορισμῶν συγχρόνως εὑρηνται εἰς τοὺς ἐπομένους δύο στίχους τῆς Π₂ (31, 211-212):

«ἡ τοῦ προβάτου σφαγὴ ηὗρισκετο τοῦ Ἰσραὴλ σωτηρίᾳ
καὶ ὁ τοῦ προβάτου θάνατος ζωὴ τοῦ λαοῦ ἐγένετο».

‘Αντιθέτως εἰς τὴν Π₁ εὑρίσκομεν τὰ αὐτὰ ρήματα, ἀμφότερα εἰς χρόνον παρατατικόν, εἰς διαχορετικὴν συνάφειαν, ἀλλ’ ἐνδεικτικὴν τοῦ μελιτωνείου ὄφους, ὡς εἰς τὸ ἐπόμενον χωρίον (57, σελ. 185):

“Ως δὲ οὐδὲν εὕρισκεν ἐν αὐτῷ θανάτου θρεπτικὸν
ὅλως ἐν ἑαυτῷ κλεισθεὶς // καὶ ἀτροφίᾳ λυθεὶς //
αὐτὸς ἑαυτῷ θάνατος ἐγίγνετο».

Γενικώτερον αἰσθησιν ἐμποιεῖ εἰς τὸν ἀπροκατάληπτον μελετητὴν ἡ συγκὴν χρῆσις τῶν ρημάτων αὐτῶν εἰς ἀμφοτέρας τὰς δημιλίας-ἰδίᾳ δὲ ἐν τῇ Π₂-, ἔνθα ἀπαντοῦν συναλικῶς ἐνδέκα φοράς μὲν τὸ «γίγνεθαι», δύο δὲ τὸ «εὑρίσκειν-εὑρίσκεσθαι» ἐν τῇ Π₁, καὶ ἀντιστοίχως εἰκοσιεπτὰ καὶ ἐπτὰ φοράς ἐν τῇ Π₂. Θὰ ἡτο, νομίζομεν, χρήσιμον νὰ δώσωμεν ἐνταῦθα στατιστικὸν πίνακα τῆς χρήσεως αὐτῶν ἐν ταῖς δημιλίαις ἡμῶν. Π₁, (Nautin, SC 27):

Π₂ (Perler, SC 123):

(α) γίγνεθαι¹

1. Σημειούμεν ἐδῶ τὴν χρῆσιν τοῦ γίγνεσθαι εἰς τὰ ἀποσπάσματα τοῦ Μελίτωνος σ. 119.

1. Βλ. C. CANTALAMESSA, ἔθι ἀνωτ.

2. Βλ. R. CANTALAMESSA, αὐτόθι.

3. Βλ. LIDDELL - SCOTT, *Mέγα λεξικό τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης*, 3 (Α - Η), σ. 119.

- 7, σελ. 133: Οι μὲν...τύποι καὶ τὰ σύμβολα ἐν Ἰσραὴλ γινόμενα
αὐτῷ: τί ἦν τὸ ἐσόμενον καὶ γινόμενον
25, σελ. 153: καὶ ἀντὶ κυνὸς υἱὸς
ἡδη γινόμενος
57, σελ. 185: αὐτὸς ἔχωνθε θάνατος
ἐγίγνετο
2, σελ. 119: 'Ο μὲν τύπος ἐγένετο
33,225: ἐν τῷ προβάτῳ γινόμενον
35,236: Τὸ λεγόμενον καὶ γινόμενον
35,240: τὸ γινόμενον προτυπώσεως δεῖται
35,241: ἵνα ἀν τὸ γινόμενον διὰ προτυπώσεως
37,254: ὡς ἄχρηστον γινόμενον λύεται
35,237: πάντα ὅσα ἐὰν γίνηται
36,246: τοῦ μέλλοντος γίνεται προκέντημα
37,256: γίνεται δὲ τό ποτε τίμιον
50,357: καὶνὴ δὲ καὶ φοβερὴ ἐπὶ τῆς γῆς ἐγίνετο ἀπώλεια
55,405: ...λύσις ἐγίνετο τῆς καλῆς ἀρμογῆς
4,33: ὁ μὲν γάρ τύπος ἐγένετο
5,35: ἀντὶ γάρ τοῦ ἀμνοῦ υἱὸς ἐγένετο
7,45: καὶ γάρ ὁ νόμος λόγος ἐγένετο
21,146: καὶ ἐγένετο τοῦ θανάτου τροφὴ
6,43: τὰ πάντα ἐν τῷ... νόμῳ
ἐγένετο
28,195: Κοπετὸς ἐπὶ τῇ ἀπωλείᾳ
ἐγένετο
31,213: ... ζωὴ τοῦ λαοῦ ἐγένετο
40,277: ἐγένετο ὁ λαὸς τύπος
52,385: φοβερὸς τάφος ἐγένετο

«τὸ γάρ οὐδέποτε γενόμενον» (*Πρὸς Ἀρτωνίον Ἀπολογία* 5, ἔκδ. PERLER, SC 123, σ. 128), «καὶ εἰ μὲν σοῦ κελεύσαντος τοῦτο πράττεται, ἔστω καλῶς γινόμενον» (αὐτῷ 6), «έγενήθη μάλιστα τῇ βασιλείᾳ αἴσιον ἀγαθὸν» (αὐτῷ 7, σ. 220), «εὐκταῖος γέγονας» (αὐτῷ), «γενέσθαι σοι ἐλλογάς» (ἀπόσπ. III, PERLER, SC 123, σ. 222), «... καὶ ἥως γενόμενος...» (αὐτῷ), «έγενετο ζήτησις...» (ἀπόσπ. IV, αὐτῷ, σ. 224), «καὶ ὁ τύπος τοῦ Χριστοῦ γενόμενος...» (ἀπόσπ. IX, αὐτῷ, 234).

- 45, σελ. 165: δοχεῖον γενέσθαι θείου πνεύματος
29, σελ. 155: γενόμενος ἀληθῶς μεσίτης
46, σελ. 171: ... Καὶ τὸ παιδίον γενόμενον
17, σελ. 149: ... πρῶτος γεγένηται τοῦ ἐνιαυτοῦ
43,303: ... γέγονε τὰ πάντα τίμια
24, σελ. 151: 'Ο ἀπιστος Ἰσραὴλ
57, σελ. 185: 'Ως δὲ οὐδὲν εὑρισκεν...
42, σελ. 163: ἐν Χριστῷ γεγόνα-
μεν ἐλεύθεροι
4,34: ἡ δὲ ἀλήθεια ηὔρισκετο
30,208: τεῖχος ηὔρισκετο τοῦ λαοῦ
31,211: ... ηὔρισκετο τοῦ Ἰσραὴλ σωτῆρία
52,382: τὸ δέ... καὶ καινότερον ηὔρισκετο
53,388: ... ἀσελγέστερα ἐν ἀνθρώποις ηὔρισκετο
82,603: σὺ δὲ Ἰσραὴλ οὐχ εὑρέθης
99,761: οὐχ εὑρέθης ὑπ' αὐτοῦ.
- (β) εὐρίσκεσθαι:¹
2, σελ. 119: ἡ δὲ ἀλήθεια ηὔρισκετο
57, σελ. 185: 'Ως δὲ οὐδὲν εὑρισκεν...
4,34: ἡ δὲ ἀλήθεια ηὔρισκετο
30,208: τεῖχος ηὔρισκετο τοῦ λαοῦ
31,211: ... ηὔρισκετο τοῦ Ἰσραὴλ σωτῆρία
52,382: τὸ δέ... καὶ καινότερον ηὔρισκετο
53,388: ... ἀσελγέστερα ἐν ἀνθρώποις ηὔρισκετο
82,603: σὺ δὲ Ἰσραὴλ οὐχ εὑρέθης
99,761: οὐχ εὑρέθης ὑπ' αὐτοῦ.

"Ισως δι' ὅσων εἴπομεν ἀπεδείχθη ἐπαρκῶς ὅτι δὲν ὑφίσταται κατ' οὐσίαν πρόβλημα ἀντιθέσεως εἰς τὸ ἡμέτερον κείμενον, δὲν ἀπεδείχθη δμως καὶ δὴ ἐπὶ τῇ βάσει σχετικῶν χωρίων ἡ ὅλη ἐρμηνεία ἡμῶν περὶ αὐτοῦ, εἰδίκως δὲ ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν σχέσιν τύπου-ἀληθείας, πρᾶγμα ὅπερ πρέπει νὰ γίνῃ ἐδῶ, ἐφ' ὅσον ἐθίγη ἡ οὐσιώδης αὐτῆς πλευρὰ καὶ ἐφ' ὅσον διὰ λεπτομερεστέρας ἔξετάσεως αὐτῆς θὰ καταδειχθῇ ὅτι ὑφίσταται λεπτὴ κοινὴ σκέψις τῶν ὅμιλητῶν ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ θέματος.

1. Τὸ εὑρίσκειν ἀπαντᾷ ἀπαξ εἰς τὸν στίχον «ὅτι ηὔρατε τὸν νυμφίον ὑμῶν Χριστόν» τοῦ μετὰ τὴν ὅμιλον τοῦ Μελιτωνος ἀκολουθοῦντος ὅμινου ἐν τῷ παπύρῳ Bodmer XIII (βλ. ἔκδ. PERLER, SC 123, σ. 128).

Ἐν τῇ ὁμιλίᾳ Π₁ διατυπώνεται ἐρώτησίς τις, εἰς τὴν ὅποιαν θίγεται τὸ πρόβλημα τῆς καθολικότητος τοῦ σωτηριώδους ἔργου τοῦ Χριστοῦ, μεθ' οὖ συνεκφαίνεται καὶ τὸ θέμα τοῦ σωτηριολογικοῦ χαρακτήρος τῶν τύπων, τουτέστι τῶν σωτηριώδῶν γεγονότων καὶ πράξεων τοῦ Θεοῦ ἐν τῇ Π. Διαθήκῃ τῶν εἰς Χριστὸν ἀναφερομένων. Ἡ ἐρώτησις ἔχει οὕτω·

«Πῶς οὖν οὐ τὴν καθόλου σωτηρίαν τῶν ὅλων ἐπαγγέλλεται τὰ ἔργα, ὃν καὶ μόνοι οἱ τύποι εἰσὶ σωτήριοι;» (Π₁ 3).

Οἱ ὁμιλητὴς ἐμμέσως ἐνταῦθα θέτει τὸ πρόβλημα τῶν σωτηριολογικῶν σχέσεων μεταξὺ τῶν τύπων τῆς Π. Διαθήκης καὶ τοῦ ἔργου τοῦ Χριστοῦ ἐν γένει, ἀλλ' ἐνῷ δὲν φαίνεται νὰ ἀμφιβάλῃ περὶ τῆς σωστικῆς τῶν τύπων δυνάμεως, παρὰ ταῦτα ἀφίνει νὰ διαφανῆ, διτὶ ὑφίσταται διὰ τὴν ἐποχήν του πρόβλημα, δισον ἀφορᾶ εἰς τὴν καθολικήν σημασίαν τοῦ σωτηριώδους ἔργου τοῦ Χριστοῦ.

Καὶ δισον μὲν ἀφορᾶ εἰς τὴν παγκοσμιότητα τοῦ ἀπόλυτρωτικοῦ ἔργου τοῦ Χριστοῦ, δηλαδὴ τοῦ σταυροῦ καὶ τῆς ἀναστάσεως αὐτοῦ, ὁ ὁμιλητὴς ἐπιχειρεῖ νὰ δείξῃ τοῦτο δι' ὄλοκλήρου τῆς ὁμιλίας καὶ διαν ἀκόμη ἀναφέρεται εἰς τὴν ἴστορίαν τῶν τύπων, δηλαδὴ εἰς τὴν ἐποχὴν τῆς Π. Διαθήκης. «Οσον δμως ἀφορᾶ εἰδικῶς εἰς τὴν σωτηριολογικήν τῶν τύπων σημασίαν, ἀν καὶ πολλάκις ἀναφέρεται εἰς αὐτοὺς λέγων διτὶ θὰ θεωρήσῃ τὰ κεκρυμμένα τῶν Γραφῶν μυστήρια διὰ τῶν τύπων (5), διτὶ «οἱ τύποι καὶ τὰ σύμβολα καὶ τὰ μυστήρια ἐγίνοντο ἐν Ἰσραὴλ ὀρατῶς» (7), καὶ τέλος, ἀν καὶ ἀναπτύσσει τὰ περὶ τοῦ νομικοῦ πάσχα συμφώνως πρὸς τὴν τυπολογικήν ἐρμηνείαν, ἐν τούτοις οὐδαμοῦ τῆς ὁμιλίας του τονίζεται τόσον σαφῶς ἡ σωτηριολογική σημασία τῶν τύπων, δισον ἐν τῇ ὁμιλίᾳ Π₂ (30-34). Διὰ τὸ τμῆμα τοῦτο τῆς Π₂ δὲν θὰ ἥτο ὑπερβολή, ἐὰν ἐλέγομεν διτὶ ἀναγινώσκων τις αὐτὸ μετὰ τὴν ἀνωτέρω ἐρώτησιν τῆς Π₁ ἔχει τὴν ἐντύπωσιν, διτὶ ἀποτελεῖ τρόπον τινὰ ἐρμηνευτικὴν ἀνάπτυξιν τῆς ἐν λόγῳ φράσεως. Ἐπειδὴ καὶ ἔξ ἐπόψεως σχετικῆς ὀρολογίας τὸ πρᾶγμα ἐνέχει ἰδιαιτέρων σημασίαν, θεωροῦμεν ἀναγκαῖον νὰ δώσωμεν ἐνταῦθα τὰ ἵδια τὰ κείμενα τὸν ἐν κατόπιν τοῦ ἄλλου.

Π₁ 3: Πῶς οὖν οὐ τὴν καθόλου σωτηρίαν τῶν ὅλων ἐπαγγέλλεται τὰ ἔργα, ὃν καὶ μόνοι οἱ τύποι εἰσὶ σωτήριοι;

Π₂ 31, 210- "Ω μυστηρίου καινοῦ καὶ ἀνεκδιηγήτου"

34,234: ἡ τοῦ προβάτου σφαγὴ ηύρισκετο τοῦ Ἰσραὴλ σωτηρία, καὶ ὁ τοῦ προβάτου θάνατος ζωὴ τοῦ λαοῦ ἐγένετο, καὶ τὸ αἷμα ἐδυσώπησε τὸν ἄγγελον.

Λέγε μοι, δῶ ἄγγελε, τί ἐδυσώπηθης;

Τὴν τοῦ προβάτου σφαγὴν

ἢ τὴν τοῦ κυρίου ζωὴν,

τὸν τοῦ προβάτου θάνατον

ἢ τὸν τοῦ κυρίου τύπον,

τὸ τοῦ προβάτου αἷμα

ἢ τὸ τοῦ κυρίου πνεῦμα;

Δῆλος εἰ δυσωπηθεὶς ἴδων

τὸ τοῦ κυρίου μυστήριον

ἐν τῷ προβάτῳ γινόμενον,

τὴν τοῦ κυρίου ζωὴν

ἐν τῇ τοῦ προβάτου σφαγῇ,

τὸν τοῦ κυρίου τύπον

ἐν τῷ τοῦ προβάτου θανάτῳ.

.....

Αἴγυπτον μὲν παταχθῆναι εἰς ἀπώλειαν

τὸ δὲ Ἰσραὴλ φυλαχθῆναι εἰς σωτηρίαν.

Ἐνταῦθα μετὰ τὴν διεξοδικὴν ταύτην ἀνάλυσιν, καθ' ἣν κατεβλήθη προσπάθεια νὰ δειχθῇ διτὶ ἡ κοινὴ εἰς ἀμφοτέρας τὰς ὁμιλίας φράσις δὲν εἶναι δημιούργημα τῆς παραδόσεως ἀλλὰ μᾶλλον τοῦ συγγραφέως καὶ διτὶ δὲν ὑφίσταται ἐν αὐτῇ ἀντίθεσις, ἀνακύπτει καὶ πάλιν τὸ ἥδη ἐν ἀρχῇ τῆς παραγράφου ταύτης τεθὲν ἐρώτημα περὶ τῆς κοινῆς παρουσίας ἐν τῇ Π₁ καὶ τῇ Π₂ τῆς στερεοτύπου φράσεως· πῶς λοιπὸν δικαιολογεῖται αὕτη; Καὶ πῶς δικαιολογεῖται ἡ ἀπόλυτος ἰδεολογικὴ ταυτότης ἐπὶ ἐνὸς θέματος, ὡς εἶναι τὸ τῆς σωτηριολογικῆς σημασίας τῶν τύπων, τὸ διοικούν τίθεται ἐν ἀρχῇ τῆς Π₁ καὶ ἐπαναλαμβάνεται ἐν τῇ Π₂ καὶ μάλιστα κατὰ τρόπον ὑπομνηματίζοντα τοῦτο;

Τὸ εἰς ἀμφοτέρας τὰς ὁμιλίας κοινὸν ὑπενθυμίζει εἰς τὸν μελετητὴν τὸν τρόπον τῆς ἐπαναλήψεως καὶ ἀναδιπλώσεως τῶν ἐννοιῶν παρὰ τῷ Μελίτωνι. Ως ἀπλοῦν παράδειγμα τοῦ οὕτω σκέπτεσθαι θὰ είχε τις νὰ παραθέσῃ πληθώραν χωρίων ἐκ τῆς ὁμιλίας τοῦ Μελίτωνος, ἀλλὰ πρὸς ἀποφυγὴν τοῦ πράγματος παραπέμπομεν τὸν ἀναγνώστην εἰς τὰς παραγράφους 59, 430-435· 69, 498-505 καὶ 70, 506-71, 513· 104, 800-807, ἐνθα ἐννοιαὶ ἀπαντῶσαι εἰς τὰς μέν, ἐπαναλαμβάνονται εἰς τὰς δὲ σχεδὸν ὁμοιοτρόπωας. Οὕτω δυνάμεθα νὰ ὑποθέσωμεν διτὶ, ἐφ' ὅσον τὸ τμῆμα 1-10 τῆς Π₂ ἀναφέρεται κατὰ τὸ περιεχόμενον αὐτοῦ εἰς τὸ πρῶτον βιβλίον τοῦ ὅλου ἔργου τοῦ Μελίτωνος, δὲν ἀποκλείεται ἡ περίπτωσις τῆς αὐτολεξίης μεταφορᾶς ἐνίων χωρίων ἀπ' ἐκείνου εἰς τὸ τμῆμα τοῦτο. Ως τοιαῦτα εἶναι δυνατόν νὰ θεωρηθοῦν τὸ παρὸν ὡς καὶ τὸ χριστολογικὸν «φύσει Θεὸς ὃν καὶ ἀνθρωπος» (Π₂

8,58), διπερ εμρηται και εν τῇ Π₁ 47 υπὸ τὸν τύπον «Θεὸς μὲν δὴ καὶ ἀνθρωπος οὗτος ὁ μέγας Ἰησοῦς...». Δὲν πρέπει δὲ νὰ λησμονῶμεν δι τοὺς τμῆμα 1-10 ὁ Μελίτων συνοψίζει τὰ ὅσα εἰς τὸ προηγούμενον μέρος τοῦ ἔργου του διελάμβανε, καὶ ὡς ἐκ τούτου ἡ ἐπανάληψις χωρίων τινῶν ἐδῶ εἶναι δ, τι τὸ φυσικώτερον.

Σημαίνει διμως τοῦτο δι τῇ Π₁ εἶναι τὸ πρῶτον μέρος τοῦ ἔργου του; «Ἄν καὶ εἶναι δύσκολον νὰ ἐκφρασθῇ τις μετὰ βεβαιότητος περὶ τούτου, ἐν τούτοις αὐτὰ τὰ πράγματα ἔξαναγκάζουν ἡμᾶς νὰ εἴπωμεν, δι τοῦτη ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ὅσων ἀνεπτύξαμεν καὶ τῶν ὅσων ἐφεξῆς θὰ ἐκτεθοῦν δίδει τὰ ἐνδόσημα τοῦ πρώτου βιβλίου τοῦ διμεροῦς Περὶ πάσχα ἔργου τοῦ Μελίτωνος.

II. Τὸ μέρος 8-43 τῆς Π₁ καὶ τὸ 11-45 τῆς Π₂

Εἶναι λίαν χαρακτηριστικὸς ὁ τρόπος, καθ' ὃν οἱ ὄμιληται εἰσάγουν τὸν ἀναγνώστην εἰς τὰ μέρη αὐτὰ τῶν ὄμιλων των. Τὰ κείμενα εἶναι τυπικῶς διμοια καὶ ἀξίζει νὰ παρατεθοῦν ἐνταῦθα, ὡς ἀρχὴ εἰς ὅσα θὰ ἀκολουθήσουν εἰς τὴν συνάφειαν ταύτην, διότι πρὸς τοῖς ἄλλοις καλύπτουν καὶ τὸ περιεχόμενον τῶν μερῶν τούτων.

Π₁, 5,2 (Nautin, SC 27).

«Παραθήσομεν δὲ πρῶτον αὐτὴν
τὴν Γραφήν, ἵνα ἐκ παραβολῆς
καὶ ἐκ παραθέσεως ἔκαστα βλέπωμεν τῶν θεωρημάτων».

Π₂, 11, 73-77 (Perler, SC 123).
«Διηγήσομαι δὲ τὰ ρήματα τῆς Γραφῆς, πῶς ὁ Θεὸς ἐντέλλεται Μωϋσεῖ ἐν Αἰγύπτῳ, ὅπόταν βούλεται τὸν μὲν Φαραὼ δῆσαι ὑπὸ μάστιγα, τὸν δὲ Ἰσραὴλ λῦσαι ἀπὸ μάστιγος διὰ χειρὸς Μωϋσέως».

Συμφώνως πρὸς τὰς διατυπώσεις ταύτας ἀκολουθοῦν εἰς μὲν τὴν Π₁ τὸ κείμενον τῆς Ἐξόδου κεφ. 12, 1-15· 43-49, εἰς δὲ τὴν Π₂ ἐπίσης τὸ τῆς Ἐξόδου κεφ. 12, 3-28 εἰς ἐλευθέρων πως ἀπόδοσιν, μὴ ἀπομεμακρυσμένην τοῦ πρωτοτύπου κειμένου. Αὕται προσδιορίζουν συγχρόνως τὸ πλάτος καὶ τὴν ἔκτασιν τῶν ὑπὸ ἀνάπτυξιν θεμάτων. Εἶναι δὲ φανερὸν δι τοῦ Μελίτων ἔξειδικεύει τὸ θέμα του, ἀναφερόμενος εἰς τὴν τιμωρίαν τῆς Αἰγύπτου καὶ τὴν ἀπελευθέρωσιν τοῦ Ἰσραὴλ ἐκ τῆς δουλείας, δίδων συγχρόνως καὶ τὴν τυπολογικὴν σημασίαν τῆς διηγήσεως (12-45). Ἀντιθέτως ὁ ὄμιλητης τῆς Π₁ μετὰ τὴν εἰσαγωγὴν αὐτοῦ (5· 6-7) ἀναπτύσσει τὰ περὶ τοῦ μωσαϊκοῦ νόμου (9-10), περὶ τοῦ ὅποιου ἡ Π₂ δὲν κάμινει ἰδιαίτερον λόγον, ἀλλὰ γενικῶς ἀναφέρεται εἰς αὐτόν, προϋποθέτουσα ἀλλωστε τοῦτον (ώς φέρεται εἰπεῖν εἰς τὸ τμῆμα 1-10 καὶ εἰς τινὰ ἄλλα σημεῖα 40, 278-279· 41, 285· 42, 291· 43, 297 καὶ 57, 415), καὶ ἀκο-

λούθως ποιεῖται λόγον ἐν πολλῇ συντομίᾳ περὶ τοῦ πρώτου πάσχα (10, 2-15) καὶ τῆς συμβολικῆς αὐτοῦ σημασίας. Τὸ θέμα τοῦτο εἶναι κοινὸν εἰς ἀμφοτέρας τὰς ὄμιλίας καὶ ὡς τοιοῦτο παρουσιάζει ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον πρὸς ἐνδελεχεστέραν ἔξετασιν αὐτοῦ. Ὡς διάφορα θέματα εἰς τὰ μέρη ταῦτα σημειοῦμεν, δισον ἀφορᾶ μὲν εἰς τὴν Π₁ τὸ εἰδυλλιακὸν τεμάχιον τῆς περιγραφῆς τῆς ἀνοίξεως, καθ' ἣν ἔορτάζεται τὸ πάσχα (17), δισον ἀφορᾶ δὲ εἰς τὴν Π₂ τὴν περὶ τύπου καὶ παραβολῆς θεωρίαν (35-39), τῆς ὁποίας ὡς προανάκρουσμα ἀκούονται τὰ ἐν τῇ Π₁ λεγόμενα περὶ τῆς διὰ τῶν τύπων θεωρήσεως τῶν κεκρυμμένων μυστηρίων τῶν Γραφῶν.

Ἐξ αὐτῶν τῶν κοινῶν καὶ ἴδιων θεμάτων θὰ ἔξετάσωμεν λεπτομερῶς δύο, ἢτοι πρῶτον τὸ περὶ τοῦ πρώτου πάσχα ἐν τῇ Π₁ καὶ Π₂ καὶ δεύτερον τὸ τῆς περιγραφῆς τῆς ἀνοίξεως ἐν τῇ Π₁.

a) Τὸ ἐν Αἰγύπτῳ πάσχα. Τιμωρία τῆς Αἰγύπτου, σωτηρία τοῦ Ἰσραὴλ

‘Ως βάσιν τοῦ θέματος τούτου αἱ ὄμιλίαι θέτουν τὸ σχετικὸν βιβλικὸν κείμενον τῆς Ἐξόδου, κεφ. 12, 1-15· 43-49 ἡ πρώτη, καὶ τὸ τῆς Ἐξόδου 12, 3-28 ἡ δευτέρα. Τὸ κείμενον ἐν τῇ Π₁ παρατίθεται σχεδὸν κατὰ γράμμα, πλὴν ἐλαχίστων ἐλαφρῶν τροποποιήσεων, ἐνῷ τὸ κείμενον τῆς Π₂ ἀποδίδεται ἐλευθέρως καὶ ρυθμικῶς συμφώνως πρὸς τὸν ρυθμὸν τοῦ ὅλου κειμένου αὐτῆς, διατηροῦν τοὺς παραλληλισμοὺς τῶν μελῶν καὶ συνάμα τὰς βιβλικὰς ἐκφράσεις. Διατί δὲ Μελίτων προετίμησε τὴν ἐλευθέρων ἀπόδοσιν τοῦ κειμένου ἀντὶ τῆς κατὰ γράμμα παραθέσεώς του, εἶναι ἐρώτημα, τὸ διποίον συσχετιζόμενον πρὸς τὴν προηγηθεῖσαν ἀνάγνωσιν καὶ διασάφησιν τοῦ κειμένου τῆς Ἐξόδου κεφ. 12, περὶ ὃν ποιεῖται λόγον εἰς τὸ «προσίμιον» αὐτοῦ (1,3-6), εἶναι δυνατὸν νὰ λάβῃ εὐλογὸν ἀπάντησιν. ‘Ἐφ’ δισον λοιπὸν ἀνεγνώσθη προηγουμένως τὸ βιβλικὸν κείμενον ἥτο δ, τι τὸ φυσικώτερον διὰ τὸν Μελίτωνα νὰ προσφέρῃ εἰς τοὺς ἀκροατὰς αὐτοῦ τοῦτο ἀκόπως δι’ αὐτοὺς ὑφ’ ἣν μορφὴν παραδίδεται ἐνταῦθα.

‘Ο ὄμιλητης τῆς Π₁ παρουσιάζει τὸ ὑπὸ ἔξετασιν θέμα εἰς δύο βαθμίδας, θεωρῶν τοῦτο πρῶτον γενικῶς, ὡς γίνεται εἰς τὰς παραγράφους 10, 2-15, καὶ ἐπειτα λεπτομερῶς, δίδων καὶ ἐρμηνεύων τυπολογικῶς τὴν διαδικασίαν τῆς ὄμιλητης τοῦ ἐβραϊκοῦ πάσχα (16-42). Εἰς τὸ πρῶτον τμημάτιον ἀναλυτικώτερον ὄμιλει περὶ τοῦ διατί ἀρχεται τὸ πάσχα ἐξ Αἰγύπτου περὶ τοῦ τί εἶναι τὸ πάσχα τοῦ Κυρίου διὰ τὸν Ἰσραὴλ καὶ τί διὰ τὴν Αἰγύπτου (11), περὶ τῆς ἐκδικήσεως τῶν θεῶν τῆς Αἰγύπτου (12), περὶ τῆς τιμωρίας τῶν πρωτοτόκων αὐτῆς ἐν μιᾷ

νυκτὶ (13-14) καὶ τέλος περὶ τοῦ σημείου τοῦ αἰματος τοῦ πασχαλίου ἀμνοῦ, διὰ τοῦ ὅποιου χρισθεῖσαι αἱ θύραι τῶν ἵστρηλιτικῶν οἰκιῶν διέφυγον τὸν ὄλοθρευτὴν ἄγγελον. Εἰς τὸ τμῆμα τοῦτο ἀντιστοιχεῖ ἀπολύτως τὸ 12-34 τοῦ Μελίτωνος. Οὗτος, ἀφοῦ ὁμιλήσῃ διὰ τοῦ κειμένου τῆς Ἐξόδου (12-15) περὶ τῆς βράσεως τοῦ πασχαλίου ἀμνοῦ, νύκτωρ καὶ ἐν σπουδῇ γενομένης (12), τῶν πατριῶν καὶ τοῦ δῆμου ἐν ἑτοιμασίᾳ διητῶν πρὸς ἀναχώρησιν (13), περὶ τοῦ αἰματος ἐπὶ τῶν παραστάδων τῶν θυρῶν εἰς δυσώπησιν τοῦ ἄγγέλου (14) καὶ τῆς τηρήσεως τῆς τάξεως ταύτης (15-16), θὰ ἀναπτύξῃ ἀκολούθως τὰ περὶ τῆς τιμωρίας τῆς Αἴγυπτου ἐν τῷ προσώπῳ τῶν πρωτοτόκων αὐτῆς (17-29) καὶ ἐν συνεχείᾳ τὰ περὶ τῆς σωτηρίας τοῦ Ἰσραὴλ διὰ τοῦ αἰματος τοῦ ἀμνοῦ (30-34). Εἰς τὰς συναφείας ταύτας ἴδιαζον γνώρισμα εἶναι διὰ μὲν τὸν ὄμιλητὴν τῆς Π₁ ἡ σκιαγραφικὴ συντομία καὶ παράστασις τῶν θεμάτων αὐτῶν, ἐνῷ διὰ τὸν Μελίτωνα ἡ λεπτομερής ἀφήγησις τῶν γεγονότων. "Ἐχει τις τὴν ἐντύπωσιν διτὶ ἡ ὑπὸ τοῦ Μελίτωνος ἔκθεσις καὶ ἀνάπτυξις τῶν ἴδιων θεμάτων ἀποτελεῖ τρόπον τινὰ ἐρμηνευτικὸν καὶ ἐπεξηγηματικὸν ὑπόμνημα εἰς τὰ αὐτὰ θέματα τῆς Π₁. Ἡ ἐντύπωσις αὐτὴ θὰ φανῆ ως ἔχουσα ἀληθῆ ἐρείσματα εἰς τὴν συνέχειαν τῆς ἀναλύσεως τῶν πραγμάτων, καθ' ἣν θὰ παραθέσωμεν καὶ σχετικὰ κείμενα.

Τὸ πάσχα κατὰ τὸν συντάκτην τῆς Π₁, «ἔργον θείας δυνάμεως καὶ ἀρετῆς» (Π₁ 1,2), εἶναι μυστικὴ πρᾶξις τοῦ Θεοῦ, ἥτοι κατὰ τὴν κοινὴν καὶ συνήθῃ ἔκφρασιν τῶν ὄμιλῶν Π₁ καὶ Π₂ «μυστήριον» ἀρχόμενον ἀπὸ τῆς Αἴγυπτου. Ἰδίᾳ διὰ τὸν ὄμιλητὴν τῆς Π₁ τὸ πρῶτον πάσχα, ὅπως καὶ ὁ νόμος τοῦ Μωϋσέως ἐμφανίζεται εἰς τὴν ζωὴν τοῦ ἵστρηλιτικοῦ λαοῦ μετὰ τὴν ἔξ Αἴγυπτου ἔξοδον αὐτοῦ, διὰ νὰ ἀποκαθάρῃ αὐτὸν ἀπὸ παντὸς μολυσμοῦ «εἰδωλομανίας» καὶ προετοιμάσῃ ψυχικῶς αὐτὸν τοιουτοτρόπως διὰ τὴν ἔλευσιν τοῦ Χριστοῦ, οὕτω καὶ τοῦτο «ἀρχεται μυστικῶς» (Π₁ 10) ἔξ Αἴγυπτου, διὰ νὰ προτυπώσῃ τὸ πάσχα αὐτοῦ καὶ τὴν δι' αὐτοῦ συντριβὴν τῶν καταστροφικῶν δυνάμεων τῆς φθορᾶς, τοῦ θανάτου καὶ τῶν δυνάμεων τῆς εἰδωλολατρίας ἀφ' ἐνὸς καὶ ἀφ' ἑτέρου τὴν δι' αὐτοῦ σωτηρίαν τοῦ κόσμου, τοῦ ὑπὸ τὰς δυνάμεις ταύτας τελοῦντος. "Οτις ἡ διδασκαλία αὐτὴ εἶναι ἡ ἴδια καὶ ἐν τῇ Π₂ εἶναι ὄλοφάνερον καὶ δὲν χρειάζεται συγκεκριμένη ἀναφορὰ εἰς χωρία διὰ νὰ καταδειχθῇ, ἀλλ' ἀρκεῖ πρὸς τοῦτο ἀπλῆ ἀνάγνωσις τοῦ τμηματίου 12-34.

"Οσον ἀφορᾷ εἰς τὴν ὄρολογίαν τὴν ὑπὸ τῶν ἡμετέρων συγγραφέων χρησιμοποιουμένην καὶ συνδεομένην ἀμέσως μετὰ τῆς λέξεως «πάσχα», αὕτη παρουσιάζει ὄμοιότητας ἀλλὰ καὶ διαφοράς.

Τὸ πάσχα γενικῶς εἶναι «μυστήριον» καὶ κατὰ τὸν συντάκτην τῆς Π₁ καὶ κατὰ τὸν Μελίτωνα καὶ μάλιστα, διὰ νὰ μεταφέρωμεν ἐνταῦ-

θα τὴν ὄρολογίαν, τὴν ὅποιαν εύρισκομεν εἰς τὸν πρόλογον τῆς Π₁ (3-4) καὶ εἰς τὸ τμῆμα 1-10 τῆς Π₂, «μυστήριον παλαιὸν καὶ καινὸν» ἡ «καινὸν καὶ παλαιόν». Ὁ Μελίτων φαίνεται νὰ δεικνύῃ ἰδιαιτέραν προτίμησιν εἰς τὴν ἔκφρασιν «καινὸν μυστήριον», προκειμένου νὰ χαρακτηρίσῃ τὸ πάσχα τοῦ Χριστοῦ, καὶ «παλαιὸν μυστήριον» προκειμένου νὰ δηλώσῃ τὸ πάσχα τῶν Ἐβραίων. Ἀντιθέτως ὁ συντάκτης τῆς Π₁ πλὴν τούτων χρησιμοποιεῖ καὶ δρισμένα ἀλλα ἐπίθετα, ώς προσδιορισμοὺς τοῦ πάσχα, ώς τὰ ιερός, θεῖος, κοσμικὸς (ιερὸν πάσχα, θεῖον πάσχα, κοσμικὸν μυστήριον), τὰ ὅποια οὐδαμοῦ τοῦ ὄλου ἔργου τοῦ Μελίτωνος ἀπαντῶνται. Συναφῶς ἐν τῇ Π₁ χρησιμοποιοῦνται τὸ ἐπίθετον μυστικὸς καὶ τὸ ἐπίρρημα μυστικῶς («μυστικὸν πρόβατον» Π₁ 20, «μυστικῶς ἀρχεται τὸ πάσχα» Π₁ 10,2), τὰ ὅποια δὲν εὑρηνται εἰς τὴν Π₂ ἀλλ' εἰς τὰ λοιπὰ ἀποσπάσματα¹ τοῦ Μελίτωνος. Ἐν τῇ Π₂ χρησιμοποιεῖται τὸ ἀμύητος² εἰς τὴν ἔκφρασιν «τὴν ἀμύητον τοῦ μυστηρίου» (16, 106), διὰ τῆς ὅποιας χαρακτηρίζει τὴν Αἴγυπτον.

Ἐξ ὅλης τῆς συναφοῦς πρὸς τὸ πάσχα ὄρολογίας, τὴν ὅποιαν χρησιμοποιεῖ ὁ ὄμιλητὴς τῆς Π₁, ὁ πλέον ἐντύπωσικός χαρακτηρισμὸς εἶναι ὁ ὄρος «κοσμικὸν μυστήριον», ὅπερ εἶναι τὸ πάσχα· «τὸ μὲν δὴ κοσμικὸν καὶ καθόλου τοῦ πάσχα μυστήριον» (16). Τὸ ἐπίθετον κοσμικὸς ἀπαντᾷ τέσσαρας εἰσέτι φοράς εἰς τὰς ἔξης διατυπώσεις: «κοσμικὸν διδασκαλεῖον», ἐν ἀναφορᾷ πρὸς τὸν νόμον τοῦ Μωϋσέως (9), «κοσμικὸς ἀγῶν» ἐν σχέσει πρὸς τὸ ἔργον τοῦ Χριστοῦ (55), «κοσμικὸν σύμπλεγμα» ἐν σχέσει πρὸς τὴν σωτηριώδη σημασίαν τοῦ σταυροῦ (51) καὶ «κοσμικὸν πανηγύρισμα» ἐν σχέσει πρὸς τὴν πασχάλιον πανήγυριν (62). Εἰς δὲς τὰς περιπτώσεις αὐτὰς τὸ ἐπίθετον σημαίνει καθολικός, οἰκουμενικός, παγκόσμιος, ἥτοι σύμπας ὁ κόσμος. Οὕτω φέρεται τὸ μυστήριον τοῦ πάσχα εἶναι καὶ λέγεται κοσμικὸν ως ἔχον καθολικὴν σημασίαν, ἀφορῶν εἰς τὴν σωτηρίαν τοῦ σύμπαντος κόσμου, δρατοῦ καὶ διοράτου. Τέλος ἡ ἔκφρασις «κοσμικὸν μυστήριον» ἀπαντᾷ ὑπὸ διάφορον ἀλλὰ καὶ ἀπροσδιόριστον σημασίαν³ εἰς τὴν Λιδαχῆν

1. Βλ. Μελίτωνος, 'Ἀπόσπασμα VIIIb 2, 3 ἐκ τοῦ Περὶ λοντροῦ (ἐκδ. Ο. PERLER, SC 123, 228-232)' «τὸ δὲ πῶς λούονται μυστικῶς, παρ' ἐμοῦ μάθε πιστῶς» καὶ «λουσάμενος δὲ βαπτίσματι μυστικῶς, αφόδρα εὐφραίνεται, τὸ ὄλωρ ἔχων τροφήν».

2. Περὶ τῆς χρήσεως αὐτοῦ, βλ. Ο. PERLER, *Méliiton de Sardes, sur la Pâque*, ἐν SC 123, notes 16, 106, σ. 146 - 147).

3. Κατὰ τὸν Π. Χρηστοῦ «τὸ νόμα τῆς προτάσεως διαφεύγει. Ἰσως πρόκειται περὶ ἀσυνήθους γάμου τοῦ προφήτου, ώς παρ' Ὀσηέ, περὶ τοῦ ὅποιου μόνον ὁ Θεὸς δύναται νὰ κρίνῃ» (βλ. σχόλιον ἐπ' αὐτοῦ, στιχ. 15 - 17, ἐν *Πατερικὸν ἐγχειρίδιον*, (Συλλογὴ πατερικῶν κειμένων), τόμος Α', Θεσσαλονίκη 1966, σ. 12).

τῶν Ἀποστόλων (11,11), κείμενον προερχόμενον ἐκ προγενεστέρας πως ἐποχῆς.

Διατί τὸ πάσχα ἀρχεται ἀπὸ τῆς Αἰγύπτου, πλὴν τῶν ἀναφερθέντων πρὸ διέγον λόγων, ὑπὸ τοῦ ὄμιλητοῦ τῆς Π₁ δίδεται καὶ ἐξήγησίς τις, ἡ ὁποία φαίνεται νὰ συνιστᾷ τὸ ὑπόβαθρον τῆς σκέψεως τοῦ Μελίτωνος εἰς τὴν περὶ τῆς τιμωρίας τῆς Αἰγύπτου ἀφήγησιν αὐτοῦ.

Ἡ Αἴγυπτος καὶ ὁ «σκληροτράχηλος» Φαραώ, κατὰ τοὺς ἡμετέρους ὄμιλητάς, εἶναι ὁ ιόσμος τῆς εἰδωλολατρίας, εἶναι τύποι καὶ εἰκόνες τῆς πλάνης καὶ τοῦ σκότους, εἶναι ὁ χῶρος, διπού θεοποιοῦνται καὶ θεολογοῦνται τὰ διάφορα ζῶα. Παρὰ τῷ Ἰεζεκιὴλ (29, 3· 32,2) ὁ Φαραὼ λέγεται δρις ὅπως καὶ ὁ σατανᾶς καὶ σύμβολοί εἰς τὸν σατανᾶν ὡς ἀρχήγον τοῦ κακοῦ, αὐτὸς δὲν ἀρχηγὸς τοῦ δρατοῦ κακοῦ. Ἐνῷ, ἀντιθέτως, ὁ Ἰσραὴλ εἶναι ὁ χῶρος τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ καὶ κατὰ συνέπειαν ὁ τύπος τοῦ νέου Ἰσραὴλ, τοῦ κτισθέντος διὰ τοῦ αἰματος τοῦ Χριστοῦ. Τὰ κατωτέρω παρατιθέμενα κείμενα ἐκφράζουν τὰς ιδέας αὐτὰς σχεδὸν κατὰ τρόπον ὅμοιον.

Π₁ 12: Αἴγυπτος μὲν ἡ πολλὴ καὶ μέλαινα
τῆς σκοτεινῆς καὶ βαθείας πλάνης ἔστιν εἰκών,
ἐκεῖθεν γάρ τὰ πρῶτα τῆς ἀπάτης ρεύματα....

Π₂ 16, 105 ἐ.
Τότε ἀφίκετο ὁ ἄγγελος πατάσσειν
τὴν ἀμύνητον τοῦ μυστηρίου,
τὴν ἀμοιρὸν τοῦ πάσχα,
τὴν ἀσφράγιστον τοῦ αἵματος,
τὴν ἀφρούρητον τοῦ πνεύματος,
τὴν ἔχθράν,
τὴν ἄπιστον.

Γενικώτερον τὸ περιεχόμενον τῆς σχετικῆς ταύτης περὶ τοῦ πρώτου πάσχα διηγήσεως, ἥτοι τῆς τιμωρίας τῆς Αἰγύπτου καὶ τῆς σωτηρίας τοῦ Ἰσραὴλ (10,2 κ.εξ.), ὁ ὄμιλητης τῆς Π₁ καλύπτει διὰ τίνος ἐξαγγελίας ἐν τῇ παραγράφῳ 2, 1, ἡ ὁποία φαίνεται ὡς νὰ καλύπτῃ συγχρόνως καὶ τὴν παράλληλον τοῦ Μελίτωνος ἀφήγησιν (12-34), ὁ ὁποῖος πάλιν διὰ τῶν τελευταίων στίχων τῆς παραγράφου 34 φαίνεται νὰ κατακλείῃ ὡσαύτως τὸ περιεχόμενον ἀμφοτέρων τῶν ὄμιλων. Ἡ παράθεσις

Τὸ κείμενον τῆς Διδαχῆς τῶν Ἀποστόλων ἀνατυποῦται ἐνταῦθα, σ. 7 - 17, ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ἐκδόσεως τῶν GEBHARDT, HARNACK καὶ ZAHN. Πρβλ. INAN. ΜΑΥΡΟΠΟΔΟΣ, Εἰς τὴν ἀγίαν τοῦ Χριστοῦ σταύρωσιν 6, PG 120, 1131A· ἢ Εμὸν δὲ πένθος κοσμικοῦ πένθους λύσιαν.

τῶν κειμένων τούτων θὰ καταστήσῃ ἀπτὸν τὸ ἐν λόγῳ φαινόμενον τῶν ὄμιλων Π₁ καὶ Π₂, τὸ δόποιον φέρει τὴν μίαν ἐγγύτερον τῆς ἀλλῆς καὶ μάλιστα εἰς ἐσωτερικὴν ἀμφοτέρας ἐνότητα.

Π₁ 2,1:

Αἴγυπτος μὲν οὖν τοὺς τύπους προαναγγελέτω καὶ νόμος τὰς εἰκόνας τῆς ἀληθείας προερμηνεύετω, ἄγγελος κηρύττων μεγάλην μεγάλου βασιλέως ἐπιδημίαν, ἔνθα δὲ μὲν αἴγυπτιος ὄχλος τῶν πρωτοτόκων ἀποθνησκέτω, τὸν δὲ Ἰσραὴλ τὸ μυστικὸν αἷμα σωζέτω.

Π₂ 33, 230-34,234:

Διὰ τοῦτο οὐκ ἐπάταξας τὸν Ἰσραὴλ,
ἀλλὰ μόνην Αἴγυπτον ἡτέκνωσας.

Τί τοῦτο τὸ καινὸν μυστήριον,
Αἴγυπτον μὲν παταχθῆναι εἰς ἀπώλειαν,
τὸν δὲ Ἰσραὴλ φυλαχθῆναι εἰς σωτηρίαν;

Ἐπειδὴ λοιπὸν ἡ Αἴγυπτος εἶναι τύπος καὶ σύμβολον τοῦ κόσμου τῆς πλάνης καὶ τοῦ σκότους, τῆς εἰδωλολατρίας καὶ τῆς δεισιδαιμονίας, διὰ τοῦτο τὸ πάσχα ἀρχεται ἐξ Αἰγύπτου, διὰ νὰ δηλωθῇ πρὸς τοῖς ἄλλοις ἡ συντριβὴ καὶ ἡ καταστροφὴ τῶν δυνάμεων αὐτῶν εἰς τὸν τόπον τῆς γενέσεως των, εἰς τὴν ρίζαν των. Εἶναι ἐν προκειμένῳ λίαν χαρακτηριστικὴ ἡ περιγραφὴ τῆς Π₁ εἰς τὸ ἐπόμενον κείμενον.

Π₁ 10,2:

Διὰ τοῦτο καὶ τὸ πάσχα μυστικῶς πρῶτον ἐξ Αἰγύπτου ἀρχεται,
τῆς σκοτεινῆς εἰδωλολατρίας ἡ πρώτη ἐκκοπή,
καὶ τῆς ἀθέου εἰδωλομανίας ἡ μυστικὴ ἀποτομή,
καὶ τῶν τῆς πλάνης πρωτοτόκων σπερμάτων
ἡ νυκτερινὴ καὶ ἔνδικος πληγή.

Ἡ διηγήσις περὶ τῆς ὑπὸ τοῦ ἄγγέλου ἐξολοθρεύσεως τῶν πρωτοτόκων τῆς Αἰγύπτου ἐν τῇ Π₁ μόλις καὶ μετὰ βίας καταλαμβάνει δικτὸν στίχους (13-14), ἐνῷ αὐτῇ ἐν τῇ Π₂ εἶναι μᾶλλον ἐκτενής, καταλαμβάνουσα τὰς παραγράφους 17-29 αὐτῆς. Ὁ ὄμιλητης τῆς Π₁ εἶναι ἐπιγραμματικὸς ἐν προκειμένῳ, ἐνῷ ὁ Μελίτων περιγραφικώτερος. Οὗτος περιγράφει σκηνὰς φρίκης, ἀγωνίας, συγχύσεως καὶ ἀπογνώσεως εἰς τὰς τάξεις τῶν Αἴγυπτίων, ἔνθα κυριαρχεῖ ὁ δλεθρος, ἡ καταστροφὴ καὶ ὁ θάνατος, οὐ μόνον ἐπὶ τῶν πρωτοτόκων τέχνων τῶν ἀνθρώπων, ἀλλὰ καὶ τῶν ζῴων, ἐπὶ τῶν ὁποίων δὲ κοπετός, ὁ θρῆνος καὶ οἱ μηκυθμοὶ τῶν οἰκείων ἀκούονται. Ὁ κάλαμος τοῦ Μελίτωνος διαζωγραφεῖ τὰς σκηνὰς αὐτὰς διὰ ζωηρῶν χρωμάτων, ἀπεικονιζόντων τὰς ἀντιστοίχους πρὸς τὰ γεγονότα ψυχολογικὰς κινήσεις τῶν ἀνθρωπίνων αισθημάτων. Παρὰ

ταῦτα ἐν γενικαῖς γραμμαῖς ἢ χρησιμοποιουμένῃ φρασεολογίᾳ ὑπὸ τῶν διμήνητῶν εἶναι ἡ αὐτή, ὡς δεικνύουν τὰ σχετικὰ κείμενα, τὰ ὅποια καταχωρίζομεν εἰς παραλλήλους στήλας.

Π₁ 11 (Nautin), SC 27,139:

"Ἐπασχε μὲν οὖν καὶ Αἴγυπτος ὁμολογουμένως τὴν τῶν πρωτοτόκων πληγὴν, καὶ πᾶς ὁ πρωτογενῆς ἀπέθνησκε δῆμος, ἵνα ὁ μὲν σκληροτράχηλος Φαραὼ παιδευθῆταις πρώταις πληγαῖς μὴ πεπαιδευμένος.....

Αἴγυπτῷ μὲν τὸ πάθος ἐν πληγῇ...

Π₁ 13-14:

Εἰς δὲ τὰ πρωτότοκα πάντα ἡ πληγὴ, ἐπειδὴ τὰ πρεσβεῖα τῶν χρόνων ἐκδικοῦντες ἔαυτοῖς, πρεσβύτερα πάντων ἔσχον καὶ τὰ τῆς εἰδωλολατρίας δουλεύματα.

Π₂ 17,113 ἐ. (Perler SC 123, 68-70):
Περιελθὼν γάρ τὸν Ἰσραὴλ ὁ ἄγγελος... ἤλθεν ἐπ' Αἴγυπτον καὶ τὸν σκληροτράχηλον Φαραὼ διὰ πένθους ἐδάμασεν, ἐνδύσας αὐτὸν οὐ στολὴν φυιὰν οὐδὲ πέπλον περιεσχισμένον, ... πενθοῦσαν ἐπὶ τοῖς πρωτότοκοις αὐτῆς.

"Ολη γάρ Αἴγυπτος, γεννθεῖσα ἐν πόνοις καὶ πληγαῖς, ἐν δάκρυσιν καὶ κοπετοῖς.....

Π₂ 20,142-143 καὶ 26,180-181.

Καὶ ἦν ἐπὶ τῶν πρωτότοκων αὐτῆς· ἦν γάρ ταχινὸς καὶ ἀκόρεστος ὁ τῶν πρωτότοκων θάνατος... «ὅτι πρωτότοκος ἔγώ» (24)... "Ἐτερος δέ τις τῶν πρωτότοκων, νοήσας τὴν τῶν πρωτότοκων ἄλωσιν, ἔαυτὸν ἀπηρνεῖτο ἵνα μὴ θάνη πικρῶς·"

Π₂ 22, 148-154:

Τάδε γάρ περιέσχε τοὺς Αἴγυπτίους:

νῦξ μακρὰ καὶ σκότος ψηλαφητὸν καὶ θάνατος ψηλαφῶν καὶ ἄργελος ἐκθλίβων καὶ ἄδης καταπίνων τοὺς πρωτότοκους αὐτῶν.

Σκοτεινὴ δὲ καὶ κατὰ νύκτα ἡ πληγὴ·

σκοτεινὰ γάρ καὶ σκυθρωπά, καὶ ἀμειδῆ καὶ ἀφεγγῆ καὶ ἀνήμερα τῶν σκοτεινῶν ἔργων καὶ δαιμόνων τὰ δικαιωτήρια.

Εἰς τὰ κείμενα ταῦτα, πέραν τῆς γενικῆς εἰκόνος, τὴν ὅποιαν λαμβάνομεν ἔξ αὐτῶν περὶ τῆς συγγενείας τῶν διμήνων Π₁ καὶ Π₂, πρέπει ἀφ' ἐνδὸς μὲν νὰ διακρίνωμεν μερικὰ εἰδικὰ θέματα ὡς εἶναι ἡ διεκδίκησις τῶν πρωτείων ἡ καὶ ἡ ἀποποίησις τούτων ὑπὸ τῶν πρωτότοκων, ἡ παιδευσις ἡ ὁ δαμασμὸς τοῦ «σκληροτράχηλου» Φαραὼ καὶ ἡ θέσις εἰς τὰς παραλλήλους ἀφηγήσεις τῆς τιμωρίας τῶν πρωτοτόκων τῶν ζώων, ἀφ' ἑτέρου δὲ νὰ ἔξετάσωμεν λεπτομερέστερον τὴν σχετικὴν ὄρολογίαν τῆς δῆλης περὶ τῆς τιμωρίας τῆς Αἴγυπτου διηγήσεως.

Κατὰ τὸν συντάκτην τῆς Π₁ τὰ πρωτότοκα τιμωροῦνται, διότι

διεξεδίκουν τὰ πρεσβεῖα τῶν χρόνων, συνεπῶς δὲ καὶ τὰ δικαιώματα τῆς πρωτοτοκίας αὐτῶν, καὶ ὡς ἐκ τούτου εἶχον μεγαλυτέραν θητείαν εἰς τὴν δουλείαν τῆς εἰδωλολατρίας. 'Ωσαύτως κατὰ τὸν Μελίτωνα τὰ πρωτότοκα ἐπικαλοῦνται τὴν βοήθειαν τῶν οἰκείων των ὑπὸ τὴν Ιδιότητά των ὡς πρωτοτόκων κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ὑπὸ τοῦ τιμωροῦ ἀγγέλου σφαγῆς αὐτῶν.

«εἰ μὲν πατήρ, βοήθησον,
εἰ δὲ μήτηρ, συμπάθησον,
εἰ δὲ ἀδελφός, προσλάησον,
εἰ δὲ ἔχθρός, ἀπαλλάγηθι,
ὅτι πρωτότοκος ἔγώ» (Π₂ 24, 171-176).

'Αλλ' ἐπειδὴ ἡ βοήθεια κατὰ τὴν ὥραν τῆς καταστροφῆς καὶ τοῦ ὀλέθρου οὐδαμόθεν ἥτο δυνατὸν νὰ προέλθῃ, ὡς ἐσχάτη προσπάθεια νὰ ἀποφύγουν τὴν ἀγγελικὴν ρομφαίαν ἔρχεται ἡ ἀποποίησις τῶν πρεσβείων αὐτῶν.

«Ἐτερος δὲ πρωτότοκος, νοήσας τὴν τῶν πρωτότοκων ἄλωσιν ἔκυτὸν ἀπηρνεῖτο, ἵνα μὴ θάνη πικρῶς· 'οὐκ εἰμὶ πρωτότοκος, τρίτῳ γεγέννημαι καρπῷ» (Π₂ 26, 180-182).

Εἶναι προφανῆς λοιπὸν ἡ λεπτὴ ἐννοιολογικὴ συγγένεια ὡς πρὸς τὸ σημεῖον τοῦτο, ὅπως καὶ εἰς τὰ ἐπόμενα δύο θέματα, καθὼς θὰ ἰδωμεν ἀμέσως.

Τόσον ἡ Π₁ ὅσον καὶ ἡ Π₂ ἀπονέμουν κοινὸν χαρακτηρισμὸν εἰς τὸν Φαραὼ, ὀνομάζουσαι αὐτὸν «σκληροτράχηλον» (Π₁ 11· Π₂ 17, 115). Τὸ ἐπίθετον τοῦτο ἀπαντᾷ ἄλλας δύο φορὰς ἐν τῇ Π₁, ἀλλὰ μὴ συνδεόμενον μετὰ τοῦ προσώπου τοῦ Φαραὼ, ὁ ὅποιος εἶναι ἡ προσωποποίησις τοῦ κακοῦ καὶ ὁ ἐκπρόσωπος τῆς εἰδωλολατρίας. Πάντως καὶ εἰς τὰς δύο ἄλλας περιπτώσεις τὸ ἐπίθετον χρησιμοποιεῖται ὑπὸ τὴν αὐτὴν σημασίαν, τὴν ὅποιαν ἔχει καὶ εἰς τὴν περίπτωσιν ταύτην, δηλαδὴ τὴν σημασίαν τῆς ἀκαμψίας, τῆς ισχυρογυμνωμοσύνης, τῆς ἀπειθείας καὶ τῆς ἐμμονῆς κατ' ἐπέκτασιν εἰς τὰς ίδιας πεποιθήσεις. 'Ο Φαραὼ ἐν προκειμένῳ ἔδειξεν ἀκαμψίαν εἰς τὴν θέλησιν καὶ τὴν ἐντολὴν τοῦ Θεοῦ νὰ ἀφήσῃ ἐλεύθερον τὸν λαόν του, νὰ ἔξελθῃ τῆς χώρας αὐτοῦ καὶ νὰ πορευθῇ εἰς τὴν γῆν τῶν πατέρων του, παρὰ τὰς συνεχεῖς πληγάς, τὰς ὅποιας ἐπέφερεν ἐπὶ τῆς χώρας αὐτοῦ ἡ χειρὶς τοῦ Θεοῦ. 'Ενῷ λοιπὸν αἱ προηγηγηθεῖσαι δοκιμασίαι ἀφῆκαν ἀσυγκίνητον καὶ ἀκκιπτον τὸν Φαραὼ, ἡ δεκάτη πληγὴ, δῆλος. ἡ σφαγὴ δὲν θάνατον τῶν πρωτότοκων τῆς Αἴγυπτου «ἐν μιᾷ νυκτὶ» (Π₂ 17, 112), μετέβαλε τὴν γνώμην αὐτοῦ. Τὴν ψυχολογικὴν αὐτὴν βίαν καὶ μεταστροφὴν ὁ μὲν διμήνης τῆς Π₁ χαρακτηρίζει διὰ τοῦ ρήματος «παιδεύειν», ὁ δὲ Μελίτων διὰ τοῦ συνώνυμον σημα-

σίαν ἔχοντος ρήματος «δαμάζειν». Ένταῦθα πλὴν τοῦ φαινομένου τῶν γραμματικῶν τύπων τῶν ρημάτων τούτων τυγχάνει ἀξία προσοχῆς ἡ ἐπιγραμματικὴ συντομία τοῦ συγγραφέως τῆς Π₁ ἐξ ἑνὸς καὶ ἡ λεπτομερῆς ἔξιστόρησις τοῦ Μελίτωνος ἐξ ἑτέρου ἐπὶ τοῦ ζητήματος τούτου, περὶ τῶν ὅποιων ἥδη ἐγένετο λόγος γενικώτερον. Ως πρὸς τὸν τύπον τῶν ρημάτων παρατηροῦμεν ὅτι τὸ μὲν «παιδεύειν» εὑρηται εἰς τελικὴν πρότασιν καὶ ὑποτακτικὴν ἔγκλισιν, τὸ δὲ «δαμάζειν» εἰς χρόνον ἀδριστον, δηλοῦντα τὸ μὲν τὸ γενησόμενον τὸ δὲ τὸ ἄπαξ γενόμενον. Ιδοὺ τὰ κείμενα ὡς ἔχουν.

Π₁ 11 (Nautin, SC 27,139):
«Ἐπασχεν... Αἴγυπτος... τὴν τῶν πρωτοτόκων πληγὴν καὶ πᾶς ὁ πρωτογενῆς ἀπέθνησε δῆμος ἵνα δ... σκληροτράχηλος Φαραὼ καὶ οὗτω βραδέως παιδευθῇ ταῖς πρώταις πληγαῖς μὴ πεπαιδευμένος».

Πλὴν τοῦ μικροῦ τούτου χωρίου οὐδὲν ἔτερον περὶ τῆς δοκιμασίας τοῦ Φαραὼ λέγει ὁ ὁμιλητὴς τῆς Π₁, ἐνῷ ὁ Μελίτων συνεχίζει καὶ μετὰ τοῦτο ὁμιλῶν διὰ πολλῶν περὶ τοῦ διὰ τοῦ πένθους «δαμασμοῦ» αὐτοῦ (17-20).

Τὸ θέμα τῆς θανατώσεως τῶν πρωτοτόκων τῶν ζώων μετὰ τῶν πρωτοτόκων τῶν ἀνθρωπίνων τέκνων δὲν θὰ εἶχεν ίδιαίτερον ἐνδιαφέρον, ἐὰν ἡ Π₁ δὲν ἀνεφέρετο εἰδικῶς εἰς αὐτὰ καὶ ἐὰν ἡ Π₂ δὲν ἀφιέρωνεν ἐκτενῆ πως περιγραφὴν εἰς τὸ γεγονός αὐτό.

Ἡ Π₁ παρουσιάζει μερικὰ τῶν κατοικιδίων ζώων καὶ ἐν γένει πάντα τὰ ζῷα «ὡς θεοποιούμενα καὶ θεολογούμενα» (Π₁ 12), ὡς θεότητας τοῦ πανθέου τῶν Αἴγυπτίων, λατρευομένας ὑπ' αὐτῶν, καὶ τὴν δργὴν καὶ ἐκδίκησιν τοῦ Θεοῦ ἐκδηλουμένην καὶ ἐπ' αὐτῶν, διότι ἡ ἐκδίκησις τοῦ Θεοῦ ἀφορᾷ εἰς δλοὺς τοὺς θεοὺς τῶν Αἴγυπτίων, κατὰ τὸ γραφικὸν («Εξοδ. κεφ. 12,12), τὸ δόποῖον μνημονεύεται ἐν τῇ Π₁ (12). Ἡ περιγραφὴ τοῦ Μελίτωνος (26-27), οὐδένα ὑπαινιγμὸν κάμνει περὶ τῆς θεοποιήσεως τῶν ζώων, ἀλλὰ ἐκ τοῦ διὰ τὸν αὐτῆς γίνεται τόσος λόγος περὶ τῆς σφαγῆς αὐτῶν, καθ' ἣν πράγματι ἐκδηλοῦνται ἡ ἐξ οὐρανῶν ἔνδικος δργὴ τοῦ Θεοῦ (Π₁ 12), ἀσφαλῶς δυνάμεθα νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι εἰς τὴν ἀφήγησιν αὐτὴν ὑφίσταται ὑποκρυπτομένη ἡ θεολογικὴ αὐτὴ βάσις τῆς Π₁. Μεταξὺ τῶν ὑπὸ τῶν ὁμιλιῶν δυνομαζομένων ζώων εἶναι οἱ μόσχοι, οἱ ἰχθύες καὶ οἱ ὄρνιθες καὶ γενικῶς τὰ θηρία καὶ «πάντα τὰ τοιαῦτα ζῷα» κατὰ τὴν ἔκφρασιν τῆς Π₁ (12), ἐνῷ κατὰ τὴν Π₂ ἡ αὐτόμοσχος δάμαλις», δὲ «ὑπόπωλος ἵππος» «καὶ τὰ λοιπὰ κτήνη» (27)

Π₂ 17 (Berler, SC 123,68):
«Περιελθὼν γάρ τὸν Ἰσραὴλ ὁ ἄγγελος... ἤλθεν ἐπ' Αἴγυπτον καὶ τὸν σκληροτράχηλον Φαραὼ διὰ πένθους ἐδάμαντεν, ἐνδύσας αὐτὸν οὐ στολὴν φαιάν...

συλλήβδην ἀναφερόμενα, ὡσαύτως ὡς καὶ ἐν τῇ Π₁. Ὁ Μελίτων ἐνταῦθα ἀναφέρει τοὺς γεννήτορας τῶν ζώων, τῶν ὅποιων τὰ τέκνα ἔθανατοῦντο. Ἀρα ἐξ αὐτῶν τὰ ὅποια μνημονεύουν ἀμφότεραι οἱ ὁμιλίαι, κοινὸν εἶναι μόνον ὁ μόσχος. Τοῦτο δμως οὐδεμίαν ίδιαιτέραν σημασίαν ἔχει. Ἡ συλλογικὴ ἔκφρασις τῆς Π₁ «καὶ πάντα τὰ τοιαῦτα ζῷα» καὶ ἡ αὐτὴ τῆς Π₂ «καὶ τὰ λοιπὰ κτήνη» εἶναι τι περισσότερον τῆς ταυτότητος τῶν ζώων διὰ τὰς ἡμετέρας ὁμιλίας, δσον ἀφορᾶ εἰς τὴν συγγένειαν αὐτῶν. Ἡ Π₁ ἐμφανίζει καὶ πάλιν τὰ ζῷα ἐν τῇ περιγραφῇ τῆς ἀνοίξεως εἰς εἰδυλλιακὴν κατάστασιν ἐντὸς τῆς πασχαλίου ἀτμοσφαίρας τῆς ἑορτῆς τοῦ πάσχα (17). Θὰ ἔλεγέ τις διὰ ἐδῶ τὰ ζῷα καὶ ὁλόκληρος ἡ φύσις παρουσιάζονται ὑπὸ τῆς Π₁ ἐν τῇ καταστάσει τῆς λυτρώσεως διὰ τοῦ πάσχα τοῦ Χριστοῦ, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν κατάστασιν τῆς φθορᾶς καὶ τοῦ δλέθρου, εἰς ἣν εὐρέθησαν κατ' ἀμφοτέρας ἐν τῷ πρώτῳ πάσχα ἐν Αἴγυπτῳ.

Εἰς τὰ παρατεθέντα χωρία πέραν τῆς γενικῆς συγγενείας αὐτῶν διὰ τὴν πατοσιάζει τὸν μελετητὴν εἶναι ὡρισμέναι λέξεις ἡ φράσεις, αἱ ὅποιαι προσδίδουν ίδιαιτέρον τόνον συγγενείας λόγῳ ἀκριβῶς τῆς συμβολικῆς σημασίας, τὴν ὅποιαν ἀποδίδουν εἰς αὐτὰς οἱ ἡμέτεροι συγγραφεῖς εἰδικῶς εἰς τὴν συνάφειαν ταύτην τῶν περὶ τῆς τιμωρίας τῆς Αἴγυπτου ἀφηγήσεων, ἀλλὰ καὶ γενικώτερον εἰς ὁλόκληρον τὸ κείμενον τῶν ὁμιλιῶν αὐτῶν. Τοιαῦται λέξεις κυριαρχοῦσαι εἰς τὰς ὑπ' ὅψιν ἀφηγήσεις εἶναι ἡ νῦξ καὶ τὸ συνοδεῦον αὐτὴν σκότος. Ἡ νῦξ καὶ τὸ σκότος εἶναι τὸ φυσικὸν περιβάλλον, ἐν τῷ ὅποιῳ λαμβάνει χώραν τὸ γεγονός τῆς τιμωρίας τῶν πρωτοτόκων, συμβολίζοντας κατὰ τὴν ὁμιλίαν Π₁ (14) τὸν χῶρον τῆς καταδίκης τῶν δαιμονικῶν δυνάμεων κατὰ τὴν ἡμέραν τῆς κρίσεως αὐτῶν ὑπὸ τοῦ Θεοῦ. Τὰ κείμενα τῶν προφητῶν Ἰωῆλ 3,3-4 καὶ Ἀμώς, 5,16-20 εὑρίσκουν ἀναδρομικὴν ἔφαρμογήν εἰς τὴν περίπτωσιν τῆς κρίσεως τῆς Αἴγυπτου ὑπὸ τοῦ Θεοῦ. Εἶναι δὲ λίαν χαρακτηριστικὸν διὰ ὁ συγγραφεὺς τῆς Π₁ εἰς τὸ ζῷον (14) αὐτῆς συσσωρεύει τὰ συνώνυμα πρὸς τὴν νύκτα ἐπίθετα, δίδων αὐτὰ τὸ ἐν κατόπιν τοῦ ἀλλού παρατακτικῷ τῷ τρόπῳ.

«σκοτεινὴ δὲ καὶ κατὰ νύκτα ἡ πληγὴ· σκοτεινὰ γάρ καὶ σκυθρωπά καὶ ἀμειδῆ καὶ ἀφεγγῆ καὶ ἀνήμερα τῶν σκοτεινῶν ἔργων καὶ δαιμόνων τὰ δικαιωτήρια». Πληθωρικὴ χρῆσις τῶν ἐπιθέτων αὐτῶν καὶ ἀλλων παρομοίων γίνεται ἐνταῦθα, ὡς εἰς τὰς ἔξης ἔκφρασεις «σκοτεινὴ εἰδωλολατρία», «νυκτερινὴ πληγὴ», «Αἴγυπτος ἡ πολλὴ καὶ μέλαινα», «σκοτεινὴ καὶ βα-

θεῖα πλάνη»¹. Παρομοίας ἐκφράσεις μεταχειρίζεται καὶ ὁ Μελίτων· «ἐν μιᾷ νυκτὶ πατάξας ἡτέκνωσε»², «ψῆλαφητὸν σκότος»³, «νὺξ μακρὰ καὶ σκότος ψῆλαφητόν»⁴, «σκοτεινὸν σῶμα»⁵, «σκοτεινὸς περίκειται ὅλω τῷ σώματι»⁶. Κοινόχρηστον ἐπίθετον ἐν τῇ Π₁ καὶ Π₂, πλὴν τῶν σημειουμένων, εἶναι τὸ νυκτερινός, ὡς εἰς τὰς ἐκφράσεις «νυκτερινὴ πληγὴ» (Π₁ 10,2), «νυκτερινὸς στῦλος» (Π₂ 88,658). Κατὰ τὸ νυκτερινός ἐν τῇ Π₂ εὑρηται καὶ τὸ ἡμερινός, ἐν τῇ ἐκφράσει «ἡμερινὴ νεφέλη» (88, 659).

‘Η νύξ συμβολίζει προσέτι τὸν κόσμον τοῦ πνευματικοῦ σκότους, ἔνθα ὁ θάνατος καὶ ἡ φθορὰ βασιλεύουν. Πρὸς αὐτὴν ἀντιθέτει ὁ ὄμιλητής τῆς Π₁, εἰς ἄλλην συνάφειαν, τὴν λαμπρὰν ἡμέραν τοῦ Κυρίου, τουτέστι τὴν ἡμέραν τοῦ πάσχα (1,1-2). ‘Η ἀντίθεσις αὐτὴ γνωστὴ κυρίως ἐν τῇ Π₁, ὡς ἀπαντῶσα εἰς τὸ διπλοῦν ἔγκωμιον περὶ τῆς ἡμέρας τοῦ πάσχα τοῦ Κυρίου, εἶναι ἄγνωστος ἐν τῇ Π₂. Εὐρίσκομεν δὲν αὐτὴν εἰς τὸ ὑπὸ ἀριθμ. VIIIIB ἀπόσπασμα ἐκ τοῦ Περὶ λουτροῦ ἔργου τοῦ Μελίτωνος ἐν τῇ ἐκφράσει «τὸ δὲ νυκτερινὸν ἔξελάσας σκότος, λαμπρὰν ἐγέννησεν ἡμέραν»⁷. ‘Η ἐκφραστὶς αὐτὴ εὑρίσκει τὴν παράλληλον εἰς τὰ χωρία τῆς Π₁ «νὺξ ἡ πολλὴ καὶ ἀμαρὰ κατεπόθη || καὶ τὸ ἀφανὲς σκότος ἐν αὐτῷ ἀνηλώθη..» (1,1) καὶ «..διὰ τοῦτο μακρὰ καὶ αἰώνιος καὶ ἀσβεστος ἡμῖν ἐμπολιτεύεται πᾶσι τοῖς πεπιστευκόσιν αὐτῷ λαμπρὰ ἡμέρα, πάσχα τὸ μυστικόν...» (1,2). Αἱ συγγενεῖς αὐταὶ διατυπώσεις, εἰλημέναι ἡ μὲν ἀπὸ ἔργου σχέσιν ἔχοντος πρὸς τὸ μυστήριον τοῦ βαπτίσματος, αἱ δὲ ἀπὸ τῆς ὄμιλίας Π₁, δὲν δηλώνουν μόνον τὴν νέαν ἐν Χριστῷ κτίσιν, ἀλλὰ συγχρόνως καὶ σχέσιν τινὰ τοῦ μυστηρίου τοῦ βαπτίσματος πρὸς τὴν ἑορτὴν τοῦ πάσχα, καθ' ἣν τοῦτο φαίνεται νὰ ἐτελεῖτο, ὡς καὶ ἄλλοι ὑπηρίχθημεν⁸. Παρὰ ταῦτα δὲν ὑφίσταται μεταξὺ τῶν ὄμιλῶν Π₁ καὶ Π₂ ὡς πρὸς τὴν λέξιν νὺξ συγγένειά τις στενοτέρα. ‘Η νύξ, τὸ σκότος καὶ ὁ θάνατος εἶναι ἔννοιαι σχεδὸν ταυτόσημοι ἐν τῇ Π₁ καὶ τῇ Π₂ καὶ ἡ μία εὑρηται παρὰ τὴν ἄλλην, ὡς δεικνύουν τὰ εἰς διαφορετικὰς συναφείας κείμενα, εἰς τὰ δόποια καὶ πάλιν εὑρίσκει τις λεπτομερῆ συγγένειαν.

1. Βλ. ‘Ομιλίαν Π₁ 12 (P. NAUTIN, SC 27, 139).

2. Βλ. ‘Ομιλίαν Π₂ 17, 112 (O. PERLER, SC 123, 68).

3. Βλ. αὐτόθι 19, 132· 20, 140.

4. Βλ. αὐτόθι 22, 150.

5. Βλ. αὐτόθι 24, 164.

6. Βλ. αὐτόθι 24, 169.

7. Βλ. ΜΕΛΙΤΩΝΟΣ, ἀπόσπασμα VIIIb 3, ἐκ τοῦ Περὶ λουτροῦ (PERLER, SC 123, σ. 232).

8. Βλ. ἀνωτ., σ. 70-72

Π₁ 1 (Nautin, SC27):

Νὺξ ἡ πολλὴ καὶ ἀμαρὰ κατεπόθη καὶ τὸ ἀφανὲς σκότος ἐν αὐτῷ ἀνηλώθη καὶ ἡ ἀμειδῆς τοῦ θανάτου συνεσκιάσθη σκιά.

Π₁ 62:

ὁ σκοτεινὸς θάνατος κατελύθη.

Π₂ 22, 150 ἡ (Perler, SC123):

Νὺξ μακρὰ καὶ σκότος ψῆλαφητὸν καὶ θάνατον ψῆλαφῶν καὶ ἄγγελος ἐκθλίβων καὶ ἄδης καταπίνων....

Π₂ 24, 162-163:

Ἐλές τις οὖν ἐψῆλαφα τὸ σκότος ὑπὲρ τοῦ θανάτου ἔξήγετο.

Π₂ 23, 156:

Ἐν τῷ ψῆλαφητῷ σκότει ὁ ἀψηλάφητος θάνατος ἐκρύβετο.

Π₂ 56,409:

Εὖκετο αἰχμάλωτος ὑπὸ τὰς τοῦ θανάτου σκιάς.

Γενικῶς δυνάμεθα καὶ πρέπει νὰ παρατηρήσωμεν διτὶ ἡ τιμωρία τῆς Αἰγύπτου κατὰ τὰ λεγόμενα τῆς Π₁(11) ἔχει τριπλοῦν νόημα· πρῶτον ἐγένετο αὕτη διὰ νὰ σωφρονισθῇ ὁ «σκληροτράχηλος» Φαραὼ, δεύτερον διὰ νὰ σωθῇ θαυμαστῶς ὁ Ἰσραὴλ καὶ τρίτον διὰ νὰ δοξασθῇ ὁ Θεὸς «έν πᾶσι τούτοις». Τὸ τριπλοῦν νόημα ἐκφράζεται καὶ εἰς τὴν ἀντίστοιχον συνάφειαν τῆς ὄμιλίας Π₂, ἔνθα τονίζεται ἡ «διὰ πένθους» ταπείνωσις τοῦ Φαραὼ καὶ γενικώτερον τῆς εἰδωλολατρούσης Αἰγύπτου (17-30), ἡ θαυμαστὴ διὰ τοῦ αἴματος τοῦ ἀμνοῦ διάσωσις τοῦ Ἰσραὴλ (30-34) καὶ τέλος ἐν τῇ κατακλεῖδι τοῦ τμήματος τούτου ἡ δόξα τοῦ Χριστοῦ (45), ἡ ὅποια ὡς γνωστὸν ἐπαναλαμβάνεται εἰς τὸ τέλος ἐκάστης ἐνότητος τῆς ὄμιλίας ταύτης ὡς δοξασμὸς αὐτοῦ διὰ τὰ ἔργα του¹. ‘Ἐκ τῶν τριῶν αὐτῶν ἔννοιῶν ἔξητάσαμεν ἔως ἐδῶ γενικῶς τὰ περὶ τῆς τιμωρίας τῆς Αἰγύπτου καὶ τῆς «δαμάσσεως» τοῦ Φαραὼ, καὶ δὲν ἀπομένει παρὰ νὰ ἔξετασωμεν ἐν συνεχείᾳ τὰ περὶ τῆς σωτηρίας τοῦ Ἰσραὴλ διὰ τοῦ αἵματος τοῦ πασχαλίου ἀμνοῦ. “Οσον ἀφορᾷ εἰς τὸ τρίτον σημεῖον, δὲν νομίζομεν διτὶ γρειάζεται νὰ γίνῃ περισσότερος λόγος, διότι ἡδη διὰ τῶν δλίγων τούτων κατέστη φανερὰ ἡ κοινότης σκέψεως τῶν ἡμετέρων ὄμιλητῶν, δσον καὶ ἐπὶ τῶν ἄλλων ἔξετασθέντων θεμάτων.

Αἱ παράλληλοι ἀφηγήσεις περὶ τοῦ ζητήματος τῆς σωτηρίας τοῦ

1. Βλ. ‘Ομιλίαν Π₂ 10, 69· 45, 322 - 323· 65, 465 - 466· 105, 823, «φὴ δόξα καὶ τὸ κράτος εἰς τοὺς αἰῶνας· ἀμήν» (PERLER, SC 123).

Ίσραήλ, διὰ τοῦ αἴματος τοῦ ἐσφαγμένου προβάτου, διακρίνονται ωσ-
αύτως ἡ μὲν τῆς Π₁ διὰ τὸν σύντομον ἡ δὲ τῆς Π₂ διὰ τὸν ἔκτενη χαρα-
κτῆρα αὐτῶν. Εἰσαγωγικῶς ἐπὶ τοῦ θέματος τούτου ίσχύουν ἀντιστοί-
χως τὰ ἔξης κείμενα τῶν ὅμιλων, τῶν ὁποίων χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ
ὅμοιότης τῆς ἐκφράσεως.

Π₁ 2,1: «Ο μὲν Αἰγύπτιος ὄχλος Π₂ 11,75-77:

[ἀποθνησκέτω, τὸν δὲ Ίσραήλ τὸ μυστικὸν [αἷμα σφέζετω]. ..τὸν μὲν Φαραὼ δῆσαι ὑπὸ μά-
στιγα, τὸν δὲ Ίσραήλ λῦσαι ἀπὸ μάστιγος διὰ χειρὸς Μωϋσέως».

Ο ὅμιλητὸς τῆς Π₁ μετὰ τοὺς εἰσαγωγικοὺς ἐπὶ τοῦ θέματος τούτου στίχους ἐπανέρχεται εἰς τὸ ἴδιον θέμα δι’ ὀλίγων καὶ πάλιν εἰς τὴν παράγραφον 15, ἐνῷ δὲ Μελίτων μετὰ τὴν ἀφήγησίν του περὶ τῆς τιμωρίας τῆς Αἰγύπτου διαπραγματεύεται τοῦτο εἰς τὰς παραγράφους 30, 205-34, 235. Κοινὸν χαρακτηριστικὸν εἰς τὰς ἀφηγήσεις αὐτῶν εἶναι ὅτι συνθεωρεῖται τὸ μυστήριον τῆς σωτηρίας τοῦ Ίσραήλ μετὰ τοῦ μυστηρίου τῆς σωτηρίας τοῦ νέου Ίσραήλ. Εἶναι δὲ ἐμφανῆς ἡ τάσις τῶν συγγραφέων νὰ θίξουν ἀπλῶς τὸ ζήτημα τῆς σωτηρίας τοῦ Ίσραήλ, διὰ νὰ φθάσουν ἔπειτα εἰς δὲ τὸ Μελίτων καλεῖ «ἀνταπόδοσιν τοῦ διηγήματος τοῦ τύπου» (Π₂ 46,324) καὶ ἐν συνεχείᾳ εἰς τὴν «κατασκευὴν» (Π₂ 46,325) τοῦ χριστιανικοῦ μυστηρίου ἡ τὴν «ἐπαγγωγὴν τῶν τῆς ἀληθείας μυστηρίων», κατὰ τὴν ταυτόσημον πρὸς τὴν τῆς Π₂ ἐκφρασιν τῆς ὅμιλας Π₁ (7).

Πυρὴν τῶν ἀφηγήσεων αὐτῶν εἶναι τὸ αἷμα τοῦ προβάτου ὡς «ση-
μεῖον» ἢ «τύπος» τοῦ αἵματος καὶ πνεύματος τοῦ Κυρίου, δι’ ὃν ἐσώ-
θη ὁ παλαιὸς καὶ σώζεται ὁ νέος Ίσραήλ ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ. «Ενεκκ τού-
του ἡ ἔξετασις θὰ στραφῇ πέριξ τούτου μόνον καὶ τοῦ τρόπου, καθ’ ὃν
περιγράφεται εἰς τὰ σχετικὰ κείμενα τῶν ὅμιλων.

Κατὰ τὴν τυπολογικὴν ἔξήγησιν τῆς Ἐξόδου κεφ. 12 ὑπὸ τῶν ἡμε-
τέρων ὅμιλητῶν πᾶν σημεῖον αὐτῆς ἀντιστοιχεῖ εἰς πᾶν σημεῖον τοῦ χρι-
στιανικοῦ πάσχα. Γρία γεγονότα πρὸ πάντων προσελκύουν τὴν προσο-
χὴν αὐτῶν ἐκ τοῦ κειμένου τῆς Ἐξόδου α) ἡ σφαγὴ τοῦ προβάτου, β)
τὸ αἷμα ἐπὶ τῶν παραστάδων τῶν θυρῶν τῶν ίσραηλιτικῶν οἰκιῶν, καὶ
γ) ἡ βρῶσις τῆς ἐψημένης σαρκὸς τοῦ ἀμνοῦ.

Η θυσία τοῦ προβάτου θεωρεῖται ὡς τύπος τῆς θυσίας τοῦ Χρι-
στοῦ. Ἀπὸ τῆς ἐκφράσεως «τὸ πάσχα θύειν» προέρχεται τὸ παύλειον
«τὸ πάσχα ἡμῶν ἐτύθη Χριστὸς» (Κορινθ. 5,7). Τὸ ἴδιον κείμενον πα-
ραχθεῖται καὶ ἐν τῇ Π₁39, ὃ δὲ Μελίτων καὶ ὁ Ἀπόλλινάριος Ίεραπό-

1. Βλ. ΜΕΛΙΤΩΝΟΣ, 'Ομιλίαν Π₂ 1, 5 ακαὶ πῶς τὸ πρόβατον θύεται' 3, 17· 4,

λεως¹ ἐπαναλαμβάνουν αὐτὸν ἀνὰ πᾶσαν στιγμὴν εἰς ιδίαν ὄρολογίαν.
Ἐξ ἄλλου ἡ βρῶσις τῆς σαρκὸς τοῦ ἀμνοῦ εἶναι τύπος τῆς θείας εὐχα-
ριστίας². Ἡ ἐκφρασις «τὸ πάσχα φαγεῖν» σημαίνει τὴν βρῶσιν τοῦ
σώματος τοῦ Χριστοῦ, δηλαδὴ τὴν ληψὶν τῆς θείας εὐχαριστίας. Ἐν τῇ
Π₁ ἀπαντῶμεν τὰς ἐκφράσεις «τὰ ἐπουράνια σιτούμενοι», «φάγωμεν τὸ
λογικὸν πάσχα» (4), «έπισιτισάμενοι δὲ τὸν ἄρτον τὸν ἐκ τῶν οὐρανῶν»
(8), ἐν δὲ τῇ Π₂ τὴν ἐκφρασιν «τὸ πάσχα βιβρώσκεται» (16,101).

Καὶ ἐρχόμεθα τώρα νὰ ἰδωμεν τί πρᾶγμα τυπολογεῖται ἐν τῷ αἴ-
ματι τοῦ πασχαλίου ἀμνοῦ τοῦ νομικοῦ πάσχα. Ἡ Π₁ δίδει ἐν βασικὸν
χωρίον σχετικῶς πρὸς τὸ θέμα τοῦτο καὶ μάλιστα ἐν τῷ προλόγῳ, πρᾶ-
γμα τὸ ὄποιον βοηθεῖ νὰ κατανοήσωμεν πάντα τὰ σχετικὰ κείμενα αὐ-
τῆς. Τὸ χωρίον εἶναι τοῦτο (Π₁ 2,2).

«Ἄμνος ἐξ ἀγέλης ἔκει, ἐνταῦθα ἀμνὸς ἐξ οὐρανῶν,
αἴματος ἔκει τὸ σημεῖον, καὶ τὸ ὄλιγον τοῦ παντὸς φυλακτήριον,
ἐνταῦθα ὁ λόγος *καὶ* ὁ κρατήρ θείου γέμων αἵματός τε καὶ πνεύ-
ματος».

Εἶναι φανερὸν λοιπὸν ἐκ τούτου ὅτι τὸ αἷμα τοῦ ἀμνοῦ δὲν συμβο-
λίζει μόνον τὸ αἷμα τοῦ Χριστοῦ ἀλλ’ ὑπὸδηλοὶ συγγρόνως καὶ τὴν πα-
ρουσίαν τοῦ πνεύματος αὐτοῦ. Εἰς τὸ παρόν χωρίον, ὡς καὶ εἰς τὸ χωρίον
τῆς παραγράφου 8, μυστηριακῶς δείκνυται τὸ αἷμα ἐν τῷ ποτηρίῳ τῆς
θείας εὐχαριστίας, ἀλλὰ μετὰ ταῦτα τοῦτο θεωρεῖται ἐν τοῖς πράγμασι,
δηλαδὴ ὡς τὸ αἷμα τοῦ θανατωθέντος Χριστοῦ, τὸ ὄποιον ἀπέρρευσεν
ἀπὸ τοῦ σταυροῦ (Π₁ 38) καὶ διὰ τοῦ ὄποιού ἀπελούσθη ἡ γῆ (Π₁3).

27· 29 - 30· 6, 39· 8, 54 - 55· 9, 65· 30 - 33 κ.ἄ. Πρβλ. 'Απόσπασμα IX; «Ως γάρ κριός ἐδέθη . . . καὶ ὡς ἀμνὸς ἐκάρη καὶ ὡς πρόβατον εἰς σφαγὴν ἤχθη καὶ ὡς ἀμνὸς ἐσταυρώθη καὶ ἐβάστασε τὸ ξύλον ἐπὶ τοῖς ὀμοις αὐτοῦ, ἀναγόμενος σφαγῆναι ὡς Ισαάκ ὑπὸ τοῦ πατρὸς αὐτοῦ. Ἀλλὰ Χριστὸς ἐπαθεν, Ισαάκ δὲ οὐκ ἐπαθεν» (PERLER, SC 123, 234) καὶ ἀπόσπασμα X, XI, XII (αὐτόθι 234 - 236).

1. Βλ. ΑΝΟΛΑΙΝΑΡΙΟΥ, *Περὶ τοῦ πάσχα* (ἀπόσπασμα) «Ἡ ιδ’ τὸ ἀληθινὸν τοῦ Κυρίου πάσχα, ἡ θυσία ἡ μεγάλη, ὁ ἀντὶ τοῦ ἀμνοῦ παῖς Θεοῦ» κ.τ.λ. (PERLER, SC 123, σ. 244 - 246).

2. Βλ. ΙΣΙΑΠΟΡΥ ΠΗΛΟΥΓΕΙΩΤΟΥ, 'Ἐπιστολὴν 162 Πρὸς Ὁφέλιον γραμματικὸν', PG 78, 1248: «πῶς νοήτεον τὸ 'ἔδεσθε αὐτοῦ μετὰ σπουδῆς' γράφοντος σχετικῶς: «τὸ τεθεσπισθεῖ 'φάγεσθε τὸ πάσχα μετὰ σπουδῆς' ἐνόμισάν τινες, ὡς έσοικε, λελέχθαι διὰ τὸ δεξέως χρῆναι ἀπὸ τῆς Αἰγύπτου ἐκφοιτῆσαι. Νοείτωσαν μὲν οὖν καὶ οὕτως (ἀγροίκου γάρ ἐστι σοφία φιλονεικεῖν περὶ τῶν μηδεμίκων βλάβην τοῖς ἀκροαταῖς οἰσόντων): . . . Σπουδάζειν οὖν χρὴ τυγχάνειν . . . τὸν μέλλοντα ἐσθίειν τὸ θεῖον καὶ ἀληθινὸν πάσχα. Ισασι δὲ οἱ μύσται τὸ λεγόμενον κατὰ τὴν τοῦ νομοθέτου πνευματικὴν διάταξιν» πρβλ. ΚΥΡΙΑΛΟΥ ΛΑΕΣΑΝΔΡΕΙΑΣ, *Εἰς Ιωάννην 7*, PG 74, 72B· «. . . τὸ γάρ ἀληθινὸν πάσχα οὐκ Ιουδαίων, ἀλλὰ χριστιανῶν τῶν ἐσθιόντων τὴν σάρκα Χριστοῦ, τοῦ ἀληθινοῦ ἀμνοῦ».

Ποια δύμας είναι ή ἔξήγησις περὶ τοῦ «σημείου τοῦ αἴματος», περὶ τοῦ ὄποιου γίνεται λόγος ἐν Ἐξόδῳ 12,13, ἐφ' οὗ καὶ ἐρείδονται οἱ ἡμέτεροι ὀμιληταί; Εἰναι ἔκδηλον ὅτι κατὰ τὴν ἔξήγησιν τοῦ στίχου τούτου ἡ προσοχὴ αὐτῶν συγκεντροῦται δχι μόνον εἰς τὸ αἷμα καθ' ἑαυτό, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν δι' αὐτοῦ χρίσιν τῶν παραστάδων τῶν θυρῶν ([“]Ἐξοδ. 12,7).

Οἱ ὀμιλητὴς τῆς Π₁ ἀφιερώνει ὀλόκληρον τὴν παράγραφον 15 τῆς ὀμιλίας του εἰς σύντομον θεωρίαν περὶ τοῦ σημείου (ἀνάλογόν τι δηλαδὴ πρὸς τὴν θεωρίαν τοῦ Μελίτωνος περὶ τοῦ τύπου καὶ τῆς παραβολῆς ἐν 35-38) καὶ εἰς τὴν ἔξήγησιν τοῦ αἵματος ὡς σημείου, ὅπερ σημαίνει τὴν σφραγίδα τοῦ Χριστοῦ, δι' ἣς οἱ πιστοὶ σφραγίζονται κατὰ τὸ μυστήριον τοῦ βαπτίσματος. Τὸ ἀμέσως παρατιθέμενον χωρίον δίδει τὸν τύπον καὶ τὸν ἀντίτυπον τοῦ ὅλου πράγματος.

«Οσοι γάρ ἔχουσι τὸ σημεῖον τὸ δι' αἵματος ἐπὶ τῶν ψυχῶν ὡς ἐπὶ τῶν οἰκιῶν ἐντετυπωμένον, ὅμοῦ καὶ κεχρισμένον, τούτους πάντας ἡ ὀλοθρεύουσα πληγὴ παρελεύσεται..... τὸ μὲν οὖν 'αἷμα ὡς σημεῖον' φυλακτήριον· τὸ δὲ 'ἐν ταῖς οἰκίαις' ὡς ἐν ταῖς ψυχαῖς· τοῦτο γάρ ἔστι θείου πνεύματος, τὸ ἐκ πίστεως ἱεροπρεπὲς οἰκητήριον» (Π₁ 15).

Ἐπισημαίνομεν εἰς τὸ ὅλον χωρίον - παρατεθὲν καὶ μή, ὡς καὶ ἔξ ἄλλων - τοὺς δρους χρίειν, χρίσμα (Π₁ 37), καὶ σφραγίς, τοὺς ὄποιους πρέπει νὰ συγκρίνωμεν πρὸς ἀντίστοιχα κείμενα τοῦ Μελίτωνος.

Τὸ πρῶτον ἔνδιαφέρον στοιχεῖον τῆς ἐρμηνείας περιέχεται εἰς τὸ γεγονός διτὶ ὁ Μελίτων ἀντικαθιστᾷ τὸ βιβλικὸν τίθεσθαι¹ (τὸ αἷμα ἐπὶ τῶν θυρῶν) διὰ τῶν ρημάτων χρίειν καὶ σφραγίζειν λέγων «χρίσατε τὰ πρόθυρα» (Π₂ 14), καὶ «έσφράγισε τὰς τῶν οἰκιῶν θύρας» (Π₂ 15), διτὶ ὁ ἴδιος ὁ λαδὸς σφραγίζεται καὶ δχι αἱ παραστάδες, «ὁ Ἰσραὴλ σφραγίζεται» (Π₂ 16). Καὶ ὀλίγον κατωτέρω ὄμιλῶν περὶ τῆς Αἰγύπτου χαρακτηρίζει αὐτὴν μεταξὺ τῶν ἄλλων καὶ ὡς «ἀσφράγιστον τοῦ αἵματος» καὶ «ἀφρούρητον τοῦ πνεύματος» (Π₂ 16, 108-109). Τὸ σπουδαιότερον δύμας χωρίον είναι τὸ ἐπόμενον (Π₂ 67, 475 - 482):

«Οὗτος (ὁ Χριστὸς)...

ἐλυτρώσατο ἡμᾶς ἐκ τῆς τοῦ κόσμου λατρείας
ὡς ἐκ τῆς Αἰγύπτου

1. 'Οσαύτως καὶ ὁ ΙΟΥΣΤΙΝΟΣ ἀντικαθιστᾷ τὸ ρῆμα τίθεσθαι τῆς Ἐξόδου 12, 7 διὰ τοῦ χρίειν 'αἷμα τὸ ἐκατέρωσε τῶν σταθμῶν . . . χρισθὲν' (Διάλ. 111, 3).

καὶ ἔλυσεν ἡμᾶς ἐκ τῆς τοῦ διαβόλου δουλείας
ώς ἐκ χειρὸς Φαραώ,
καὶ ἐσφράγισεν ἡμῶν τὰς ψυχὰς
τῷ ἴδιῳ πνεύματι
καὶ τὰ μέλη τοῦ σώματος
τῷ ἴδιῳ αἵματι».

Ἄρκει νὰ συγκρίνωμεν αὐτὸ πρὸς τὰ προηγούμενα κείμενα τῆς Π₁, διὰ νὰ διαπιστώσωμεν τὴν ταυτόσημον ἔξήγησιν τοῦ Μελίτωνος καὶ τοῦ συγγραφέως αὐτῆς. Παρατηροῦμεν τὸ ἴδιον ρῆμα χρίειν καὶ τὸν ἴδιον δρὸν σφραγίς, εἰς ρηματικὸν δύμων τύπον ἐν τῇ Π₂ καὶ πρὸ πάντων τὴν αὐτὴν ἔξήγησιν ἐπὶ τοῦ «σημείου τοῦ αἵματος». Συμφώνως πρὸς τὴν ἔξήγησιν ταύτην ἡ χρίσις τῶν θυρῶν διὰ τοῦ αἵματος είναι τύπος τῆς σφραγίδος τοῦ ἀγίου Πνεύματος εἰς τὰς ψυχὰς τῶν πιστῶν, καὶ τὸ αἷμα τοῦ προβάτου τύπος τοῦ αἵματος καὶ προτύπωσις τοῦ πνεύματος τοῦ Χριστοῦ. Εἰναι δὲ λίγη χαρακτηριστικὸν νὰ σημειώσωμεν ἐνταῦθα διτὶ εἰς ἀμφοτέρας τὰς ὄμιλίας τὸ αἷμα καὶ τὸ πνεῦμα είναι ζεῦγος ἐννοιῶν ἀχρόιστον. Παράδειγμα ἔστωσαν τὰ ἀνωτέρω χωρία αὐτῶν ὡς καὶ τὰ ἐπόμενα δύο ἐξ ἀμφοτέρων τῶν ὄμιλῶν.

Π₁ 8:

«αἷμα μὲν δὴ ἀνωθεν
θερμῷ τυπωθὲν πνεύματι»

Π₂ 16,108-109:

«τὴν ἀσφράγιστον τοῦ αἵματος
τὴν ἀφρούρητον τοῦ πνεύματος»

Π₁ 37:

«Τὸ δὲ αἷμα...τοῦ ἀληθινοῦ
πνεύματος τὸ πρωτοτύπωμα,
τὸ μίμημα τοῦ μεγάλου χρί-
σματος».

Π₂ 32,216-221-22:

«...τὶ ἐδυσωπήθης;
τὸ τοῦ προβάτου αἷμα
ἡ τὸ τοῦ κυρίου πνεῦμα;»

Πρὸς τούτους πρέπει νὰ παρατηρήσωμεν, δσον ἀφορᾶ εἰς τὴν σχετικὴν ἐνταῦθα χρησιμοποιουμένην ὄρολογίαν, διτὶ ὁ δρός «σημεῖον», ἀν καὶ δὲν είναι ἀγνωστος εἰς ἄλλα ἔργα τοῦ Μελίτωνος, δὲν εὑρηται εἰ μή ἀπαξ ἐν τῇ ὄμιλᾳ αὐτοῦ. Γενικότερον ὡσαύτως ὄφελομεν νὰ εἴπωμεν διτὶ ἡ διδασκαλία αὐτὴ περὶ τοῦ «σημείου τοῦ αἵματος»¹ είναι κοινὴ

1. Βλ. ΙΟΥΣΤΙΝΟΥ, Διάλογον 40, 1: «Τὸ μυστήριον οὖν τοῦ προβάτου, δ τὸ πάσχα θύειν ἐντέταλται δ Θεός, τύπος δη τοῦ Χριστοῦ, οὗ τὸ αἷμα κατὰ τὸν λόγον τῆς εἰς αὐτὸν πίστεως χρίονται τοὺς οἴκους ἐκατῶν, τοῦτο ἔστιν ἀκούεις, οἱ πι-

διδασκαλία τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας καὶ ὅτι τὰ στοιχεῖα αὐτὰ ἀνήκουν εἰς τὴν μυστηριακὴν ζωὴν αὐτῆς.

β) 'Η περιγραφὴ τῆς ἀνοίξεως ἐν τῇ Π₁. Πολιτιστικά στοιχεῖα
ἐν αὐτῇ καὶ τῇ Π₂

'Η περιγραφὴ τῆς ἀνοίξεως, ὡς Ἰδιαιτέρων θέμα ἐν τῇ Π₁, παρουσιάζει σπουδαίαν φύλολογικὴν ἀξίαν, ἀλλὰ πέραν ταύτης δ, τι ἐνδιαφέρει ἐδῶ εἶναι τὰ πολιτιστικὰ στοιχεῖα, τὰ ὅποια περιέχονται εἰς αὐτὴν καὶ παρέχουν εἰς ἡμᾶς τὴν δυνατότητα τῆς συγκρίσεως πρὸς παρόμοια τοιαῦτα, ἀπαντῶντα εἰς τὴν Π₂ καὶ τὸ λοιπὸν ἔργον τοῦ Μελίτωνος.

Αὕτη προδίδει κάλλιον παντὸς ἄλλου τὸ περιβάλλον καὶ τὴν φύλολογικὴν ίκανότητα τοῦ συγγραφέως, δὲ ὅποιος ἐμφανίζεται κάτοχος τῆς θύραθεν φύλολογικῆς παραγωγῆς. Οἱ ἀσχοληθέντες¹ εἰδικώτερον περὶ τὴν διήγησιν ταύτην τῆς ὁμιλίας ἐπισημαίνουν ἐπιδράσεις ἀπὸ τοῦ 'Ησιόδου, τοῦ Θεοκρίτου καὶ τῆς μεταγενεστέρας ποιμενικῆς καὶ βουκοκολικῆς ποιήσεως, πρὸ πάντων δὲ ἀπό τίνος ποιήματος περὶ τῆς ἀνοίξεως, ἀποδιδομένου εἰς τὸν Μελέαγρον Γαδάρων (περίπου 170-140 π.Χ.) καὶ τὸν Νίκανδρον τὸν Κολοφώνιον (β' αἰών π.Χ.), διασωζομένου δὲ εἰς τὴν Παλατινὴν ἀνθολογίαν². 'Ο C. Bonner³ Ἰδιαιτέρως ὑποστηρίζει τὴν ἐξ αὐτοῦ ἀμεσον ἐπίδρασιν τῆς Π₁, διότι περιέχει κοινὰ μετ' αὐτοῦ θέματα, ὡς εἶναι τὰ φυτά, οἱ ποιμένες, αἱ ἀγέλαι προβάτων καὶ

στεύοντες εἰς αὐτόν· πρβλ. *Homélies pascals II. Trois homélies dans la tradition d'Origène* 1, 6 (P. NAUTIN, SC 36, σ. 58). «Καὶ διέταπτεν ἐφ' ἐξῆς τὴν τοῦ πάσχα θυσίαν καὶ τὴν τοῦ αἴματος χρῆσιν ἐπὶ τῶν θυρῶν» καὶ 2, 2 (P. NAUTIN, SC 36, σ. 77 - 79). «... ἡ τοῦ αἵματος χρῆσις εἰς σημεῖον ἐπὶ τῶν οἰκιῶν καὶ ἡ συνέχεια αὐτοῦ 3 - 4, σ. 79. Πρβλ. ΟΡΙΓΕΝΟΥΣ, Περὶ πάσχα, Cahier β', σ. 9· αἱρεσίς, πίστις ἐστίν ἡ εἰς αὐτόν, δι' ἡς πιστεύομεν τὴν τοῦ ὀλοθρευτοῦ δύναμιν καταργουμένην» (παρὰ P. NAUTIN, SC 36, σ. 78 ὑποσημ. 1). Πρβλ. ΚΛΗΜΕΝΤΟΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΩΣ, *Προτριτικὸς XII*, 120, 5 (SC 191) καὶ ΜΑΚΑΡΙΟΥ ΤΟΥ ΑΙΓΥΠΤΙΟΥ, 'Ομιλίαν 47, 8 (H. DÖRRRIES, *Die 50 Geistlichen Homelien des Makarios*, Berlin 1964, τόμ. 4ος, σ. 307). «Σφαγῆναι δεῖ τὸ ἀρνίον καὶ τυθῆναι καὶ τὸ αἷμα αὐτοῦ χρισθῆναι ἐπὶ τῶν θυρῶν. Χριστὸς γάρ τὸ ἀληθινὸν καὶ ἀγαθὸν καὶ ἀμαρμὸν ἀρνίον ἐσφάγη καὶ τὸ αἷμα αὐτοῦ ἐχρισθῆ ἐπὶ τῶν φιλῶν τῆς καρδίας . . .» καὶ ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΘΕΟΛΟΓΟΥ, *Λόγοι* 40, 15, PG 36, 377· «σημειωθεῖς καὶ φυχὴν καὶ σῶμα τῷ χρίσματι καὶ τῷ πνεύματι, ὡς Ἰσραὴλ πάλαι τῷ νυκτερινῷ καὶ φυλακτικῷ τῶν πρωτοτόκων αἴματι».

1. Βλ. R. CANTALAMESSA, μνημ. ἔργον, σ. 341.

2. Βλ. *Anthologia Palatina*, βιβλ. IX, 363, τόμ. III¹ (ἐκδ. H. STADTMÜLLER, Leipzig 1894 - 1906, σ. 360 - 364).

3. Βλ. C. BONNER, «The Homily on the Passion by Melito» London 1940, σ. 58.

βοῶν, οἱ μελισσούργοι, οἱ ναῦται. Ταῦτα ὅμως, ὡς πολὺ ὁρθῶς παρατηρεῖ ὁ Cantalamessa, ἀποτελοῦν τόπον κοινὸν εἰς τὴν θεματολογίαν τῆς ποιήσεως τοῦ εἰδους τούτου.¹ Οἱ Ἰδιοὶ ὁ Cantalamessa πρὸς τούτους σημειώνει - καὶ φάνεται νὰ ἔχῃ δίκαιον - τὴν γνῶσιν τοῦ συγγραφέως περὶ τῆς Ιουδαικῆς παραδόσεως². 'Ἐν τῇ πραγματικότητι - συνεχίζει ὁ Ἰδιος - ἡ περὶ τῆς ἀνοίξεως περιγραφὴ δικαιολογεῖ τὴν πίστιν διτὸ πάσχα συμπίπτει πρὸς τὴν ἐπέτειον τῆς δημιουργίας τοῦ κόσμου ὑπὸ τοῦ Θεοῦ³, συμφώνως βεβαίως πρὸς τὸν «ἱερὸν λόγον» τῶν Ἐβραίων «τὸν ἐν ἀπορρήτοις λεγόμενον» (Π₁ 17). 'Υπὸ τὴν ἔννοιαν ταύτην ἡ περιγραφὴ τῆς ἀνοίξεως εἶναι θέμα πασχάλιον, ἐλθὸν εἰς τὴν χριστιανικὴν κατήχησιν ἀπὸ τῆς Ιουδαικῆς παραδόσεως. Εἰδικῶς ἐπὶ τοῦ σημείου τούτου ὁ αὐτὸς Cantalamessa δέχεται διτὸ συγγραφεύς ἔχει δεχθῆ ἐπιδράσεις ἀπὸ τοῦ Φίλωνος⁴. "Οτι δὲ ἡ ἀνοίξις ὡς θέμα ἔχει συνδεθῆ μετὰ τῆς χριστιανικῆς κατήχησεως τοῦτο γίνεται φανερὸν καὶ ἐκ τῶν περὶ τοῦ πάσχα συγγραφῶν ἄλλων πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, ὡς τοῦ Πέτρου Ἀλεξανδρείας⁵ τοῦ Εὐσεβίου Καισαρείας⁶ καὶ ἄλλων μετ' αὐτοὺς ἀκμασάντων⁷.

Μεταφέρομεν ἐνταῦθα αὐτούσιον τὸ σχετικὸν χωρίον διὰ νὰ ὑπο-

1. Βλ. R. CANTALAMESSA, μνημ. ἔργον, σ. 341, ὑποσημ. 12.

2. Βλ. αὐτόθι.

3. Βλ. αὐτόθι.

4. Βλ. αὐτόθι.

5. Βλ. ΠΕΤΡΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ, (ἀπόσπασμα ἐκ τοῦ Περὶ πάσχα), *Πασχάλιον χρονικόν*, PG 92, 72A - 80A, Ἰδιά σ. 72C, (=ΒΕΠ 18, 251 - 254).

6. Βλ. ΕΥΣΕΒΙΟΥ, Περὶ τῆς ἑορτῆς τοῦ πάσχα 2, PG 24, 696C - D.

7. Βλ. ΚΥΡΙΑΛΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ, 'Ομιλίαι ἐορταστικαί, Λόγος 2, 3, PG 77, 429C - D, ἐνθα τὸ κείμενον ἐμφανίζει πολλὴν λεκτικὴν συγγένειαν πρὸς τὴν περιγραφὴν τῆς Π₁ 17· «Οἶχεται μὲν γὰρ ἡ στυγὴν τοῦ χειριῶνος ἀπειλή, ἀπελήλαται δισσερία καὶ σκότος, ὑετοὶ καὶ πνευμάτων ἀγρίων ὄρμαι λοιπὸν ἥμεν ἐκποδῶν. 'Οραι δὲ πάλιν ἀνατέλλουσιν ἡριναὶ· δικαὶοι μὲν καὶ ἀργίας τὸν φυτουργὸν ἀπαλλάττουσαι μονονουσῇ φωνῇ ἀφιεῖσοι γηπόνοις, διτὶ προσήκει πρὸς ἔργα χωρεῖν. Λειμῶνες μὲν γὰρ ποικίλην ἀνθέων ἀναβρύσουσιν ἰδέαν. Φυτὰ δὲ τὰ ἐν δροῖς καὶ κήποις τὴν ὀδινομένην αὐτοῖς ἀποτίκειτε βλάστην, ὡσπερ ἐκ λαγόνων τῆς οἰκείας φύσεως ἐρευγόμενα τὴν ἐνέργειαν. Πεδία δὲ ἡδη χλοηφορεῖ, ὑπόμνημα τῆς τοῦ Θεοῦ φίλανθρωπίας καὶ τοῦτο δεικνύοντα . . . 'Εδει καὶ τὴν ἀνθρώπου φύσιν χλοηφορούσας ταῖς ἀρούραις φίλονεικεῖν καὶ τοῖς τῆς εὐσεβείας . . . βλαστήμασι πειρανθιζομένην ὁράσθαι». Πρβλ. ΙΩΑΝΝΟΥ ΜΑΥΡΟΠΟΔΟΣ, *Εἰς τὸ ἀγιον πάσχα ρε'*, PG 120, 1198· «Νυνὶ καθαρθεῖς ἐκ νεφῶν πόλος / Ἐλαμψεν αὐγὴν τοῖς βροτοῖς σελασφόρος / . Νῦν ἥλιος πέπομψε χρυσᾶς ἀκτῖνας / εἰς τέρψιν, εἰς Ἐλαμψῖν, εἰς εὐεξίαν / . Καὶ τί τὰ πολλὰ συγκυκλεῖ δεῖ καὶ λέγειν; / 'Απακταπλῶς σύμπασι γηθεῖ νῦν κτίσις / Χριστὸν νικητὴν ἐξ ἄδου θεωμένην / .

γραμμίσωμεν κατόπιν τὰ ἐνδιαφέροντα ἡμᾶς ἐδῶ στοιχεῖα τοῦ πολιτικοῦ, στενοῦ ἢ εὐρυτέρου περιβάλλοντος τοῦ συγγραφέως.

Π. 17: Τεκμήρονται δὲ οὐρανῶν εύταξίαις
καὶ ὥρῶν εὐκρασίαις
καὶ ἡλίου εὐνομίαις
καὶ φωτὸς μὴ μειουμένου ἀνατολαῖς
καὶ μῆν καὶ καρπῶν ἔκβολαις
καὶ φυτῶν ὀρμαῖς
καὶ δένδρων εὐανθέσιν ἀναδρομαῖς
καὶ ποιμνίων ἡδη τικτομένων γοναῖς,
ὅτε χλοηφορεῖ μὲν ἡδη πᾶσα ἡ γῆ,
ἀνθηκομεῖ δὲ καὶ δένδρα ἐπίγονα
εἰς ἔκβολὴν ὡδίνοντα καρπούς,
ὅτε ζεῦγος ἔξ ἀρότρου λύσας γεωργὸς
ἀνέπαιυσεν ὄρμα μυκώμενον
καὶ τοὺς θείους καρπούς ἐπὶ τὴν γῆν καταβαλῶν
τὰς οὐρανίους ἑκδέχεται ἀνωθεν πηγάς,
ὅτε λευκὸν ἡδη ποιμὴν ἐκ ποιμνίων ἀμέλγει γάλα
καὶ μελιττουργοὶ τοὺς γλυκεῖς μηνίους βλάττουσι κηρούς,
ὅτε ναυτίλος ἡδη χαροποιηθεὶς θαλάσσης καταθρασύνεται
καὶ φιλοκερδέσι τέχναις κατατολμᾷ κύματος...

Εἰς τὸ παρὸν κείμενον, τοῦ ὄποιου ἡ ἀμεσος σχέσις πρὸς τὴν ἑορτὴν τοῦ πάσχα δὲν ἐνδιαφέρει πρὸς στιγμὴν ἡμᾶς ἐδῶ, γίνεται λόγος, ἐκτὸς τῶν οὐρανίων φαινομένων τῆς εὐταξίας καὶ τῆς κανονικῆς τροχιᾶς τοῦ ἡλίου, τῆς ἀνθιφορίας καὶ καρποφορίας τῶν φυτῶν καὶ τῆς ἐν γένει χλοηφορίας τῆς γῆς κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς ἀνοίξεως, καὶ περὶ ποιμνίων ἀμελγομένων ὑπὸ τῶν ποιμένων, περὶ ζεῦγους βιῶν, τὸ ὄποιον ἀναπαύει ὁ γεωργὸς μετὰ τὸν κάματον τῆς ἐργασίας, περὶ μελισσουργῶν καὶ ναυτίλομένων. Πλουσίαν ἐπίσης γεωργικὴν ὄρολογίαν καὶ λεξιλόγιον φυσικῶν φαινομένων περιέχουν τὸ ἐγκάμιον περὶ τοῦ νόμου (Π. 10) καὶ τοῦτ' αὐτὸ περὶ τοῦ σταυροῦ τοῦ Κυρίου (Π. 51). Ἡ δলη βεβαίως ὄρολογία ἔχει ἐδῶ μεταφορικὴν σημασίαν, περιγράφουσα πνευματικὰς καταστάσεις καὶ βιώματα τῆς κατὰ Χριστὸν ζωῆς. Δίδομεν ὡσαύτως τὰ κείμενα ταῦτα ἐδῶ.

'Ἐκ τοῦ ἐγκαμίου εἰς τὸν νόμον Π. 10 τὸ ἔξης'
«Νόμος.....

ἐκκόπτων, τὰ ἀόρατα κακὰ μοσχεύματα,
τέμνων ἀρότρου δίκην τὰς ἔνδον πυκνὰς καὶ δασείας
ἀκάνθας τῶν λογισμῶν, ἀροτροτεμόν καὶ αὐλακηδόν,

σχίζων τὰ τῆς ψυχῆς βάθη, προοδοποιῶν καὶ νεάζων τὴν ψυχὴν εἰς ὑποδοχὴν τοῦ οὐρανίου θείου λόγου καὶ σπάσουν»
Καὶ ἐκ τοῦ ἐγκαμίου εἰς τὸν σταυρὸν Π. 51 τὸ ἐπόμενον.
«Τοῦτό μοι φυτὸν εἰς σωτηρίαν αἰώνιον,
τούτῳ τρέφομαι,
τούτῳ συνεστιῶμαι.
Τούτου ταῖς μὲν φίλαις ὑπορριζοῦμαι,
τοῖς δὲ κλάδοις συνεκτείνομαι,
τῇ δὲ δρόσῳ φαιδρύνομαι,
τῷ δὲ πνεύματι ὃς ὑπὸ ἀνέμου ἐντρυφῶν γεωργοῦμαι.
Τούτου τῇ σικῆ ὑπεσκήνωσα
καὶ τὸν πολὺν καύσωνα διαφυγῶν ἐνδροσον ἔχω κατάγειον.
Τούτου τοῖς μὲν ἄνθεσι συνανθῶ,
τοῖς δὲ καρποῖς τελείως συνήδομαι,
τοὺς δὲ ἔξ ἀρχῆς μοι τετηρημένους καρποὺς ἀκαλύτως τρυγῶ...»

«Ολα τὰ στοιχεῖα αὐτὰ δίδουν ἀρ' ἐνὸς εἰκόνα τινὰ περὶ τοῦ φυσικοῦ καὶ πολιτιστικοῦ περιβάλλοντος, ἐντὸς τοῦ ὅποιου φαίνεται νὰ ἔζησεν ὁ συγγραφεὺς τῆς Π. 1 καὶ τὸ ὅποῖον κατὰ κύριον λόγον εἶναι ἔξ ἐπόψεως κοινωνικῆς κτηνοτροφικόν, γεωργικὸν καὶ ναυτιλιακόν, καὶ ἀρ' ἔτερου δεικνύουν τὸ ἐνδιαφέρον καὶ τὴν εὐαισθησίαν αὐτοῦ πρὸς τὸ περιβάλλον του, καὶ ἐπὶ πλέον πλούσιον καὶ λεπτὸν αἴσθημα πρὸς τὴν φύσιν καὶ τὴν ἐντὸς αὐτῆς κινουμένην διὰ τὴν ἐποχὴν του ἀνθρωπίνην δραστηριότητα.

Ο Μελίτων μετὰ τοῦ ὄποιου θέλομεν νὰ συνδέσωμεν τὴν παρούσαν ὄμιλίαν ἐμφανίζει ἀνάλογον λεπτὸν αἴσθημα καὶ πρὸς τὴν φύσιν καὶ πρὸς τὰς ἀσχολίας καὶ τὰ ἔργα αὐτοῦ. Ἡ ὄμιλία αὐτοῦ, ὡς καὶ τινὰ τῶν ἀποσπασματικῶν ἔργων του, παρέχουν παρόμοια στοιχεῖα καὶ παραστάσεις πρὸς τὰς τῶν παρουσιασθέντων κειμένων τῆς Π. 1.

Κατ' ἀρχὴν κείμενον τῆς Π. 2, συγγενὲς ἔξ ἐπόψεως ποιητικῆς πνοῆς καὶ ὄφους, πρὸς τὰ ἀνωτέρω χωρία τῆς Π. 1 δύναται νὰ θεωρηθῇ ἡ περὶ τῆς τιμωρίας τῆς Αἰγύπτου περιγραφὴ αὐτῆς (17-30). Τὸ τμῆμα τοῦτο διακρινόμενον, ὡς εἴπομεν ἀλλοῦ, διὰ τὸ ἐπικὸν - λυρικὸν - καὶ δραματικὸν ὄφος, ἵσως ἀποτελεῖ τὸ κλασσικώτερον τεμάχιον εἰς ὄλοκληρον τὴν ὄμιλίαν τοῦ Μελίτωνος, ἔξ ἐπόψεως δηλαδὴ ὄφους καὶ λεκτικοῦ κρινόμενον. Ο Perler εἰς τὰ γλωσσικὰ σχόλια ἐπὶ τοῦ κειμένου τῆς ὄμιλίας ἐπισημαίνει τὰ περισσότερα λεκτικὰ δάνεια ἐκ τῶν ἀρχαίων ποιητῶν ἐνταῦθα¹. Παρὰ τὴν διαφορὰν θεμάτων τοῦ τμήματος τούτου καὶ

1. B. O. PERLER, *Meliton de Sardes sur la Pâque*, Notes ἐπὶ τῶν § 17 - 29, (SC 123, σ. 147 - 150).

τοῦ ἀνωτέρω κειμένου τῆς Π₁ τὸ λυρικὸν στοιχεῖον εἶναι κοινὸν εἰς ἀμφότερα. Τὴν αὐτὴν λυρικὴν διάθεσιν εύρισκομεν καὶ εἰς τὸ ἐκ τοῦ Περὶ λουτροῦ ἀπόσπασμα τοῦ Μελίτωνος, ἔνθα ὀλόκληρος ἡ φυσικὴ δημιουργία λούεται τὸ βάπτισμα τῆς παλιγγενεσίας¹. Ἡ ὅλη φύσις τοῦ κειμένου τῆς Π₂ ἐπιτρέπει νὰ κάμωμεν τὰς αὐτὰς διαπιστώσεις ἐν προκειμένῳ περὶ τοῦ προσώπου τοῦ Μελίτωνος, τὰς ὁποίας ὁ Cantalamessa² κάμνει διὰ τὸν συγγραφέα τῆς Π₁. «Οπως ἔκεινος λοιπὸν φαίνεται καλὸς γνώστης τῆς θύραθεν παιδείας, τῆς ὁποίας τὰς ἐπιδράσεις φέρει, οὗτο καὶ ὁ Μελίτων ἐδῶ φανερώνει γνῶσιν τῆς ίδιας φιλολογίας καὶ μάλιστα τῶν ποιητῶν τῆς κλασσικῆς ἀρχαιότητος.

Ἐκ τῆς ἀνωτέρω λοιπὸν περιγραφῆς τῆς τιμωρίας τῆς Αἰγύπτου σπουδαῖον ἐνδιαφέρον διὰ τὸ ὑπὸ ἔξετασιν θέμα πάρουσιάζει εἰδικώτερον ἡ σκηνὴ τῶν «ἀποδυρομένων κτηνῶν» (27, 189-193). Παραθέτομεν τὸ ἰδιον τὸ κείμενον, διότι τοῦτο ἀφ' ἑαυτοῦ θὰ ὀμιλήσῃ παραστατικώτερον περὶ τῶν ἀνωτέρω ἡ ἡμεῖς.

«Μύκημις δὲ ἐν τοῖς πεδίοις τῆς γῆς ἥκούθετο
ἀποδυρομένων κτηνῶν, || ἐπὶ τῶν τροφίμων αὐτῶν·
καὶ γάρ δάμαλις ὑπόμοισχος
καὶ ἵππος ὑπόπωλος
καὶ τὰ λοιπὰ κτήνη λοχευόμενα καὶ σπαργῶντα,
πικρὸν καὶ ἐλεεινὸν ἀπωδύροντο ἐπὶ τῶν πρωτοτόκων καρπῶν».
Ἐπίσης παρόμοιον πρὸς τὰ ἀνωτέρω λεξιλόγιον παρέχουν καὶ οἱ ἐπόμενοι στίχοι τῆς Π₂ (48,341-93, 707-708):
«.....δοσεὶ βῶλος γῆς ἐκατέρωθεν σπερμάτων...»
«πικρὸν σοι δέξος ἐγεώργησας»
«πικρά σοι ἄκανθα ἦν ἥμησας».

Τὸ ἀπόσπασμα τὸ ἐκ τοῦ Περὶ λουτροῦ συγγράμματος τοῦ Μελίτωνος προσφέρει περισσότερα στοιχεῖα περὶ τῆς αἰσθαντικότητος αὐτοῦ ἔναντι τῆς φύσεως καὶ τοῦ ἐνδιαφέροντός του περὶ τὰς ἀσχολίας τῶν ἀνθρώπων.

Οὕτω πλὴν τῶν γεωργικῶν παραστάσεων καὶ τῶν τῆς φύσεως εἰκόνων παρέχει στοιχεῖα καὶ περὶ τῆς χαλκουργικῆς τέχνης τῆς ἐποχῆς του, λέγων ὅτι πᾶν μέταλλον, διὰ νὰ φαιδρυνθῇ καὶ τονωθῇ, «βαπτίζεται: ὕδατι»³. Ἐν συνεχείᾳ ὀμιλῶν γενικῶς περὶ τῆς καλλιεργείας τῆς γῆς παρατηρεῖ ὅτι αὕτη «λουομένη» διὰ τῶν ὄμβρίων καὶ ποταμίων ὑδάτων

1. Βλ. ἀπόσπ. IIIb, (PERLER, SC 123, 228 - 232).

2. Βλ. R. CANTALAMESSA, μνημ. ἔργον, σ. 339 - 341.

3. Βλ. ἀπόσπασμα VIIIf, 1, (O. PERLER, SC 123, 228).

«γεωργεῖται καλῶς». Ἐπὶ τοῦ σημείου τούτου ὁ Μελίτων ἔξειδικεύων τὸ ὄλον θέμα αὐτοῦ, ποιεῖται λόγον περὶ τῆς γονιμότητος τῆς αἰγυπτιακῆς γῆς. Ἡ ἔξαλρεσις αὐτὴ - καὶ λεκτικῶς σημαίνομένη ἐν τῷ κειμένῳ - νὰ ὀμιλήσῃ δηλαδὴ ίδιαιτέρως διὰ τὴν αἰγυπτιακὴν γῆν, ὀδηγεῖ τὸν μελετητὴν εἰς τὰ γνώριμα τῶν μέχρι τοῦδε λεχθέντων θεολογικὰ ἐνδιαφέροντα αὐτοῦ περὶ τῆς χώρας ταύτης. Βεβαίως ἡ γλῶσσα, τὴν ὅποιαν οὗτος χρησιμοποιεῖ ἐδῶ εἶναι «μυστική», συμβολική, καὶ διὰ τῶν λεγομένων του, ὑπὸ τὴν εὐφορίαν τῆς αἰγυπτιακῆς γῆς, προφανῶς ὑπονοεῖ τὴν χριστιανικὴν ἀνθησιν εἰς τὴν χώραν ταύτην, ἡ ὅποια ἀλλοτε, συμφώνως πρὸς τὰς ίδιας του παραστάσεις καὶ τῆς Π₁, ἡτο ὁ χῶρος τῆς εἰδωλολατρίας. Ἐπειδὴ δὲ τὸ κείμενον παρουσιάζει ἐμφανῆ συγγένειαν καὶ πρὸς τὴν Π₁ ὑποσημειούμεν στίχους τίνας ἐξ αὐτοῦ¹.

Ἐὰν φέρωμεν ἐγγύτερον τὰ παρατεθέντα κείμενα τῆς Π₁ καὶ τῆς Π₂, παρὰ τὸ διάφορον τῆς συναφείας ἐνδέ εκάστου τούτων, πρέπει νὰ σημειώσωμεν τὰ ἔξης παράλληλα, ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν γονιμότητα τῶν ζῴων.

Π₁ 17: καὶ ποιμνίων ἥδη τικτομένων γοναῖς· Π₂ 27: καὶ τὰ λοιπὰ [κτήνη λοχευόμενα καὶ σπαργῶντα...

Καὶ ἀπὸ τῆς Π₁ μόνον παρόμοιά τινα ἐκ τῆς πλευρᾶς τῆς χλωρίδος, ὡς «καρπῶν ἐκβολαῖς», «φυτῶν ὁρμαῖς», «δένδρων εὐανθέσιν ἀναδρομαῖς», «δένδρα ἐπίγονα, εἰς ἐκβολὴν ὀδίνοντα καρπούς»². Παρατηρητέον δὲ πρὸς τούτους ὅτι ἡ λέξις καρπός, ἡ ὅποια εἰρηται τρὶς εἰς τὸ κείμενον τοῦτο τῆς Π₁, ἐπιχωριάζει καὶ εἰς τὴν ἀνωτέρω ἀφήγησιν τοῦ Μελίτωνος εἰς τὰς ἔξης ἐκφράσεις: «πρωτότοκος καρπός» (Π₂ 26,185-27, 193-29,200), «τρίτῳ γεγένημαι καρπῷ» (Π₂ 26,182), καὶ τὸ τούτοις συνώνυμον «πρωτόσπορος» (Π₂ 26,186).

Κοινὴ παρ' ἀμφοτέροις εἶναι ἐπίσης ἡ λίαν χαρακτηριστικὴ λέξις μόκημα, ἀπαντῶσα ὡς οὐσιαστικὸν ἐν τῇ Π₂ καὶ ὡς μετοχὴ μικρόμενον, ἐν τῇ Π₁ δηλοῦσα κραυγὴν ζώων, κοινῶς «μούγκρισμα» βοῶν.

1. Βλ. ἀπόσπασμα VIIIf, 1, (O. PERLER, SC 123, 228). «Ἡ δὲ σύμπασις γῆ ὄμβροις καὶ ποταμοῖς λούεται, καὶ λουσαμένη καλῶς γεωργεῖται. Ομοίως καὶ ἡ αἰγυπτιακὴ γῆ λουσαμένη ποταμῷ πληθύνοντι αὖξει μὲν τὸν λήιον, πληροῖ δὲ τὸν στάχυν, ἐκατοντάχοις δὲ γεωργεῖ διὰ καλοῦ λουτροῦ. Άλλὰ μὴν καὶ αὐτὸς ὁ ἀντρός λούεται ταῖς τῶν φεκάδων καταπομπαῖς. Λούεται καὶ ἡ τῶν ὄμβρων μήτηρ πολυανθῆς Ἱρις, ὁπόταν κατὰ ρευμάτων κυρτώσῃ ποταμούς, ὑδραγωγῷ πνεύματι προσκαλουμένη».

2. «Ἐπὶ τοῦ στίχου τούτου καὶ δὴ τῆς λέξεως «ἐπίγονα» ἡγέρθη πρόβλημα γραφῆς (βλ. J. BAUER, «À propos d'un passage à corriger de l'homélie pascale VI de la collection Pseudo-chrysostomienne», ἐν VC 13 (1959) 184 - 186).

Σχετικῶς πρὸς τὴν γεωργικὴν ὄρολογίαν ἐπισημαίνομεν τὰ ἔξῆς κοινά· τὸ ρῆμα γεωργεῖν τῆς Π₁, πλὴν τοῦ οὐσιαστικοῦ γεωργὸς καὶ τῶν ἄλλων συνωνύμων, τέμνειν ἀρότρου δίκην, ἀροτροτέμνειν, σχίζειν, ἀπαντώντων εἰς ταῦτην, ἀπαντῷ ἀπαξὲ ἐν τῇ Π₁, ὡς εἰς τὴν φράσιν «πικρὸν σοι δέξος ἐγεώργησας» καὶ δἰς εἰς τὸ Περὶ λουτροῦ ἀπόσπασμα, ὡς γεωργεῖν καὶ γεωργεῖσθαι.

Λίαν χαρακτηριστικὴ τυγχάνει ἡ μεταφορικὴ χρῆσις τοῦ ποιητικοῦ ρήματος ἐπανθεῖν¹ ὑπὸ τοῦ ὅμιλητοῦ τῆς Π₁ καὶ τοῦ Μελίτωνος εἰς τὰς ἔξης ἐκφράσεις· «ἐπανθεῖ μέγας Χριστὸς τοῖς δόλοις ὑπὲρ ἥλιον» (Π₁ 1) καὶ «Ἡ γὰρ καθ' ἡμᾶς φιλοσοφία πρότερον ἐν βαρβάροις ἤκμασεν, ἐπανθήσασα δὲ τοῖς σοῖς ἔθνεσιν...» (*Ἀπολογία* 7). Εἰς δὲ τὸ Περὶ λουτροῦ εὑρηται τὸ ἐπίθετον πολυναθής. Κατὰ δὲ τὸν κάδικα Α τὸ ἡμησας τοῦ μηνονευθέντος στίχου τῆς Π₂ (708) ἔχει ἡνθίσω. Πρὸς τούτοις δὲ εἰς τὸ Περὶ λουτροῦ καὶ τὴν Π₁ σημειοῦμεν ὡς κοινὸν τὸ ρῆμα λούεσθαι, τὸ ὅποιον εἰς ἀμφότερα τὰ κείμενα χρησιμοποιεῖται· ἐν σχέσει πρὸς τὸ μυστήριον τοῦ βαπτίσματος. Αἱ δὲ ἐκφράσεις εἰς τὰς ὅποιας ἀπαντῷ δημιουργοῦν τὸ αἰσθῆμα τῆς κοινῆς προελεύσεως τῶν·

Π₁ 3:

Περὶ λουτροῦ VIIIb 1, (Perler, SC 123,228): «Ἡ δὲ σύμπασα γῆ ὅμβροις «εօρταζέτω καὶ ἡ γῆ καὶ ποταμοῖς λούεται καὶ λουσαμένη θείῳ λουσαμένῃ αἴματι». καλῶς γεωργεῖται. Όμοιως καὶ ἡ αἰγυπτιακὴ γῆ λουσαμένη...».

III. Τὸ μέρος 44-61 τῆς Π₁ καὶ τὸ 46-103 τῆς Π₂

Τὰ ἀντίστοιχα αὐτὰ μέρη ἀρχονται κατὰ τὸν ἵδιον ἀκριβῶς τρόπον, δηποτὲ δηλαδὴ καὶ τὰ προηγούμενα τούτων. Ἐπειδὴ καὶ εἰς αὐτὰ αἱ εἰσαγωγικαὶ διατυπώσεις εἰναι χαρακτηριστικῶς πανομοιότυποι, δίδομεν ἐνταῦθα ταύτας ὡς ἔχουν.

Π₁ 43 (Nautin, SC 27): Π₂ 46,324-47,329 (Perler, SC 123): «Ἄκουε μὲν γὰρ δὴ ἄκουε με· «Τὸ μὲν διήγημα τοῦ τύπου καὶ τῆς

1. Τὸ ρῆμα ἐπανθεῖν ὑπὸ τὴν φυσικὴν σημασίαν ἀπαντῷ δἰς εἰς τὸ ἐκ τοῦ Περὶ πάσχαι ἀπόσπασμα τοῦ ΠΕΤΡΟΥ ΛΛΕΣΑΝΑΡΕΙΑΣ (*Πασχάλιον χρονικόν*, 1, PG 92, 72C). «τὰ δὲ νέα σπέρματα ἐπανθήσαντα δικαθαίρεται εἰς ἄλλωνας συγκομιζόμενα. Οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ πάντα τὰ ἀκρόδρυα βλαστάνει καὶ ἐπανθεῖ ἐπιχωρῆσα.. ἐπαγόμενα», (ἐπιχωρῆσαι ἐπειγόμενα;).

τὰ τοὺς τύπους καὶ τὴν νομικὴν οἰκονομίαν, τίς καὶ πόση ἡ μετὰ τὸν νόμον Χριστοῦ ἐπιδημία ἐπὶ γῆς».

· · · · ·

Μάθετε οὖν τίς ὁ πάσχων καὶ τίς ὁ τῷ πάσχοντι συμπαθῶν καὶ διατί πάρεστιν ὁ κύριος ἐπὶ γῆν...»

Εἰς τὰ ἐν λόγῳ τμήματα παρατηροῦμεν θέματα κοινὰ καὶ θέματα ἕδια μεταξὺ τῶν ὅμιλων. Ἡ ἔλευσις τοῦ Χριστοῦ, συνδεομένη αἰτιολογικῶς πρὸς τὴν ἀμαρτίαν τῆς πτώσεως τοῦ ἀνθρώπου καὶ τὰς συνεπίας αὐτῆς δι' αὐτὸν γενικώτερον, εἰναι θέμα κοινὸν (Π₁ 44-48 καὶ Π₂ 47-56). Εἰς τὰς συναφείας ταύτας ὁ συντάκτης τῆς Π₁ ἀφιερώνει ἴκανὰ περὶ τὴν θεολογίαν τῆς ἐνσαρκώσεως τοῦ Κυρίου καὶ τῶν σχέσεων αὐτοῦ πρὸς τὸν Πατέρα Θεόν (45-48), ἐνῷ περὶ τοῦ θέματος τῆς ἀμαρτίας, παρὰ τὸ γεγονός διτὶ τονίζει τὰς συνεπείας αὐτῆς διὰ τὸν ἀνθρωπόν, λέγει πολὺ διλύγα καὶ δὴ ἐν σχέσει πρὸς δσα περὶ τοῦ αὐτοῦ θέματος ἀναπτύσσει ὁ Μελίτων (47-56), ὁ ὅποιος ἄλλωστε ἐνταῦθα οὐδὲν περὶ τῆς ἐνανθρωπήσεως τοῦ Χριστοῦ διαλαμβάνει. Οὗτος περὶ τούτου κάμνει λόγον εἰς τὴν παράγραφον 66, ὡς καὶ εἰς τινα ἄλλα σημεῖα τῆς ὅμιλας του, ἀλλὰ κατὰ τρόπον, ὡς συνηθίζει, ἀποφθεγματικόν, ὅμολογιακόν, καὶ δχι διαπραγματευτικὸν ὡς ὁ συντάκτης τῆς Π₁.

Ἐν συνεχείᾳ ἐν τῇ Π₁ γίνεται λόγος περὶ τοῦ πάθους τοῦ Χριστοῦ (49-55), περὶ τῆς εἰς τὸν ἄδην καθόδου αὐτοῦ καὶ τῆς σημασίας τῆς τριημέρου ταφῆς αὐτοῦ (56-58), τέλος δὲ περὶ τῆς ἀναστάσεως, τῶν ἐμφανίσεων εἰς τὰς γυναικας καὶ τὸν κύκλον τῶν μαθητῶν καὶ τῆς εἰς οὐρανούς ἀναλήψεως αὐτοῦ.

«Ολα αὐτὰ τὰ θέματα, πλὴν τῆς εἰς ἄδου καθόδου, τῆς σημασίας τῆς τριημέρου ταφῆς τοῦ Χριστοῦ - ἀν καὶ ταῦτα ὑπονοοῦνται - καὶ τῶν ἐμφανίσεων αὐτοῦ, ἀναπτύσσονται καὶ ὑπὸ τοῦ Μελίτωνος, ἄλλα μὲν ἐν πολλῇ συντομίᾳ, ἄλλα δὲ λίαν ἐκτενῶς, ὡς φέρ' εἰπεῖν τὰ περὶ τῶν παθημάτων (57-100). Ἐνταῦθα ὁ Μελίτων θεωρεῖ κατ' ἀρχὰς γενικῶς τὸ δόλον θέμα κατὰ τὸ σχῆμα προτύπωσις - πραγματοποίησις (57-71). Καὶ ἐπειτα ἔρχεται εἰς τὴν ἔκθεσιν τῶν πραγματικῶν συνθηκῶν, ὑπὸ τὰς ὅποιας οἱ Ἐβραῖοι ἐφόνευσαν τὸν Χριστὸν (72-100). Εἰς τὸ τμῆμα τοῦτο ἐμφύλοχωροῦν καὶ ἄλλα ἐπὶ μέρους θέματα λίαν προσφύτη, ὡς φαίνεται, εἰς τὸν Μελίτωνα, ὡς εἰναι ἡ ἀγνωμοσύνη τοῦ Ἰσραὴλ ἐναντι τῶν πολλαπλῶν τοῦ Θεοῦ εὑεργεσιῶν καὶ ἡ ὑπ' αὐτοῦ ἀνηστησι τοῦ Χριστοῦ καὶ ἡ ἐναντι τοῦ Χριστοῦ θέσις τῶν ἔθνων, περὶ τῶν ὅποιων ποιεῖται λόγον καὶ ὁ ὅμιλητης τῆς Π₁ ἐν βραχεῖ μέν, ἀλλὰ σχεδὸν ὑπὸ παρο-

μοίαν πρὸς τὸν Μελίτωνα διάθεσιν καὶ γλῶσσαν. Ἀναφορικῶς πρὸς τὸ θέμα τῶν παθημάτων τοῦ Κυρίου κατὰ τὴν θεώρησιν αὐτῶν ἐν τῇ Π₁ παρατηρητέα τὰ ἔξης: α) οὐδόλως χρησιμοποιεῖται ἐνταῦθα τὸ σχῆμα προτύπωσις - πραγματοποίησις, ὡφ' ἣν ἔννοιαν τοῦτο ἀκολουθεῖται ἐν τῇ Π₂ καὶ β) ίδιάζουν παρ' αὐτῇ, ὡς ἐπὶ μέρους θέματα, διαταύτης καὶ τὸ εἰς αὐτὸν ἀφιερωμένον ἔκτενὲς ἔγκωμιον (50-51) καὶ τὸ περὶ τῶν δύο ληγτῶν (54). Γενικῶς αἱ περιγραφαὶ τοῦ πάθους ἐν ταῖς λεπτομερείαις αὐτῶν ἐμφανίζουν, ὡς θὰ ἔδωμεν, πολλὰ κοινὰ σημεῖα.

Αὐτὰς εἶναι περίπου ἐν γενικαῖς γραμμαῖς τὰ κοινὰ καὶ ἕδια θέματα εἰς τὰ ἐν λόγῳ ἀντίστοιχα τῶν ὅμιλιῶν Π₁ καὶ Π₂ μέρη, τὰ ὁποῖα συνιστοῦν τὸ καινὸν πάσχα τοῦ Χριστοῦ. Εἶναι δύμως φανερὸν ὅτι οἱ ὅμιληται θίγουν ἐνταῦθα πληθώραν ἐπὶ μέρους θεμάτων, τῶν ὁποίων δυστυχῶς ἡ συστηματική παρουσίασις καὶ ἔξετασις δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ γίνῃ, διότι εἶναι ἔξω τοῦ παρόντος θέματος. "Ἐνεκα τούτου περιοριζόμεθα νὰ ἔξετάσωμεν ἐν συνεχείᾳ τὴν χριστολογικὴν καὶ ἀνθρωπολογικὴν διδασκαλίαν τῶν ὅμιλιῶν, συστηματοποιοῦντές πως τὰ ἔξης ἐν προκειμένῳ θέματα ἥτοι τὰ περὶ τῆς ἀμαρτίας καὶ τῆς ἔξι αὐτῆς ἀπελευθερώσεως, περὶ τῶν παθημάτων τοῦ Χριστοῦ καὶ περὶ τοῦ ἀντισημιτισμοῦ τῶν ὅμιλητῶν.

a) Χριστολογία - ἀνθρωπολογία ἐν τῇ Π₁ καὶ τῇ Π₂

Ἐπειδὴ τὸ θέμα τοῦτο ἔχει ἐπαρκῶς ἔξετασθη ἀπὸ πάσης πλευρᾶς ὑπὸ τοῦ Cantalamessa¹ θεωροῦμεν σκόπιμον νὰ δώσωμεν ἐνταῦθα, διότι εἶναι δυνατόν, συνοπτικὴν ἀλλὰ καὶ πλήρη εἰκόνα περὶ αὐτοῦ, τονίζοντες τὰς ὅμοιότητας ἡ καὶ τὰς διαφοράς, τὰς ὁποίας παρουσιάζουν αἱ ὅμιλιαι ὡς πρὸς αὐτό. Οὕτω θὰ ἀναφερθῶμεν ἐν πρώτοις εἰς τὸν τρόπον θεωρήσεως τοῦ ὄλου θέματος ὑπὸ τῶν ὅμιλητῶν καὶ ἔπειτα θὰ ἐκθέσωμεν καὶ ἔξετάσωμεν ἐν μέρει τὴν σχετικὴν ὄρολογίαν, τὴν περιγράφουσαν τὸ δόγμα τῆς ἐνσαρκώσεως τοῦ Χριστοῦ, διότι ἐπ' αὐτῆς στηρίζεται ὁ Ἰταλὸς ἐρευνητής, διὰ νὰ διατυπώσῃ τὴν ἀποψὺν αὐτοῦ διὰ ὃ συγγραφεὺς τῆς Π₁ δὲν ἔγνωριζε τὴν φιλολογικὴν παραγωγὴν τοῦ Μελίτωνος, ἀφοῦ δὲν μεταχειρίζεται τοὺς ίδιους μετ' αὐτοῦ ὄφους πρὸς διατύπωσιν τῆς περὶ ἐνανθρωπήσεως τοῦ Κυρίου διδασκαλίας τοῦ².

Ἡ χριστολογία ἐν ταῖς ὅμιλίαις Π₁ καὶ Π₂ ἐμφανίζεται ὑπὸ τὸ σχῆμα τῶν δρῶν κατάβασις-ἀνάβασις, ἔνθα ἀντιστοιχοῦν οἱ ὅροι ἐνσάρκωσις-ἀνάληψις. Τὸ χριστολογικὸν αὐτὸν κυκλικὸν σχῆμα παριστᾶ-

1. Βλ. R. CANTALAMESSA, μνημ. ἔργον, σ. 187 - 272.

2. Βλ. R. CANTALAMESSA, μνημ. ἔργον, σ. 370 - 371.

ται εἰς τὸ ἀπόκρυφον Εὐαγγέλιον τοῦ Πέτρου³ ὡς κατάβασις ἐξ οὐρανοῦ (ἐνσάρκωσις) καὶ ἀνάβασις εἰς οὐρανὸν (ἀνάληψις). Ἀντίθετον πρὸς τὸ σχῆμα τοῦτο εἶναι τὸ ὑπὸ τῶν Πράξεων τῶν Ἀποστόλων (1,11) παραδιδόμενον, ὃπου ἔχομεν ἀνάβασιν εἰς οὐρανὸν (ἀνάληψιν) καὶ ἐπιστροφὴν (ἢ παρουσίαν) τοῦ Χριστοῦ. Εἰς τὰ λοιπὰ κείμενα τῆς Κ. Διαθήκης ('Ιωάν. 3,13; Ἐφ. 4,10; Φιλ. 2,6 καὶ Ρωμ. 1, 3-4), ἐν γενικαῖς γραμμαῖς διατίθεται ὡς προϋπάρχων καὶ ἴστορικός, ὡς ἴστορικός καὶ ἐσχατολογικός. Τὸ ἐσχατολογικὸν αὐτὸν στοιχεῖον δὲν διαφαίνεται εἰς τὰς ἡμετέρας ὅμιλιας, ὡς τοῦτο γίνεται φανερὸν εἰς τὸ ἀνωτέρω κυκλικὸν σχῆμα, τὸ ὅποιον ἀποτελεῖ τὴν συνισταμένην τῆς χριστολογικῆς διδασκαλίας αὐτῶν.

Ἐσχάτως ἔχουν κυκλοφορήσει μελέται, αἱ ὁποῖαι ἔχουν ὡς ἀντικείμενον τὸ πάσχα ἐν τῇ ἀρχεγόνῳ Ἐκκλησίᾳ καὶ δὴ τὸ τῶν τεσσαρεσκαιδεκατιτῶν, καὶ αἱ ὁποῖαι τονίζουν ἢ μᾶλλον φαίνεται νὰ ἀποδίδουν μεγάλην σημασίαν εἰς τὸ ἐσχατολογικὸν στοιχεῖον τῆς ἑορτῆς ταύτης. Τινὲς μάλιστα τῶν μελετητῶν θεωροῦν ὡς ἀρχικὸν καὶ θεμελιῶδες περιεχόμενον τῆς πασχαλίου ἀγρυπνίας τὴν προσδοκίαν τῆς παρουσίας τοῦ Κυρίου καὶ διὰ τὴν ἀνάμνησιν τοῦ θανάτου καὶ τῆς ἀναστάσεως αὐτοῦ⁴. Ἡ ἀποψὺς αὐτὴ δὲν φαίνεται νὰ ἔχῃ στηρίγματα εἰς τὰς ὅμιλιας Π₁ καὶ Π₂, διότι πράγματι ἐν αὐταῖς τὸ ἐσχατολογικὸν στοιχεῖον εἶναι ἀνύπαρκτον, καθ' ὃσον διατίθεται ὡς χριστολογικός κύκλος κλείει διὰ τῆς ἐνσαρκώσεως καὶ τῆς ἀναλήψεως. Ἐν τῇ Π₂ μάλιστα, ἔνθα διατίθεται μεταξὺ τῶν ἀλλων ὡς κριτής καὶ σωτήρ, ἡ κρίσις καὶ ἡ σωτηρία ἐνεργοῦνται ὑπὸ τοῦ ἀναληφθέντος καὶ ἥδη καθημένου εἰς τὰ δεξιά τοῦ πατρὸς Χριστοῦ⁵. Τὴν αὐτὴν ἐντύπωσιν περὶ τούτων προσφέρει καὶ ἡ Π₁ διὰ τῆς εἰς τὸν Χριστὸν ἀπευθυνομένης προσευχῆς, κατακλειόσης αὐτὴν (63)⁶. Ἐλάχιστον δεῖγμα, διὰ ἐσχατολογικῆς προσδοκίας περὶ παρουσίας, ἀλλὰ περὶ ἐσχατολογικῆς ἐπαγγελίας τοῦ Κυρίου διαβλέπει

1. Βλ. Εὐαγγέλιον Πέτρου, (BONACCORSI, 28), «ἀπέστη γάρ καὶ ἀπῆλθεν ἐκεὶ διετάλη».

2. Βλ. B. LOHSE, Das Passafest der Quartadecimaner, σ. 78 - 84 (πρβλ. R. CANTALAMESSA, μνημ. ἔργον, σ. 269 καὶ παρὰ N. HYLDHAL, «Zum Titel περὶ Πάσχα bei Meliton», ἐν Studia Theologica 19 (1965) 63).

3. Βλ. 'Ομιλίαν Π₂ 100, 765 ἐ. καὶ 104 - 105, 822 - 826, (PERLER, SC 123, σ. 120, 124 - 126). Τὴν ίδιαν ἀντίληψιν ἐκφράζει καὶ τὸ ὑπὸ ἀριθμ. XI ἀπόσπασμα ἐκ τοῦ Περὶ πίστεως τοῦ Μελίτωνος (βλ. PERLER, SC 123, σ. 240 - 245 καὶ B. ΨΕΥΤΟΓΚΑ, «Τὸ ἀπόσπασμα ἐκ τοῦ 'Περὶ πίστεως' τοῦ Μελίτωνος, ἀντιγνωστικὴ χριστολογικὴ ὄμολογία», ἐν Κληρονομίᾳ 1 (1969) 247 - 274).

4. Βλ. 'Ομιλίαν Π₁ 61, (P. NAUTIN, SC 27, 187 - 189).

τις εἰς δύο μοναδικοὺς στίχους τοῦ Μελίτωνος, ἔνθα δύμιλῶν δὲ λίδιος δὲ Χριστός, δίδει τὴν ἐπαγγελίαν περὶ τῆς μελλοντικῆς ἀναστάσεως τῶν νεκρῶν· «έγὼ ὑμῖν δείξω τὸν ἀπ' αἰώνων πατέρα», «έγὼ ὑμᾶς ἀναστήσω διὰ τῆς ἐμῆς δεξιᾶς» (Π₂ 103, 799-800).

Ἐν τῇ χριστολογίᾳ τῆς Π₁ δὲν γίνεται λόγος περὶ τῆς προϋπάρξεως τοῦ Λόγου πρὸ τῆς ἐνσάρκωσεως οὔτε καὶ περὶ τοῦ τί ἀκολουθεῖ μετὰ τὴν ἀνάληψιν τοῦ Χριστοῦ εἰς οὐρανούς. Τὸ σημεῖον τοῦτο, ὡς παρατηρεῖ ὁ Ἰταλὸς Cantalamessa, ἀποτελεῖ χαρακτηριστικὸν γνώρισμα μεταξὺ τῆς χριστολογίας τῆς Π₁ ἀφ' ἐνὸς καὶ ἐκείνης τῶν ἀπολογητῶν ἀφ' ἑτέρου, συμπεριλαμβανομένου τὴν φορὰν ταύτην καὶ τοῦ Μελίτωνος¹. Δηλαδὴ οὗτος ἀποσιωπᾷ θέματα συναφῆ πρὸς τὴν ἐκ τοῦ Πατρὸς γέννησιν τοῦ Λόγου, τὸ δημιουργικὸν καὶ διακοσμητικὸν ἔργον αὐτοῦ ἐν τῇ κτίσει, θέματα δηλαδὴ καταλαμβάνοντα μέρος εἰς τὴν χριστολογικὴν διδασκαλίαν τῶν ἀπολογητῶν. Ταῦτα θίγονται ἐν τῇ Π₂ κατὰ τὸν γνωστὸν κηρυγματικὸν τρόπον καὶ τὸ προσιδιάζον εἰς αὐτὴν ὕφος².

Αὐτὴ ἡ μεταξὺ Πατρὸς καὶ Υἱοῦ διάκρισις δὲν διαφωτίζεται εἰ μὴ ἐπ' εὐκαιρίᾳ τῆς ἐνσάρκωσεως, ἀν καὶ οὐδὲν δεικνύει ὅτι αὕτη, κατὰ τὸν συντάκτην τῆς Π₁, διφείλεται εἰς τὴν ἐνσάρκωσιν. Ἀντιθέτως δὲ Μελίτων θίγει τὴν διάκρισιν αὐτὴν - παρὰ τὴν τροπικὴν μοναρχιανικὴν θεώρησιν τοῦ ὅλου πράγματος τῶν σχέσεων Πατρὸς-Υἱοῦ-, ἀκριβῶς ἐπὶ τῆς βάσεως αὐτῆς «καθ' ὃ γεννᾶ πατήρ||καθ' ὃ γεννᾶται υἱός» (Π₂ 9,63).

Ίδιαιτέρων πάντως σημασίαν ἔνέχει καὶ ὁ τρόπος κατανοήσεως τῆς παρουσίας τοῦ Λόγου ἐν τῷ κόσμῳ πρὸ τῆς ἐνσάρκου αὐτοῦ οἰκονομίας. Κατὰ τὸν Ἰουστῖνον³, ὡς γνωστόν, δὲ Λόγος τοῦ Θεοῦ παρίστατο ἐν τῷ κόσμῳ ὡς «σπερματικὸς λόγος», ἥτοι κατὰ μέρος καὶ ὅχι ὅλως, ὡς ἐγένετο διὰ τῆς ἐνανθρωπήσεως αὐτοῦ. Ἐνῷ κατὰ τοὺς ἡμετέρους συγγραφεῖς, ἡ παρουσία αὐτοῦ εἰς τὸν κόσμον πρὸ τῆς ἐνσάρκωσεως δὲν ἥτοι «σπερματική» (κατὰ μέρος) ἀλλὰ τυπολογικὴ ἥτοι κατὰ τύπον⁴. Πρέπει δημος νὰ εἴπωμεν ὅτι ἡ δρᾶσις τοῦ Λόγου ἐν τῷ κόσμῳ, παρὰ τὴν ἀντιθέτον ἀποφύιν τοῦ Cantalamessa⁵, τούτης τόσον ὑπὸ τοῦ ὄμι-

1. Βλ. R. CANTALAMESSA, μνημ. ἔργον, σ. 271.

2. Βλ. 'Ομιλίαν Π₂ 47, 332 - 334· 57 - 65, ἔνθα ἡ τυπολογικὴ παρουσία τοῦ Λόγου ἐν τοῖς παθήμασιν τῶν προφητῶν καὶ τοῦ λαοῦ, 66 ἐ. 82, 607 ἐ., (PERLER, SC 123).

3. Βλ. ΙΟΥΣΤΙΝΟΥ, 'Ἀπολογίαν Β', 10, 1· (πρβλ. R. CANTALAMESSA, μνημ. ἔργον, σ. 272).

4. Βλ. R. CANTALAMESSA, αὐτόθι.

5. Βλ. R. CANTALAMESSA, αὐτόθι, σ. 271 - 272.

λητοῦ τῆς Π₁ δυσον καὶ ὑπὸ τοῦ Μελίτωνος, ὁ διεξοδικώτερον ὄμιλεν περὶ τῶν ἐνεργειῶν αὐτοῦ ἐν τῇ κτίσει καὶ τῇ ἴστορικῇ ζωῇ τοῦ Ἰσραήλ. Παρατηρητέον δὲ συναφῶς καὶ τοῦτο, ὅτι ἡ θεώρησις ἐν τῇ Π₁ γίνεται κατὰ τρόπον φιλοσοφικόν, ἐνῷ ἐν τῇ Π₂ μᾶλλον βιβλικόν, ἀλλ' εἰς ἀμφοτέρας αὕτη σχετίζεται πρὸς τὴν σωτηριολογίαν.

Γενικῶς δυνάμεθα νὰ παρατηρήσωμεν ὅτι ἡ χριστολογία τῆς Π₁ καὶ τῆς Π₂ εἶναι καθ' ὅλοκληράν ἴστορική (οἰκονομική), ὡς ἐρειδομένη ἐπὶ τῶν γεγονότων τῆς θείας οἰκονομίας τῆς ἐπιγείου ζωῆς τοῦ Κυρίου, ἥτοι τῆς γεννήσεως, τοῦ πάθους, τοῦ θανάτου, τῆς εἰς ἄδου καθόδου, τῆς ἀναστάσεως καὶ τῆς ἀναλήψεως. Τοῦτο οὐδόλως σημαίνει - παρὰ τὴν ἀνωτέρω διατυπωθεῖσαν ἀντίθετον ἀποφύι τοῦ Cantalamessa - ὅτι οἱ ἡμέτεροι συγγραφεῖς, ἰδίᾳ δὲ ὁ τῆς Π₁, δὲν θίγουν θέματα τῆς θεώρητικῆς θεολογίας, ἡ δομή ὁπωσδήποτε ἐρείδεται ἐπὶ τῆς οἰκονομικῆς θεολογίας. Ἀρκεῖ πρὸς τοῦτο νὰ ἀναγνωσθοῦν μετὰ προσοχῆς αἱ παράγραφοι 16· 29 καὶ 45-47 τῆς Π₁, ὅπου πράγματι ὑπάρχει συνθετικὴ θεώρησις τοῦ χριστολογικοῦ δόγματος, ἀλλὰ τὸ βάρος, λεκτέον, πίπτει ἐμφανῶς ἐπὶ τῆς ἴστορικῆς ἀποκαλύψεως τῆς θεότητος¹.

Μετὰ ταῦτα εἰσερχόμεθα εἰς τὴν ἐπισήμαντιν τῆς εἰδικῆς ἐπὶ τοῦ θέματος τῆς ἐνανθρωπήσεως χρησιμοποιουμένης ὑφ' ἐνὸς ἔκάστου τῶν συγγραφέων ὁρολογίας καὶ τὴν ἔξετασιν τῶν προβλημάτων, τὰ ὅποια ἀνακύπτουν ἐξ αὐτῆς.

Πρῶτος δὲ Μελίτων καὶ μετ' αὐτὸν δὲ Εἰρηναῖος² χρησιμοποιοῦν τὸ ρῆμα σαρκοῦσθαι προκειμένου νὰ δηλώσουν τὸ δόγμα τῆς ἐνανθρωπήσεως τοῦ Λόγου τοῦ Θεοῦ. Ὁ δρός αὐτὸς δὲν ἀπαντᾷ εἰς τοὺς ἀποστολικοὺς πατέρας καὶ τοὺς ἀπολογητάς³. Συγκεκριμένως παρὰ τῷ Μελίτωνι τὸ ρῆμα αὐτὸν ἀπαντᾷ δύο φοράς εἰς τὴν στερεοτύπωας ἐπαναλαμβανομένην πρότασιν «ὅ ἐν παρθένῳ σαρκωθεὶς» (Π₂ 70, 506 καὶ 104, 804), καὶ ἀπαξ, ὁμοίως ὡς ἐδῶ, εἰς τὸ Περὶ πίστεως αὐτοῦ⁴.

1. Βλ. 'Ομιλίαν Π₁ (P. NAUTIN, SC 27, σ. 145, 155, 166 - 173).

2. Βλ. ΕΙΡΗΝΑΙΟΥ, "Ἐλεγχος καὶ ἀνατροπή . . . Βιβλίον Γ", 16, 7· 8, PG 7, 926 C - 927 BC· 17, 4, PG 7, 931AB· 18, 1· 2, 3· 4, 7· PG 7, 932 - 938· 19, 1, PG 7, 939 - 940· 22, 1, PG 7, 956 καὶ E', 1, 1· 2· 3, PG 7, 1120-1122· 6, 1, PG 7, 1138A καὶ 16, 2, PG 7, 1168 καὶ 17, 1, PG 7, 1169 κ.ἄ., περὶ τῶν ὅποιων

βλ. B. REYNERS, *Lexique comparé du texte grec et des versions latine armenienne et syriaque de l'Adversus haereses de saint Irénée*, Louvain 1954. 'Ο δρός ἀπαντᾷ καὶ ἐν *Orac. sibyll. VIII*, 471 (GCS, 172), ἀλλ' εἶναι μεταγενεστέρας ἐποχῆς (βλ. R. CANTALAMESSA, μνημ. ἔργον, σ. 370 - 371, ὑποσήμ. 5).

3. Βλ. R. CANTALAMESSA, μνημ. ἔργον, σ. 370.

4. Βλ. ΜΕΛΙΤΩΝΟΣ, «ἀπόστασμα» XV, (P. NAUTIN, *Le dossier d'Hippolyte*

Παράλληλοι είναι καὶ οἱ περιφραστικοὶ ὅροι: «ἐνδύσασθαι τὸν ἄνθρωπον διὰ παρθένου μήτρας»¹ ἢ ἀπλῶς «ἐνδύσασθαι τὸν ἄνθρωπον»² καὶ «ἐν δὲ τῷ ἄνθρωπῷ Χριστός»³.

Ἐναντὶ τῆς λιτότητος ταύτης τοῦ λεξιλογίου τοῦ Μελίτωνος ὁ συγγραφεὺς τῆς Π₁ παρουσιάζει ποικιλίαν ἐκφράσεων, περιγραφουσῶν τὴν κατὰ σάρκα οἰκονομίαν τοῦ Χριστοῦ. Οὗτος μεταχειρίζεται κυρίως τὸ οὐσιαστικὸν ἐπιδημίᾳ⁴ ἢ τὸ ρῆμα ἐπιδημεῖν ἀπλᾶ ἢ, ὅπερ καὶ τὸ συνθέστερον, περιφραστικῶς ὡς εἰς τὰς ἔξης ἐκφράσεις ἢ περιφράσεις: «ἐπιδημίᾳ μεγάλου βασιλέως»⁵, «ἐπιδημίᾳ τοῦ σώματος»⁶, «Θεὸς μὲν καὶ ἄνθρωπος ὁ μέγας Ἰησοῦς ἐπεδήμησεν ἡμῖν»⁷, «ἔρχεσθαι μετὰ σώματος»⁸, «μορφοῦσθαι εἰς τὴν ἄνθρωπίνην εἰκόνα σωματικῶς»⁹, «προσλαμβάνεσθαι τὴν σωματικὴν μόρφωσιν»¹⁰, «σωματικῶς ἀφικνεῖσθαι»¹¹, «χωρεῖσθαι πνεῦμα ἡγεμονικὸν ὑπὸ ἄνθρωπου σώματος»¹², «ἔψυχωμένον σῶμα τὴν ἀθάνατον Χριστοῦ (χωρεῖσθαι,) ζωήν»¹³, «συνάπτεσθαι τὸ θεῖον πνεῦμα τῷ σώματι»¹⁴, «ἐνδύσασθαι τὸ πτωχὸν καὶ νεκρὸν σῶμα»¹⁵.

Εἶναι δὲ λίγα χαρακτηριστικά διὰ οὗτος χρησιμοποιεῖ ἀναλόγους

et de Méliton, Patristica I, Paris 1953, 64 - 66, στίχ. 20C πρβλ. O. PERLER, SC 123, 240 - 245, στίχ. 22 καὶ B. ΨΕΥΤΟΓΚΑ, «Τὸ ἀπόσπασμα ἐκ τοῦ 'Περὶ πίστεως', τοῦ Μελίτωνος, ἀντιγνωστικὴ χριστολογικὴ ὁμολογία», ἐν Κληροομίᾳ 1 (1969) 247 - 274, στίχ. 29, κείμενον λατινικὸν σ. 251 καὶ κείμενον ἐν Ἑλληνικῇ μεταφράσει, σ. 253).

1. Βλ. Ὁμιλίαν Π₂ 66, 468, (PERLER, SC 123, 96).

2. Βλ. Ὁμιλίαν Π₂ 100, 767 (PERLER, 120) ἢ καὶ 47, 330, «ἴνα τὸν πάσχοντα ἀμφιασάμενος ἀρπάσῃ εἰς τὰ ὑψηλὰ τῶν οὐρανῶν».

3. Βλ. Ὁμιλίαν Π₂ 5, 37, (PERLER, 62).

4. Περὶ τοῦ ὅρου ὡς σημαίνοντος τὴν ἐνσάρκωσιν καὶ τῆς χρήσεως αὐτοῦ, βλ. R. CANTALAMESSA, μνημ. ἔργον, σ. 190 - 195. Τπὸ τὸ δνομα τοῦ ΠΕΤΡΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ, φέρεται ἔργον ἔχον τίτλον Περὶ τῆς ἐπιδημίας τοῦ Χριστοῦ, ἐξ οὗ ΛΕΩΝ ὁ ΒΥΖΑΝΤΙΟΣ παραθέτει στίχους τινας (βλ. Κατὰ γεστοφιαρῶν καὶ εὐτυχιανῶν 1.).

5. Βλ. Ὁμιλίαν Π₁ 2 (P. NAUTIN, SC 27, 119).

6. Βλ. Ὁμιλίαν Π₁ 21· 47, (NAUTIN, 151, 173).

7. Βλ. αὐτόθι, 47, (NAUTIN, 171).

8. Βλ. αὐτόθι 7, (NAUTIN, 133).

9. Βλ. αὐτόθι, 45, (NAUTIN, 167).

10. Βλ. αὐτόθι.

11. Βλ. αὐτόθι: 3, (NAUTIN, 121).

12. Βλ. αὐτόθι 47, (NAUTIN, 171).

13. Βλ. αὐτόθι 48, (NAUTIN, 173).

14. Βλ. αὐτόθι.

15. Βλ. αὐτόθι.

περιφράσεις καὶ ὅταν ἀκόμη ὁμιλῇ περὶ τῆς ἀναστάσεως καὶ τῆς ἀναλήψεως τοῦ Κυρίου. Οὗτω, φέρ' εἰπεῖν, ἡ ἀναστάσις εἶναι σωματική, «μετὰ σώματος», «ἡ ἀναστάσις ἡ μετὰ σώματος»¹, «ἡ ἐκ νεκρῶν ἀναστάσις (πιστευθῆναι) μετὰ σώματος»², ἡ δὲ ἀνάληψις ὡσαύτως εἶναι σωματική: «ώς δὲ ὅλην τὴν εἰκόνα ἐν ἑαυτῷ φέρων ἐνεδύσατο καὶ τὸν παλαιὸν ἄνθρωπον ἀναστολισάμενος μετέθηκεν εἰς τὸν ἐπουράνιον ἄνθρωπον, τότε συνανέβαινεν αὐτῷ καὶ ἡ εἰκὼν συγκεκραμένη εἰς τοὺς οὐρανούς»³, «συναναβαίνειν ἄνθρωπον ἐν Θεῷ»⁴, «ἄνθρωπον συγκεκραμένον Θεῷ»⁵, «Θεὸς ἄνθρωπος ἐφάνη καὶ ἄνθρωπος Θεὸς ἀνέβη»⁶.

Εἰς τὸ πλῆθος τοῦτο τῶν ἐκφράσεων τῆς Π₁, ἔνθια οἱ ὅροι «σῶμα», «ἄνθρωπος» ἐναλλάσσονται, πρέπει νὰ παρατηρήσωμεν διὰ οὗτοι σχεδὸν χρησιμοποιοῦνται ὡς ταυτόσημοι, ὑπὸ μόνην τὴν διαφορὰν διὰ τὸ «ἄνθρωπος» εἶναι τὸ «ἔψυχωμένον σῶμα». Εἶναι δὲ φανερὸν διὰ δὲ ὅλων αὐτῶν τῶν διατυπώσεων περιγράφεται οὐ μόνον τὸ δόγμα τῆς ἐνανθρωπήσεως τοῦ Χριστοῦ, ἀλλὰ καὶ ἡ περὶ τῆς θεώσεως τοῦ ἄνθρωπου διδασκαλία. Απὸ τῆς ἀπόψεως ταύτης τόσον ἡ Π₁ δισον καὶ ἡ Π₂ εἶναι ἵσως τὰ ἀρχαιότερα κείμενα-ἔξαιρέσει τοῦ συγχρόνου Εἰρηναίου-, εἰς τὰ διποῖα μετὰ τοσαύτης σαφηνείας διατυπώνεται ἡ περὶ θεώσεως τοῦ ἄνθρωπου διδασκαλία, ἐρειδομένη ἐπὶ τοῦ δόγματος τῆς ἐνανθρωπήσεως τοῦ Κυρίου. Ο ὑπερτονισμὸς εἰς αὐτὰς τοῦ δόγματος τῆς ἐνσαρκώσεως τοῦ Κυρίου, συνεπῶς δὲ καὶ τῆς διανοιγείσης δυνατότητος πρὸς θέωσιν τοῦ ἄνθρωπου, διφέλεται ἀναμφιβόλως εἰς τὸν σύγχρονον γνωστικισμόν, δὲ διποῖος διδάσκων φαινομενικὴν τοῦ Χριστοῦ ἐνανθρώπησιν κατέστρεφεν ἀνεπιγνώστως ἐν ταύτῳ καὶ τὴν βάσιν τῆς σωτηρίας τοῦ ἄνθρωπου.

Ἐπὶ τῇ βάσει λοιπὸν τῆς ἥδη ἐκτεθείσης ὁρολογίας, τῆς εἰς ἀμφοτέρας τῶν ὁμιλιῶν χρησιμοποιουμένης πρὸς δήλωσιν τοῦ δόγματος τῆς ἐνσαρκώσεως, γενικῶς παρατηροῦμεν διὰ δὲ ὅρος σαρκοῦσθαι ἰδιάζει σχεδὸν παρὰ τῇ Π₂, ἐνῷ δὲ ὅρος ἐπιδημεῖν ἡ ἐπιδημεῖν μετὰ σώματος ἰδιάζει ἀπολύτως παρὰ τῇ Π₁. Μεταξὺ τῶν περιφραστικῶν δρῶν κοινὸς εἶναι δὲ βιβλικὴν προέλευσιν⁷ ἔχων «ἐνδύσασθαι τὸν ἄνθρωπον» (Π₂ 100, 767) ἢ «ἐνδύσασθαι τὸ πτωχὸν καὶ νεκρὸν σῶμα», ὡς ἔχει ἐν τῇ

1. Βλ. Ὁμιλίαν Π₁ 30, (NAUTIN, 157).

2. Βλ. αὐτόθι 60, (NAUTIN, 187).

3. Βλ. αὐτόθι 61, (NAUTIN, 187 - 189).

4. Βλ. αὐτόθι.

5. Βλ. αὐτόθι.

6. Βλ. αὐτόθι 62, (NAUTIN, 189).

7. Βλ. Ἔρ. 4, 22· πρβλ. Κολ. 3, 9.

Π₁ 48. "Ολη ή ἄλλη σημειωθεῖσα ποικιλία τῶν περιφραστικῶν ὅρων εἶναι ίδια σχεδὸν τῆς ὁμιλίας Π₁.

Εἰδικῶς ὅσον ἀφορᾶ εἰς τὸν ὅρον σαρκοῦσθαι καὶ εἰς τὴν ὑπὸ τοῦ Μελίτωνος καὶ ὅχι καὶ τοῦ συγγραφέως τῆς Π₁ χρῆσιν αὐτοῦ ἐν τῇ ὁμιλίᾳ του, πρέπει νὰ σημειώσωμεν ὅτι ὁ Cantalamessa¹, ἐπιμένων εἰς τὴν ἀπουσίαν τοῦ ὅρου τούτου ἐκ τῆς Π₁, χωρεῖ εἰς ἐσφαλμένα συμπεράσματα ἀναφορικῶς τόσον ὡς πρὸς τὴν δικαιολόγησιν τοῦ φαινομένου τῆς ἀπουσίας, ὃσον καὶ ὡς πρὸς τὸ θέμα τῶν μεταξύ τῶν δύο ὁμιλιῶν σχέσεων. Ἐπειδὴ δὲ ὁ αὐτὸς Cantalamessa εἰς τὴν ὅλην περὶ τοῦ ὅρου τούτου προβληματολογίαν ἐμπλέκει καὶ τὴν σχέσιν τοῦ ὅρου ἐνσωματοῦσθαι², (εἰλημμένου ἐκ τῆς γνωστῆς πραγματείας τοῦ Μελίτωνος Περὶ ἐνσωμάτου Θεοῦ)³ πρὸς τὴν ὄρολογίαν τῆς Π₁, κρίνομεν σκόπιμον νὰ συζητήσωμεν τὸ δόλον ζήτημα, ἀφοῦ προηγουμένως δώσωμεν προτεραιότητα εἰς τὴν ἔκθεσιν τῶν ἀπόψεων αὐτοῦ.

Ἡ ἀπουσία ἐκ τῆς ὁμιλίας Π₁ τοῦ ὅρου σαρκοῦσθαι ὀδηγεῖ τὸν Cantalamessa εἰς τὴν ὑπόθεσιν ὅτι αὕτη ἡδύνατο νὰ ἔξηγηθῇ ἐπὶ τῷ γεγονότι ὅτι ὁ ὅρος σάρξ εἶναι ἔνοις πρὸς τὴν χριστολογίαν αὐτῆς⁴. "Οσον δ' ἀφορᾶ εἰς τὸν ὅρον ἐνσωματοῦσθαι, δὲν φαίνεται παραδεκτὸν ὅτι ὁ συγγραφεὺς ἔγνωριζεν αὐτὸν καὶ ὅτι ἀπέφυγε σκοπίμως τὴν χρῆσιν αὐτοῦ, πιέζων ἔσωτὸν εἰς ἐπανάληψιν τοῦ μοναδικοῦ ὅρου ἐπιδημεῖν. Συνεχίζων δὲ παρατηρεῖ ὅτι ὁ ὅρος σῶμα (ὡς ἔχει εἰς τὰς περιφράσεις) εἶναι ἔννοια «κλείς» διὰ τὴν χριστολογίαν τῆς Π₁ καὶ ὅτι τὸ ρῆμα ἀνσωματοῦσθαι θὰ ἡδύνατο νὰ προσαρμοσθῇ τελείως πρὸς τὴν ἔννοιαν αὐτοῦ. Ὁ συγγραφεὺς δμως δὲν χρησιμοποιεῖ τὸ ρῆμα τοῦτο, διότι ἡ χριστολογικὴ χρῆσις αὐτοῦ ἥτο ἀγνωστος εἰς αὐτόν. Οὕτω καταλήγει εἰς τὴν ἀπόψιν ὅτι ὁ συγγραφεὺς τῆς Π₁ δὲν ἔγνωριζε προφανῶς τὴν φιλολογικὴν παραγωγὴν τοῦ συγχρόνου αὐτοῦ Μελίτωνος καὶ τοῦ Ἰππολύτου, παρὰ τοῖς ὅποιοις ὁ ὅρος αὐτὸς παρουσιάζεται διὰ πρώτην φορὰν καὶ δὴ ἀπ' εὐθείας εἰς τὸν Μελίτωνα, συντάξαντα μάλιστα πραγματείαν ὑπὸ τὸν τίτλον Περὶ ἐνσωμάτου Θεοῦ⁵.

Ἐπὶ τούτοις παρατηρητέα τὰ ἔξης:

α) Δὲν νομίζομεν ὅτι ἔχει δίκαιον ὁ Cantalamessa, δταν λέγῃ ὅτι ὁ ὅρος σάρξ ἀπουσίαζει ἐκ τῆς χριστολογικῆς διδασκαλίας τῆς ὁμιλίας Π₁ καὶ ὅτι ἔνεκα τούτου δὲν χρησιμοποιεῖται ὑπὸ τοῦ συγγραφέως αὐτῆς

1. Βλ. R. CANTALAMESSA, μνημ. ἔργον, σ. 371.

2. Βλ. αὐτόθι.

3. Βλ. ΕΥΣΕΒΙΟΥ, 'Εκκλ. 'Ιστορίαν, Δ', 26, 1 - 14.

4. Βλ. R. CANTALAMESSA, μνημ. ἔργον, σ. 371.

5. Βλ. αὐτόθι.

ὁ ρηματικὸς ὅρος σαρκοῦσθαι, ὡς οὗτος ἀπαντᾷ παρὰ τῷ Μελίτωνι. Ὁ ὅρος σάρξ εὑρηται δύο φοράς εἰς ὅλην τὴν ὁμιλίαν ταύτην, ἐξ ὧν κατὰ τὴν μίαν περίπτωσιν εἰς ἄμεσον χριστολογικὴν συνάφειαν, ὡς ἐν τῷ χωρίῳ «ἐν γάρ ὁμοιώματι τῆς σαρκὸς ἀμαρτίας χωρὶς ἀμαρτίας κατέχοιν τὴν ἀμαρτίαν» (Ρωμ. 8,3), τὸ δόπιον παρατίθεται, ἐν τῇ παραγράφῳ 48, εἰς δὲ τὴν ἄλλην ὑπὸ διάφορον ἔννοιαν¹. Παρὰ τῷ Μελίτωνι ἡ ίδια λέξις ἀπαντᾷ τέσσαρας φοράς ητοι τρεῖς φοράς ὡς οὐσιαστικὸν καὶ μίαν ὡς ἐπίθετον σαρκικὸς ἢ κατ' ἄλλην γραφὴν σάρκιος², καὶ μάλιστα ὅχι εἰς ἄμεσον σύνδεσιν πρὸς τὴν χριστολογικὴν διδασκαλίαν αὐτοῦ, ἐὰν ἔξαιρέσωμεν τὰς δύο περιπτώσεις τοῦ μετοχικοῦ τύπου τοῦ ρήματος σαρκοῦσθαι τῆς Π₂. Συνεπῶς ἡ ἀπουσία τοῦ ρήματος τούτου ἀπὸ τῆς Π₁ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ δικαιολογηθῇ-ἄν καὶ δὲν εἶναι ἀπαραιτητον - ἐπὶ τῇ ἀνωτέρῳ βάσει τοῦ Cantalamessa.

β) Τὸ πλῆθος τῶν περιφραστικῶν ὅρων τῶν περιεχόντων τὴν λέξιν σῶμα πράγματι ἀπηχεῖ τὴν Περὶ ἐνσωμάτου Θεοῦ πραγματείαν τοῦ Μελίτωνος, ἀλλὰ διατί νὰ δεχθῇ τις ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει τὴν ἔξήγησιν τοῦ Cantalamessa, δτι δηλαδὴ ὁ συγγραφεὺς τῆς Π₁ ἡγνόει τὸν ὅρον αὐτοῦ ἢ καὶ γενικώτερον τὴν φιλολογικὴν παραγωγὴν τοῦ Μελίτωνος, διὰ τὸν λόγον καὶ μόνον ὅτι δὲν χρησιμοποιεῖ εἰς τὴν ὁμιλίαν του τοὺς ίδίους μετ' αὐτοῦ ὅρους; 'Ἐὰν οὗτος ἡδύναντο νὰ ἔχουν τὰ πράγματα, τότε διατί νὰ μὴ δεχθῶμεν τοῦτ' αὐτὸν καὶ ὃσον ἀφορᾶ εἰς τὸν ίδιον τὸν Μελίτωνα, δτι δηλαδὴ, ἐφ' ὃσον οὗτος δὲν χρησιμοποιεῖ ἐν τῇ ὁμιλίᾳ αὐτοῦ τὸ ρῆμα ἐνσωματοῦσθαι, ἡγνόει τὴν ίδιαν αὐτοῦ πραγματείαν ἢ ὅτι ἡ ὁμιλία Π₂ δὲν εἶναι ἔργον ίδιον του, πρᾶγμα δμως ἀποτον, διότι εἶναι ἔργον αὐτοῦ; 'Ἐπὶ τοιούτων ὑποθέσεων κινούμενοι εἶναι δυνατὸν νὰ εἴπωμεν, ὅτι ἔξ ἀπόψεως ὄρολογίας ἡ Π₁ φαίνεται ἐγγύτερον ίσταμένη πρὸς τὴν ἐν λόγῳ πραγματείαν τοῦ Μελίτωνος ἢ ἡ Π₂.

Μετὰ ταῦτα τίθεται τὸ ἐρώτημα: πρόκειται λοιπόν, ὡς διατείνεται ὁ Cantalamessa, περὶ τινος διαφορᾶς ὃσον ἀφορᾶ εἰς τοὺς βασικοὺς ὅρους, τοὺς δόποιους ἔκαστος τῶν ὁμιλητῶν χρησιμοποιεῖ, προκειμένου νὰ χαρακτηρίσῃ ἐν καὶ τὸ αὐτὸν γεγονός ἢ περὶ ὅρων διαφόρων μέν, δυναμένων δὲ νὰ χρησιμοποιηθοῦν ὑφ' ἐνός καὶ τοῦ αὐτοῦ συγγραφέως;

'Ἐν πρώτοις δὲν πρέπει νὰ νομίσῃ τις ὅτι οἱ χριστολογικοὶ ὅροι τῆς

1. Βλ. 'Ομιλίαν Π₁ 33 (NAUTIN, 157): «Αἱ δσφίες ὅμδων περιεζωσμέναι πανσάσθωσαν αἱ διὰ γενέσεως πηγαὶ λελυμέναι / (αἱ) σαρκῶν περιπλοκαὶ / καὶ αἱ ρυπαρώδεις ἡδοναὶ /».

2. Βλ. 'Ομιλίαν Π₂ 55, 402, (PERLER, SC 123, 90), κριτικὸν ὑπόμνημα ἐπὶ τοῦ στίχου.

Π₁ συνιστοῦν ἡσσονος σημασίας καὶ ἀξίας θεολογικούς ὅρους ἐν συγκρίσει πρὸς τοὺς ὑπὸ τῆς Π₂ μαρτυρουμένους. Ἀντιθέτως μάλιστα πρέπει νὰ ἀναγνωρίσωμεν εἰς τὴν ποικιλίαν καὶ ἐναλλαγὴν αὐτῶν, ἀφ' ἐνὸς τὴν ὑπαρξίαν ἐντόνου ἀντιγνωστικῆς διδασκαλίας καὶ ἀφ' ἐτέρου τὴν εὐχέρειαν τοῦ συγγραφέως τῆς Π₁ νὰ περιγράφῃ τὸ χριστολογικὸν δόγμα τῆς ἐνανθρωπήσεως κατὰ τρόπον πλούσιον, χωρὶς ἐν ταύτῳ νὰ διατρέχῃ τὸν κίνδυνον τῆς ἀλλοιώσεως αὐτοῦ. Οὕτως εἴτε τὸ σαρκοῦσθαι, ὅπερ χρησιμοποιεῖται ἐν τῇ Π₂, εἴτε τὸ ἐνσωματοῦσθαι, τὸ ὑποδηλούμενον καὶ ὑπεμφαινόμενον εἰς τὸν τίτλον τῆς ὁμωνύμου πραγματείας τοῦ Μελίτωνος, εἴτε αἱ περιφραστικαὶ διατυπώσεις τῆς Π₁ χρησιμοποιοῦνται ἐν τῇ χριστολογίᾳ τῶν ὑπὸ δψει κειμένων, τὸ πρᾶγμα εἶναι ταῦτὸν καὶ κατ' οὐδὲν ἡ χρῆσις τοῦ ἐνὸς ἡ τοῦ ἄλλου ὅρου δύναται νὰ σημαίνῃ ἔλλειψιν θεολογικῆς ἀκριβολογίας, ἐφ' ὃσον πάντες οἱ ὅροι οὗτοι εἶναι ἰσοδύναμοι καὶ περιγράφουν ἀλαθήτως τὸ δόγμα τῆς κατὰ σάρκα οἰκονομίας τοῦ Χριστοῦ.

Ιδιαιτέρως πρέπει νὰ προσέξωμεν τὴν ἀπήχησιν τῆς Περὶ ἐνσωμάτου Θεοῦ πραγματείας τοῦ Μελίτωνος ἐν τῇ χριστολογικῇ ὄρολογίᾳ τῆς Π₁, πρᾶγμα τὸ ὅποῖον δὲν ἀρνεῖται οὔτε ὁ Cantalamessa¹, ἀν καὶ ἀποκλίνει πρὸς τὴν ἀποψίν τῆς ὑπὸ τοῦ ὁμιλητοῦ τῆς Π₁ ἀγνοίας τῆς ἐν λόγῳ πραγματείας. Ἡ ἀπήχησις αὐτῇ φαίνεται νὰ εὐρίσκῃ ἔρεισμα γενικώτερον εἰς τὸν ὑπερτονισμὸν τοῦ ἀνθρωπολογικοῦ στοιχείου ἐν τῇ χριστολογίᾳ τῆς Π₁, καθ' ὅλα τὰ στάδια αὐτῆς, ἥτοι τόσον κατὰ τὴν ἐνσάρκωσιν ὃσον καὶ κατὰ τὴν ἀνάστασιν καὶ ἀνάληψιν τοῦ Κυρίου. Ἐὰν ἡ συσχέτισις αὐτῇ μεταξὺ τῆς Π₁ καὶ τῆς ἐν λόγῳ πραγματείας δύναται νὰ γίνη, τότε ἡ κατηγορία τοῦ «πνευματοκράτου» ἐν γένει Ὁριγένους² κατὰ τοῦ Μελίτωνος ἐπὶ ἀνθρωπομορφισμῷ πιθανὸν εὐρίσκει ἔδαφος καὶ ἐπὶ ἐνὸς κειμένου ὡς εἶναι ἡ Π₁. Ὑπὸ τοιαύτας προϋποθέσεις οὐδὲν κωλύει νὰ δεχθῇ τις κοινὴν πατρότητα τῶν Π₁ καὶ Π₂.

Τέλος, καθ' ὃσον ἀφορᾷ εἰς τὸ ζήτημα τῆς χριστολογικῆς ὄρολογίας τῆς Π₁, σημειωθήτω ἐν παρόδῳ ὅτι αὐτῇ εἴς τινα σημεῖα ἐμφανίζει παράλληλα καὶ πρὸς ἐκείνην, τὴν ὅποιαν εὐρίσκομεν εἰς τὸ Περὶ λουτροῦ ἀπόσπασμα τοῦ Μελίτωνος. Ελδικῶς μνημονεύομεν ἐνταῦθα τὸν χαρακτηρισμὸν τοῦ Χριστοῦ ὡς ἡλίου ἐξ οὐρανοῦ ἀνατείλαντος καὶ τὴν λέξιν ἀνατολή³, σημαίνουσαν τὴν ἐνσάρκωσιν αὐτοῦ. Παρὰ τὸ γεγονός ὅτι

1. Βλ. R. CANTALAMESSA, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 371.

2. Βλ. ΩΡΙΓΕΝΟΥΣ, Εἰς τὴν Γένεσιν ἐκλογαί, PG 12, 93AB.

3. Περὶ τοῦ ὅρου ἀνατολῆ βλ. ἐπίσης R. CANTALAMESSA, μνημ. ἔργον, σ. 188 - 190.

οἱ ὅροι αὐτοὶ ἀποτελοῦν κοινὸν χριστολογικὸν τόπον εἰς τὴν γραμματείαν τῆς ἐν λόγῳ ἐποχῆς¹, εἰς τὴν ὅποιαν εἰσβάλλουν ἀπὸ τῶν προφητικῶν κειμένων καὶ τῆς ἐν γένει βιβλικῆς γραμματείας,² δύναται νὰ παρατηρηθῇ ὅτι αὐτοὶ, ὅταν θεωρηθοῦν ἀπομεμονωμένως εἰς τὰ ἡμέτερα κείμενα, λαμβάνουν ἰδιάζουσαν ἀπόχρωσιν, μορφοῦσαν αἰσθημα περὶ κοινῆς προελεύσεως αὐτῶν. Ἀλλὰ παρὰ ταῦτα δὲν πρέπει τοῦτο νὰ ἐκληφθῇ ὡς ἀποφασιστικὸν στοιχεῖον καθ' ἑαυτό, ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν κοινὴν πατρότητα τῶν ὁμιλιῶν. Ἐνδεικτικῶς σημειοῦμεν τὰ ἔξῆς παράλληλα, τῶν ὅποιων ἡ συγγένεια κατὰ πάντα εἶναι προφανής, ὡστε δὲν χρειάζεται ἰδιαίτερα σχόλια.

Π₁ 1,1-2 (Nautin, SC 27,117): *Περὶ λουτροῦ 3-4(Perler,SC123,232):*
 Ἱεραὶ μὲν ἡδη φωτὸς αὐγάζουσι
 Χριστοῦ ἀκτῖνες
 καὶ καθαροὶ καθαροῦ πνεύματος
 ἀνατέλλουσι φωστῆρες
 οὐράνιοι δὲ δόξης καὶ θεότητος
 ἀνεώγαστ θησαυροὶ·
 Εἰς δὲ καὶ ὁ αὐτὸς ὄν, ὡς καινὸς τοῖς
 ἀνθρώποις ἀνατέλλει ἡλίος, τετονω-
 μένος ἐκ βυθοῦ, κεκαθαρμένος ἐκ
 λουτροῦ· τὸ δὲ νυκτερινὸν ἐξελάσας
 σκότος λαμπρὰν ἐγένησεν ἡμέρα.
 Κατὰ δὲ τὸν τούτου δρόμον καὶ ἡ
 τῶν ἄστρων κίνησις καὶ ἡ τῆς σελήνης
 καὶ τὸ ἀφανὲς σκότος ἐν αὐτῷ ἀ-
 νηγήσει ἐνεργεῖ· λούνται γάρ
 νηλώθη καὶ ἡ ἀμειδῆς (τοῦ) θα-
 νάτου συνεσκιάσθη σκιά.
 Ζωὴ τοῖς ὅλοις ἐφηπλώθη
 καὶ φωτὸς ἀπλήστου τὰ ὅλα γέμει, διώκουσι καθαρὸν ἔχοντες αὐγήν.
 ἀνατολαὶ ἀνατολῶν ἐπέχουσι τὸ Εἰ δὲ ἡλίος... διατί καὶ ὁ Χριστὸς ἐν
 πᾶν καὶ ὁ πρὸ ἑωσφόρου καὶ φω-
 τοῦ τοῦ ἡλίου οὐ λούεται; Βασιλεὺς οὐ-
 στήρων, ἀθάνατος καὶ πολὺς, ἐπαν-
 θητοῖς ἡλίοις ἀνατολῆς, διατί τοῖς ἐν ἀδου
 νεκροῖς ἐφάνη καὶ τοῖς ἐν κόσμῳ
 αἰώνιος καὶ ἀσβεστος ἡμῖν ἐμπο-
 βροτοῖς καὶ μόνος ἡλίος οὗτος ἀνέ-
 λιτεύεται πᾶσι τοῖς πεπιστευκό-
 σιν αὐτῷ λαμπρὰ ἡμέρα...

1. Βλ. R. CANTALAMESSA, μνημ. ἔργον, σ. 188 - 190.

2. Βλ. Ἀριθ. 24, 17· Μαλ. 4,2· Ζαχ. 6,12· πρβλ. Ματθ. 4,16· Λουκ. 1,78· Ἐβρ. 7,14. Παρὰ ταῦτα ὁ ὅρος «ἀνατέλλειν» δὲν εἶναι ἀγνωστὸς εἰς τὴν παγανι-
 στικὴν θρησκευτικὴν ὄρολογίαν, ἔνθα χρησιμοποιεῖται διὰ νὰ δηλώσῃ τὴν ἐμ-
 φάνισιν θεότητος τίνος βλ. G. KAISER, *Epigrammata Graeca ex lapidibus con-
 lecta*, Berlin 1878, Nr. 978· «ἀνέτειλε σωτήρ» (πρβλ. καὶ R. CANTALAMESSA,
 μνημ. ἔργον, σ. 188-190).

Έκ πρώτης τῶν πραγμάτων θεωρήσεως φαίνεται νὰ ὑπάρχῃ διαφορά τις ἀναφορικῶς πρὸς τὴν ἀνθρωπολογικὴν διδασκαλίαν τῶν ὄμιλητῶν τῆς Π₁ καὶ Π₂, ἐμφανιζόντων τοῦ μὲν τριχοτομικὴν τοῦ δὲ διχοτομικὴν περὶ τῆς συστάσεως τοῦ ἀνθρώπου ἀντίληψιν. Εἶναι δμως δυνατὸν νὰ ὑποστηριχθῇ μετὰ σοβαρότητος τοιαύτη ἀποψίς ἐπὶ τῇ βάσει τῶν κειμένων; 'Εξεταστέον. Τὸ πρόβλημα ἐν προκειμένῳ συνίσταται εἰς τὸ ἐὰν εἶναι ἡ ὅχι τριχοτομιστὴς ὁ συγγραφεὺς τῆς Π₁, διότι περὶ τοῦ Μελίτωνος, συντάξαντος μάλιστα καὶ πραγματείαν ὑπὸ τὸν τίτλον *Περὶ ψυχῆς καὶ σώματος*¹, οὐδεμίᾳ ἀμφιβολίᾳ ὑπάρχει ὅτι εἶναι διχοτομιστής.

'Ἐν ἀρχῇ λεκτέον ὅτι κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην τῶν ἡμετέρων συγγραφέων ἀμφότεραι αἱ ἀνθρωπολογικαὶ αὐταὶ ἀντίληψεις ἐπικρατοῦν εἰς τοὺς χριστιανοὺς συγγραφεῖς, ἡ μὲν τριχοτομικὴ συνήθως εἰς τινὰς τῶν ἀπολογητῶν² ἡ δ' ἄλλῃ εἰς τὸν Εἰρηναῖον, Κλήμεντα τὸν Ἀλεξανδρέα³ κ.α. Εἰδικότερον δσον ἀφορᾶ εἰς τοὺς δύο ὄμιλητὰς παρατητέον ὅτι τὸ ἀνθρωπολογικὸν θέμα δὲν θεωρεῖται ὑπὸ τὴν στενὴν ἔννοιαν αὐτοῦ, δηλαδὴ τῶν συστατικῶν τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλὰ γενικῶς ὑπὸ τὴν ἔννοιαν τῶν δραματικῶν καὶ τραγικῶν συνθηκῶν τῆς ἀμαρτίας καὶ τοῦ θανάτου, ὑπὸ τὰς ὅποιας εὑρέθη ὅμοιας μετὰ τὴν πτῶσιν ἀφ' ἐνὸς καὶ ἀφ' ἑτέρου τῆς ἐξ αὐτῶν ἀπαλλαγῆς διὰ τοῦ σωτηριώδους τοῦ Χριστοῦ ἔργου. 'Εντὸς τῶν γενικωτέρων τούτων πλαισίων παρέχουν, κηρυγμα-

1. Βλ. ΕΥΣΕΒΙΟΥ, 'Ἐκκλ. Ἰστορίαν Α', 26, 2· πρβλ. ΜΕΛΙΤΩΝΟΣ 'Ἀπόσπασμα I (PERLER, SC 123, 226). Διχοτομιστὴς εἶναι ἐπίσης καὶ ὁ συγγραφεὺς τῆς Πρὸς Διόγητον 'Ἐπιστολῆς 6 ε.

2. Βλ. ΙΟΥΣΤΙΝΟΥ, Λιάλογον 6 καὶ ΤΑΤΙΑΝΟΥ, Πρὸς Ἐλληνας 12, 13 - 15· (πρβλ. Η. ΧΡΗΣΤΟΥ, «Ιουστίνος», ἀρθρον., ἐν ΘΗΕ, τόμ. 6ος, 972 - 985, ίδια 981 - 982 καὶ τοῦ αὐτοῦ, «Τατιανός», ἐν ΘΗΕ, τόμ. 11, 693 - 698, ίδια 697, ἔνθα ἀντιστοίχως ἐκτίθενται αἱ ἀνθρωπολογικαὶ ἀπόψεις τῶν δύο ἀπολογητῶν. Διὰ μὲν τῶν πρῶτων δέχεται ὅτι τὸ ἀνθρωπολογικὸν θέμα παρουσιάζει δύο ὅψεις, καθ' ἃς ὁ ἀνθρωπὸς εἰς τὴν ἀτελῆ αὐτοῦ κατάστασιν ἀποτελεῖται ἐκ σώματος καὶ ψυχῆς εἰς δὲ τὴν τελείαν καὶ ἐκ πνεύματος, τὸ δόποιν ἔργεται εἰς τὸν ἀνθρωπὸν ὡς δῶρον τοῦ Θεοῦ, διὰ δὲ τὸν Τατιανὸν ὅτι ἡ ἀνθρωπολογικὴ αὐτοῦ διδασκαλία εἶναι μᾶλλον γνωστική). 'Ἐπίσης καὶ κατὰ τοὺς Εἰρηναῖους καὶ Κλήμεντα τὸν Ἀλεξανδρέα ὁ τέλειος ἀνθρωπὸς συνίσταται ἐκ τριῶν στοιχείων (βλ. 'Ἐλεγχος καὶ ἀνατροπή, Ε', 6, 1 καὶ 9, 1, «Perfectus homo constat carne, anima et spiritu... his tribus id est animae et corpori et spiritui...» Στρωμ. 3, 9. Βεβαίως περὶ παρομοίως πρὸς ἐκείνην τοῦ Ιουστίνου ἀντίληψεως (πρβλ. M. SPANNEUT, *Le stoicisme des pères*, σ. 143 - 146 καὶ R. CANTALAMESSA, μνημ. ἔργον, 227 - 228 καὶ A. ORBE, «La definición del hombre en la theología del s. II», ἐν *Gregorianum* 48 (1967) 522 - 576).

3. Βλ. R. CANTALAMESSA, μνημ. ἔργον, σ. 227 - 228.

τικῷ τῷ τρόπῳ, καὶ ἀνθρωπολογικά τινα στοιχεῖα. Ταῦτα θὰ παρουσιάσωμεν ἐνταῦθα ἐπὶ τῇ βάσει τῶν σχετικῶν κειμένων, ἐπιμένοντες κατὰ κύριον λόγον εἰς τὴν ἐξέτασιν ἐκείνων τῆς Π₁.

Εἰς τὴν Π₁ διακρίνομεν τρεῖς ὄμιλας χωρίων, ἀναφερομένων εἰς τὸ παρὸν θέμα. 'Ἐπὶ τῇ βάσει τούτου ἐξάγονται ἀναφορικῶς πρὸς τὰ συστατικὰ τοῦ ἀνθρώπου στοιχεῖα τὰ ἐξῆς τρία σχήματα: α) σῶμα-ψυχὴ β) σῶμα-πνεῦμα καὶ γ) σῶμα-ψυχὴ-πνεῦμα.

Αὐτὰ καθ' ἐαυτὰ τὰ σχήματα ταῦτα ὄμιλοι συγχρόνως περὶ διχοτομίας καὶ τριχοτομίας παρὰ τῷ συγγραφεῖ τῆς Π₁. Εἶναι δυνατὸν δμως νὰ ὑπάρχῃ τοιαύτη ἀντίφασις εἰς τὸ ἰδιον πρόσωπον; 'Ασφαλῶς ὅχι.

Θεωροῦντες τὰ σχετικὰ χωρία ἐν πρὸς ἓν, παρατηροῦμεν ὅτι ἀλλοτε μὲν γίνεται λόγος περὶ ἀνθρωπίνης ψυχῆς, ὡς ἀναψυχουμένης διὰ τοῦ πνεύματος τῆς ἀναστάσεως τοῦ Κυρίου εἰς καινὴν ἀναγέννησιν (Π₁ 3,2), ἀλλοτε περὶ «ύλομανούσης» (ἀκανθοβριθοῦς) ψυχῆς, δεομένης καθάρσεως διὰ νὰ ὑποδεχθῇ τὸν θεῖον Λόγον καὶ οὐράνιον σπόρον (Π₁ 10) καὶ ἀλλοτε περὶ αὐτῆς ὡς «ἱεροπρεποῦς οἰκητηρίου»¹ τοῦ θείου πνεύματος (Π₁ 15). Μολονότι εἰς τὰ κείμενα ταῦτα ἡ ψυχὴ οὐδόλως σχετίζεται πρὸς τὸ σῶμα, ἐν τούτοις εἶναι δυνατὸν ἐπὶ τῇ βάσει αὐτῶν νὰ ἔχωμεν τὸ πρῶτον σχῆμα, σῶμα-ψυχὴ. Πρὸς τούτω τὰ ἐν λόγῳ κείμενα ὄμιλοι καὶ περὶ τοῦ τρεπτοῦ τῆς ψυχῆς, ἐπιδεχομένης κακάς καὶ καλάς ἀπιβολάς. 'Ο Μελίτων ἐν προκειμένῳ, ἀναφερόμενος εἰς τὸν δλον ἀνθρωπὸν, γαρακτηρίζει αὐτὸν δεκτικὸν ἀγαθοῦ καὶ πονηροῦ².

'Ἐν τῇ παραγγάφῳ 47 τῆς Π₁ ὄμιλῶν ὁ ὄμιλητης περὶ τῶν φύσεων τοῦ Χριστοῦ δίδει ἐπ' εὐκαιρίᾳ τὸ ἐξῆς ἀξιοπρόσεκτον διὰ τὴν ἀνθρωπολογίαν αὐτοῦ κείμενον.

«...τὴν πρώτην τοῦ πατρὸς πνοὴν τὴν μυστικὴν ἐχώρησεν 'Αδάμ ἐν τῇ γῇ καὶ πηλὸς ὄν, οὐ γὰρ βλάπτεται τὸ θεῖον πνεῦμα τῷ σώματι βουλῇ Θεοῦ συνῆφθαι· εἰ δὲ ὁ πρῶτος χοῦς τὸ ἱερὸν ἐχώρει πνεῦμα, ἐψυχωμένον σῶμα τὴν ἀθάνατον Χριστοῦ ἐχώρησε ζωὴν» (Π₁ 47).

'Ἐπὶ τούτῳ παρατηρητέα τὰ ἐξῆς· α) τὸ πνεῦμα ταυτίζεται πρὸς τὴν

180. Πρβλ. ΕΙΡΗΝΑΙΟΥ, "Ἐλεγχος καὶ ἀνατροπή" . . . 21, 4, PG 7,665AB· αμήτε ψυχικήν, ἐπει τοι ἡ ψυχὴ ἐξ ὑστερήματος καὶ ἐπι τοῦ πατρὸς (πνεύματος) —κατ' ὄρθοτέραν γραφήν— ὥσπερ οἰκητηρίουν. 'Η αὐτὴ ἐκφραστὶς καὶ παρὰ ΚΛΗΜΕΝΤΙ, Στρωμ. 4, 26, «θεν ἐπιδεικτικὸν γίνεται τῆς τιμιωτάτης τῷ Θεῷ ψυχῆς τὸ οἰκητηρίον τοῦτο καὶ πνεύματος ἀγίου κατὰ τὸν ψυχῆς τε καὶ σώματος ἀγαθοῦ . . .». 'Ο δρός «οἰκητηρίου» εὑρηται ἐν Κορ. B', 5, 2 ὡς καὶ ἡ ἀντίληψις, καθ' ἦν δ ἀνθρωπὸς εἶναι ναὸς τοῦ Θεοῦ καὶ τοῦ Πνεύματος αὐτοῦ (Κορ. A', 3, 16).

2. Βλ. 'Ομιλίαν Π₂ 48, 340, (PERLER, SC 123, 86).

«μυστικὴν πνοήν» τοῦ πατρὸς Θεοῦ, διὰ τῆς ὁποίας ἐψυχώθη ὁ ἀνθρωπὸς «καὶ ἐγένετο ὁ ἀνθρωπὸς εἰς ψυχὴν ζῶσαν» (*Γεν.* 2,7), β) τὸ πνεῦμα αὐτὸ συνάπτεται μετὰ τοῦ σώματος, καὶ γ) τὸ πνεῦμα ἐδῶ εἶναι ἵσον τῆς ψυχῆς. Ἐντεῦθεν ἔξαγεται τὸ δεύτερον σχῆμα, σῶμα-πνεῦμα. Πρὸς τούτοις ὀφελομένην νὰ κάμωμεν παρατηρήσεις τινὰς καὶ ἐπὶ τῆς χριστολογίκης σημασίας τοῦ χωρίου, πρᾶγμα δπερ θὰ βοηθήσῃ ἡμᾶς εἰς τὸ νὰ διαχρίνωμεν μεταξὺ πνεύματος - ψυχῆς καὶ ἀγίου Πνεύματος, ἐν σχέσει πρὸς τὴν ἀνθρωπολογίαν καὶ τὴν χριστολογίαν τῆς ὄμιλίας ἡ καὶ αὐτὴν ἀκόμη τὴν πνευματολογίαν.

Ο Λόγος τοῦ Θεοῦ καὶ τὸ ἄγιον Πνεῦμα ταυτίζονται εἰς τὴν ὄμιλίαν Π₁¹. Οὕτως ὁ ἐνανθρωπήσας Λόγος=Πνεῦμα προσέλαβε τὸν «ἐψυχωμένον» ἀνθρωπὸν καὶ κατὰ συνέπειαν ὁ Χριστὸς κατὰ τὴν Π₁ φέρει τρία στοιχεῖα ἥτοι σῶμα-ψυχὴ-Πνεῦμα. Τὸ Πνεῦμα αὐτὸ δμωὰς καλεῖται ὑπὸ τοῦ ἡμετέρου δμιλητοῦ «ἡγεμονικὸν»² ἡ ἀλλὰς πως «ἄκρατον» καὶ «ἀπρόσιτον»³, δπερ σημαίνει ὅτι ὑπάρχει κατ' αὐτὸν καὶ προσιτόν, ὑπὸ τὸ ὄποιον νοητέον ἡ «μυστικὴ πνοή», τὸ πνεῦμα ἡ ἡ ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου. Τὸ «ἄκρατον» καὶ «ἀπρόσιτον» Πνεῦμα, ταυτίζομενον πρὸς τὸν Λόγον, ὁ ὄποιος ἐνηγθρώπησε τῇ δυνάμει τοῦ Πατρὸς καὶ τῇ οἰκείᾳ θελήσει⁴ δὲν σημαίνει ἐν τῇ χριστολογίᾳ τῆς Π₁ ἐνανθρωπησιν τῆς ὑποστάσεως τοῦ ἀγίου Πνεύματος, ἀλλὰ τὴν πνευματικὴν φύσιν τοῦ Λόγου, ἥτοι τὴν θείαν φύσιν τοῦ Χριστοῦ. Ἐάν ἐν τῇ Π₁ ἔχωμεν ταύτισιν τοῦ Λόγου μετὰ τοῦ Πνεύματος, εἰς τὸν Ἐρμῆν παρατηροῦμεν ταύτισιν τοῦ Γεωργίου μετὰ τοῦ ἀγίου Πνεύματος, τὸ ὄποιον σαφῶς κατ' αὐτὸν ὁ Θεὸς πατήρ «κατέκισεν εἰς σάρκα, ἦν ἐβούλετο»⁵. Χαρακτηρίζοντες τὰς δύο χριστολογίας ἐπὶ τῇ βάσει τῶν χρησιμοποιουμένων δρῶν δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν ὅτι τοῦ μὲν Ἐρμῆν εἶναι πνευματοκρατικὴ καὶ υἱοθετικὴ⁶, ἀγνοοῦσα παντελῶς τὴν ἔννοιαν τοῦ Λόγου, τῆς δὲ Π₁ λογοπνευματοκρατικῆς. Ἀμφότεραι δύνανται νὰ ἐνταχθοῦν εἰς τὰ πλαίσια μιᾶς δυαδικῆς καὶ οὐχὶ τριαδικῆς θεωρήσεως τοῦ Θεοῦ.

Ἐν τῇ Π₂ δὲν παρατηρεῖται τοιαύτη ταύτισις Λόγου-Πνεύματος,

1. Βλ. R. CANTALAMESSA, μνημ.έργον, σ. 171-181.

2. Βλ. 'Ομιλίαν Π₁ 47 (P. NAUTIN, 171).

3. Βλ. 'Ομιλίαν Π₁ 45, (NAUTIN, 165).

4. Βλ. αὐτόθι.

5. Βλ. *Poimēr*, παραβολὴ 5, 59, 5· 58, 2· 78, 1 καὶ παραβολὴ 9, ἐν SC53, Paris 1958.

6. Βλ. R. JOLY, *Hermas le Pasteur* (Introduction, Texte critique, traduction et notes), ἐν SC 53, Paris 1958, σ. 31-33 καὶ Π. ΧΡΗΣΤΟΥ, «Ἐρμῆς», ἐν ΘΗΕ, 5, 840-845, ίδιᾳ βλ. στ. 843.

ἀλλ' οὔτε καὶ διάκρισις, ἐφ' ὅσον ἐν αὐτῇ δὲν εὑρίσκομεν ἀντιστοίχους, ὡς ἐν τῇ Π₁ συσχετισμούς. Εἶναι δὲ ἀξιοσημείωτον τὸ γεγονός ὃτι οὔτε καὶ εἰς αὐτὰ τὰ ἐλάχιστα ἀποσπάσματα τοῦ Μελίτωνος εὑρίσκομεν ἀναλόγους συσχετισμούς. Ἐξαίρεσιν βεβαίως ἀποτελεῖ τὸ «ἀπόσπασμα» XV ἐκ τοῦ Περὶ πίστεως ἔργου αὐτοῦ, ἐνθα πράγματι συναντῶμεν παρόμοιον ταυτισμὸν Λόγου καὶ Πνεύματος, ἀν καὶ ἐδῶ δὲν φαίνεται τέλειος ὁ ταυτισμός. Πάντως τὸ φαινόμενον εἶναι κάπως παράλληλον καὶ δὲν ὑπάρχει διαφορὰ παρὰ μόνον κατὰ τὴν διατύπωσιν τῶν πραγμάτων. Συγκεκριμένως ἐδῶ ὁ Χριστὸς φέρεται ὡς Λόγος ἐν τῷ λόγῳ καὶ πνεῦμα ἐν τῷ πνεῦματι¹. Ἐάν δὲν πνεῦμα ἔχῃ σχέσιν πρὸς τὸ πνεῦμα =ψυχὴν τοῦ ἀνθρώπου, τότε προφανῶς οὐδεμίᾳ παρουσιάζεται οὐσιαστικῇ διαφορᾷ μεταξὺ τῆς ἐν λόγῳ πραγματίας τοῦ Μελίτωνος καὶ τῆς ὄμιλίας Π₁, ἐνθα κατὰ τὴν ἐνσάρκωσιν τοῦ Κυρίου δ Λόγος=Πνεῦμα προσλαμβάνει τὸν «ἐψυχωμένον» ἀνθρώπον, ἥτοι τὸ σῶμα καὶ τὸ πνεῦμα αὐτοῦ.

Ἡ ἐν τῷ παρατεθέντι κειμένῳ ἔκφραστις «μυστικὴ πνοή»² εὑρίσκει τὸ παράλληλον αὐτῆς εἰς τὴν μελιτώνειον διατύπωσιν: «διὰ τοῦ Λόγου ἀνεπλάσατο τὸν ἀνθρώπον καὶ ἰδίαν πνοὴν³ μετέδωκεν» (Π₂ 47, 333-34). Ἐπὶ τοῦ σημείου τούτου παρατηρεῖται ἀπόλυτος ἀντιστοιχίας καὶ ἐν τοῖς παραγράφοις (Π₁ 47, Π₂ 47). Εἶναι: συμπτωματικὴ αὕτη ἡ ἡθελημένη ἀντιστοιχία; Τὸ φαινόμενον εἶναι ἐντελῶς ἔξωτερικόν, ἀλλὰ λόγῳ τοῦ κοινοῦ περιεχομένου δύναται νὰ λάβῃ ἰδιάζουσαν σημασίαν, ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν μεταξὺ τῶν ὄμιλιῶν συγγενικὴν συνάρφειαν.

1. Βλ. P. NAUTIN, *Le dossier d'Hippolyte et de Méliton*, Patristica I, Paris 1955, σ. 64 - 66, ίδιᾳ σ. 66, στ. 10· O. PERLER, SC 123, 240-245, στ. 12, καὶ B. ΨΕΥΤΟΓΚΑ, «Τὸ ἀπόσπασμα ἐκ τοῦ 'Περὶ πίστεως' τοῦ Μελίτωνος, ἀντιγνωστικὴ χριστολογικὴ ὄμιλογία», ἐν *Κληρονομία* 1 (1969) 250· 252, στ. 14).

2. Τοὺς δρῶν «πνοὴν» καὶ «πνεῦμα» χρησιμοποιεῖ καὶ δ ΕΙΡΗΝΑΙΟΣ εἰς δύο χωρία (βλ. «Ἐλεγχος καὶ ἀνατροπὴ Ε', 12, 2 καὶ Ε', 18, 2), ὑπὸ τὴν ἔξῆς διττὴν σημασίαν: ὑπὸ τὸν πρῶτον δρῶν ἔννοει εἰς ἀμροτέρα τὰς περιπτώσεις τὴν ζωτικούν πνοὴν τοῦ Θεοῦ τὴν χορηγουμένην εἰς δληγὴ τὴν δημιουργίαν, ἐνῷ ὑπὸ τὸν δεύτερον, τὸ πνεῦμα τοῦ Θεοῦ, τὸ καθιστῶν τὸν ἀνθρώπον υἱὸν αὐτοῦ (βλ. A. ROUSSEAU, *Irénée de Lyon, Contre les hérésies, livre IV*, Introduction, notes justificatives, tables, ἐν SC 100¹, Paris 1965, σ. 202 καὶ 217 - 218). ΘΕΟΦΙΛΟΣ δ Ἀντιοχείας ταυτίζει τὴν πνοὴν, μετὰ τοῦ πνεύματος τοῦ Θεοῦ: «πνεῦμα ἐὰν εἴπω, ἀναπνοὴ αὐτοῦ λέγων» (βλ. Πρὸς Αὐτόλυκον Α', 3).

3. Τὸ κείμενον εἰς τὴν ἔκδοσιν τοῦ Perler ἔχει τὴν γραφὴν αείδει ἀναπνοήν. Ἐνταῦθα παρατίθεται διωρθωμένον ὡς ἔχει εἰς τὴν ὑπὸ τοῦ Π. ΧΡΗΣΤΟΥ ἀνατύπωσιν τῆς ὄμιλίας τοῦ Μελίτωνος Εἰς τὸ Πάθος, ἐν *Πατερικὸν Εγγειοδίων* (Συλλογὴ πατερικῶν κειμένων), τόμος Α', Θεσσαλονίκη 1966, σ. 124-143.

Δὲν θὰ ἡτο ἀσχετον, ἐὰν ἐνταῦθα ἐκάμνομεν παρατηρήσεις τινὰς ὅσον ἀφορᾶ εἰς τὴν σημασίαν τοῦ ρήματος ψυχοῦσθαι, τὸ δόποιον ἀπαντᾶ τρεῖς φορᾶς ἐν ὅλῳ ἐν τῇ ὄμιλίᾳ Π₁, ἡτοι δύο ὡς ἀπλοῦν καὶ ἀπαξίως σύνθετον, ἀναψυχοῦσθαι, διὲ νὐ λέσμεν τί τῇ ἐπενεργείᾳ τοῦ Πνεύματος τοῦ Κυρίου ἐπιτελεῖται ἐν τῷ ἀνθρώπῳ ἢ τῇ φύσει γενικώτερον.

Ως ἀπλοῦν τὸ ρῆμα, εἰς τὴν μίαν τῶν δύο περιπτώσεων (Π₁ 47), σημαίνει δίδω ψυχὴν καὶ κατ' ἐπέκτασιν ζωὴν. Ὁ ἀνθρωπὸς ἐψυχώθη διὰ τῆς «πνοῆς» τοῦ Θεοῦ Πατρός, «έγένετο», ὡς λέγει ἡ Γραφή, «ψυχὴ ζῶσα». Εἰς τὴν δευτέραν περίπτωσιν τὸ πνεῦμα τοῦ Χριστοῦ, ἀνερχόμενον εἰς τὸν πατέρα Θεὸν κατὰ τὸν ἐπὶ τοῦ σταυροῦ θάνατον τοῦ Γίοῦ, ψυχώνει καὶ ζωοποιεῖ τὴν κτίσιν ὅλην (Π₁ 55). Ἐνταῦθα ἡ ἐνέργεια τοῦ Πνεύματος τοῦ Χριστοῦ εἶναι ἡ αὐτὴ πρὸς τὴν συνεκτικὴν ἐν τῇ φύσει τοῦ Λόγου ἐνέργειαν (Π₁ 29). Τέλος, ὡς σύνθετον σημαίνει δίδω ἐκ νέου ζωῆς, ἀναζωογονῶ, ἀναγεννῶ. Ἡ ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου «ἀναψυχοῦται» διὰ τοῦ πνεύματος τῆς ἀναστάσεως τοῦ Χριστοῦ εἰς νέαν ἀναγέννησιν (Π₁ 3). Εἰς τὸ βάθος τῆς σκέψεως ταύτης ὑποκύπτεται ἡ κοινὴ παρὰ τοῖς ἀπολογηταῖς ἀντίληψις, καθ' ἥν ἡ ψυχὴ εἶναι ἡ ζωὴ τοῦ σώματος, ἡ δὲ ζωὴ τῆς ψυχῆς εἶναι τὸ πνεῦμα. Ἄλλ' ὑπάρχει ἐν προκειμένῳ διαφορά τις, καθ' ὅσον οἱ ἀπολογηταὶ, ὁ Ἰουστῖνος καὶ Ιδίκ οἱ Τατιανός, φαίνεται νὰ δέχωνται τὸ πνεῦμα ὡς τρίτον παρὰ τῷ ἀνθρώπῳ στοιχεῖον, ἐνῷ ἐν τῇ ὄμιλίᾳ Π₁ μόνον εἰς μίαν περίπτωσιν παρέχεται τοιαύτη ἐντύπωσις, καθ' ἥν δηλαδὴ δίδεται τὸ σχῆμα σῶμα-ψυχὴ-πνεῦμα· ἀλλὰ καὶ αὐτὴ εἶναι συζητήσιμος.

Κατὰ τὸν ὄμιλητὴν τῆς Π₁ ὁ Ἰησοῦς τριημερεύει ἐν τῷ τάφῳ· «τάχα δὲ καὶ ἵνα ὀλόκληρον ἔξαναστήσῃ τὸ ζῷον, ψυχὴν καὶ πνεῦμα καὶ σῶμα» (Π₁ 58,2). Τὸ χωρίον σαφῶς ἀναφέρει τὰ τρία στοιχεῖα καὶ περὶ τούτου οὐδεμίαν ἀμφιβολίαν ἀφίνει. Εἶναι δὲ προφανὲς ὅτι τοῦτο ἔχει ὡς βάσιν τὸ παύλειον «καὶ ὀλόκληρον ὅμῶν τὸ πνεῦμα καὶ ἡ ψυχὴ καὶ τὸ σῶμα ἀμέμπτως ἐν τῇ παρουσίᾳ τοῦ Κυρίου ὑμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ τηρηθείη» (Θεο. Α', 5, 23). Κατὰ συνέπειαν, ὡς ὀρθῶς παρατηρεῖ ὁ Cantalamessa ἐπὶ τοῦ Festugière ἐρειδόμενος, τὸ ἴδιον πρόβλημα ὑφίσταται καὶ ὡς πρὸς τὴν σημασίαν αὐτοῦ¹. Οἱ πατέρες², ἔρμηνεύοντες τὸ ἀποστολικὸν τοῦτο κείμενον ἔξηγοῦν ὅτι τὸ πνεῦμα ἐν αὐτῷ σημαίνει τὸ διὰ τοῦ βαπτίσματος χάρισμα ἢ τὸ νοερὸν τῆς ψυχῆς ἢ τὰς ἀνωτέρας

1. Βλ. R. CANTALAMESSA, μνημ. ἔργον, σ. 229· πρβλ. J. M. FESTUGIÈRE, «La dévision - ame - esprit de 1 Thes. V, 23, et la philosophie grecque», ἐν RSR 20 (1930) 385 - 415.

2. Βλ. παρὰ Π. ΤΡΕΜΙΕΛΑ, «Υπόμνημα εἰς τὰς ἐπιστολὰς τοῦ Παύλου», ΑΘΗΝΑΙ 1937, σ. 601.

τῆς ψυχῆς δυνάμεις κ.τ.λ. «Ολαι αἱ ἔρμηνεῖαι αὐται ὡς καὶ πλεῖσται ἀλλαι, τὰς ὁποίας δύναται τις νὰ ἰδῃ εἰς τὰ ὑπομνήματα αὐτῶν, φανερώνουν τὴν προβληματικότητα ἐπὶ τῆς σημασίας τοῦ χωρίου τούτου. Ὁ ίδιος ὁ Cantalamessa ἔχεταῖς ἀναλυτικῶς τὸ θέμα τοῦτο καταλήγει εἰς τὸ συμπέρασμα, καθ' ὃ δι.τι ἐνδιέφερεν ἐν προκειμένῳ τὸν ἡμέτερον ὄμιλητὴν δὲν ἡτο τόσον ἡ σαφὴς θέσις τοῦ προβλήματος τῆς συστάσεως τοῦ ἀνθρώπου, ὅσον ἡ γρῆσις ἀνθρωπολογικοῦ τινος σχήματος, ἔξυπηρετοῦντος αὐτὸν εἰς τὴν δικαίωσιν τοῦ χριστολογικοῦ καὶ σωτηριολογικοῦ θέματος, τοῦ κατὰ κύριον λόγον ἀπασχολοῦντος αὐτὸν εἰς τὴν ὄμιλίαν του¹.

Παρὰ ταῦτα τὸ πρόβλημα φαίνεται νὰ παραμένῃ ἄλυτον, ὅπότε πρέπει νὰ δεγχθῶμεν ἡ ὅτι τὸ πνεῦμα συμφώνως πρὸς τὴν ἐπικρατεστέραν πατερικὴν ἔξηγησιν σημαίνει τὸ διὰ τοῦ βαπτίσματος πνευματικὸν χάρισμα τοῦ πιστοῦ ἡ ὅτι τὸ ὅλον πρόβλημα ἔκκινει ἀπό τινος λεκτικοῦ σχήματος ὡς εἶναι τὸ ἐν διὰ δυοῖν. Καὶ καθ' ὅσον μὲν ἀφορᾶ εἰς τὴν ἡμετέραν ὄμιλίαν, τοῦτο φαίνεται νὰ ἔχῃ λόγον δικαιώσεως, διότι ἐν αὐτῇ, ὡς εἴδομεν, τὸ πνεῦμα ταυτίζεται μετὰ τῆς ψυχῆς. Συνεπῶς ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἀνωτέρω δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ὑποστηριχθῇ ὅτι ὁ συγγραφεὺς τῆς Π₁ εἶναι τριχοτομιστής. Πέραν τῶν λεγθέντων ἀναφορικῶν πρὸς τὸ θέμα τῆς συστάσεως τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς σχετικῆς πρὸς τοῦτο ὄρολογίας ὁφείλομεν νὰ ἴδωμεν καὶ τινα ἄλλην πλευράν τοῦ θέματος, ἡτοι τὴν ἀντίληψιν τῶν ἐν λόγῳ συγγραφέων περὶ τοῦ ἀνθρώπου ὡς «εἰκόνος», διότι ὑπ' ἀμφοτέρων χρησιμοποιεῖται ὁ δρός αὐτὸς καὶ συνεπῶς εἶναι ἀναγκαῖον νὰ ἔχεται πῶς καὶ ποῦ ὑφ' ἐνδέ του αὐτῶν ἀποδίδεται.

Κατ' ἀρχὰς λεκτέον ὅτι ὁ δρός «εἰκὼν» ἀπαντᾶ εἰς ἀμφοτέρας τὰς ὄμιλίας ὑπὸ διάφορον ἔννοιαν², ἀλλὰ καὶ ἐν σχέσει πρὸς τὸ ἀνθρωπολογικὸν θέμα, ὅπερ κυρίως ἐνδιαφέρει ἡμᾶς. Οὔτε ὁ Μελίτων οὔτε ὁ συντάκτης τῆς Π₁, ἀν καὶ ἀναφέρονται εἰς τὸ ζήτημα τῆς πλάσεως τοῦ ἀνθρώπου ὑπὸ τοῦ Θεοῦ, μνημονεύοντας τὸ σχετικὸν χωρίον Γεν. 1,26, ἐνθα διαλαμβάνεται ὁ δρός αὐτὸς καὶ λέγεται ὅτι ὁ ἀνθρωπὸς ἐπλάσθη «κατ' εἰκόνα καὶ καθ' ὄμοιωσιν» τοῦ Θεοῦ. Πάντως πρέπει νὰ θεωρηθῇ ὡς βέβαιον, ὅτι εἰς ἀμφοτέρων τὴν σκέψιν τοῦτο ἀποτελεῖ τὸ βάθρον, ἀν καὶ εἰς τὸν συγγραφέα τῆς Π₁ δὲν εἶναι τόσον σαφὲς ὅσον εἰς τὸν Μελίτωνα.

Ἐνῷ κατὰ τὴν Γραφὴν ὁ ἀνθρωπὸς δημιουργεῖται «κατ' εἰκόνα

1. Βλ. R. CANTALAMESSA, μνημ. ἔργον, σ. 231 - 232.

2. Βλ. 'Ομιλίαν Π₁ 2· 12, (NAUTIN, SC 27, 119, 139); πρβλ. 'Ομιλίαν Π₂ 36, 245· 37, 254· 38, 262· 42, 294, (O. PERLER, SC 123).

καὶ καθ' ὅμοίωσιν» τοῦ Θεοῦ, εἰς τὴν ἔνσαρκον τοῦ Θεοῦ Λόγου οἰκονομίαν, συμφώνως πρὸς τὴν διατύπωσιν τῆς Π₁ ὁ Λόγος μορφοῦται «εἰς τὴν ἀνθρωπίνην εἰκόνα σώματικῶν» καὶ ἐνῷ ἔχει «πνεύματικὴν τὴν ἀνατολὴν» (προέλευσιν), προσλαμβάνει «σώματικὴν τὴν μόρφωσιν»¹. Ἡ «εἰκόνη», ως βλέπομεν, ἀναφέρεται ἐν τῇ χριστολογίᾳ ταύτῃ συναφέστη τῶν ἀκριβάτερων εἰς τὸν ἀνθρωπὸν καθ' ἔκυτὸν καὶ ὅχι ἐν σχέσει ἡ ἀναφορὴ πρὸς τὸν Θεόν. Εἶναι δημοσία φανερὸν ὅτι ὁ ὄρος καλύπτει δόλον τὸν ἀνθρωπὸν καὶ ὅχι μέρος αὐτοῦ, π.χ. τὸ σῶμα ἡ τὴν ψυχήν. Τόσον ὁ συγγραφεὺς τῆς Π₁ δύσον καὶ ὁ Μελίτων δὲν σκέπτονται δυαρχικῶς περὶ τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλά, ως φαίνεται, δέχονται τὴν ἔννοιαν αὐτοῦ ἀπηρτισμένην ἐκ τῶν δύο στοιχείων, δηλαδὴ τοῦ σώματος καὶ τῆς ψυχῆς. Τὴν αὐτὴν ἰδέαν ἡ ἀντίληψιν περὶ τῆς εἰκόνος τοῦ ἀνθρώπου ἀποκτῶμεν καὶ διὰ τίνος ἀλλου κειμένου τῆς Π₁, ἀναφερομένου εἰς τὴν ἀνάληψιν τοῦ Κυρίου. Συμφώνως πρὸς τοῦτο ἀναλαμβανόμενος ὁ Χριστὸς εἰς τοὺς οὐρανοὺς μεταφέρει ἐκεῖ ὀλόκληρον (ὅλην) τὴν εἰκόνα τοῦ ἀνθρώπου συγκεκριμένην τῇ θείᾳ αὐτοῦ φύσει².

Ποιὰ σχέσις ὑφίσταται ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει μεταξὺ τοῦ «κατ' εἰκόναν» τῆς Γραφῆς συμφώνως πρὸς τὴν ὅποιαν ἐπλάσθη ὁ ἀνθρωπὸς καὶ ἐκείνης τῆς ἀνθρωπίνης εἰκόνος, τὴν ὅποιαν προσλαβών ὁ Λόγος τοῦ Θεοῦ κατὰ τὴν ἔνσαρκωσιν αὐτοῦ μετέστησεν εἰς τὸν οὐρανὸν κατὰ τὴν ἀνάληψιν; Ἐπὶ τῇ βάσει τῶν σχετικῶν κειμένων τῆς Π₁ δύναται νὰ λεχθῇ, ὅτι ἡ ὑπὸ τοῦ Λόγου προσληφθεῖσα ἀνθρωπίνη εἰκόνων πρὸ τῆς προσλήψεώς της ἔφερε τὰ στίγματα τῆς ἀμαρτίας, τῆς φθορᾶς, τῆς ἀσθενείας καὶ τοῦ θανάτου κατὰ τὸ συναμφότερον αὐτῆς, ἡ δὲ ὑπὸ τοῦ Χριστοῦ προσληφθεῖσα καὶ ἀναληφθεῖσα εἰς τὸν οὐρανόν, τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς πλήρους ἀποκαταστάσεως.

Ἐρχόμενοι εἰς τὸν Μελίτωνα παρατηροῦμεν ὅτι οὗτος χρησιμοποιεῖ τὸν ὄρον «εἰκόναν τοῦ Πατρός», ἀλλὰ δὲν εἶναι τόσον σαφές, ἐὰν ἀποδίδῃ αὐτὸν εἰς τὸν σύνολον ἀνθρωπὸν ἡ εἰς τὴν ψυχὴν αὐτοῦ ως θέλει ὁ Perler³. «Ενεκα τούτου τὸ πρᾶγμα χρήζει διερευνήσεως.

Περιγράφων ὁ Μελίτων τὸ ἀποτέλεσμα τῆς ἀμαρτίας καὶ τοῦ θανάτου διὰ τὸν ἀνθρωπὸν λέγει ὅτι ὁ θάνατος ἐπέφερε τὴν «ἀλύσιν τῆς καλῆς ἀρμογῆς»⁴ τοῦ σώματος καὶ τῆς ψυχῆς. Κατὰ τὴν διάλυσιν αὐτὴν

τὸ λῆφθὲν ἐκ γῆς ἐπιστρέφει εἰς τὴν γῆν καὶ τὸ δωρηθὲν ὑπὸ τοῦ Θεοῦ, δηλ. ἡ ψυχὴ, «κατακλείεται» εἰς τὸν ἄδην¹. Ἐπαναλαμβάνων τὴν ἴδιαν σκέψιν δίδει τὸ ἐπόμενον χωρίον, ἐνθα περιέχεται καὶ ὁ ἀνωτέρω δρός.

«Ἡν γάρ ὁ ἀνθρωπὸς ὑπὸ τοῦ θανάτου μεριζόμενος· καὶνὴ γάρ συμφορὰ καὶ ἀλωσὶς περιεῖγεν αὐτὸν.

Εἶλκετο αἰχμάλωτος ὑπὸ τὰς τοῦ θανάτου σκιάς,
ἔκειτο δὲ ἔρημος ἡ τοῦ Πατρὸς εἰκὼν» (Π₂ 56, 407-410).

Ἡ ἔκφρασις «εἰκὼν τοῦ πατρὸς» διατηρουμένη ὑπὸ τοῦ παπύρου Β εἶναι προτιμοτέρα τῆς ὑπὸ τοῦ παπύρου Α φυλασσομένης «εἰκὼν τοῦ πνεύματος»². Ἡ πρώτη ὑπὸ τὴν ἀνθρωπολογικὴν αὐτῆς σημασίαν, ἡν ἔχει ἐδῶ, εἶναι ἄγνωστος ἐν τῇ Γραφῇ, ἡ δποία παραδίδει τὸν δρόν αὐτὸν ἐν σχέσει πρὸς τὸν Χριστόν, ὁ δποίος πράγματι λέγεται «εἰκὼν τοῦ Θεοῦ τοῦ ἀοράτου» (Κορ. Β' 4, 4· Κολ. 1, 15). Ἐνῷ ἡ δευτέρα εἶναι ἄγνωστος εἰς τὴν Γραφὴν καὶ τὴν πατερικὴν ἐπίσης παράδοσιν. Ἐν τῇ Π. Διαθήκῃ, ως είδομεν, ὁ ἀνθρωπὸς δημιουργεῖται «κατ' εἰκόναν» τοῦ Θεοῦ, συνεπῶς κατ' ἐπέκτασιν αὐτοῦ πρέπει νὰ λέγεται ἐδῶ τὸ «εἰκὼν τοῦ Πατρός». Ποῦ δημος ἀποδίδεται ὁ χαρακτηρισμός; Ὁ Perler, ως προείπομεν, συνδέει τὸ χαρακτηρισμὸν μετὰ τῆς ψυχῆς, ἡ δποία μετὰ τὸν χωρισμὸν αὐτῆς ἀπὸ τοῦ σώματος παραμένει μόνη, ἐγκαταλειμμένη.

Διὰ δύο λόγους φαίνεται ὅτι δὲν ἔχει δίκαιον ὁ Perler: α) τὸ ἵδιον τὸ κείμενον, ἐνθα κεῖται ὁ δρός, καὶ ἡ ὅλη συνάφεια αὐτοῦ δὲν ἐπιτρέπουν, ως θὰ ἴδωμεν, νὰ δεχθῶμεν τὴν ἐξήγησιν αὐτοῦ, καὶ β) αἱ θεολο-

1. Βλ. Π₂ 'Ομιλίαν 55, 403 - 404. Παρομοίαν ἀντίληψιν καὶ εἰς γλῶσσαν συγγενῆ διατετυπωμένην εὑρίσκομεν καὶ εἰς τὸν Περὶ ψυχῆς καὶ σώματος καὶ περὶ πάθους τοῦ Χριστοῦ λόγον τοῦ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ 3, PG 18, 590: «Sed enim cum subinde homo errore suo se inclinasset ad mortem, necesse fuit ut illa forma denuo ad salutem ab eodem artifice suo reformaretur. Etenim forma quidem sub terra putris jacebat; verumtamen inspiratio illa, quae instar spiraculi vitae fuerat, corpore separata tenebroso loco detinebatur, qui infernus vocitatur. Discidium ergo erat animae a corpore; illa ad inferos relegata hoc in pulverem resoluto». Ὁ Kruger, λόγῳ τῆς δημούρητος τῶν κειμένων, ἀπεδέχθη ὅτι τὰ δύο τμήματα τοῦ λόγου τούτου α) 1 - 4 καὶ β) 5 - 7, εἶναι δάνεια ἀπὸ τῆς ὀμιλίας τοῦ Μελίτωνος τῶν συριακῶν ἀποσπασμάτων, τὰ δποία κατ' αὐτὸν ἀνήκουν εἰς μίαν καὶ τὴν αὐτὴν ὀμιλίαν (βλ. παρὰ C. BONNER, «The homely on the Passion by Melito Bishop of Sardis», ἐν AIPhH 4 (1936) 118 - 119). Ὁ Bonner δημος (αὐτόθι), δέχεται ἀπλῶς ἐπιδρασιν ἐκ τῆς ὀμιλίας τοῦ Μελίτωνος.

2. Βλ. κριτικὸν ὑπόμνημα ἐπὶ τοῦ στίχου (PERLER, SC 123, 90 καὶ notes σ. 167).

1. Βλ. 'Ομιλίαν Π₁ 45, (NAUTIN, 167).

2. Βλ. 'Ομιλίαν Π₁ 61, (NAUTIN, 187 - 189).

3. Βλ. O. PERLER, *Meliton de Sardes sur la Pâque*, 56, 410, SC 123, σ. 167.

4. Βλ. 'Ομιλία Π₂ 55, 405, (PERLER, SC 123, 90).

γικαὶ καὶ ἀνθρωπολογικαὶ γενικώτερον προϋποθέσεις δὲν ἀφίνουν περιθώρια δυαρχικῆς θεωρήσεως τοῦ ἀνθρώπου.

Ἡ ὅλη συνάφεια τοῦ κειμένου, νομίζομεν, βοηθεῖ τὰ μέγιστα εἰς τὸ νὰ δεχθῶμεν, δτὶ τὸ «εἰκὼν τοῦ Πατρός» ἀναφέρεται εἰς τὸν ὄλον ἀνθρωπὸν καὶ δχι εἰς μόνην τὴν ψυχήν. «Ο, τι θέλει νὰ τονίσῃ ὁ Μελίτων εἰς τὸ τμῆμα τῶν παραγράφων 54-56 τῆς ὁμιλίας του εἶναι ἡ διὰ τοῦ θανάτου καὶ τῆς ἀμαρτίας καταστροφὴ τῆς «καλῆς ἀρμογῆς», τουτέστι τοῦ σώματος καὶ τῆς ψυχῆς, τὰ ὅποια συνιστοῦν ὅμοι «τὸ καλὸν σῶμα», δηλούντι τὸν ὄλον ἀνθρώπον. Οἱ στίχοι ἐν προκειμένῳ «καὶ λύσις ἐγένετο τῆς καλῆς ἀρμογῆς || καὶ διεχωρίζετο τὸ καλὸν σῶμα» εἶναι ίσοδύναμοι καὶ ἐκφράζουν τὸ ἔδιον νόημα. Τὸ «καλὸν σῶμα» εἶναι ἡ «καλὴ ἀρμογῆ» τῆς πνευματικῆς καὶ ὑλικῆς ὑποστάσεως τοῦ ἀνθρώπου, εἶναι τὸ ἀρμονικὸν καὶ ἐνιαῖον ὄλον σώματός τε καὶ ψυχῆς, ὅπερ συνιστᾶ τὴν εἰκόνα τοῦ ἀνθρώπου. Εἰς τὸ ἥδη παρατεθὲν κείμενον ὁ Μελίτων ὁμιλεῖ περὶ τῆς ἔννοιας τοῦ ὄλου ἀνθρώπου καὶ δχι περὶ ἑνὸς ἐκάστου συστατικοῦ αὐτοῦ. Οὗτως ὁ ἀνθρωπὸς «μερικεῖται» καὶ «ἄλλεται ὑπὸ τὰς τοῦ θανάτου σκιάς» καὶ συνεπῶς ὁ ἀνθρωπὸς πρέπει νὰ ἀποτελῇ τὴν «έρημον τοῦ Πατρὸς εἰκόνα»¹ καὶ δχι στοιχεῖόν τι αὐτοῦ, διότι σύνολος ὁ ἀνθρωπὸς ἐπλάσθη «κατ' εἰκόνα Θεοῦ καὶ ὄμοιώσιν».

Τοῦτο, νομίζομεν, δύναται νὰ ἔξαχθῃ καὶ ἐπὶ τῇ βάσει τῶν θεμελιωδῶν σωτηριολογικῶν θεολογικῶν προϋποθέσεων, δηλ. τῆς ἐνανθρωπήσεως τοῦ Λόγου τοῦ Θεοῦ, τοῦ πάθους, τοῦ θανάτου, τῆς ἀναστάσεως τοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς ἀναλήψεως αὐτοῦ, καθ' ᾧς ὁ Μελίτων τονίζει παντοῦ τὴν ἔννοιαν ἀνθρώπου. «Ἄνθρωπος ἔγινεν ὁ Λόγος τοῦ Θεοῦ, κατ' ἀνθρώπον ἔπαθε καὶ ἀπέθανεν, ἀλλὰ καὶ ἀνθρωπὸν ἐκ νεκρῶν ἀνέστησε καὶ εἰς τὸν οὐρανὸν μετέστησε. Συνεπῶς δτὶ ἡ ἀμαρτία καὶ ὁ θάνατος κατέστρεψε, τοῦτο ὁ Χριστὸς ἀποκατέστησεν ἐκ νέου διὰ τοῦ σωτηριώδους ἔργου αὐτοῦ. Οὐδαμῶς ὁ Μελίτων λέγει δτὶ τὸ κύριον μέλημα τοῦ Χριστοῦ ὑπῆρξε μέρος τοῦ ἀνθρώπου καὶ δχι ὁ ὄλος ἀνθρωπὸς. 'Αλλὰ διὰ νὰ μὴ ὑπάρξῃ ἀμφιβολία δτὶ τὸ «κατ' εἰκόνα» ὁ Μελίτων ἀποδίδει εἰς τὸν ὄλον ἀνθρώπον, παραπέμπομεν τὸν ἀναγνώστην εἰς τὸν Ὁριγένη, ὁ ὄποιος ἐρμηνεύων τὸ βιβλικὸν «ποιήσωμεν ἀνθρωπὸν κατ' εἰκόνα κ.τ.λ.» καὶ θέτων τὸ ἔρωτημα: «ποῦ συνίσταται τὸ κατ' εἰκόνα ἐν σώματι ἡ ἐν ψυχῇ», ἀναφέρει τὸν Μελίτωνα ὡς δεχόμενον τὸ πρῶτον². Εἰ-

1. Πρβλ. ΙΩΑΝ. ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, ὁμιλίαν 16, 1, PG 53, 126, συνδέοντος τὴν ἐρήμωσιν τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὴν ἀπώλειαν τῆς ἀρχεγόνου ἀγγελικῆς καταστάσεως τῶν πρωτοπλάστων μετὰ τὴν πτῶσιν καὶ τὴν στέρησην τῆς εὐνοίας τοῦ Θεοῦ.

2. Βλ. ΩΡΙΓΕΝΟΥΣ, Εἰς τὴν Γένεσιν ἐκλογαῖ, 8, 8, PG 12, 93A: «Καὶ εἰπεν ὁ Θεός: 'ποιήσωμεν ἀνθρωπὸν κατ' εἰκόνα ἡμετέραν καὶ καθ' ὄμοιώσιν'. Προδικ-

ναι ὅμως φανερὸν δτὶ ὁ δυαρχικὸς ἐν προκειμένῳ 'Ωριγένης παρερμηνεύει τὴν σκέψιν τοῦ Μελίτωνος παρουσιάζων αὐτὸν ὡς ἄκρως ἀνθρωπομορφιστήν.

Πάντως ἐν συμπεράσματι δύναται νὰ λεχθῇ δτὶ μεταξὺ τοῦ συντάκτου τῆς Π₁ καὶ τοῦ Μελίτωνος οὐδεμίᾳ διαφορὰ ἐπὶ τοῦ ἀνθρωπογικοῦ τούτου θέματος ὑπάρχει.

β) Ἡ ἀμαρτία καὶ ἡ ἐξ αὐτῆς ἀπελευθέρωσις τοῦ ἀνθρώπου

«Ἡδη ὑπεργραμμίσθη δτὶ ἡ ἐν τῷ κόσμῳ σωματικὴ ἔλευσις καὶ παρουσία τοῦ Κυρίου συνδέεται αἰτιωδῶς ὑπὸ τῶν ἡμετέρων συγγραφέων μετὰ τῆς ἀμαρτίας, τῆς πτώσεως τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῶν συνεπειῶν αὐτῆς δι' αὐτὸν (Π₁ 44-47· Π₂ 47 κέξ). Τί πρᾶγμα δμως εἶναι κατ' αὐτοὺς ἡ ἀμαρτία; Εἶναι ἐκ πρώτης ὅψεως πρόδηλον δτὶ οἱ συγγραφεῖς τῶν ἡμετέρων ὄμιλιῶν δὲν διατρίβουν περὶ τὴν θεωρητικὴν ἔξέτασιν τοῦ θέματος τῆς ἀμαρτίας, ἀλλὰ περὶ τὴν ἔκθεσιν καὶ περιγραφὴν τῶν ἀποτελεσμάτων αὐτῆς. 'Ο συντάκτης τῆς Π₁ μάλιστα περιγράφει τὰ πράγματα, χωρὶς νὰ ἀναφερθῇ συγκεκριμένως εἰς τὸ γεγονός τῆς πτώσεως, τὸ ὅποιον δμως πολλαχοῦ καὶ ποικιλοτρόπως ὑπαινίσσεται καὶ ἔχει ὡς βάσιν καὶ πυρῆνα τῆς θεολογικῆς σκέψεως αὐτοῦ εἰς δσα περὶ τῶν συνεπειῶν τῆς ἀμαρτίας λέγει. 'Αντιθέτως ὁ Μελίτων, ἀναφερόμενος ἐπιγραμματικῶς εἰς τὴν ἐν γένει δημιουργίαν τῆς κτίσεως καὶ τὴν πλάσιν τοῦ ἀνθρώπου ὑπὸ τοῦ Θεοῦ καὶ τοῦ Λόγου αὐτοῦ ὡς καὶ τὴν ἐν παραδείσῳ θέσιν αὐτοῦ, ἐπιλαμβάνεται δι' ὀλίγων τοῦ θέματος τῆς πτώσεως, τὴν ὅποιαν θεωρεῖ ἀποτέλεσμα τῆς ὑπὸ τοῦ ἀνθρώπου παρακοῆς καὶ παραβάσεως τῆς ἐντολῆς τοῦ Θεοῦ¹.

«Ἀμεσον ἀποτέλεσμα τῆς παρακοῆς ταύτης τοῦ ἀνθρώπου, τῆς ἐκδηλωθείσης διὰ τῆς «ἐκ τοῦ ξύλου βρώσεως», ὑπῆρξεν ἡ ἀπὸ τοῦ παραδείσου ἔξωσις καὶ ἀπόρριψις αὐτοῦ εἰς τὸν «κόσμον τοῦτον ὡς εἰς δεσμωτήριον καταδίκων»². 'Ἐκ τούτου φαίνεται δτὶ ὁ Μελίτων ἐντοπίζει τὴν ἀμαρτίαν τοῦ ἀνθρώπου εἰς τὴν παρακοὴν τοῦ θελήματος τοῦ Θεοῦ καὶ τὴν παράβασιν τῆς ἐντολῆς του, ἐνθα δσκύτως φαίνεται σαφῶς νὰ ἐν-

ληπτέον πρότερον, ποῦ συνίσταται τὸ κατ' εἰκόνα, ἐν σώματι ἡ ἐν ψυχῇ ἔδωμεν δὲ πρότερον, οἵς χρῶνται οἱ τὸ πρῶτον λέγοντες, δν ἐστι καὶ Μελίτων συγγράμματα καταλεοπώς περὶ τοῦ ἐνσώματον εἶναι τὸν Θεόν». Γενικώτερον περὶ τὴν ἔννοιαν τῆς «εἰκόνος», βλ. ΙΩΑΝ. ΚΑΡΑΒΙΔΟΠΟΥΛΟΥ, «Εἰκὼν Θεοῦ καὶ «κατ' εἰκόνα» Θεοῦ παρὰ τῷ διεστόλῳ Παύλῳ. (Αἱ χριστολογικαὶ βάσεις τῆς Παυλείου ἀνθρωπολογίας), Θεσσαλονίκη 1964, σ. 17 - 32.

1. Βλ. 'Ομιλίαν Π₂ 47, 332 - 48, 345, (PERLER, SC 123, 84 - 86).

2. Βλ. αὐτόθι.

τοπίζη αὐτὴν καὶ δισυντάκτης τῆς Π₁, δταν ἀντιπαραβάλη τὸ ξύλον τοῦ σταυροῦ πρὸς τὸ ξύλον τοῦ παραδείσου καὶ τὴν ἐπ' αὐτοῦ ἔχραντον προσήλωσιν καὶ ἔκτασιν τῶν χειρῶν τοῦ Κυρίου πρὸς τὴν «πάλαι πονηρὰν χεῖρα, ἀσεβῶς ἔκταθεῖσαν»¹.

Μνημονευτέον ἐνταῦθα δτι ἀπὸ τῆς σχετικῆς περὶ τῆς πτώσεως ἀφηγήσεως τοῦ Μελίτωνος ἐλλείπουν τὰ δόγματα τῶν προπατόρων Ἀδάμ καὶ Εὔας ἐνῷ εἰς ἐντελῶς διάφορον συνάφειαν μνημονεύεται ἄπαξ τὸ δνομα τοῦ προπάτορος². Ἐν τῇ Π₁ μνημονεύεται ἄπαξ τὸ δνομα τοῦ Ἀδάμ εἰς ἀντίστοιχον πρὸς τὸν τοῦ Μελίτωνος τόπον ἔκει δηλαδὴ ἔνθα ὁ λόγος περὶ τῆς πλάσεως τοῦ ἀνθρώπου³. Περὶ τῆς προμήτορος Εὔας, θεωρουμένης πρώτης εἰσηγητρίας τῆς ἀμαρτίας ἐν τῷ κόσμῳ, ὡσαύτως γίνεται ἀνώνυμος ἀναφορὰ καὶ πάλιν ἐν τῇ Π₁⁴. Εἰς αὐτὴν, τὴν αἵτιαν τῆς πρώτης ἀμαρτίας καὶ θλίψεως, ἀνταποκρίνεται ὁ πρὸς τὰς γυναικας τὸ πρῶτον ἀπευθυνθεὶς ἀναστάσιμος χαιρετισμὸς τοῦ Κυρίου ὃς ἀντίδοτον τῆς πρώτης λύπης⁵.

Τυγχάνει ὡσαύτως ἀξιοσημείωτον τὸ γεγονός δτι ὑπὸ τῶν ἡμετέρων συγγραφέων δὲν τονίζεται εἰς τὴν ὑπόθεσιν τῆς πτώσεως ἡ ἐνέργεια καὶ δρᾶσις τοῦ διαβόλου (ὅφεως). Ἀπλῶς παρὰ τῷ Μελίτωνι γίνεται λόγος περὶ τούτου ὡς «ἐχθροῦ καὶ λίχνου συμβούλου»⁶, τὸν ὅποιον ἐδέχθη ὁ ἀνθρώπος εἰς τὰς πρὸς τὸν Θεὸν σχέσεις αὐτοῦ, ἐνῷ παντελῶς ἀποσιωπᾶται τὸ ἔργον αὐτοῦ ὑπὸ τοῦ ὀμιλητοῦ τῆς Π₁. Ἡ ἐντύπωσις, τὴν ὅποιαν σχηματίζει τις ἐκ τῆς δῆλης μελέτης τῶν σχετικῶν χωρίων τῶν ὀμιλιῶν, ἀναφορικῶς πρὸς τὸ θέμα τῆς πτώσεως, εἶναι δτι ἀμφότεροι οἱ ὀμιληταὶ φαίνεται νὰ ἐπιρρίπτουν κατὰ μέγα μέρος τὴν εὐ-

1. Βλ. 'Ομιλίαν Π₁, 50 (NAUTIN, SC 27, 177).

2. Βλ. 'Ομιλίαν Π₂ 83, 624, (PERLER, 108).

3. Βλ. 'Ομιλίαν Π₁ 47, (NAUTIN, 171), καὶ Π₂ 47, 332 ἐ. (PERLER, 84).

4. Βλ. 'Ομιλίαν Π₁ 53, (NAUTIN, 181), «τὸ γάρ ἔργον τῆς θηλείας λῦσαι θελήσας καὶ τὴν ἐκ πλευρᾶς πρότερον ἐπισχεῖν θανατηφόρον... κ.τ.λ.». 'Ο R. CANTALAMESSA σημειώνει ἐπὶ τοῦ κειμένου τούτου τῆς ὀμιλίας ἐπίδρασιν ἐκ τοῦ ἀποκρύφου *Εὐαγγελίου τῶν Αἴγυπτίων* (βλ. μνημ. ἔργον, σ. 296 - 302). Τὸ ίδιον θέμα βλέπομεν καὶ παρὰ ΛΕΟΝΤΙ ΤΑΙ ΣΟΦΟΙ, Λόργος 10, Εἰς τὸ μέγα καὶ σωτήριον κατὰ τοῦ θανάτου τρόπου, PG 107, 109CD - 112A: «οὐκέτι ἐν αἵτιᾳ διὰ τὸ πτῶμα τὸ θῆλυ γένος· δι' αὐτῶν γάρ εὐαγγελίζεται ἡ ἀνάστασις». Ερευνηταὶ τινες διαβλέπουν ἐνταῦθα πολεμικὴν τινα κατὰ φεμινιστικῶν διμάδων στρεφομένων κατὰ τῶν προνομίων τῆς Ιεραρχίας ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ (βλ. J. DANIÉLOU, «Pierre dans le judeo-christianisme heterodoxe», ἐν *Atti della XIX settimana biblica*, Brescia 1967, σ. 354-458, παρὰ R. CANTALAMESSA, μνημ. ἔργον, σ. 301 - 302, ἐνθα διὰ καὶ σχετικὴν ἀναφορὰν εἰς πηγὰς καὶ βιβλιογραφίαν).

5. Βλ. 'Ομιλία Π₁ 59, (NAUTIN, 187).

6. Βλ. 'Ομιλίαν Π₂ 48, 342.

θύνην δι' αὐτὴν εἰς τὸν ἀνθρωπὸν. Περὶ τούτου ὁ Μελίτων παρέχει θεωρητικὴν ἀνθρωπολογικὴν θεμελίωσιν, δεγχόμενος περὶ τοῦ ἀνθρώπου δτι εἶναι «φύσει δεκτικὸς ἀγαθοῦ καὶ πονηροῦ»¹, ὑπέχων μεταξὺ τῶν δυνάμεων καὶ τῶν ροπῶν αὐτῶν, οἷαν θέσιν κατέχει «βῶλος γῆς ἔκατέρωθεν σπερμάτων»². Ἀσφαλῶς ὑπὸ τὰς ἐκφράσεις αὐτὰς πρέπει νὰ ἔδωμεν τὸ αὐτεξουσίον τοῦ ἀνθρώπου καὶ οὐδὲν πέραν τούτου. Περὶ τοῦ αὐτεξουσίου καὶ τῆς ἐλευθερίας τοῦ ἀνθρώπου ἔμμεσως καὶ ἡ Π₁ ποιεῖται λόγον (Π₁40) εἰς ἄλλην ὅμως ἐντελῶς διάφορον πρὸς τὸ θέμα ἡμῶν συνάφειαν. Ἐν πάσῃ περιπτώσει δτι ἐνδιαφέρει τοὺς ὀμιλητὰς δὲν εἶναι ἡ θεωρητικὴ θεμελίωσις τοῦ περὶ τῆς πτώσεως δόγματος, ἀλλὰ συνέπειαι τῆς πτώσεως καὶ τῆς ἀμαρτίας διὰ τὸν ἰδιον τὸν ἀνθρωπὸν.

Περὶ τῆς ἀμαρτίας ὑπάρχει κοινὸς τις χαρακτηρισμὸς ἐν τῇ Π₁ καὶ τῇ Π₂, καθ' ὃν αὕτη θεωρεῖται τροφοδότης καὶ συνεργὸς τοῦ θανάτου. Διὰ τὴν τυπικὴν ἐξ ἄλλου συγγένειαν τῶν σχετικῶν χωρίων δίδομεν ταῦτα ἐδῶ.

Π₁ 57 (NAUTIN):

Π₂ 21, 146-147, 54, 395 κέξ (Perler):
Καὶ ἐγένετο τοῦ θανάτου τροφὴ
ἡ τῶν κειμένων τροπή».

«....μήπου δλως ἡ παλαιὰ ἀμαρτία ἡ πρώτη τοῦ θανάτου τροφή».

«Ἡ τοῦ θανάτου συνεργὸς ὑπάρχουσα προωδοιπόρει εἰς τὰς τῶν ἀνθρώπων ψυχὰς καὶ ἡτοίμαζεν αὐτῷ τροφὰς τὰ τῶν νεκρῶν σώματα».

Εἶναι ὡσαύτως κοινὴ ἡ ἀντίληψις δτι ἡ ἀμαρτία, κατέχουσα καὶ ὑποδουλοῦσα ἐν πρώτοις τὴν πνευματικὴν ὑπόστασιν τοῦ ἀνθρώπου, δηλαδὴ τὴν ψυχὴν αὐτοῦ, ἀλλοτριώνει αὐτὸν τῆς μετὰ τοῦ Θεοῦ κοινωνίας, προκαλοῦσα οὕτω τὸν πνευματικὸν θάνατον καὶ ὑποτάσσουσα ἐν ταῦτῷ καὶ τὸ σῶμα εἰς τὸν θάνατον καὶ τὴν φθοράν. Τὸ ἀνωτέρω χωρίον τοῦ

1. Βλ. 'Ομιλίαν Π₂ 48, 340. Τὴν ίδιαν ἀντίληψιν ἐκφράζουν καὶ ἄλλοι συγγραφεῖς τῆς ίδιας ἐποχῆς ὡς οἱ ΙΟΥΣΤΙΝΟΣ, 'Απολογία A', 43, 6· 'Απολογία B', 7, 6· Λιόλογος 88, 5· 141, 1· ΤΑΤΙΑΝΟΣ, Πρὸς Ἑλληνας 7, 2 - 3· ΘΕΟΦΙΛΟΣ ΑΝΤΙΟΧΕΙΑΣ, Πρὸς Αντιόχειον B', 27 καὶ ΕΙΡΗΝΑΙΟΣ, "Ἐλεγχος καὶ ἀνατροπή . . . Δ', 4, 3 (SC 100², 425) κ.ά. Οὗτοι ὡς καὶ ἄλλοι χριστιανοὶ συγγραφεῖς ὑπερεμνοῦνται τοῦ αὐτεξουσίου τοῦ ἀνθρώπου κατὰ τῶν πλενῶν τῶν αἱρετικῶν γνωστῶν καὶ ἐνίων φιλοσόφων (βλ. M. SPANNEUT, *Le stoicisme des Pères de l'Église*, Paris 1957, σ. 235 - 239).

2. Βλ. 'Ομιλία Π₂ 48, 341.

Μελίτωνος καθώς καὶ ἡ συνέχεια αὐτοῦ καθιστοῦν σαφῆ τὴν ἀντίληψιν αὐτήν, ἡ ὅποια εὑρίσκει τὴν παράλληλον αὐτῆς διατύπωσιν καὶ ἐν τῇ Π₁. 'Ιδού ἀντιστοίχως τὰ κείμενα ὡς ἔχουν:

Π₁ 47,3 (Nautin):

Π₂ 54, 398-399 καὶ 55,400-401

(Perler):

«Ἐτι μὲν οὖν πνεῦμα μόνον ἐπεδήμησε τῇ ἀμαρτίᾳ καὶ τῷ θανάτῳ δεδουλωμένον, περισσὴ ἀντίστηται τὸ σῶμα τοῦ ἀμαρτίαν ἔπιπτε καὶ πᾶν σῶμα ὑπὸ θάνατον».

Εἰς τὰ παράλληλα αὐτὰ κείμενα, ᾧς ἐπαναληφθῆ καὶ ἐνταῦθα, οἱ δροὶ: «ψυχὴ» καὶ «πνεῦμα» εἰναι συνώνυμοι. Τὸ «πνεῦμα» ἐν τῇ Π₁ καὶ δὴ εἰς τὴν συγκεκριμένην περίπτωσιν σημαίνει τὴν «μυστικὴν πνοήν» τοῦ Θεοῦ, ἡ ὅποια ἐνεψύχωσε τὸ σῶμα τοῦ Ἀδάμ καὶ ἐγένετο οὗτος «εἰς ψυχὴν ζῶσαν» (Γεν. 2,7).

Αἱ συνέπειαι τῆς ἀμαρτίας ἀφοροῦν κατὰ πρῶτον καὶ κύριον λόγον εἰς αὐτὸν τοῦτον τὸν ἀνθρώπον καὶ κατὰ δεύτερον λόγον, εἰς τὴν κοινωνίαν καὶ τὸν κόσμον δὲν. Ἡ κοινωνικὴ διάστασις τῆς ἀμαρτίας περιγράφεται διὰ ζωηρῶν χρωμάτων ὑπὸ τοῦ Μελίτωνος, ἐνῷ ἡ «κοσμικὴ» ἔκτασις αὐτῆς, ἀν καὶ δὲν ἀπουσιάζει ἐξ αὐτοῦ, διαφαίνεται μᾶλλον ἐν τῇ Π₁.

「Ως βασικὴ ἀνθρωπολογικὴ συνέπεια τονίζεται ὑπὸ ἀμφοτέρων τῶν ὅμιλῶν ὁ θάνατος, ἡ φθορὰ καὶ ἡ ἀσθένεια τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως. Ἡ ἀμαρτία διὰ τοῦ θανάτου καταστρέφει τὴν διφυῆ ὑπόστασιν τοῦ ἀνθρώπου, διαλύουσα «τὴν καλὴν ἀρμογὴν» τῆς ψυχῆς καὶ τοῦ «καλοῦ σώματος»¹. Κατὰ τὴν διάλυσιν τῶν συστατικῶν τοῦ ἀνθρώπου στοιχείων τὸ μὲν σῶμα ἀναλύεται εἰς τὴν γῆν, ἐξ ἣς ἐλήφθη, ἡ δὲ ψυχή, οὖσα δῶρον τοῦ Θεοῦ μεταβαίνει εἰς τὸν ἄδην. Ἡ αὐτὴ ἰδέα περὶ τοῦ μερισμοῦ τῶν στοιχείων καὶ τῆς ἀναλόγου θέσεως αὐτῶν διατυπώνεται καὶ ἐν τῇ Π₁, εἰς χριστολογικὴν ὅμως συνάρτειαν ἐδῶ, ἀλλὰ τὸ πρᾶγμα κατὰ βάσιν παραμένει ἀπαράλλακτον λόγῳ τοῦ στενοῦ δεσμοῦ μεταξὺ ἀνθρωπολογίας καὶ χριστολογίας. Οὕτω λοιπὸν κατὰ τὸν θάνατον τοῦ Χριστοῦ ὁ ἀμέριστος διαιρεῖται καὶ τὰ στοιχεῖα αὐτοῦ ὑπάγουν, τὸ μὲν πνεῦμα εἰς τὸν Πατέρα Θεόν, ἡ δὲ ψυχὴ εἰς τὸν «παράδεισον», δηλαδὴ τὸν ἄδην, καὶ τὸ σῶμα εἰς τὴν γῆν².」 Εκτὸς τῆς βασικῆς αὐτῆς διδασκαλίας, ἡ ὅποια εἶναι συγγενής, παρὰ τὴν διάφορον παρ' ἐκάστη ὅμιλᾳ συνά-

1. Βλ. 'Ομιλίαν Π₂ 55, 405 - 406.

2. Βλ. 'Ομιλίαν Π₁ 56 (NAUTIN, 185). Τὸ θέμα ἐξετάζεται λεπτομερῶς ὑπὸ τοῦ R. CANTALAMESSA, μνημ. ἔργον, σ. 232 - 259.

φειαν, ὁφείλομεν νὰ παρατηρήσωμεν ὅτι ὑφίσταται ἐν προκειμένῳ ἀπόλυτος ἀντιστοιχία κατὰ τὰς παραγράφους, ὅπως συμβαίνει καὶ εἰς ἄλλας περιπτώσεις ἔνθα ἐκτίθενται αἱ ἀπόψεις αὐταί, αἱ ὅποιαι παρουσιάζουν ἐν ταύτῳ καὶ λεκτικὴν ὄμοιότητα. Σημειοῦμεν τὰ φρασίδια:

Π₁ 56:

«Μεμέρισται ὁ ἀμερής»

Π₂ 56:

«Ἡ γάρ ὁ ἀνθρωπὸς ὑπὸ τοῦ θανάτου μεριζόμενος».

「Ο μερισμὸς τοῦ ἀμεροῦς, δηλαδὴ τοῦ Χριστοῦ, ἔχει σωτηριολογικὴν σημασίαν. Οὗτος ἔγινε διὰ νὰ σωθοῦν τὰ πάντα διὰ τῆς ἀπανταχοῦ παρουσίας τοῦ Χριστοῦ καὶ κατὰ τὸν θάνατον αὐτοῦ¹.

「Ο, τι λοιπὸν μετὰ τὴν πτῶσιν κυριαρχεῖ ἐπὶ τῆς φύσεως καὶ τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου ὡς παραμόνιμος κατάστασις κληρονομουμένη εἰς τοὺς ἀπογόνους τοῦ ἀνθρωπίνου γένους εἶναι ἡ δουλεία εἰς τὴν τυραννίδα² τῆς ἀμαρτίας καὶ τὸν θάνατον, εἶναι ἡ φθορὰ καὶ τὸ πάθος, ὑφ' οἵανδήποτε μορφὴν αὐτοῦ, εἴτε ὡς ἡδονὴ σαρκικὴ εἴτε ὡς ἀσθένεια σωματικὴ εἴτε ὡς θλῖψις καὶ πόνος. Ὁ Μελίτων δίδει εἰς τὰς παραγράφους 49-53 ὄλοκληρον κατάλογον ἐπὶ μέρους ἀμαρτημάτων διαπραττομένων κατὰ τὸν ιστορικὸν βίον τῆς ἀνθρωπότητος ἀπὸ τῆς πτώσεως καὶ ἐπειτα, ἐνῷ ὁ συντάκτης τῆς Π₁ εἰς τὴν παράγραφον 33 αὐτῆς, ἔρμηνεύων τὸ τῆς Ἑξάδ. 12,10 «αἱ ὀσφύες ὑμῶν περιεζωσμέναι», δίδει συνοπτικὴν εἰκόνα τῶν ὑπὸ τοῦ Μελίτωνος ἀριθμουμένων ἀνωτέρω σαρκικῶν καὶ λοιπῶν κοινωνικῶν ἀτασθαλιῶν τοῦ ὑπὸ τὴν ἀμαρτίαν δουλεύοντος κόσμου. "Οταν ἐξετάζῃ τις ἐκ τοῦ σύνεγγυς τὰ κείμενα ταῦτα δὲν δύναται νὰ ἀπαλλαγῇ ἀπὸ τῆς ίδεας τῆς ὑπομνηματικῆς σχέσεως τοῦ ἐνὸς πρὸς τὸ ἄλλον.

「Ἡ κυριαρχία τῆς ἀμαρτίας καὶ τοῦ θανάτου ἐπὶ τοῦ ἀνθρώπου περιγράφεται διὰ κοινῆς γλώσσης καὶ ἐξεικονίζεται διὰ κοινῶν παραστάσεων, ὡς δηλοῦν τὰ ἔξης χωρία, τὰ ὅποια φέρουν τραγικὸν τόνον καὶ ὑφος. Π₁ 45 (Nautin):

«...ἀνηρπάζοντο ὑπὸ τῆς τυραννικῆς ἀμαρτίας καὶ ἥγοντο εἰς τοὺς χώρους τῶν ἐπιθυμιῶν πᾶσαν σὰρξ λυομένους, ὁμοῦ καὶ δε-

1. Βλ. R. CANTALAMESSA, μνημ. ἔργον, σ. 232 - 259.

2. 'Ο Πλατων., Νόμοι Θ, 863Ε, χαρακτηρίζει ὡς ἀδικίαν τὴν τυραννίδα τῶν διαφόρων παθῶν τῆς ψυχῆς «τὴν γάρ τοῦ θυμοῦ καὶ φύσου καὶ ἡδονῆς καὶ λύπης καὶ φόνων καὶ ἐπιθυμιῶν ἐν ψυχῇ τυραννίδα ... πάντως ἀδικίαν προσαγορεύων. Οἱ πατέρες τὴν δύναμιν τῆς ἀμαρτίας καὶ τοῦ διαβόλου ἐπὶ τοῦ ἀνθρώπου χαρακτηρί-

σμουμένους, ρέοντας εἰς τὴν ἀναγκαίαν καὶ ἀνυπόστροφον ὅδον...».

ὑπὸ θάνατον καὶ πᾶσα ψυχὴ ἐκ τοῦ σαρκίνου οἴκου ἔξηλαύνετο καὶ λύσις ἐγίνετο τῆς καλῆς ἀρμογῆς καὶ διεχωρίζετο τὸ καλὸν σῶμα· εἶλκετο αἰγμάλωτος ὑπὸ τὰς τοῦ θανάτου [σκιάς].

Ἡ λύτρωσις ἀπὸ τῆς ἀμαρτίας καὶ τῶν δεινῶν συνεπειῶν αὐτῆς, τουτέστι τῆς φθορᾶς καὶ τοῦ θανάτου, γίνεται φυσικῷ τῷ λόγῳ διὰ τοῦ σωτηριώδους ἕργου τοῦ σταυροῦ καὶ τῆς ἀναστάσεως τοῦ Χριστοῦ. Πρέπει δὲ νὰ τονισθῇ ἐνταῦθα ὅτι οἱ ἡμετέροι ὄμιληται συνδέουν ἀρρήκτως καὶ ἀρμονικῶς τὴν σωτηριολογίαν μετὰ τῆς χριστολογίας, ὅπως καὶ ταύτην μετὰ τῆς ἀνθρωπολογίας. Εἰναι συνήθως αὐτονόητον ὅτι δὲν δύναται νὰ ὑπάρξῃ σωτηρίᾳ ἀνευ Χριστοῦ, ἀλλὰ δὲν εἰναι ἐπίσης τόσον αὐτονόητον ὅτι δὲν δύναται αὐτῇ νὰ ἐπιτευχθῇ ἀνευ τῶν στενῶν σχέσεων τῶν συνδεουσῶν τὴν χριστολογίαν καὶ τὴν ἀνθρωπολογίαν. Τὸ τελευταῖον τοῦτο γίνεται εὐκόλως κατανοητόν, δταν ἀναγιγνώσκη τις τὰς ἡμετέρας ὄμιλας, ὄμιλούσας εὐγλώττως περὶ τοῦ σωτηριολογικοῦ τούτου δεσμοῦ χριστολογίας καὶ ἀνθρωπολογίας.

Ἡ θεία καὶ πνευματικὴ φύσις τοῦ Χριστοῦ ἀφ' ἐνὸς καὶ ἡ ἀναμάρτητος ἀνθρωπίνη φύσις αὐτοῦ ἀφ' ἐτέρου, ἣν προσελάβετο ἐν τῇ κοιλίᾳ τῆς ἀγίας Παρθένου Μαρίας¹, ἀποτελεῖ, ὅπως ἐν γένει καὶ εἰς ὀλόκληρον τὴν πατερικὴν θεολογικὴν σκέψιν², τὸ βάθρον τῆς σωτηριολογικῆς διδασκαλίας τῶν ὄμιλων Π₁ καὶ Π₂. Εἰναι δημοσίες πρόδηλον τὸ γεγονός,

ζουν ὡς τυραννίδα. (Βλ. Θεοδοροῦ Στουδίτου, Λόγος 2, εἰς τὴν προσκύνησιν τοῦ τιμίου καὶ ζωοποιοῦ σταυροῦ, ἐν τῇ Μεσονηστίμῳ, PG 99, 693A· «ἀπαλλάξας τῆς τοῦ τυράννου δουλείας τὸ ἀνθρώπινον γένος»· πρβλ. τοῦ αὐτοῦ, Λόγος 4, κατηχητικὸς τῇ ἀγίᾳ μεγάλῃ Κυριακῇ τοῦ Πάσχα γ', PG 99, 713A· «Οὗτος καὶ νῦν ἀπολλυμένους ἐσσωσεν, νεκρωθέντας ἔζωσεν, καὶ τῆς τοῦ διαβόλου τυραννίδος ἀφείλετο». Πρβλ. ΙωΑΝΝ. ΜΑΥΡΟΠΟΔΟΣ, Εἰς τὴν ἀγίαν τοῦ Χριστοῦ καὶ ζωηφόρον Ἀνάστασιν, στίχοι Ταμβικοί, 1246, PG 120, 1131· «Ἄδην πατεῖ τύραννον ἀνθρωποφθόρον» καὶ ΛΕΟΝΤΟΣ ΤΟΥ ΣΟΦΟΥ, Λόγος 9 εἰς τὴν δι' οὐ τοῦ προγονικοῦ ἀνυφάθημεν πτώματος σωτηρίου σταυροῦ ἥψασιν, PG 107, 92BC. «...ἡ τοῦ κόσμου σωτηρίος ράβδος Φαραὼ μὲν τὸν δυσμενῆ, αὐτῇ δυνάμει καὶ τυραννίδι τῆς ἀμαρτίας κατακαλύπτει».

1. Βλ. 'Ομιλίαν Π₁ 45, (NAUTIN, 167) καὶ Π₂ 66, 467 ἐ. 70, 506 καὶ 104, 804. Πρβλ. ΕΙΡΗΝΑΙΟΥ, "Ἐλεγχος καὶ ἀνατροπή . . . Δ', 33, 11, (ROUSSEAU, SC 100², 831).

2. Βλ. I. ROMANIDOU, Τὸ προπατορικὸν ἀμάρτημα, 'Αθῆναι 1957, σ. 78 - 81.

ὅτι αὔται τονίζουν ὡς κατ' ἔξοχὴν σωτηριώδη πρᾶξιν τοῦ Χριστοῦ τὸ πάσχα=πάθος αὐτοῦ.

Ἐμφαντικῶς τονίζει ὁ Μελίτων ὅτι ἔνεκα τῆς ἀμαρτίας καὶ τῆς ἔξ αυτῆς ἀπαλλαγῆς τοῦ ἀνθρώπου «τὸ τοῦ πάσχα μυστήριον τετέλεσται ἐν τῷ τοῦ Κυρίου σώματι» (Π₂ 56, 411-412). Φρασεολογικῶς ἡ διατύπωσις αὐτή, ἀλλὰ καὶ ἐννοιολογικῶς, εύρισκει τὸ παράλληλον αὐτῆς - καὶ εἰναι τοῦτο λίαν σημαντικόν διὰ τὴν συγγένειαν τῶν ὄμιλῶν - εἰς τὸ κείμενον τῆς παραγράφου 21 τῆς Π₁, ἐνθα πρόκειται περὶ τῆς διαδικασίας τῆς σφαγῆς τοῦ πασχαλίου ἀμνοῦ, τυποῦντος τὸν οὐράνιον ἀμνόν.

«Τηρεῖται δὲ τὰς διαιμέσους ἡμέρας, αινιττόμενον τῇ Γραφῇ ἐν μέσῳ τοῦ χρόνου μέχρι τοῦ πάθους ἐν τῇ τοῦ σώματος ἐπιδημίᾳ τοῦ πάσχα, καὶ τὴν σύλληψιν ἣν ἐν τοῖς τοῦ ἀρχιερέως συλληφθεὶς ἐτηρεῖτο».

Τοῦτο οὐδόλως σημαίνει ὅτι παραθεωρεῖται ὑπὸ αὐτῶν τὸ γεγονός τῆς ἀναστάσεως τοῦ Κυρίου ἡ ἀκόμη καὶ τῆς ἀναλήψεως αὐτοῦ καὶ ἡ σημασία αὐτῶν διὰ τὴν ὄλοτελῇ τοῦ ἀνθρώπου σωτηρίαν. Πάθος, ἀνάστασις καὶ ἀνάληψις συνθέτουν μετὰ τὴν ἐνσάρκωσιν τὸ τρίπτυχον τῆς ὄλης σωτηριολογικῆς διδασκαλίας τῶν ἡμετέρων ὄμιλων. Τὸ πάθος τοῦ Χριστοῦ ἔχει ἀμεσον ἀναφορὰν πρὸς τὸ σῶμα αὐτοῦ, τὸ ὄποιον, μετὰ τῆς ψυχῆς βεβαίως, εἰναι τὸ πρόσλημα τῆς θείας φύσεώς του. Τοῦτο (δηλαδὴ τὸ πάθος) συνοψίζεται εἰς τὸν θάνατον τῆς σαρκὸς τοῦ Κυρίου, δηλαδὴ εἰς τὸ ἀποτέλεσμα τῆς ἀμαρτίας διὰ τὸν ἀνθρώπον. 'Ο θάνατος δημοσίες τοῦ Χριστοῦ, κατὰ τὴν ἀνθρωπίνην φύσιν αὐτοῦ, δὲν ὑπῆρξεν ἀποτέλεσμα ἀμαρτίας, ἀλλ' ἐκουσίᾳ προσφορὰ αὐτοῦ, διὰ νὰ νικήσῃ διὰ τοῦ θανάτου τὸν θάνατον¹. Τονίζεται ὑπερβαλλόντως ὑπὸ ἀμφοτέρων ὅτι ὁ Χριστὸς ἤλθε καὶ προσέλαβε τὸ πτωχὸν καὶ νεκρὸν σῶμα τοῦ ἀνθρώπου, ὅτι ἐνεδύθη τὸν πάσχοντα καὶ δεδουλωμένον τῇ ἀμαρτίᾳ καὶ τῷ θανάτῳ ἀνθρώπου, διὰ νὰ σώσῃ αὐτὸν κατὰ τὸ συναμφότερον, τὴν ψυχὴν καὶ τὸ σῶμα, διὰ τοῦ πνεύματος καὶ τοῦ ἀναμαρτήτου ἀλλὰ παθητοῦ σώματος αὐτοῦ. Διὰ τῶν παθῶν τοῦ ἰδικοῦ του σώματος ὁ Χριστὸς σώζει τὸν ἀνθρώπον ἐκ τῶν παθῶν τῆς σαρκὸς, ἐνῷ διὰ τοῦ πνεύματος αὐτοῦ, τὸ ὄποιον εἰναι ἀθάνατον, συντρίβει καιρίως καὶ πρωτίστως τὴν ἀμαρτίαν καὶ κατὰ συνέπειαν καὶ τὸν θάνατον.

1. Βλ. 'Ομιλίαν Π₁ 57 (NAUTIN, 185) καὶ ὄμιλίαν Π₂ 56, 411 - 412 (PEBLER, 90).

Είναι λίαν χαρακτηριστικά περὶ τῶν ἐνταῦθα λεγομένων τὰ ἔξῆς παράλληλα κείμενα τῶν ὄμιλιῶν, τὰ ὅποῖα θεωροῦμεν ἀπαραίτητον νὰ παραβέσσωμεν, διότι σὺν τούτοις παρουσιάζουν καὶ ἀνάλογον φιλολογικὴν συγγένειαν.

Π₁ 45 (Nautin):

«Ορῶν ἡμᾶς ἀνωθεν ὑπὸ τοῦ θανάτου τυραννουμένους..... ἐλθῶν καὶ λαβῶν (* *) τοῦ πρώτου πλάσματος ἐν βουλαῖς πατρικαῖς..... ἀλλ' αὐτὸν ὁ Λόγος ὅλον τὸν ἀγῶνα τὸν ὑπὲρ ἡμῶν ἀνεδέξατο πειθόμενος ταῖς πατρῷαις ἐντολαῖς. Ἀπροσίτου δὲ ὅντος τοῖς ὅλοις ἀκράτου θείου πνεύματος, ἵνα μὴ πάντα συμπαθῇ....»

Π₁ 47,3:

«Εἰ μὲν οὖν πνεῦμα μόνον ἐπεδήμησε τῇ ἀμαρτίᾳ καὶ τῷ θανάτῳ δεδουλωμένον, περισσὴ ἀνήν οὕτως ἡ μεγάλη τοῦ σώματος ἐπιδημία, μήτε τῆς ἀμαρτίας μήτε τοῦ θανάτου νενικημένου· ἔδει δὲ καὶ τὴν ἀμαρτίαν ἀναιρεθῆναι καὶ τὸ σῶμα ἐλευθερωθῆναι.»

Π₁ 49:

«Τοῦτο ἦν τὸ πάσχα ὃ ἐπεθύμησε ὑπὲρ ἡμῶν ὁ Ἰησοῦς παθεῖν· πάθει πάθους ἡλευθέρωσε καὶ θανάτῳ θάνατον ἐνίκησε... Διὰ τοῦτο οὐκ ἐπιθυμεῖ τοσούτον φαγεῖν, δσον ἐπιθυμεῖ παθεῖν, ἵνα ἡμᾶς τοῦ διὰ βρώσεως πάθους ἡλευθερώσῃ.»

*Idiakitérōs, kath' dson ἀρορῆ εἰς τὴν σωτηριολογίαν τῆς Π₁, ὀφείλομεν νὰ παρατηρήσωμεν διὰ αὐτῆς παρουσιάζει τι τὸ ίδιαζον, τὸ ὅποιον δὲν

Π₂ 66,465-472 (Perler):

Οὗτος ἀφικόμενος ἐξ οὐρανῶν ἐπὶ τὴν γῆν διὰ τὸν πάσχοντα, αὐτὸν δὲ ἔκεινον ἐνδυσάμενος διὰ παρθένου μήτρας καὶ προελθὼν ἀνθρωπος ἀπεδέξατο τὰ τοῦ πάσχοντος πάθη διὰ τοῦ παθεῖν δυναμένου σώματος καὶ κατέλυσεν...»

Π₂ 47,328-330:

«...Τὰ τῆς σαρκὸς πάθη, τῷ δὲ θανεῖν μὴ δυναμένῳ πνεύματι ἀπέκτεινε τὸν ἀνθρωποκτόνον θάνατον».

Π₂ 47,328-330:

«Μάθετε οὖν τίς ὁ πάσχων καὶ τίς δὲ τῷ πάσχοντι συμπαθῶν καὶ διατί πάρεστιν ὁ κύριος ἐπὶ τὴν γῆν, ἵνα τὸν πάσχοντα ἀμφιασάμενος ἀρπάσῃ εἰς τὰ ὑψηλὰ τῶν οὐρανῶν».

εύρισκει τὸ ἀντίστοιχον εἰς τὴν Π₂. Τὸ ίδιαζον στοιχεῖον εἶναι ἡ ὑπακοὴ τοῦ Χριστοῦ εἰς τὸ πατρικὸν θέλημα, τὸ ὅποιον ὁ Υἱὸς ἐκπληροῖ ἀπὸ τῆς εὑδοκίας τοῦ Πατρός, νὰ ἐνανθρωπήσῃ οὗτος μέχρι καὶ τοῦ θανάτου ἐπὶ τοῦ σταυροῦ. Ἡ ὑπακοὴ αὐτή, ἡ ὅποια προφανῶς ἀντιπαραβάλλεται πρὸς τὴν παρακοὴν τῶν πρωτοπλάστων, μετὰ τῆς ἀοργησίας καὶ τῆς ἔναντι τῶν ἡδονῶν ἀπαθείας, ἀποτελεῖ στοιχεῖον τοῦ ἀναμαρτήτου σώματος τοῦ Χριστοῦ. Ἡ ἀναμαρτησία τοῦ Χριστοῦ εἶναι τὸ ἀντίδοτον εἰς τὴν ἀμαρτίαν τοῦ ἀνθρώπου, ἡ ὅποια εἶναι τὸ κέντρον τοῦ θανάτου. Τὸ σῶμα τοῦ Χριστοῦ «ἔζητε πανταχοῦ τὰς ίδιας τροφὰς» ήτοι·

«μήπου ἡδονή,
μήπου δργή,
μήπου παρακοή,
μήπου ὅλως ἡ παλαιὰ ἀμαρτία,
ἡ πρώτη τοῦ θανάτου τροφὴ» (Π₁ 57).

Τὰ στοιχεῖα δημιουργίας αὐτὰ εἰς τὴν θετικὴν διατύπωσιν αὐτῶν ἀποτελοῦν τὰ κύρια γνωρίσματα τοῦ ὑπὸ τῆς ἀμαρτίας τυραννουμένου καὶ περιαγομένου κατὰ τὴν μελιτώνειον ἔκφρασιν «εἰς τοὺς χώρους τῶν ἐπιθυμιῶν» ἀνθρωπίνου σώματος, ἕνθα «περιαντλεῖται» ὑπὸ τῶν ἡδονῶν, δηλαδή·

ὑπὸ μοιχείας	ὑπὸ φιλαργυρίας
ὑπὸ πορνείας	ὑπὸ φόνων
ὑπὸ ἀσελγείας	ὑπὸ αἰμάτων
ὑπὸ ἐπιθυμίας	ὑπὸ τυραννίδος πονηρίας
ὑπὸ τυραννίδος παρανόμου» (Π ₂ 50).	

«Ωσαύτως πρέπει νὰ παρατηρήσωμεν γενικῶς περὶ τῆς σωτηριολογικῆς διδασκαλίας τῶν ὄμιλιῶν Π₁ καὶ Π₂ καὶ τοῦτο, διὰ ἡ μὲν πρώτη προσδίδει παγκόσμιον διάστασιν εἰς τὸ σωτηριῶδες καὶ ἀπολυτρωτικὸν ἔργον τοῦ Χριστοῦ, ἐνῷ ἡ Π₂ περιορίζει τοῦτο μᾶλλον εἰς τὴν σφαῖραν τῆς ἀνθρωπίνης ὑπάρξεως. Ἡ διαφορὰ αὐτὴ ἀσφαλῶς δὲν δύναται νὰ συστήσῃ ἀνυπέρβλητον δυσκολίαν ἀναφορικῶς πρὸς τὸ ζήτημα τῆς κοινῆς προελεύσεως τῶν ὄμιλιῶν, ως θὰ ἔδωμεν εἰς ἄλλην συνάφειαν. Ἡ παγκόσμιότης καὶ ἡ καθολικότης τοῦ ἀπολυτρωτικοῦ ἔργου τοῦ Χριστοῦ κηρύσσεται πολλαχοῦ καὶ ποικιλοτρόπως ἐν τῇ Π₁. Οὕτως ἡ τριμερής διαιρεσίς τοῦ ἀμεροῦς Χριστοῦ εἰς τὰ συστατικὰ αὐτοῦ κατὰ τὸν θάνατον, ως καὶ ἡ τριήμερος ἐν τάφῳ παραμονὴ αὐτοῦ, ἐρμηνευόμεναι συμβολικῶς ὑπὸ τοῦ συγγραφέως ἡμῶν συμβολίζουν τὴν σωτηρίαν τῶν πάντων¹.

1. Βλ. Ὁμιλίαν Π₁ 56, (NAUTIN, 185).

‘Η κάθιδος τοῦ Κυρίου εἰς τὸν ἄδην καὶ ἡ παρουσία αὐτοῦ ἔκει διὰ τῆς ψυχῆς ἀφεώρα εἰς τὴν σωτηρίαν τῶν πρὸ τοῦ νόμου, τῶν μετὰ τὸν νόμον καὶ τῶν ‘αδί’ ἐκαυτοῦ’¹. ‘Τπὸ τοῦ Μελίτωνος ἀν καὶ δὲν λέγεται σαφῶς «περὶ τῆς καθόδου τοῦ Χριστοῦ εἰς τὸν ἄδην, ἐν τούτοις ὑπάρχουν σαφεῖς ἐνδείξεις ὅτι ἐπραγματοποιήθη αὕτη καὶ κατ’ αὐτὸν’². ‘Ο θρίαμβος τοῦ Κυρίου κατὰ τοῦ ἄδου καὶ τοῦ θανάτου περιγράφεται καθ’ διμοιν τρόπον ὑπ’ ἀμφοτέρων τῶν ὄμιλητῶν εἰς τὰ ἔξης κείμενα:

Π₁ 57 καὶ 62 (Nautin):   Π₂ 101,775-102,780 ἁ. (Perler):
 «Ἐλυσε τοὺς τοῦ θανάτου δε-   «Ἐγὼ τὸν κατάδικον ἀπέλυσα».

«...τρόπαιον ἐπινίκιον αὔτος ἐν
 ἐκαυτῷ κατὰ τοῦ ἔχθροῦ προπομ-
 πεύων καὶ θριαμβεύων».

«Ἐγὼ ὁ καταλύσας τὸν θάνατον
 καὶ θριαμβεύσας τὸν ἔχθρὸν
 καὶ καταπατήσας τὸν θάνατον
 καὶ δήσας τὸν ἰσχυρὸν³
 καὶ ἀφαρπάσας τὸν ἀνθρώπον
 εἰς τὰ ὑψηλὰ τῶν οὐρανῶν,
 ἐγώ, φησίν, ὁ Χριστός».

Εἰς τὴν σωτηριολογίαν τῶν ὄμιλων ὑπάρχει καὶ ἀλλη τις πλευρὰ σχετιζομένη πρὸς τὴν θαυματουργίαν τοῦ Χριστοῦ, καθ’ ἥν οὗτος διὰ τῆς δυνάμεως τοῦ λόγου ἐπιτελεῖ σημεῖα. ‘Ο ὄμιλητής τῆς Π₁ ὄμιλει ἐν προκειμένῳ περὶ τῆς βασιλικῆς τοῦ Κυρίου ἐξουσίας, ἐκφραζομένης οὐχὶ διὰ τινος ἀλλού βασιλικοῦ ἐμβλήματος ἀλλὰ διὰ τοῦ ἐπιτακτικοῦ τῆς δυνάμεως τοῦ λόγου. ‘Η ἐπιταγὴ εἶναι ἐμφανής καὶ ἐν

1. Βλ. ‘Ομιλίαν Π₁ 58, (NAUTIN, 187). Τὴν αὐτὴν ἀντίληψιν διατυπώνει καὶ ὁ ΛΕΩΝ ὁ ΣΟΦΟΣ, Λόγος 9, εἰς τὸ μέγα καὶ σωτήριον κατὰ τοῦ θανάτου τρόπαιον, PG 107, 112CD, ὁ δόποιος φαίνεται νὰ ἀντλῇ ἐντεῦθεν.

2. Βλ. ΜΕΛΙΤΩΝΟΣ, Περὶ λουτροῦ 4, (PERLER, SC 123, 232). «αδὲ καὶ τοῖς ἐν ἄδου νεκροῖς ἐφάνη καὶ τοῖς ἐν κόσμῳ βροτοῖς».

3. Βλ. ΜΕΛΙΤΩΝΟΣ, ἀπόσπ. XIII, (PERLER, SC 123, 238). «At quum Dominus noster surrexit e mortuis, et pede deculcavit mortem, et vinxit potentem, et hominem». Κατὰ τὸν ἴδιον τρόπον ἐκφράζεται καὶ ὁ ΑΠΟΛΛΙΝΑΡΙΟΣ ΙΕΡΑΠΟΛΕΩΣ, (ἀπόσπ.) ἐκ τοῦ Περὶ πάσχα, (PERLER, SC 123, 244) «οὐ δεθεῖς, οὐ δήσας τὸν ἰσχυρὸν». Πρβλ. ΕΙΡΗΝΑΙΟΥ, “Ἐλεγχος καὶ ἀνατροπή... Δ”, 33, 4, (ROUSSEAU, SC 100², 812-813) «πῶς δὲ τὸν κατὰ τοῦ ἀνθρώπου ἰσχυρὸν, τὸν οὐ μόνον νικήσαντα τὸν ἀνθρώπον ἀλλὰ καὶ κατέχοντα αὐτὸν ὑπὸ τὴν ἐξουσίαν καθεῖται, καὶ τὸν μὲν νενικηότα ἐνίκησε, τὸν δὲ νενικημένον ἀνθρώπον ἀπέλυσεν εἰ μὴ κρείσσων ἦν τὸν νενικημένου ἀνθρώπου»; Πρβλ. ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ, *De anima et corpore* 6, PG 18, 599A, «Quo tempore dominus noster mortem calcavit, inimicitiam dissolvit, fortis alligavit...» καὶ «Quia Dominus inferos vicerat, mortem calcaverat, hostem pudore suffuderat», (αὐτόθι, 6, PG 18, 599D - 602A). Πάντα ταῦτα ἔχουν ὡς βάσιν τὸ τοῦ Ματθ. 12, 29· Λουκ. 11, 22.

τῆς Π₂ (78,567-568· 90, 670-671)¹. Διὰ τοῦ ἐπιτακτικοῦ λόγου του ὁ Χριστὸς ἀνέστησε νεκρούς καὶ ἐθεράπευσε σωματικάς ἀσθενείας. ‘Η Π₁ μνημονεύει τὴν ἀνάστασιν τοῦ Λαζάρου (Ιωάν. 11, 11-14) καὶ τῆς κόρης τοῦ ἀρχισυναγώγου (Λουκ. 8, 49-57), ἐνῷ διὰ τὰ λοιπὰ θαύματα χρησιμοποιεῖ γενικὸν χαρακτηρισμόν, περὶ τοῦ ὄποιού θὰ ὀμιλήσωμεν ἐν συνεχείᾳ. ‘Ωσαύτως καὶ ἡ Π₂ ποιουμένη λόγον γενικῶς περὶ τῶν ἀναστάσεων ὑπαίνεται σαφῶς τὴν περίπτωσιν τῆς ἀναστάσεως τοῦ Λαζάρου, καὶ περιγράφει λεπτομέρεστερον τὰς θεραπείας πάσης φύσεως. ‘Ο τρόπος, καθ’ ὃν ἐκτίθενται ταῦτα ἐν τῇ μὲν καὶ ἐν τῇ δέ, παρουσιάζει πολὺ ἐνδιαφέρον, διότι φαίνεται νὰ δεικνύῃ ἀμεσον ἀναφορὰν τῆς μιᾶς εἰς τὴν ἄλλην. Ούτω εἰς τὴν περίπτωσιν τῶν ἀναστάσεων ἡ μὲν Π₁ είναι συγκεκριμένη καὶ ἀκριβής, ἀναφέρουσα τὰς δύο ἀνωτέρω περιπτώσεις, ἡ δὲ Π₂ γενικῶς ὄμιλοῦσα ὑπονοεῖ καὶ τὸ δλον καὶ τὴν ὀρισμένην περίπτωσιν τοῦ Λαζάρου. ’Ιδού τὰ κείμενα τῆς Π₂ (78,568-570 καὶ 90, 672-673).

«Οὐδὲ τὸ καινότερόν σε ἐδυτώπητε σημεῖον,
 νεκρὸς ἐκ μνημείου ἐγειρόμενος
 ἡδη τεσσάρων ἡμερῶν.

.....
 «Τίμησάι μοι τοὺς κειμένους νεκρούς, οὓς ἐκ μνημείου ἀνέστησεν γ’ δὴ δ’ ἡμερῶν»².

Σημειωτέον δὲ δτι ὁ Μελίτων πρὸ τῶν κειμένων τούτων ἀπεξ μόνον ὡμίλησε γενικῶς περὶ ἀναστάσεως νεκρῶν. ‘Η ἐνταῦθα ἔξειδίκευσις θὰ ἡδύνατο οὕτως ἡ ἄλλως νὰ γίνη συμφώνως πρὸς τὴν σπειροειδῆ ἀνέλιξιν τῆς σκέψεως αὐτοῦ, ἀλλ’ ὅπωσδήποτε ἡ συγκεκριμένη παράλληλος περίπτωσις ἀφίνει περιθώρια καὶ εἰς τὴν ἀποφίνησιν τῆς ἀναφορᾶς τῆς Π₂ εἰς τὴν Π₁.

‘Αναφορικῶς δὲ πρὸς τὸν γενικὸν χαρακτηρισμὸν τῆς Π₁ περὶ τῆς θεραπείας τῶν ποικίλων ἀσθενειῶν τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως ὑπὸ τοῦ Χριστοῦ διὰ τοῦ λόγου αὐτοῦ δημιουργεῖται ὡσαύτως ἡ αὐτὴ ὑποψία,

1. ‘Η φωνὴ ἐνταῦθα ὑποκαθιστᾷ τὸν λόγον· τοῦτο εἶναι σύνθετος εἰς τὸν Μελίτωνα (πρβλ. B. ΨΕΥΤΟΓΚΑ, μνημ. μελέτην, ἐν Κληρονομίᾳ 1 (1969) 250, στ. 14 καὶ ὑποσημείωσιν 2). ΘΕΟΦΙΛΟΣ ὁ ΑΝΤΙΟΧΕΙΑΣ ταυτίζει τὴν φωνὴν μετὰ τοῦ Λόγου τοῦ Θεοῦ τοῦ καὶ Υἱοῦ αὐτοῦ «φωνὴ δὲ τὶ θλο ἐστίν ἀλλ’ ἡ δὲ Λόγος τοῦ Θεοῦ, δὲ ἐστιν καὶ οὐδὲ αὐτοῦ» (Πρὸς Αντόλωνον Β’, 22).

2. Τὰ μόρια εἰς τὸν στίχον αὐτὸν «γ’ δὴ δ’ ἡμερῶν εἶναι ἀκατανόητα· ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ στίχου 78, 570 δύναται νὰ διορθωθοῦν ὡς ἔξης «γ’ δὴ δ’ ἡμερῶν» (=τριῶν δὲ ἡ τεσσάρων ἡμερῶν).

δταν ἔξετάσωμεν συγκριτικῶς τὰ σχετικὰ κείμενα. Παραθέτομεν ἐν πρώτοις τὸ χωρίον τῆς Π₁, διὰ νὰ ἔχωμεν ἀκριβῆ περὶ αὐτοῦ εἰκόνα, καὶ ἔπειτα θὰ ἔλθωμεν εἰς τὰ ἀντίστοιχα τῆς Π₂.

αἴθεράπενσεν οὖν καὶ πάντα ὥμων τὰ σώματα τῶν ἀρρωστημάτων
καὶ τὰ κατὰ μέρος τῶν νοσημάτων,
ἔξουσία δυνάμεως λάσιο, ἵνα πληρωθῇ... (Π₁, 48).

Ἄκολουθοῦν εἰς τὴν συνέχειαν τοῦ χωρίου τὰ μεσσιανικὰ κείμενα τοῦ Ἡσαίου 42,6-8·29,18·35,6, ἔνθα τὰ «κατὰ μέρος» νοσήματα περιέχονται καὶ ἡ λασία αὐτῶν ἐπαγγέλλεται ὡς ἀγαθὸν τῆς μεσσιανικῆς ἐποχῆς. Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία, διὰ τὰ προφητικὰ αὐτὰ χωρία ἀποτελοῦν τὴν βάσιν καὶ διὰ τὸν Μελίτωνα, δὲ όποιος, κατ' ἐπανάληψιν εἰς ἐπιτιμητικὰς ἀποστροφάς του πρὸς τὸν Ἰσραήλ, ἀναφέρεται εἰς τὴν ὑπὸ τοῦ Ἡησοῦ θεραπείαν τῶν «κατὰ μέρος» ἀρρωστηῶν τῆς ἀνθρωπίνης σαρκὸς (Π₂ 72·78 καὶ 89·90). 'Αλλ' εἶναι φανερόν, πέραν τῆς παλαιο-διαθηκικῆς αὐτῆς βάσεως, διὰ τὰ ὑπὸ τοῦ Μελίτωνος λεγόμενα στηρίζονται καὶ εἰς τὴν Κ. Διαθήκην, διποτανάστε καὶ τὰ λεγόμενα τῆς Π₁, ἀφοῦ εἰς τὰς κατηγορίας τῶν διαφόρων ἀσθενειῶν μνημονεύει καὶ τὰς ἀναστάσεις, περὶ τῶν ὄποιων δὲν ὅμιλει ὁ Ἡσαῖας. Τὰ ἐπόμενα χωρία ἐκ τῆς ὅμιλίας αὐτοῦ δίδουν τὴν φύσιν τῶν «κατὰ μέρος» νοσημάτων τῆς Π₁.

Π₂ 72,525 ἔξ. «Οτι τοὺς χωλοὺς αὐτῶν ἐθεράπευσε
καὶ τοὺς λεπροὺς αὐτῶν ἐκαθάρισε
καὶ τοὺς τυφλοὺς αὐτῶν ἐφωταγώγησε
καὶ τοὺς νεκροὺς αὐτῶν ἀνέστησεν».

Π₂ 78,562 ἔξ. «Οὐκ ἐδυσώπησέ σε χειρὶ ξηρὰ
ἀποκαθεσταμένη τῷ σώματι,
οὐδὲ ὀφθαλμοὶ πηρῶν
διὰ χειρὸς αὐτοῦ ἀνοιγόμενοι,
οὐδὲ παραλειμένα σώματα
διὰ φωνῆς αὐτοῦ ἀναπτηγνύμενα».

Τέλος κατακλείομεν τὴν συνάφειαν ταύτην διὰ τινων παραλλήλων κειμένων περιγραφόντων κατὰ τὸ σχῆμα τῆς ἀντιθέσεως τῶν ἐννοιῶν ἀφ' ἐνὸς τὴν κατάστασιν τῆς ὑπὸ τῆς ἀμαρτίας τελούσης ἀνθρωπότητος καὶ ἀφ' ἑτέρου τὴν ἐν Χριστῷ διὰ τοῦ πάσχα αὐτοῦ ἐγκαινιασθεῖσαν πνευματικὴν λωήν.

Π₁ 1,2 καὶ 44:

«Πάσχα τὸ θαυμαστόν,
θάμβος θείας ἀρετῆς καὶ δυνά-

Π₂ 68,481·103, 787 ἔξ:

«Οὗτός ἐστιν ὁ δυσάμενος ἡμᾶς
ἐκ δουλείας εἰς ἐλευθερίαν

μεως ἕργον, ἀληθῶς ἔօρτὴ καὶ
μνημόσυνον αἰώνιον,
ἐκ πάθους ἀπάθεια,
ἐκ θανάτου ἀθανασία,
ἐκ νεκρότητος λωή,
ἐκ πληγῆς λασία,
ἐκ πτώσεως ἀνάστασις,
ἐκ ακθόδου ἀνάβασις».

.....
«Τίς ἡ Χριστοῦ ἐπιδημία;
δουλείας ἀποφυγή,
παλαιᾶς ἀνάγκης ἀπαλλαγή,
ἐλευθερίας ἀρχή,
ἀφέσεως ἀμαρτημάτων πηγή,
ἀθάνατος ἀληθῶς ἐν πᾶσι λωή».

.....
«έγὼ γάρ εἰμι ὥμων ἡ ἀφεσίς,
έγὼ τὸ πάσχα τῆς σωτηρίας,
.....
έγὼ τὸ λύτρον ὥμων,
έγὼ λωή ὥμων,
έγὼ ἡ ἀνάστασις ὥμων,
έγὼ τὸ φῶς ὥμων,
έγὼ ἡ σωτηρία ὥμων,
έγὼ δὲ βασιλεὺς ὥμων...
Τοίνυν δεῦτε πᾶσαι αἱ πατριαι τῶν
ἀνθρώπων αἱ ἐν ἀμαρτίαις πεφυρα-
μέναι καὶ λάβετε ἀφεσίν ἀμαρτη-
μάτων».

'Επὶ τούτοις δὲν θὰ ἔσκοπον νὰ παρατηρήσωμεν διὰ τὸ διαλεκτικὸν αὐτὸ σχῆμα τῆς ἀντιθέσεως μεταξὺ δουλείας εἰς τὴν ἀμαρτίαν καὶ ἐλευθερίας ἐν Χριστῷ, τὸ ἀποτελοῦν τὸ πραγματικὸν σχῆμα, ἐντὸς τοῦ ὄποιου κινεῖται ἡ λωή τοῦ ἀνθρώπου καὶ γενικῶς τῆς ἀνθρωπότητος, ἔχει ὡς βάσιν τὸν ιστορικὸν βίον τοῦ Ἰσραήλ, τοῦ ὑπὸ τὴν δουλείαν τῆς Αἰγύπτου διατελέσαντος καὶ ἀπελευθερώθεντος ὑπὸ τοῦ Θεοῦ διὰ τοῦ Μωϋσέως. 'Η εξόδος αὐτὴ τοῦ Ἰσραήλ ἀπὸ τῆς Αἰγύπτου, τῆς γῆς τῆς δουλείας, καὶ ἡ καθοδήγησις αὐτοῦ εἰς τὴν πατρών γῆν, τὴν γῆν τῆς ἐπαγγελίας, εἶναι ἡ πραγματικὴ καὶ τυπολογικὴ συγχρόνως παράστασις εἰς τὸ κήρυγμα τῶν ὥμιλων περὶ τῆς πνευματικῆς δουλείας τοῦ ἀνθρώπου εἰς τὰς δυνάμεις τῆς ἀμαρτίας καὶ τοῦ θανάτου ἀφ' ἐνὸς καὶ τῆς πνευματικῆς ἐν Χριστῷ ἐλευθερίας ἀφ' ἑτέρου¹.

1. Βλ. 'Ομιλίαν Π₁ 10, 2 - 12, (NAUTIN, 139 - 141) καὶ 'Ομιλίαν Π₂ 67, 475-478, (PERLER, 96).

Τό μυστηριακὸν ὑπόβαθρον ἀλλωστε τοῦ κηρύγματος τούτου εἶναι ἐμφανὲς τόσον εἰς τὰ παρατεθέντα κείμενα, ὃσον καὶ ἀλλαχοῦ τῶν ὁμιλιῶν. Δέοντος πρὸς τούτους νὰ ὑπογραμμίσωμεν καὶ τὸ ἔξῆς, ὃσον ἀφορᾷ εἰς τὸ θέμα τῆς κατὰ Χριστὸν καὶ ἐν Χριστῷ ἐλευθερίας καὶ τῆς θέσεως αὐτοῦ ἐν ταῖς ὑπὲρ δψιν ὁμιλίαις, ὅτι εἰς οὐδὲν ἄλλο κείμενον τῆς χριστιανικῆς γραμματείας τῆς ἐν λόγῳ περιόδου τονίζεται τόσον ἐντόνως τὸ ζήτημα τοῦτο ὃσον εἰς τὰς δύο ταύτας ὁμιλίας.

γ) *Πάσχα = Πάθος*

Κατ' ἐπανάληψιν ἀνεφέρθημεν ἀκροθιγῶς εἰς τὸ θέμα πάσχα = πάθος, τὸ ὄποιον συνιστᾶ τὴν κεντρικὴν ὑπόθεσιν τῶν ὁμιλιῶν. Τώρα ἡδη εὑρισκόμεθα ἐγγὺς αὐτοῦ. Τὰ περὶ τῆς θέσεώς του ἐντὸς ἐκατέρας τῶν ὁμιλιῶν ἔξι ἐπόψεως ὁμιλητικῆς καὶ φιλολογικῆς ἔξετέθησαν εἰς προηγουμένας συναφείας. 'Ενταῦθα, ἀφοῦ δώσωμεν κατὰ παράλληλον παράθεσιν τὰ σχετικὰ κείμενα, ἔνθα περιγράφεται τὸ θέμα ὡς πάσχα = πάθος, θὰ ἔξετάσωμεν ἀκολούθως τὴν οὐσιαστικὴν πλευρὰν αὐτοῦ, τουτέστιν αὐτὸν τὸ περιεχόμενον τῶν ὁμιλιῶν, ὡς περιεχόμενον τῆς ἕορτῆς τοῦ πάσχα τῶν τεσσαρεσκαιδεκατετῶν. Μετὰ δὲ ταῦτα θὰ δώσωμεν ὀρισμένα στοιχεῖα ἐκ τῆς περιγραφῆς τῶν ὁμιλιῶν περὶ τῶν παθημάτων τοῦ Κυρίου.

Τὰ κείμενα εἰς τὰ ὄποια τὸ πάσχα περιγράφεται ὡς πάθος ἔχουν οὗτω.

Π₁ 11 καὶ 49:

Π₂ 18, 119-121· 46,326-47,330:

«Ἐπασχε μὲν Αἴγυπτος «Ολη γάρ Αἴγυπτος γεννθεῖσα
ὅμοιογουμένως τὴν τῶν ἐν πόνοις καὶ πληγαῖς
πρωτοτόκων πληγὴν ....
Αἴγυπτῳ μὲν οὖν τὸ πά-

θος ἐν πληγῇ, τῷ δὲ 'Ισ-
ραήλ τὸ πάσχα ἐν ἕορτῃ».

.....
«Τοῦτο ἦν τὸ πάσχα ὃ
ἐπεθύμησεν ὑπὲρ ἡμῶν ὃ
'Ιησοῦς παθεῖν πάθει
πάθους ἡλευθέρωσε...»

.....
«Τί ἐστι τὸ πάσχα; 'Απὸ γάρ τοῦ
συμβεβηκότος τὸ δνομα κέληται·
ἀπὸ τοῦ παθεῖν τὸ πάσχειν .....
...τίς ὃ πάσχων καὶ τίς ὃ τῷ πά-
σχοντι συμπαθῶν....ΐνα τὸν πά-
σχοντα ἀμφιασάμενος ἀρπάσῃ εἰς τὰ
ὑψηλὰ τῶν οὐρανῶν».

Οἱ ὑπαινιγμοὶ περὶ τοῦ πάσχα = πάθους τῶν χωρίων τῆς Π₁ δύναται νὰ λεχθῇ ὅτι ἀπηχοῦν τὸν σαφῆ ὄρισμὸν τῆς Π₂ περὶ τοῦ αὐτοῦ πράγματος. Φαίνεται ὅτι τὸ παράδοξον τὸ φαινόμενον ὅτι τὸ κεντρικὸν τοῦτο θέμα τῶν ὁμιλιῶν ἀποσαφηνίζεται τόσον εἰς τὴν μίαν ὃσον καὶ εἰς τὴν ἄλλην εἰς τὴν αὐτὴν περίπου κεντρικὴν ἀπὸ ἐννοιολογικῆς πλευρᾶς θέσιν αὐτῶν (Π₁ 49; Π₂ 46-47). Τὸ ἴδιον φαινόμενον ἀντεμετωπίσαμεν καὶ προηγουμένως ἀναφορικῶς πρὸς ἄλλην παράλληλον ἔννοιαν καὶ ὑπεργραμμίσαμεν ἐκεῖ τὴν σημασίαν αὐτοῦ ἐν σχέσει πρὸς τὴν στενὴν μεταξὺ τῶν ὁμιλιῶν συγγένειαν. Τοῦτ' αὐτὸν ισχύει καὶ διὰ τὴν παροῦσαν περίπτωσιν. Εἰδικότερον, ὃσον ἀφορᾷ εἰς τὸ ἐτυμολογικὸν φαινόμενον τῆς ἐσφαλμένης παραγωγῆς τῆς λέξεως πάσχα ἐκ τοῦ πάσχειν (ἐκ τοῦ παθεῖν τὸ πάσχειν), τὸ ὄποιον διὰ πρώτην μὲν φορὰν σαφῶς εὑρητα ἐν τῇ Π₂, δι' ὑπαινιγμῶν δὲ ἐν τῇ Π₁, διεριζόμενον νὰ εἴπωμεν ὅτι τοῦτο συνεχίζεται εἰς τὴν πατερικὴν παράδοσιν τὴν ἀνατολικὴν καὶ ἰδίᾳ τὴν μεταγενεστέραν δυτικήν¹. 'Ο Cantalamessa² παρατηρεῖ σχετικῶς ὅτι ἡ ἔξήγησις τοῦ πάσχα ὡς πάθους προσιδιάζει εἰς τοὺς κύκλους τῶν

1. Πλὴν τῶν Π₁ καὶ Π₂ τὴν αὐτὴν ἐτυμολογίαν ἀκολουθεῖ καὶ ὁ Εἰρηναῖος, 'Ἐλεγχος καὶ ἀνατροπή, Δ', 10, 1, (ROUSSEAU, SC 100², 492· 493): «οὗ καὶ τὴν ἡμέραν τοῦ πάθους οὐκ ἡγνόθησεν, ἀλλὰ συμβολικῶς προκατήγειλεν αὐτὴν πάσχα ὀνομάσας ...» καὶ 'Ἐπιδειξις 25, (L. M. FROIDENVAUX, SC 62, 70 - 71, ἐνθα βλ. πλειόνας παραπομπάς εἰς τὸ ἔργον αὐτοῦ. Πρβλ. ΙΩΑΝ. ΚΑΡΑΒΙΔΟΠΟΥΛΟΥ, Εἰρηναῖον ἐπισκόπου Λογγιδούνου 'Ἐπιδειξις τοῦ Ἀποστολικοῦ κηρυγματος (εἰσαγωγὴ - μεταφραστικής (ἐκ τοῦ γαλλικοῦ) - σχόλια, Θεσσαλονίκη 1965, σ. 43). Τὴν αὐτὴν ὑπαινίσσεται καὶ ὁ ΙΟΥΣΤΙΝΟΣ, Διάλογος 40, 1: «τὸ μαστήριον οὖν τοῦ προβάτου δὲ τὸ πάσχα θύειν ἐντέταλται δὲ Θεὸς τύπος ἡν τοῦ Χριστοῦ οὐ τῷ σώματι ... χρίονται τοὺς οἰκους ἔσωτῶν ... οἱ πιστεύοντες εἰς αὐτόν» πρβλ. αὐτόθι 91, 4 καὶ 92, 1-2. Πρβλ. ΙΩΑΝ. ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, 'Ομιλία 53, PG 62, 530: «πῶς οὖν τότε, φησι, πάσχα λέγεται; διτέ τότε ἐπαθεῖν δὲ Χριστὸς ὑπὲρ ἡμῶν» (βλ. παρὰ Π. ΣΙΜΩΤΑ, «Τὸ σαμαρειτικὸν πάσχα καὶ αἱ σχέσεις αὐτοῦ πρὸς τὸ βιβλικὸν ἐβραϊκόν», ('Ανάτυπον ἐκ τῆς Ἐκκλησίας, ΚΘ(1952) σ. 4, ὑποσημ. 8). καὶ ΕΥΤΥΧΙΟΥ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως, Περὶ πάσχα καὶ θείας εὐχαριστίας, PG 86², 2393B: «Πάσχα γάρ ἔνει πάθους οὐκ ἄν κληθείη». Περὶ τῶν Λατίνων πατέρων τῶν ἐτυμολογούντων τὸ πάσχα ἐκ τοῦ «πάσχειν» βλ. CHR. MOHRMANN, «Pascha, Passio, Transitus», ἐν Ephemerides Liturgicae 66 (1952) 39 - 52 καὶ R. CANTALAMESSA, μνημ. ἔργον, σ. 87, ὑποσημ. 32. Τὴν ίδιαν ἐτυμολογίαν περὶ τῆς λέξεως πάσχα ἐκ τοῦ «πάσχειν» ἔδιδον καὶ οἱ γνωστικοὶ ὡς πληροφορεῖ ἡμᾶς ὁ ΕΠΙΦΑΝΙΟΣ, Κατά αἰρέσεων, I, 2, δ', PG 41, 337 D. Τὸ πάσχα δημάσι δὲ αὐτοὺς ἡτο τὸ πάθος τῶν σωμάτων των ἐν τῇ ἀκολασίᾳ, δι' οὐ δημολόγου τὸ πάθος τοῦ Χριστοῦ. Περὶ τὴν χρῆσιν καὶ τὴν σημασίαν τοῦ δρου «πάσχα», βλ. καὶ Δ. ΔΟΪΚΟΥ, Τὸ βιβλικὸν ἐβραϊκὸν πάσχα, (κατὰ τὰς πηγὰς καὶ τὰ δεδομένα τῆς τελετουργικῆς), Θεσσαλονίκη 1969, σ. 107 - 112.

2. Βλ. R. CANTALAMESSA, μνημ. ἔργον, σ. 87.

τεσσαρεσκαιδεκατιτῶν, ἐνῷ ή ἔξήγησις τοῦ πάσχα ως διαβάσεως, ὁ φειλομένη εἰς τὸν Φύλωνα¹, προσιδιάζει εἰς τοὺς ἀκολουθοῦντας τὴν ρωμαϊκὴν πασχάλιον πρᾶξιν, καθ' ἣν τὸ πάσχα ἐωρτάζετο τὴν Κυριακὴν μετὰ τὴν 14ην τοῦ Νισάν.

Εἰς τὰ κείμενα αὐτὰ λοιπὸν περιγράφεται, ως βλέπομεν, τὸ πάσχα τοῦ Χριστοῦ ως πάθος καὶ ως τοιοῦτο φαίνεται νὰ ἀποτελῇ τὸ θεμελιῶδες περιεχόμενον τῆς ἑορτῆς τοῦ πάσχα τῶν τεσσαρεσκαιδεκατιτῶν. Τινὲς τῶν ἐρευνητῶν πιστεύουν ὅτι τὸ βάρος τοῦ πασχαλίου ἑορτασμοῦ παρὰ τοῖς τεσσαρεσκαιδεκατίταις πίπτει εἰς τὸ πάθος καὶ τὸν θάνατον τοῦ Κυρίου καὶ ὅτι τὸ πάσχα αὐτῶν διέφερεν ἀπὸ τοῦ πάσχα τῶν ἄλλων χριστιανῶν, ἑορταζόντων τὴν ἀνάστασιν τοῦ Χριστοῦ². Εὔστα-

1. Βλ. ΦΙΛΟΝΟΣ, *Περὶ τῶν ἐν μέρει διαταγμάτων ΙΙ*, 145 (COHN - WENDLAND, V, 120). 'Ο Φύλων ἀποδίδει ἐν προκειμένῳ τὴν πραγματικὴν σημασίαν τῆς ἑβραϊκῆς λέξεως φασὲκ (= πάσχα), ἡ ὁποία εἶναι «διαβάσις» ἢ «θυσία διαβάτηριος» ἢ «διαβατήρια» (= θυσία ἐπὶ τῇ διαβάσει), ως δνομάζει αὐτὴν καὶ ὁ ΖΕΝΟΦΩΝ, *Ἐλληνικά 3,4,3*: («οὐδὲ Ἀγησίλαος έθυε τὰ διαβατήρια»). "Οσοι τῶν πατέρων ἐγνώριζον ἑβραϊκὰ ἡδύναντο νὰ δώσουν αὐτὴν τὴν ἐρμηνείαν καὶ χωρὶς νὰ γνωρίζουν τὸν Φύλωνα. Τὴν ἐρμηνείαν αὐτὴν ἔχουν ΚΑΛΜΗΣ ὁ ΛΕΞΑΝΔΡΕΥΣ, *Στρωμα*, 2,11 καὶ ὁ ΟΡΙΓΕΝΗΣ, *Κατά Κέλσου* 8,22. Οὕτος ἀντιθέται πρὸς τὴν ἐτυμολογίαν τοῦ πάσχα ἐκ τοῦ «πάσχειν» τῶν πρὸς αὐτοῦ συγγραφέων. «Οἱ μὲν γάρ πλεῖστοι τῶν ἀδελφῶν, τάχα δὲ καὶ ως πάντες, τὴν δνομασίαν λαμβάνουσιν τοῦ πάσχα παρὰ τὸ πάθος τοῦ σωτῆρος κεκλήσθαι τῷ ὄνόματι τοῦ πάσχα . . .» (βλ. παρὰ P. NAUTIN, *Homélies Pascales II. Trois homélies dans la tradition d'Origène*, SC 36, σ. 35, ὑποσημ. 1).

2. Βλ. C. SCHMIDT, *Gesprache Jesu mit seinen Jüngern nach der Auferstehung. Ein katholisch-apostolisches Sendschreiben des 2. Jahrhunderts* (TU, 43), Leipzig 1919, σ. 579, (παρὰ R. CANTALAMESSA, μνημ. ἔργον, σ. 84). Μετὰ τῆς ἀπόψεως τοῦ Schmidt συμφωνεῖ καὶ ὁ A. BAUMSTARK, *Liturgie comparée*, ἔκδοσις 3η, Chevetogne 1953, σ. 192 - 193). 'Ἐνῷ κατὰ τὸν BRIGHTMANN, «The Quartodeciman question», ἐν *JThR* 25 (1924) 254 - 270, τὸ πάσχα τῶν τεσσαρεσκαιδεκατιτῶν δὲν διέφερε τοῦ πάσχα τῆς δυτικῆς παραδόσεως, καθ' ἣν συνεωρτάζετο τὸ πάθος καὶ ἡ ἀνάστασις τοῦ Χριστοῦ. Μετ' αὐτοῦ συντάσσονται ὡσαύτως καὶ οἱ C. RICHARDSON, «The Quartodecimans and the Sinoptic chronology», ἐν *HThR* 33 (1940) 177 - 190. D. BOTTE, «La question pascale: Pâque du Vendredi ou Pâque du Dimanche», ἐν *La maison Dieu*, 41 (1955) 86 - 90 καὶ M. RICHARD, «La question pascale», ἐν *L'Orient syrien*, 6 (1961) 179 - 212. Μεμετριασμένην πως τὴν ἀνωτέρω ἀπόψιν παρουσιάζει καὶ ὁ Π. ΧΡΗΣΤΟΥ εἰς τὸ ἄρθρον του περὶ «Μελίτωνος», ἐν *ΘΗΕ*, τόμ. 8ος, (1966), σ. 980, τούλαχιστον, καθ' δυον ἀφορᾶ εἰς τὴν μίαν τῶν δύο μεριδῶν τῶν τεσσαρεσκαιδεκατιτῶν, τῆς ὁποίας κατ' αὐτὸν προστατεῖ ὁ Ἀπολλυνάριος Ἱεραπόλεως, καθ' δυον δ' ἀφορᾶ εἰς τὴν Ἐλλην., τὴν τοῦ Μελίτωνος, δέχεται διτὶ αὐτῇ ἑώρταζε πάθος καὶ ἀνάστασιν ὅμοι. 'Ο B. LOHSE, *Das Passafest der Quartadecimaner*, Gürerloh 1953, σ. 121 - 123, ως πρὸς τὸ θέμα τοῦτο ἐπιτεί-

θεῖ ὅμως ἡ ἀποψίς αὐτὴ ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἡμετέρων ὅμιλων; 'Ἐν μέρει ναι, ἐν μέρει δχι.

'Η ἔκφρασις τῆς ΙΙ, 11 «τῷ δὲ Ἰσραὴλ τὸ πάσχα ἐν ἑορτῇ» ἔχει ἀντίστοιχον, ως φαίνεται, ἐφαρμογὴν καὶ ἐπὶ τοῦ νέου Ἰσραὴλ. "Οπως ἡ θυσία τοῦ πασχαλίου ἀμνοῦ ἡτο διὰ τοὺς Ἐβραίους ἡμέρα ἑορτῆς συμφώνως πρὸς τὸ κείμενον τῆς Ἐξόδου κεφ. 12, 14 «καὶ ἔσται ἡ ἡμέρα αὐτῇ ὑμῖν εἰς μνημόσυνον αἰώνιον καὶ ἑορτάσατε αὐτὴν ἑορτὴν Κυρίω...», τοιουτοτρόπως καὶ διὰ τοὺς χριστιανοὺς τῆς Μ. Ἀσίας, οἱ ὁποῖοι ἑώρταζον μετ' αὐτῶν τὸ χριστιανικὸν πάσχα, ἡ θυσία τοῦ Κυρίου ἡτο ἑορτή. 'Ο Εὐσέβιος λέγει ὅτι κατὰ τὴν 14ην τοῦ μηνὸς Νισάν οἱ τεσσαρεσκαιδεκατίταις ἑώρταζον τὴν ἑορτὴν τοῦ πάσχα¹. Περὶ τούτου ἡ ὅμιλία ΙΙ δὲν ἀφίνει περιθώρια ἀμφιβολίας. 'Η πανηγυρικὴ δρολογία αὐτῆς, τὴν ὅποιαν συναντώμενη εἰς τὴν γενικὴν ἔκκλησιν πρὸς ἑορτασμὸν τῶν πάντων (ΙΙ, 3) καὶ εἰς τὸ ἑγκώμιον εἰς τὴν ἑορτὴν τοῦ πάσχα (ΙΙ, 62) ελναι τὴν δηλωτικὴν πανηγυρικοῦ χαρακτῆρος τοῦ πάσχα παρὰ τοῖς τεσσαρεσκαιδεκατίταις. Τὸ πανηγυρικὸν στοιχεῖον ἐλλείπει ἀπὸ τῆς ΙΙ, ἡ ὁποία ἀφιερώνει σχεδὸν τὸ ἥμισυ αὐτῆς εἰς τὴν περιγραφὴν τῶν παθημάτων τοῦ Κυρίου, ἀλλὰ παρὰ ταῦτα ὁ ἀναστάσιμος καὶ θριαμβευτικὸς τόνος εἶναι παρὸν καὶ ἐν αὐτῇ. 'Η ἑορταστικὴ ἀτμόσφαιρα τοῦ πάσχα τῶν τεσσαρεσκαιδεκατιτῶν δὲν θίτο ἀπολύτως δεδικαιολογημένη, ἐὰν τὸ δλον βάρος τῆς ἑορτῆς αὐτῶν ἐπιπτεῖ ἐπὶ τοῦ «σταυρωσίμου» πάσχα καὶ οὐχὶ ἐν ταυτῷ καὶ ἐπὶ τοῦ «ἀναστατίμου». Τόσον ἡ ὅμιλία ΙΙ, 48-61-62 δυον καὶ ἡ ΙΙ, 66 καὶ 104 παρὰ τὸν τονισμὸν τοῦ πάθους καὶ τοῦ θανάτου τοῦ Κυρίου συνθέτουν πολλαπλὴν εἰκόνα περὶ τοῦ πάσχα ως ἑορτῆς, τονίζουσαι δὲ δχι μόνον τὸ πάθος ἀλλὰ μετ' αὐτοῦ καὶ τὸν θριαμβὸν τῆς ἀναστάσεως καὶ τῆς ἀναλήψεως αὐτοῦ εἰς οὐρανούς, ἐνθα δινήγαγε τὸν ὑπὸ τῆς ἀμαρτίας καὶ τοῦ θανάτου τεθανατωμένου καὶ

νει τὸ χάσμα μεταξὺ τοῦ πάσχα τῆς ρωμαϊκῆς παραδόσεως καὶ τῆς ἀσιατικῆς, ὑποστηρίζων ὅτι τὸ πάσχα τῶν τεσσαρεσκαιδεκατιτῶν συνεχέται μετὰ τοῦ Ιουδαικοῦ καὶ είχεν ως ἀντικείμενον τὴν προσδοκίαν τῆς παρουσίας κατὰ τὴν νύκτα τοῦ πάσχα, ἐνῷ ἡ ἀνάμνησις τοῦ θανάτου τοῦ Χριστοῦ ως περιεχόμενον τοῦ πασχαλίου μυστηρίου εἶναι βραδυτέρα. 'Ορθως ὁ BLANK, *Melitor von Sardes. Von Passa*, σ. 39, φαίνεται νὰ ἐπισημαίνῃ ὅτι ἡ ἀντιληψίς αὐτῇ τοῦ Lohse περὶ προσδοκίας τῆς παρουσίας μόλις διαφαίνεται ἐν τῇ ΙΙ (πρβλ. N. HYLDHAL, «Zum Titel. Περὶ πάσχα bei Melitonu», ἐν *Studia Theologica*, 19 (1965) 63). 'Η ἀποψίς αὐτὴ τοῦ Lohse στηρίζεται ἐπ' ἐκείνης τοῦ J. JEREMIAS, ἐν *TWNT* (KITTEL), τόμ. 5ος, σ. 901.

1. Βλ. ΕΥΣΕΒΙΟΥ, *Ἐκκλ. Ἰστορίαν Ε'*, 23, 1.

ἐν τῷ ἥδη δεδεμένον ἀνθρωπον¹. 'Ἡ πασχάλιος εὐφρόσυνος ἀτμόσφαιρα, ἡ ἀντανακλωμένη εἰς τὰ ἡμέτερα κείμενα, ίδιᾳ δὲ ἐν τῇ Π₁, εὑρίσκει τὴν δικαίωσιν αὐτῆς ἀκριβῶς εἰς τὸ γεγονός τῆς σωτηρίας, τὴν ὅποιαν προσέφερεν εἰς τὴν ἀνθρωπότητα ὁ σταυρὸς καὶ ἡ ἀνάστασις τοῦ Χριστοῦ. 'Ορθῶς παρατηρεῖ ὁ Cantalamessa² ὅτι οἱ τεσσαρεσκαιδεκατῖται κατενόουν κυρίως τὸ πάσχα ὡς σωτηρίαν, τὴν ὅποιαν - προσθέτομεν ἡμεῖς - εἰδον οὐ μόνον εἰς τὸ ἔργον τοῦ Χριστοῦ, ἀλλὰ καὶ εἰς τὸν τύπον τῆς θυσίας τοῦ πασχαλίου ἀμνοῦ τοῦ ἑβραϊκοῦ πάσχα, ὡς ἐνιαίαν πρᾶξιν τῆς δυνάμεως τοῦ Θεοῦ. Εἶναι πάντως πρᾶγμα ἀδιανόητον νὰ δεχθῇ τις ὅτι οἱ τεσσαρεσκαιδεκατῖται - οἱ ἡμέτεροι ἐν προκειμένῳ ὄμιληται - ἐπόντες τὸ πάθος τοῦ Κυρίου, ἡ ἐώρταζον μόνον αὐτό, χωρὶς ἐν ταύτῃ νὰ ἀποδίδουν τὴν πρέπουσαν σημασίαν εἰς τὰ γεγονότα τῆς ἀναστάσεως καὶ τῆς ἀναλήψεως, ὑπὸ τὸ φῶς τῶν ὅποιων λαμβάνει τὸ δλον θεολογικὸν βάθος αὐτοῦ τὸ πάθος καὶ ὁ θάνατος τοῦ Χριστοῦ. Καθ' ἡμᾶς, ὁ ὑπερτονισμὸς τοῦ πάθους ὀφείλεται ὅχι μόνον εἰς τὴν θεολογίαν τοῦ δλον πράγματος, ἀλλὰ καὶ εἰς ιστορικοὺς λόγους, ὡς εἶναι οἱ διαγμοὶ τῶν χριστιανῶν τὴν ἐποχὴν αὐτήν. Τὸ μαρτύριον τοῦ ἐπισκόπου τῆς Λαοδικείας Σαγάρεως³, πρὸς τὸ ὅποιον συμπίπτει ὁ ἐορτασμὸς καὶ ἡ περὶ τοῦ πάσχα «ζήτησις» ἐν Λαοδικείᾳ, εἶναι τι ὅπερ πρὸς τοῖς ἄλλοις πρέπει νὰ ληφθῇ ὑπ' ὅψιν διὰ τὴν κατανόησιν τοῦ ὑπερτονισμοῦ τῶν παθημάτων τοῦ Κυρίου ἐν ταῖς ὄμιλίαις ταύταις.

"Ἐτερον ζήτημα, τὸ ὅποιον ὀφείλομεν νὰ θίξωμεν δι': δλίγων ἐνταῦθα εἶναι καὶ ὁ κοινὸς ἐορτασμὸς τῶν τεσσαρεσκαιδεκατῶν μετὰ τῶν Ἐβραίων.

'Ο κατὰ τὴν 14ην τοῦ Νισάν ἐορτασμὸς τῶν τεσσαρεσκαιδεκατῶν καὶ τῶν Ἐβραίων, τῶν μὲν ἐορταζόντων τὸ πάσχα τοῦ Χριστοῦ, τῶν δὲ τὸ νομικὸν πάσχα, ἀσφαλῶς θὰ ἡνῶχλει τὴν συνείδησιν τῶν ἐορταζόντων τὸ πάσχα κατὰ Κυριακήν. Διὰ τοὺς τεσσαρεσκαιδεκατίτας δμῶς, ἔρμηνεύοντας τυπολογικῶς τὰ πασχάλια γεγονότα τῆς Π. Διαθήκης, ὁ ἐορτασμὸς αὐτὸς ἡτο δεδικαιολογημένος, διότι μεταξὺ ἐκείνων καὶ τῆς Κ. Διαθήκης ὑφίστατο ἀπόλυτος ἀντιστοιχία. Οὕτως ὅχι μόνον ἡ ἡμερομηνία (14η Νισάν), ἀλλὰ καὶ ἡ ὥρα τοῦ πάθους τοῦ Κυρίου ελέγχει κατ' αὐτοὺς προτυπωθῆ⁴. Συνεπῶς ἐώρταζον κατὰ συνείδησιν τὸ πάσχα τὸ ἐσπέρας τῆς 14ης τοῦ Νισάν. 'Απάντησιν εἰς τυχὸν ἔνστασιν

1. Τὴν ίδιαν ἀποψίν δέχεται καὶ ὁ R. CANTALAMESSA, μνημ. ἔργον, σ. 81 - 82 ε.

2. Βλ. R. CANTALAMESSA, μνημ. ἔργον, σ. 90.

3. Βλ. ΕΥΣΕΒΙΟΥ, 'Ἐκκλ. Ἰστορία Δ', 26, 3.

4. Βλ. 'Ομιλίαν Π₁ 23, (NAUTIN, 151)' πρβλ. Π₂ 71, 516, (PERLER, 100).

τῶν ὀπαδῶν τῆς ρωμαϊκῆς καλουμένης πράξεως, διατί οἱ τεσσαρεσκαιδεκατῖται ἑορτάζουν τὴν ίδιαν ἡμέραν τὸ πάσχα μετὰ τῶν ἐχθρῶν τῆς πίστεως τοῦ Χριστοῦ, φαίνεται νὰ ἀποτελῇ ἡ ἐπιμονή, μεθ' ἡς οἱ ἡμέτεροι ὄμιληται τονίζουν τὰς διαφορὰς τοῦ πάσχα τοῦ Χριστοῦ ἀπὸ τοῦ νομικοῦ πάσχα τῶν Ἐβραίων ἀφ' ἐνὸς καὶ ἀφ' ἐτέρου ἡ σκληρὰ γλώσσα, τὴν ὅποιαν χρησιμοποιοῦντον οὗτοι κατὰ τῶν σταυρωτῶν τοῦ Κυρίου. Οὕτω τὸ μόνον κοινόν, ἐξωτερικὸν δμως, σημεῖον εἰς τὸν πασχάλιον ἑορτασμὸν τῶν τεσσαρεσκαιδεκατῶν καὶ Ἐβραίων εἶναι ἡ συμπτωματικὴ χρονολογία τῶν παλαιῶν καὶ νέων πασχαλίων γεγονότων, ἡτοι ἡ 14η τοῦ Νισάν, εἰς τὴν ὅποιαν κυρίως ὀφείλεται καὶ ἡ ὀνομασία τῶν τεσσαρεσκαιδεκατῶν. Πέραν τῆς κοινῆς ταύτης ἡμερομηνίας οὐδὲν ἄλλο κοινὸν σημεῖον εἶναι δυνατὸν νὰ ἐπισημανθῇ εἰς τὸν «κοινὸν» πασχάλιον ἐορτασμόν. Λύτη ἄλλωστε φαίνεται νὰ εἶναι καὶ ἡ βασικὴ διαφορὰ τῶν 'Αστικῶν πρὸς τοὺς χριστιανοὺς τῆς ρωμαϊκῆς πασχαλίου πράξεως¹.

'Εξ ἄλλου ἡ ἐπιμονὴ τοῦ συντάκτου τῆς Π₁ καὶ τοῦ Μελίτωνος, μεθ' ἡς τονίζουν τὸ γεγονός ὅτι, καθ' ἡν ὥραν οἱ Ἐβραῖοι ἐώρταζον τὸ ίδιαν τῶν πάσχα, ἡτοι τὸ ἐσπέρας τῆς 14ης τοῦ Νισάν «ἐν ἑορτῇ» (Π₁ 11) ἡ «ἐν τῇ μεγάλῃ ἑορτῇ» (Π₂ 79), ὁ Κύριος ἔπαθε καὶ ὅτι δὲν ἔφαγε μετὰ τῶν μαθητῶν αὐτοῦ τὸν πασχάλιον δεῖπνον, φαίνεται νὰ ἀποτελῇ σαφῆ ἀπάντησιν εἰς τὴν πτέρυγα ἐκείνην, ἡ ὅποια ἔθετεν εἰς τὴν 14ην τοῦ Νισάν τὸν πασχάλιον δεῖπνον τοῦ Κυρίου. Οὕτως εἰς τὸν πασχάλιον δεῖπνον τοῦ ἑβραϊκοῦ πάσχα οὗτοι προσθέτουν (ἰδίᾳ ὁ ὄμιλητης τῆς Π₁) τὴν πνευματικὴν τράπεζαν, τουτέστι τὴν θείαν εὐχαριστίαν εἰς βρῶσιν καὶ πόσιν τῶν πιστῶν. 'Ενώπιον αὐτῆς τῆς νέας πραγματικότητος τὸ πάσχα τῶν Ἐβραίων εἶναι πλέον «σκιά, τύπος καὶ ιστορία» (Π₁ 36), ἐνῷ τὸ πάσχα τῶν χριστιανῶν εἶναι ἀληθῶς πάσχα Κυρίου (Π₁ 36· Π₂ 58·59·61· κ.ά.).

δ) Περιγραφὴ τῶν παθῶν

Μετὰ τοῦ κεντρικοῦ θέματος τῶν ὄμιλῶν πάσχα = πάθος συνδέεται φυσικῷ τῷ λόγῳ ἡ περιγραφὴ τῶν παθημάτων τοῦ Κυρίου, ἡ ὅποια εἶναι σύντομος μὲν ἐν τῇ Π₁ 49-56, ἐκτενής δὲ ἐν τῇ Π₂ 57-65 καὶ 66-100. 'Απὸ τῆς ἀφηγήσεως τῆς Π₁ ἐλλείπει τὸ ὑπὸ τοῦ Μελίτωνος

1. Bk. D. BOTTE, «La question pascale: Pâque du Vendredi ou Pâque du Dimanche», ἐν *La maison Dieu* 41 (1955) 86 - 90. Πρβλ. M. RICHARD, «La question pascale», ἐν *L'orient syrien* 6 (1961) 179 - 212 καὶ N. HYLDHAL, «Zum Titel Περὶ πάσχα bei Meliton», ἐν *Studia Theologica* 19 (1965) 55 - 67. 'Ο τελευταῖος οὗτος ἀμφισβητεῖ τὴν προέλευσιν τῶν ὄμιλῶν Π₁ καὶ Π₂ τῶν κύκλων τῶν τεσσαρεσκαιδεκατῶν (αὐτόις, 64 - 67).

άκολουθούμενον ἐν τῇ ἀφηγήσει αὐτοῦ σχῆμα· προτύπωσις - πραγματοποίησις.

Κατὰ βάσιν αἱ ἀφηγήσεις αὗται ἀπηχοῦν τὰς εὐαγγελικὰς περὶ τῶν παθῶν διηγήσεις, ἀλλ' εἶναι φανερὸν ὅτι ἐν αὐταῖς δὲν ἀκολουθεῖται τόσον πιστῶς τὸ χρονοδιάγραμμα τῶν σχετικῶν γεγονότων τῶν Εὐαγγελίων. Ὁ συντάκτης τῆς Π₁ κινεῖται ἐπὶ ἐνὸς θεολογικοῦ ἐπιπέδου θεωρήσεως τῶν γεγονότων, ἐνῷ δὲ Μελίτων ἰσταται ἐγγύτερον πρὸς τὰς ἱστορικὰς συνθήκας, καθ' ἦς ταῦτα ἔξειλίζθησαν. Οὕτω φαίνεται ὡς ἐάν ἡ Π₁ δίδῃ τὴν προθεωρίαν τοῦ διλού πράγματος, τὸ ὅποιον περιγράφει ἡ Π₂. Ἡ προσωπικότης τοῦ Χριστοῦ ἐμφανίζεται εἰς αὐτὰς τὰς ἀφηγήσεις ὡς ἡρωϊκὴ μορφὴ ἐνὸς δράματος «κοσμικοῦ» διὰ νὰ χρησιμοποιήσωμεν ἐν προκειμένῳ τὴν ἔκφρασιν τοῦ διμιλητοῦ τῆς Π₁(55), ἡ ὁποία καλύπτει ὡς φαίνεται ἀπολύτως καὶ τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς μελιτωνείου ἀφηγήσεως¹.

Ἄμφοτεροι οἱ διμιληταὶ ἀναφέρουν τὰς ταπεινώσεις καὶ τοὺς ἔξευτελισμοὺς αὐτοῦ ὑπὸ τῶν Ἐβραίων, ἀλλ' δὲ Μελίτων εἶναι περιγραφικώτερος (Π₂ 78,571-79,579), δίδων ἀφ' ἐνὸς πρόσωπα καὶ πράγματα, σχέσιν ἔχοντα πρὸς τὰ πάθη, καὶ κατονομάζων ἀφ' ἐτέρου τὰ διάφορα μέσα διὰ τὴν ἀδικον καταδίκην αὐτοῦ (πλεκτάνας, φευδομάρτυρας) καὶ τὰ παθήματα (μάστιγας, ἥλους, χολήν, δξος κ.τ.λ.), τινὰ τῶν ὁποίων μνημονεύει καὶ ὁ συντάκτης τῆς Π₁ ὡς δεικνύουν τὰ σημειούμενα παραδείγματα.

Π₁ 53 (Nautin, 179):

«Οἴα δὴ τὸν ὑπὲρ ψυχῆς τρέχων ἀγῶνα τὸν ἐπινίκιον, πρῶτον μὲν τὴν Ἱερὰν κεφαλὴν ἀκάνθαις ἐστεφανώσατο, ὅλην τὴν παλαιὰν κατάραν τῆς γῆς ἀνελὼν καὶ τὸ δι' ἀμαρτίαν ἀκανθῶδες πλεονάσαν τῇ θείᾳ κεφαλὴν πά-

Π₂ 79 (Perler, 104):

«...καὶ μάστιγας καὶ δξος καὶ χολήν καὶ μάχαιραν καὶ θλῖψιν ὡς ἐπὶ φόνιον ληστήν. Ἐπενεγκών γάρ αὐτῷ καὶ μάστιγας τῷ σώματι καὶ ἀκάνθας τῇ κεφαλῇ αὐτοῦ καὶ τὰς καλὰς αὐτοῦ χεῖρας ἔδησας, αἵ σε ἔπλασαν ἀπό γῆς, καὶ τὸ καλὸν αὐτοῦ ἐκεῖνο

1. Εἰς ἀμφοτέρας τῶν διμιλιῶν ὁ Χριστὸς καλεῖται «στρατηγὸς» (Π₂ 105), «ἀρχιστράτηγος» (Π₁ 55) ή «βασιλεὺς» (Π₁ 46, Π₂ 103-105), ίδιᾳ χαρακτηριστικὴ τυγχάνει ἡ εἰκὼν παρὰ τῇ Π₂ 91, 680 ἐ. τοῦ ὑπὸ ἐχθρῶν ἀρπαζομένου βασιλέως, χάριν τοῦ ὅποιου ἐγείρεται πόλεμος μεταξὺ τῶν έθνῶν, ἐνῷ ἐν τῇ Π₁ 52 ἡ εἰκὼν τοῦ «γυμνοῦ» ἀγωνιστοῦ, εἰσερχομένου εἰς τὸ στάδιον τοῦ ἀγῶνος ή τῆς πάλης: «Γεμίσας δὲ δι' ἐκυτοῦ τὸ πᾶν πρὸς ἀερίους ἀρχὰς γυμνὸς ἀνταπεδύσατο». Παρὰ τῇ Π₂ 97, ἡ εἰκὼν τῆς «γυμνότητος» τοῦ δεσπότου Χριστοῦ ἔχει τι τὸ ταπεινὸν καὶ τὸ ρεαλιστικόν· «οὐδὲ δεσπότης παρεσχημάτισται γυμνῷ τῷ σώματι καὶ οὐδὲ περιβολῆς ἡξίωται, ἵνα μὴ θεατῇ».

λιν ἔξημερῶν. Τὴν δὲ πικρὰν καὶ δξεῖαν τοῦ δράκοντος χολὴν ἐκπιών, δλας ἡμῖν τὰς ἀφ' ἔκποτον ἀντεκέρασε πηγάς».

Τυγχάνει ἀξιοσημείωτον κοινὸν γνώρισμα τῶν διμιλητῶν, ὅτι εἰς τὰς ἀφηγήσεις ταύτας - ἀσφαλῶς καὶ εἰς ὅλην τὴν ἔκτασιν τῶν διμιλιῶν - δὲν μνημονεύεται ὁ σταυρὸς ὑπὸ τὴν δινομασίαν ταύτην, ἀλλὰ ὑπὸ τὰς δινομασίας «δένδρον»¹, «φυτόν»², «ξύλον»³. Ἐκ τούτων ὁ Μελίτων χρησιμοποιεῖ εἰς τὴν διμιλίαν αὐτοῦ μόνον τὸν τελευταῖον δρόν, εἰς δύο δὲ ἀμφισβητούμενα ἀποσπασμάτια⁴, ὁ σταυρὸς ἀναφέρεται καὶ ὡς «φυτὸν σαβὲν» (φυτὸν ἀφέσεως) διπερ εἰναι τύπος αὐτοῦ, ἐνῷ εἰς ἔτερον⁵ ἐμπεριέχεται ἡ ἔννοια αὐτοῦ εἰς τὸ ρῆμα σταυροῦσθαι.

1. Βλ. 'Ομιλία Π₁ 51, 9, (NAUTIN, 177, 179). «τοῦτο δένδρον οὐρανόμηκες ἀπὸ γῆς εἰς οὐρανοὺς ἀνέβινεν . . . σύμπλεγμα κοσμικόν. Η ἀντίληψίς περὶ τοῦ σταυροῦ ὡς δένδρον κοσμικοῦ συνδέεται πρὸς τὸν μαγικο - θρησκευτικὸν συμβολισμόν, δὲ διοῖς εἰναι κοινὸς καὶ εἰς ἄλλα διατολικά θρησκεύματα (βλ. R. CANTALAMESSA, μνημ. ἔργον, σ. 129 ἐ., ἔνθα βλ. καὶ σχετικὴ ἐπὶ τοῦ θέματος βιβλιογραφίαν).

2. Βλ. 'Ομιλία Π₁ 51, 1, (NAUTIN, 177).

3. Βλ. 'Ομιλία Π₁ 50 καὶ Π₂ 70, 507-71, 518-95, 727-96, 733-97, 741-742-104, 805. «Ο συντάκτης τῆς Π₁ ἀντιπαραβάλλει τὸ ξύλον τοῦ σταυροῦ πρὸς τὸ τοῦ παραδείσου, ἐνῷ δὲ Μελίτων οὐδαμοῦ τῆς διμιλίας του συσχετίζει οὕτως τὰ πράγματα, μολονότι ποιεῖται λόγον περὶ τοῦ ξύλου τοῦ παραδείσου (Π₂ 47). Τὸν αὐτὸν συσχετισμὸν εὑρίσκομεν ἀκόμη εἰς τὴν Πρὸς Διόγηντος ἐπιστολὴν κεφ. 12 καὶ εἰς τὸν ΕΙΡΗΝΑΙΟΝ, "Ἐλεγχος καὶ ἀνατροπή . . .", Ε', 17, 4, PG 7, 117.

4. Βλ. 'Ἀποστάματα XI καὶ XII, (PERLER, SC 123, 236), τῶν ὁποίων ἡ γνησιότης ἀμφισβητεῖται (αὐτόθι, σ. 215 - 217), κυρίως δὲ ὑπὸ τοῦ P. NAUTIN, ἀρνουμένου τὴν γνησιότητα δλῶν τῶν συριακῶν ἀποσπασμάτων (βλ. Le dossier d'Hippolyte et de Méliton, σ. 43 - 73). Τὸ ὑπὸ ἀριθμ. XII εἰς τὶ χειρόγραφον τῆς Μονῆς Σινᾶ φέρεται ὑπὸ τὸ δινόμα τοῦ Εὐστέβιου ἐπισκόπου 'Εμέσης († 359) (βλ. V. BENESEVIC, Catalogus codicium manuscriptorum Graecorum qui in monasterio Sanctae Catharinae in monte Sina asservantur, tomus I, codices manuscripti notabiliores bibliothecae monasterii Sinaiatice ejusque metochii Cahirensis, ab archimandrita Porphyrio (Uspenskio) descripti, Hildesheim 1965, σ. 6). Παρὰ ταῦτα διλας δὲν πρέπει νὰ εἰμεθα ἀπόλυτοι εἰς τὴν ἄρνησιν τῆς μελιτωνείου προελεύσεων των, διότι πολλὴ εἶναι ἡ συγγένεια αὐτῶν πρὸς τὰ λοιπὰ ἀποσπάσματα αὐτοῦ.

5. Βλ. 'Ἀπόστ. IX, (PERLER, SC 123, 234). Τοῦτο μετά τῶν προηγουμένων δύο ὑπὸ ἀριθμ. XI καὶ XII ὡς καὶ τοῦ ὑπὸ ἀριθμ. X, εἶναι εἰλημμένα ἐκ τιων σειρᾶς Εἰς τὴν Γέρεαν (βλ. V. BENESEVIC, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 5-6 καὶ R. DEVRESSE, ἐν Dictionnaire de la Bible, suppl. I, 1928, 1106) καὶ φέρονται τὸ πρῶτον καὶ τὸ τελευταῖον ὑπὸ τὸ δινόμα τοῦ Μελίτωνος· «τοῦ μακαρίου Μελίτωνος Σάρδεων» ἡ ἀπλῶς «Μελίτωνος τῶν Σάρδεων».

Ο θάνατος του Χριστού τοποθετεῖται ύπ' ἀμφοτέρων τῶν ὄμιλητῶν «ἐπὶ δυσμὰς τοῦ ἡλίου» (Π₁ 23) ή «πρὸς ἐσπέρας» (Π₂ 71,516·78, 571) τῆς 14ης τοῦ Νισάν, εἰς ὥραν δηλαδή, καθ' ἣν συμφώνως πρὸς τὸ τῆς Ἐξόδου 12,6 ἔπειτε νὰ θυσιασθῇ ὁ πασχάλιος ἀμνός. Ο Μελίτων μάλιστα ὄμιλεῖ καὶ περὶ τῆς ταφῆς τοῦ Κυρίου ὡς γενομένης «νύκτωρ» (Π₂ 71, 517). Εἶναι δὲ φανερὰ ἡ πρόθεσις αὐτῶν νὰ συμμορφώσουν τὰ πασχάλια γεγονότα τοῦ Χριστοῦ πρὸς ἑκεῖνα τοῦ τυπικοῦ πάσχα τῶν Ἐβραίων. Οὕτως ὅμως φαίνεται νὰ ὑπερπηδοῦν κατά τι τὰς χρονολογικὰς ἐνδείξεις τοῦ Εὐαγγελίου τοῦ Ματθαίου 27,45-46, κατά τὰς ὁποίας ὁ θάνατος τοῦ Κυρίου ἔλαβε χώραν «περὶ ὥραν ἐνάτην». Τὴν ἰδίαν παράδοσιν ἀκολουθεῖ ὁ Εἰρηναῖος¹ καὶ ὁ Τερτυλιανός².

Ο, τι ἐπίσης ἔχει σχέσιν πρὸς τὴν σταύρωσιν καὶ τὸν θάνατον τοῦ Χριστοῦ εἶναι καὶ τὰ ἐπισυμβάντα φυσικὰ φαινόμενα, ἢτοι τὸ τρίωρον σκότος καὶ ὁ σεισμὸς (*Ματθ.* 27,45·51 · *Λουκ.* 23,44-45), τὰ ὅποια περιγράφουν οἱ ὄμιληται σχεδὸν καθ' ὅμοιον τρόπον. Εἶναι πάντως κοινὸν χαρακτηριστικὸν γνώρισμα αὐτῶν τὸ στοιχεῖον τῆς προσωποποιήσεως τῆς ἀψύχου φύσεως, συμπασχούσης ἐπὶ τῷ ἀδίκῳ θανάτῳ τοῦ Χριστοῦ, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν ἀγνώμονα Ἰσραὴλ παραμείναντα ἐπὶ τῷ θεάματι ἀνάλγητον. Ἰδού τὰ σχετικὰ κείμενα:

Π₁ 55 (Nautin, 183):
 «Τότε .... ἐθαμβώθη τὸ πᾶν· τότε οὐρανοὶ μὲν ἐσαλεύθησαν, ἀρχαὶ δὲ ἐκινήθησαν, ὑπερκόσμιοι θρόνοι καὶ νόμοι τὸν ἀρχιστράτηγον τῆς μεγάλης δυνάμεως ὅρωντες κρεμάμενον, μηκοῦ δ' ἂν ἐξέπεσον καὶ οἱ ἀστέρες τοῦ οὐρανοῦ, τὸν πρὸ ἐωσφόρου βλέποντες ἀπλούμενον, ἐσβέσθη δὲ παρ' ὀλίγον καὶ τὸ τοῦ ἡλίου πῦρ, τὸ μέγα βλέπον τοῦ κόσμου φῶς ἀμυνρούμενον.

Π₂ 97-98 (Perler, 118):

«Διὰ τοῦτο οἱ φωστῆρες ἀπεστράφησαν καὶ ἡ ἡμέρα συνεσκότασεν, ὅπως κρύψῃ τὸν ἐπὶ ξύλου γεγυμνωμένον, οὐ τὸ τοῦ κυρίου σῶμα σκοτίζων, ἀλλὰ τοὺς τῶν ἀνθρώπων ὀφθαλμούς.

Καὶ γὰρ τοῦ λαοῦ μὴ τρέμοντος ἔτρεμεν ἡ γῆ.

Τοῦ λαοῦ μὴ φοβηθέντος,
ἔφοβήθησαν οἱ οὐρανοί.

Τοῦ λαοῦ μὴ περιεσχισμένου,
περιεσχίσατο ὁ ἄγγελος».

1. Βλ. ΕΙΡΗΝΑΙΟΥ, «Ἐλεγγος καὶ ἀνατροπή», Δ', 33, 12, (ROUSSEAU, SC 100², 837), «τὴν ἀπὸ ἑκτῆς ὥρας σταυρωθέντος αὐτοῦ, δυσμὴν ἡλίου φανερῶς ἐμύνησαν . . .».

2. Βλ. ΤΕΡΤΥΛΙΑΝΟΥ, *Adversus Judaeos* 10, 19. «Et ut prophetiae implerentur, properavit dies vesperam facere, id est tenebras efficere, quae die factae sunt».

Τότε ἐσχίσθησαν πέτραι τῆς γῆς τοῦ Ἰσραὴλ ἀγνωμοσύνην καταβοῶσαι....».

Κατὰ τὸν ὄμιλητὴν τῆς Π₁ τὸ σύμπαν θὰ κατεστρέφετο, ἀλλ' ὑπεστηρίχθη διὰ τοῦ πνεύματος τοῦ Χριστοῦ, τὸ ὅποιον ἀνερχόμενον πρὸς τὸν Θεὸν Πατέρα ἐψύχωσε τὸ πᾶν (Π₁ 55). Τὸ στοιχεῖον τοῦτο δὲν διαλαμβάνεται εἰς τὴν παράλληλον ἀφήγησιν τῆς ὄμιλίας τοῦ Μελίτωνος, ἀν καὶ πολλὰ λέγονται περὶ τῆς ὑπὸ τοῦ Χριστοῦ (Λόγου) στερεώσεως τοῦ σύμπαντος (Π₂ 96)¹. Γενικώτερον ὀφείλομεν νὰ παρατηρήσωμεν ὅτι τὰ θέματα ταῦτα τῶν ἐν λόγῳ ἀφηγήσεων εἶναι προσφίλῃ εἰς τὴν πασχάλιον ἐν γένει γραμματείαν καὶ ἴδιᾳ τὴν ἐκκλησιαστικὴν ὑμνολογίαν τῆς μεγάλης ἐβδομάδος τοῦ πάσχα, ἡ δὲ ἐπίδρασις τῶν ἡμετέρων ὄμιλιων ἐπ' αὐτῶν εἶναι πλέον ἡ βεβαία².

Ἐτερον θέματα ἐμφιλοχωροῦν εἰς τὰς περὶ τῶν παθῶν ἀφηγήσεις τῶν ὄμιλιων εἶναι καὶ ἡ κατὰ τῶν Ἐβραίων ἀσκουμένη ἐκ μέρους τῶν ὄμιλητῶν πολεμική. Ο ἀντισημιτισμὸς ἀφ' ἐνὸς καὶ ἡ πρὸς τὰ ἔθνη συμπάθεια αὐτῶν ἀφ' ἐτέρου εἶναι δύο σαφεῖς τάσεις εἰς τὰς ἐν λόγῳ ἀφηγήσεις. Τὰ στοιχεῖα δὲ τὰ ὅποια προσφέρουν αὗται φέρουν τοὺς συγγραφεῖς ὡς ἐκ τῶν ἔθνῶν προερχομένους³. Βεβαίως οὗτοι εἶναι «Ἐλληνες».

Κατ' ἀρχὴν ὀφείλομεν νὰ υπογραμμίσωμεν ὅτι ὁ ἀντισημιτισμὸς αὐτῶν δὲν εἶναι φυλετικῆς ἀλλὰ θρησκευτικῆς φύσεως καὶ ὅτι φαίνεται νὰ ἔχῃ ὡς βάσιν τοὺς ἔξης τρεῖς λόγους: α) τὴν ἐκ μέρους τοῦ Ἰσραὴλ ἀρνησιν τοῦ Χριστοῦ καὶ τὴν θανάτωσιν αὐτοῦ· ἡ ἀχαριστία τοῦ λαοῦ τοῦ Θεοῦ ἀποτελεῖ κύριον στόχον τῶν ὄμιλητῶν· β) τὴν ὑπερβολικὴν

1. Βλ. 'Ομιλίαν Π₂ 82 - 83, (PERLER, 106, 108).

2. Βλ. C. BONNER, «Two Problems in Melito's on the Passion», ἐν *HThR*, 31 (1938) 175 - 190, ίδιᾳ 182 ἐ. ἔνθα ὁ συγγραφεὺς παραθέτει πολλὰ παράλληλα κείμενα ἐκ τῆς πατερικῆς γραμματείας, καὶ ΠΑΝ. ΧΡΗΣΤΟΥ, «Μελίτων», ἐν *ΘΗΕ*, τόμ. 8, 982 καὶ τοῦ αὐτοῦ, «Τὸ ἔργον τοῦ Μελίτωνος Σάρδεων Περὶ πάσχα καὶ ἡ ἀκολουθία τοῦ πάθους», ἐν *Κληρονομία* 1 (1969) 65 - 78, ἔνθα κυρίως δείκνυται ἡ ἐπίδρασις τῆς ὄμιλίας τοῦ Μελίτωνος ἐπὶ τῆς ὑμνολογίας τοῦ πάσχα.

3. Βλ. 'Ομιλίαν Π₁ 25, (NAUTIN, 153) καὶ Π₂ 87, 651 ἐ. 92, 689 ἐ. 94, 711 ἐ. κ.ἄ. 'Ο.Ρ. ΚΑΗΛΕ δσον ἀφορᾷ εἰς τὴν Π₂ ἥδη διετύπωσε τὴν ὑπόθεσιν ὅτι αὗτη συντάγη τὸ πρῶτον εἰς τὴν συριακήν «Was Melito's Homily, on the Passion originally written in Syriac» ἐν *JThS* 44 (1943) 41 - 52. Η ἀποψίς αὗτὴ ὀδηγεῖ εἰς τὴν ἀποδοχὴν ὅτι ὁ Μελίτων πρέπει νὰ ἦτο συριακῆς καταγωγῆς.

ἀγάπην τῶν ὁμιλητῶν πρὸς τὸ πρόσωπον τοῦ Σωτῆρος αὐτῶν 'Ι. Χριστοῦ· γ) τὴν κατὰ τῆς Ἐκκλησίας ἔχθρικήν στάσιν τῶν Ἐβραίων, ἐκδηλουμένην ἐνίστε εἰς βιαιότητας κατὰ τῶν πιστῶν. Περὶ τοῦ τελευταίου τούτου λόγου ἡ Π₁ δίδει σαφεῖς ὑπαινιγμούς¹.

'Αμφότεροι οἱ ὁμιληταὶ διακηρύσσουν πάντως ὅτι ὁ Χριστὸς ἀπεστάλη τὸ πρῶτον πρὸς τὸν Ἰσραὴλ, ἀλλ' οὐτος ἐφάνη ἀνάξιος τῆς τοιαύτης τιμῆς, φονεύσας τὸν Κύριον. Τὴν θέσιν αὐτὴν ἀλλὰ καὶ τὸν αὐστηρὸν ἔλεγχον διὰ τὴν ἀνάρμοστον κατὰ τοῦ Χριστοῦ διαγωγὴν τοῦ Ἰσραὴλ ἐκφράζουν τὰ ἐπόμενα παράλληλα κείμενα, εἰς τὰ διποία πολλὴν συγγένεια τῶν ὁμιλιῶν δείκνυται.

Π₁ 25 (Nautin):

«Οὐ γάρ ἀρνεῖται ὁ σωτὴρ πρὸς τὸ πρῶτον, ὃ Ἰσραὴλ, ἀπεσταλμένος· οὐ γάρ ἀπεστάλην, φησί, πρὸς ὑμᾶς, ἀλλὰ πρὸς τὰ πρόβατα τὰ ἀπολωλότα οἶκου Ἰσραὴλ».

Π₁ 24:

«Ο ἄπιστος γάρ Ἰσραὴλ ἔνοχος γέγονεν ἐκείνου τοῦ τιμίου αἰματος, ὃ μὲν πάλαι φονεύων, ὃ δέ μέχρι νῦν ἀπιστῶν».

Π₁ 22:

«Ὕπὸ σοῦ γάρ, ὃ Ἰσραὴλ, τὸ πρόβατον οὐκ ἔχωρήθη».

Π₁ 50:

«Σὺ μέν, ὃ Ἰσραὴλ, οὐκ ἡδυνήθης φαγεῖν...»

Π₂ 73 (Perler):

«Τί ἐποίησας, ὃ Ἰσραὴλ, τὸ καινὸν ἀδίκημα; Ἡτίμασας τὸν τιμήσαντά σε, ἡδόξησας τὸν δοξάσαντά σε, ἀπηρήσω τὸν διοιογήσαντά σε, ἀπεκήρυξας τὸν κηρύξαντά σε».

Π₂ 81:

«Ω Ἰσραὴλ παράνομε, τί δὴ τοῦτο ἀπηργάσω τὸ καινὸν ἀδίκημα, καινοῖς ἐμβαλών σου τὸν κύριον πάθεσιν...».

Π₂ 92:

«Σὺ δὲ ἐναντίον κατὰ τοῦ Κυρίου σου ἡνεγκας ψῆφον».

Π₂ 77:

«Σὺ δὲ ταύτην, ὃ Ἰσραὴλ, πρὸς τὸν Θεὸν οὐκ ἐβόησας τὴν φωνήν».

Π₁ 55:

«Τότε ἐσχίσθησαν πέτραι τῆς γῆς τοῦ Ἰσραὴλ ἀγνωμοσύνην καταβοῶσαι;»

'Ἄξιοσημείωτον πρὸς τούτοις συγγένειαν ἐκφραστικὴν καὶ ἐννοιολογικὴν ἐμφανίζουν οἱ ὁμιληταὶ, καὶ δταν ἐρμηνεύουν τὸ χωρίον τῆς Ἐξόδου 12,8: «...καὶ ἀξυμα ἐπὶ πικρίδων φάγονται. Συμφώνως πρὸς τὸ πνεῦμα ὀλοκλήρου τοῦ στίχου οἱ Ἰουδαῖοι ὕφειλον νὰ τρώγουν τὸν πασχάλιον ἀμνὸν μετὰ ἀξύμου ἄρτου καὶ πικρῶν λαχανίδων, διὰ νὰ ἐνθυμοῦνται οὕτω τὰς πικρίας τῆς ἐν Αιγύπτῳ δουλείας καὶ συνάμα καὶ τὴν εὐεργεσίαν τοῦ Θεοῦ τοῦ ἀπελευθερώσαντος αὐτούς ἐκ τῆς πικρᾶς δουλείας.

Κατὰ τὴν ἐρμηνείαν δμως τῶν ἡμετέρων συγγραφέων αἱ πικρίδες τυπολογικῶς ὑπαινίσσονται τὰς πικρίας τὰς διποίας, ἐδοκίμασε τὸ ἐβραϊκὸν ἔθνος μετὰ τὴν θανάτωσιν τοῦ Χριστοῦ. 'Ο συντάκτης τῆς Π₁ παραθέτων τὸ τοῦ Ἡσ. 1,7 σαφῶς συνδέει τὰς πικρίας πρὸς τὰς ἐθνικὰς περιπετείας τοῦ Ἰσραὴλ, ὃ διποίος ὑποταγεῖς εἰς τοὺς Ρωμαίους ἀπώλεσε τὴν ἐθνικὴν ἀνεξαρτησίαν καὶ ἐγνώρισε μετὰ ταῦτα πολλὰ δεινά¹. Τὴν ίδιαν σύνδεσιν πρέπει νὰ δεχθῶμεν καὶ δσον ἀφορᾶ εἰς τὸ σχετικὸν κείμενον τοῦ Μελίτωνος, ἀν καὶ δὲν εἶναι τόσον σαφεῖς πρὸς τοῦτο οἱ ὑπαινιγμοί². Τὰ σχετικὰ κείμενα, χαρακτηρίζομενα τὸ μὲν τῆς Π₁ διὰ τὴν πυκνότητα τῶν νοημάτων τὸ δὲ τῆς Π₂ διὰ τὴν ἀναλυτικότητα αὐτοῦ, ἐμφανίζουν τοιαύτην συγγένειαν, ὥστε, μελετῶν τις αὐτὰ ὑπὸ τὸ πρᾶσμα τῆς συνδέσεως τῶν ὁμιλιῶν, δὲν θὰ ἐδυσκολεύετο νὰ ἴδῃ τὸ ἐν ὧς συνέχειαν τοῦ ἄλλου. 'Ιδού αὐτά·

Π₁ 31 (Nautin):

«Ἄξυμα μετὰ πικρίδων ἔδεσθε πικρὰ γάρ σοι ἢ πικρῶν ἔργων τὰ μυστήρια».

Π₂ 98:

«Καὶ γάρ τοῦ λαοῦ μὴ τρέμοντος ἔτρεμεν ἡ γῆ».

Π₂ 93 (Perler):

«Τοιγαροῦν πικρά σοι ἢ τῶν ἀξύμων ἔορτή καθώς σοι γέγραπται· ἔδεσθε ἀξυμα μετὰ πικρίδων».

πικροὶ σοι ἥλοι οὓς ὁδονας,
πικρά σοι γλῶσσα ἥν παρώξυνας,
πικροὶ σοι οἱ ψευδομάρτυρες οὓς ἐστησας, πικροὶ σοι οἱ βρόχοι οὓς ἡτοίμασας...».

1. Πρβλ. Ιούστινογ, Διάλογος 108, 1 - 3, καθ' ἡ καταστροφὴ τῆς Ἱερουσαλήμ, συνδέεται πρὸς τὴν κατὰ τοῦ Χριστοῦ γενομένην ἀδικίαν καὶ τὴν ἀμετανοήσιαν τοῦ Ἐβραϊκοῦ ἔθνους.

2. Βλ. 'Ομιλίαν Π₂ 93, 695 ε. (Perler, 114).

5. Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ «ΟΛΟΤΗΤΟΣ» ΕΝ ΤΗ ΣΩΤΗΡΙΟΛΟΓΙΑ,
ΤΗΣ Π₁, ΚΑΙ Π₂.

Δέν πρόκειται νὰ ἔκθεσωμεν ἐνταῦθα λεπτομερῶς τὴν σωτηριολογικὴν διδασκαλίαν τῶν ὁμιλιῶν διὰ δύο λόγους· πρῶτον διότι ἡ παροῦσα μελέτη ἐπανειλευμένως ἔχει ἀναφερθῆ εἰς αὐτήν, ἀν καὶ ὅχι συστηματικῶς καὶ εἰδικῶς ὅπως θὰ ἡδύνατο νὰ γίνη, καὶ δεύτερον διότι περὶ αὐτήν ἡσχολήθη δεόντως ὁ R. Cantalamessa¹. Συνεπῶς διὰ τὴν ἐνδιαφέρει ἑδῶ εἶναι νὰ ἐπισημάνωμεν τὰς κυρίας γραμμὰς αὐτῆς καὶ νὰ ὑπογραμμίσωμεν κοινόν τι βασικὸν χαρακτηριστικὸν ἐν αὐτῇ, ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ ὅποιου θὰ ἡδύνατο τις νὰ ὑποστηρίξῃ καὶ δι’ αὐτὸν τὴν ἄποψιν διὰ τὴν Π₁ εἶναι ἔργον τοῦ Μελίτωνος.

«Οσον ἀφορᾶ εἰς τὴν σωτηριολογικὴν διδασκαλίαν τοῦ Μελίτωνος ἔχομεν ὑπὲρ δύψιν πλὴν τῆς ὁμιλίας καὶ τινὰ ἀποσπάσματα αὐτοῦ, ὡς εἶναι τὸ ὑπὲρ ὑπὲρ ἀριθ. VIIIb ἐκ τοῦ Περὶ λουτροῦ² καὶ τὸ ὑπὲρ ἀριθ. XV ἐκ τοῦ Περὶ πίστεως, τὸ ὅποιον ἡμεῖς θεωροῦμεν αὐτοτελῆ χριστολογικὴν ἀντιγνωστικὴν ὁμολογίαν³.

Εἰς τὴν σωτηριολογίαν τῆς Π₁ παρατηροῦμεν δύο πλευράς, ἐκ τῶν ὅποιων ἡ μία ἐκφράζει τὴν κοσμικὴν διάστασιν τοῦ σωτηριώδους ἔργου τοῦ Χριστοῦ, ἡ δὲ ἄλλη τὴν ἀνθρωπολογικὴν τοιαύτην ἐν τῇ ἐννοίᾳ τῆς ἱστορίας τῆς θείας οἰκουμονίας, ἀλλ’ ἀμφότεραι ἵστανται ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ ἐπιπέδου⁴. Ὁ Μελίτων ἔξι ἄλλου ἐκφράζει τὴν αὐτὴν σωτηριολογικὴν διδασκαλίαν ὑπὸ τὰς δύο ὅψεις αὐτῆς ἐν συνδυασμῷ εἰς τὰ μνημονευθέντα τρία κείμενα. Εἰς μὲν τὴν ὁμιλίαν καὶ τὸ Περὶ πίστεως ἔργον του διατυπώνει ἔμφανῶς τὴν δευτέραν πλευράν, ἐνῷ εἰς τὸ ἀπόσπασμα VIIIb μᾶλλον ἀμφοτέρας καὶ δὴ ἐντὸς τῆς αὐτῆς βαπτισματικῆς ἀτμοσφαίρας, τὴν ὅποιαν συναντῶμεν καὶ ἐν τῇ Π₁(3). Συνεπῶς ἀμφότεραι

1. Βλ. R. CANTALAMESSA, μνημ. ἔργον, σ. 275 - 333, ἐνθικά ἔξετάζει τὰς σωτηριολογικὰς παραδόσεις τοῦ β' αἰώνος ἐν σχέσει βεβαίως πρὸς τὴν ἡμετέραν ὁμιλίαν. Ἰδίᾳ σ. 277 - 282, διόπου κυρίως ἔξετάζεται τὸ θέμα «Redenzione cosmica: Pantheismo stoico o soteriologia christiana?». Ἐνταῦθα δὲ συγγραφεὺς οὐδαμοῦ ποιεῖται χρῆσιν τοῦ ἀπόσπασματος VIIIb ἐκ τοῦ Περὶ λουτροῦ ἔργου τοῦ Μελίτωνος, ἐνεκα τούτου τὸ συμπέρασμα εἰς διαταλήγει δισον ἀφορᾶ εἰς τὴν σωτηριολογικὴν διδασκαλίαν αὐτοῦ εἶναι μονομερὲς (σ. 281 καὶ ὑποσημ. 17, αὐτόθι).

2. Τὸ κείμενον περιέχεται μεθ’ ὅλων τῶν ἀποσπασμάτων τοῦ Μελίτωνος εἰς τὴν τελευταίαν κριτικὴν ἔκδοσιν τοῦ O. PERLER, ἐν SC 123, σ. 228 - 233 μετ’ ἀντιστοιχου γαλλικῆς μεταφράσεως καὶ σχολίων, ὑποσημειουμένων.

3. Τὴν ἄποψιν αὐτῆν ὑποστηρίζουμεν εἰς τὸ ἥδη μνημονευθὲν ἄρθρον ἡμῶν (Βλ. ἐν *Κληρονομίᾳ* 1 (1969) 247 - 274).

4. Βλ. R. CANTALAMESSA, μνημ. ἔργον, σ. 277.

κηρύσσουν τὴν παγκοσμιότητα τοῦ σωτηριώδους ἔργου τοῦ Χριστοῦ.

‘Η ἐννοια δύμας τοῦ χρησιμοποιουμένου εἰς τὴν παράγραφον ταύτην ὅρου ὀλότης δὲν συνδέεται εἰς τὰ ἡμέτερα κείμενα μόνον μετὰ τῆς «καθόλου σωτηρίας» (Π₁3)¹ καὶ δὲν ἐκφράζει μόνον αὐτήν, ἀλλ’ ἐν ταύτῳ καὶ τινὰ γενικωτέραν ἰδεολογικὴν τάσιν τῶν συγγραφέων αὐτῶν νὰ ὑπαγάγουν καὶ συμπεριλάβουν τὰ πάντα ὑπό τινα κατ’ αὐτοὺς βασικὴν ἀρχὴν ἡ ἐννοιαν. Οὕτω φέρ’ εἰπεῖν κατὰ τὸν συντάκτην τῆς Π₁ ἡ σωτηρία ἀφορᾶ εἰς πάντα, ἐνῷ διὰ τὸν Μελίτωνα ὁ Χριστὸς εἶναι τὰ πάντα ἡ τὸ βάπτισμα εἶναι δι’ ὀλόκληρον τὴν κτίσιν κ.τ.λ. Βεβαίως ἡ τάσις αὐτὴ συνιστᾷ γενικωτέρον φαινόμενον τῶν ἐγκαμίων καὶ τῶν ὑμνων, ἀλλὰ τὰ ὑπὸ ἔξετασιν κείμενα, μολονότι καθ’ ὀλοκληρίαν δὲν εἶναι ἐγκάμια, περιέχουν ἐν τούτοις εἰς μεγάλην ἔκτασιν τεμάχια τοῦ εἰδους αὐτῶν.

‘Η ἐννοια λοιπὸν τῆς ὀλότητος ἐκφράζεται εἰς αὐτὰ κατὰ ποικίλον τρόπον, ἀλλὰ κυρίως διὰ τῶν ἐκφράσεων ὅλος, πᾶν, πάντα, καθόλου, κοσμικός, ἡ διὰ τῆς ἐπαναλήψεως κατὰ τὸ σχῆμα τῆς ἀναφορᾶς ἐννοιῶν τινων καὶ λέξεων, ὡς φέρ’ εἰπεῖν, ἔօρταζέτω, ὅπερ συναντῶμεν ἐν τῇ Π₁3, ἡ λούεται, ὅπερ εὑρίσκομεν εἰς τὸ ἀπόσπασμα VIIIb ἡ ἀκόμη καὶ διὰ τῆς ἐπαναλήψεως τῆς ἀντωνυμίας αὐτός, τοῦτο, ὡς συμβαίνει ἐνιαχοῦ τῆς Π₁51 καὶ τῆς Π₂ 66-71 κ.ά. “Ολαι αὐταὶ αἱ διατυπώσεις ἔχουν ἀμεσον ἀναφορὰν εἰς τὸν Χριστὸν καὶ τὸ ἔργον αὐτοῦ ἡ συνάπτονται μετά τινος πράξεως ἡ ἐνεργείας ἡ πράγματος, σχετιζόμενου πρὸς αὐτόν. Θὰ καταστοῦν σαφέστερα ταῦτα διὰ τῆς παραθέσεως παραδειγμάτων τινῶν, εἰλημμένων ἔξι ὅλων τῶν ἐνδιαφερόντων ἡμᾶς ἑδῶ κειμένων.

Κατὰ τὸν ὁμιλητὴν τῆς Π₁ ἡ ζωὴ τοῦ Χριστοῦ ἔχει διαχυθῆ εἰς δλα τὰ ὄντα· «ἡ ζωὴ τοῖς ὅλοις ἐφηπλώθη», «τὰ δλα» γέμουν τοῦ φωτὸς αὐτοῦ, ἡ ἀνατολὴ αὐτοῦ καλύπτει «τὸ πᾶν» καὶ τέλος ὁ ἔδιος ὁ Χριστὸς λάμπει «τοῖς δλοῖς» ὑπὲρ τὸν ἥλιον². Αἱ ἐκφράσεις δύμας αὐταὶ διαγράφουν τὸ κοσμικὸν πλαίσιον, ἐνθα ἐκτείνεται τὸ ἔργον τῆς σωτηρίας τοῦ Χριστοῦ. ‘Ἐντὸς αὐτοῦ τοῦ κοσμικοῦ πλαίσιου φαίνεται διτε ἐντάσσεται ὑπὸ τοῦ ὁμιλητοῦ καὶ ὁ ἀνθρωπός, ἀλλ’ ὡς ὁρθῶς παρατηρεῖ ὁ Cantalamessa, ἀπλῆ τις ἀναφορὰ εἰς τοὺς πιστοὺς (πᾶσι τοῖς πεπιστευκόσιν αὐτῷ) συνιστᾷ τὴν μόνην σημείωσιν ἐνταῦθα τῆς συμπεριλήψεως εἰς τὴν λύτρωσιν τοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς ἀνθρωπίνης διαστάσεως³.

‘Ἀπολύτως παράλληλον φαινόμενον συναντῶμεν καὶ εἰς τὸ ἀπό-

1. Βλ. P. NAUTIN, SC 27, 121.

2. Βλ. ‘Ομιλίαν Π₁ 4, (NAUTIN, SC 27, 117).

3. Βλ. ἀπόσπ. VIIIb, 2, (PERLER, SC 123, 230).

σπασμα VIIIb ἐκ τοῦ Περὶ λουτροῦ τοῦ Μελίτωνος. 'Ἐν αὐτῷ τὰ πάντα φέρονται λουόμενα «μυστικῶς»¹. ήτοι τὰ οὐράνια σώματα εἰς τὸν ὥκεανόν, ἡ γῆ εἰς τοὺς ποταμούς καὶ τὰ ὄμβρια ὕδατα, δ' ἀήρ εἰς τὴν βροχὴν καὶ ὁ Ἰδιος ὁ Χριστὸς ἐν τῷ Ἱορδάνῃ. 'Ἡ ἀνθρωπότης ἐνταῦθα ἐμφανίζεται μόλις καὶ μετὰ βίας εἰς παραβολικήν τινα πρότασιν· «λούονται γάρ εἰς τὸ τοῦ ἡλίου βαπτιστήριον, ὡς καλοὶ μαθηταί»². 'Εὰν δὲ ληφθῇ ὑπὸ δψιν ἡ γενικωτέρα ἐννοιολογικὴ καὶ φιλολογικὴ συγγένεια, τὴν ὅποιαν ἐμφανίζει τὸ τεμάχιον τοῦτο πρὸς τὴν Π₁ καὶ δὴ πρὸς τὰς παραγράφους αὐτῆς 1 καὶ 3, τότε τὸ σημεῖον τοῦτο ἐνέχει ὅλως ἰδιαιτέραν σημασίαν, ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν μελιτώνειον προέλευσιν τῆς ὄμιλίας. Πρὸς τοῦτο δὲν πρέπει νὰ λησμονῶμεν καὶ τὰ ὅσα ἔχουν λεχθῆ σχετικῶς εἰς προηγουμένην παράγραφον, ἔνθα ἐξετάζεται ἡ χριστολογικὴ διδασκαλία τῶν ὄμιλῶν καὶ ἔνθα παρατίθενται παράλληλα κείμενα ἐκ τῆς Π₁ καὶ τοῦ ὑπὸ δψιν ἀποσπάσματος. Σύν τούτοις δὲ λίκιν χαρακτηριστικὰ εἶναι καὶ τὰ ὅσα εἰς τὴν συνέχειαν ταύτην θὰ εἴπωμεν ἀναφορικῶς πρὸς τὴν ἐννοιαν τῆς ὄλότητος.

'Ἡ ὄλότης εἰς ἀμεσον σωτηριολογικὴν συνάφειαν διατυπώνεται εἰς σειρὰν ἐννοιῶν ἐν τῇ Π₁. 'Ἡ παράγραφος 3 θέτει τὸ θέμα τῆς «καθόλου σωτηρίας τῶν ὄλων». 'Ωσαύτως ἐνταῦθα τὰ πάντα καλοῦνται νὰ ἐορτάσουν τὸ πάσχα, τὸ ὅποιον θεωρεῖται ἑορτὴ ὅχι μόνον τῶν ἀνθρώπων, ἀλλὰ καὶ τοῦ σύμπαντος κόσμου· ήτοι·

«κοινὴ τῶν ὄλων πανήγυρις
παντὸς τοῦ κόσμου ἡ ἀφθαρτος τροφή,
τῶν ὄλων ἡ οὐράνιος ψυχή,
οὐρανοῦ καὶ γῆς ἱερὰ τελετή».

'Ομοίως τὸ πάσχα χαρακτηρίζεται ὡς «κοσμικὸν καὶ καθόλου μυστήριον» (Π₁6), τὸ πάθος τοῦ Χριστοῦ «κοσμικὸς ἀγῶν»³ (Π₁55), δ' σταυρός του «σύμπλεγμα κοσμικὸν» (Π₁ 51), ἡ δὲ σταύρωσις αὐτοῦ ὡς «θεία ἔκτασις ἐν πᾶσι καὶ πανταχοῦ» ἀπλουμένη (Π₁56). Τέλος, εἰς τὸ τελευταῖον τῆς ὄμιλίας ἐγκώμιον (Π₁ 62) τὸ πάσχα καὶ πάλιν χαιρετίζεται ὑπὸ τοῦ ὄμιλητοῦ ὡς

«κοινὸν τῶν ὄλων ἑόρτασμα
κοσμικὸν πανηγύρισμα,
τοῦ παντὸς χρά,

1. Βλ. αὐτόθι 3, (PERLER, SC 123, 232).

2. Βλ. αὐτόθι 3, (PERLER, SC 123, 232).

3. Κλήμης ὁ 'Αλεξανδρεὺς ὄμιλει περὶ σωτηρίου δράματος τῆς ἀνθρωπότητος, Προτρεπτικὸς X, 110, (SC, 2, 178).

καὶ τιμὴ¹
καὶ τροφὴ²
καὶ τρυφή».

"Ολα αὐτὰ καὶ πλεῖστα ἄλλα χωρία, μὴ ἀναφερόμενα ἐδῶ, ἐκφράζουν δὲ τι καλοῦμεν ὄλότητα ἐν τῇ σωτηριολογίᾳ τῆς Π₁ καὶ τῆς Π₂.

'Ἐπανερχόμενοι εἰς τὸ ὑπὸ ἀριθ. VIIIb ἀπόσπασμα τοῦ Μελίτωνος, ἔνθα κατ' ἔξοχὴν ἔχομεν τὴν αὐτὴν σωτηριολογικὴν διδασκαλίαν ὑπὸ τὴν διπλῆν διάστασιν αὐτῆς, παρατηροῦμεν ὅτι ἡ ὄλότης δὲν ἐκφράζεται μόνον διὰ τῆς ἐπαναλήψεως τοῦ ρήματος λούεσθαι, ἐφαρμοζομένου εἰς πᾶσαν περίπτωσιν, ἀλλὰ καὶ διὰ σχετικῶν πρὸς τὰς ἀνωτέρω σημειωθείσας τῆς ὄμιλίας Π₁ ἐκφράσεις τύπων, μὴ ἀπαντωμένων δμως ἐδῶ εἰς τοσαύτην πληθωρικὴν χρῆσιν ὡς ἐν αὐτῇ. 'Ἐνδεικτικῶς σημειοῦμεν τὰς ἔξης ἐκφράσεις, ἔνθα διακρίνει τις γενικωτέραν συγγένειαν ἐν τῇ ὄρολογίᾳ. «Σύμπασα ἡ γῆ ὄμβροις καὶ ποταμοῖς λούεται»¹, ὁ δὲ ἡλιος «ὡς ἀστραπὴ ὀλῶς οὐ τελευτῶν λούεται ἐν ὅδατι ψυχρῷ» καὶ «λουσάμενος... σφόδρα εὐφραίνεται, τὸ ὄδωρο ἔχων τροφήν»².

'Ο Μελίτων ἔξι ἄλλου τόσον ἐν τῇ ὄμιλίᾳ Π₂ δσον καὶ ἐν τῷ Περὶ πίστεως ἔργῳ αὐτοῦ, ἀναπτύσσων κυρίως τὴν ἀνθρωπολογικὴν διάστασιν τοῦ σωτηριώδους ἔργου τοῦ Χριστοῦ ἐν τῇ ἴστορίᾳ τῆς θείας οἰκονομίας, παρουσιάζει τὴν ἐννοιαν τῆς ὄλότητος ἐν σχέσει πρὸς αὐτὴν καὶ τὸν Χριστόν, «οὓς κεχώρηκε τὰ πάντα» (Π₂ 5,38), «δι' ὃν τὰ πάντα ἐν τῷ πρεσβυτέρῳ νόμῳ ἐγένετο» (Π₂ 6,44) καὶ «οὓς ἔστι τὰ πάντα»³ (Π₂ 9, 59). Συμφώνως πρὸς τὴν ἑρμηνείαν, τὴν ὅποιαν δίδει ὁ Ἰδιος εἰς τὰς διατυπώσεις αὐτάς, ὁ Χριστὸς κηρύσσεται ὡς διήκων δι' ὄλων τῶν φάσεων τῆς ἴστορίας καὶ ὡς διευθύνων αὐτήν.

'Η διδασκαλία αὐτὴ εἶναι ἡ κυρία γραμμὴ τοῦ κηρύγματος τῆς ὄμιλίας Π₂ καὶ τοῦ Περὶ πίστεως τοῦ Μελίτωνος. Εἰς τὸ ὑπόβαθρον αὐ-

1. Βλ. Περὶ λουτροῦ, ἀπόσπ. VIIIb, 3, (PERLER, SC 123, 228).

2. Βλ. αὐτόθι 3, (PERLER, SC 123 - 232). Τὸ χωρίον ἐκφράζει κατὰ τὸν PERLER (αὐτόθι, σημ. 2), στωικὴν διδασκαλίαν. Πάντως ἡ λέξις τροφή, ἀπαντωμένη ἐνταῦθα εἶναι χαρακτηριστική, διότι αὕτη ἐπιχωριάζει τόσον ἐν τῇ Π₁ 3· 8· 49· 51· 57· 62, (NAUTIN, SC 27, 123, 133, 175, 177, 185, 189), ἀλλοτε εἰς εὐχαριστιακὴν συνάφειαν εὑρισκομένη καὶ ἀλλοτε ἀλλως, δσον καὶ ἐν τῇ Π₂ 21, 146· 54, 397, (PERLER SC 123, 70, 90). 'Ἐν αὐτῇ ἀπαντᾷ καὶ τὸ συνώνυμον τρόφιμος Π₂ 27, 190, (PERLER, 74), αἱ δύο προηγούμεναι περιπτώσεις εἶναι ἀπολύτως παράλληλοι κατὰ τὴν σημασίαν, ἦν ἔχει ἡ αὐτὴ λέξις καὶ ἐν τῇ Π₁ 57, (NAUTIN, 185). 'Τὸ εὐχαριστιακὴν σημασίαν ἡ λέξις καὶ εἰς ΙΟΥΣΤΙΝΟΝ, 'Ἀπολογία Α', 66, 1.

3. Πρβλ. καὶ Περὶ πίστεως (παρὰ Β. ΨΕΥΤΟΓΚΑ, «Τὸ ἀπόσπασμα ἐκ τοῦ 'Περὶ πίστεως' τοῦ Μελίτωνος...», ἐν Κληρονομίᾳ 1 (1969) 252, κείμενον, στιχ. 7, ἔνθα ἡ ἐκφρασίς ἔχει· «οὓς ἐν πᾶσιν τὰ πάντα ἔννη»).

τῆς, συμπεριλαμβανομένης καὶ ἐκείνης τῆς Π₁, ἐνυπάρχει ἡ θεολογία καὶ ὄρολογία τῶν παυλείων Ἐπιστολῶν, ίδιᾳ τῶν πρὸς Ἐφεσίους¹ καὶ Κολοσσαῖς, ἔνθα ἔχομεν καὶ παρόμοια κοσμικὴν σωτηριολογίαν². Συγχρόνως δὲ πρέπει νὰ δεχθῶμεν, ὅτι αὕτη ἀναπτύσσεται καὶ ἐξ ἀντιδράσεως πρὸς τὰ γνωστικὰ ρεύματα τῆς ἐποχῆς, τὰ ὅποια ἐνεφάνιζον σειρὰν μεσαζόντων αἰώνων ἐνεργούντων τὴν σωτηρίαν, καὶ τὰ ὅποια προφανῶς καταπολεμοῦν τὰ ἡμέτερα κείμενα.

Εἰδικῶτερον, καθ' ὃσον ἀφορᾷ εἰς τὴν ὄρολογίαν τὴν ἐκφράζουσαν τὴν ἔννοιαν τῆς ὄλοτητος, ὀφείλομεν νὰ παρατηρήσωμεν ὅτι αὕτη ἀνήκει εἰς τὸ λεξιλόγιον τῆς ἐποχῆς ταύτης, τὸ περιγράφον τὴν κοσμικὴν διάστασιν τοῦ σταυροῦ τοῦ Κυρίου³. Τοῦτο ὅμως κατ' οὐδὲν μειώνει τὴν συγγένειαν τῶν ἡμετέρων κειμένων, τὰ ὅποια παρουσιάζουν πέραν τοῦ κοινοῦ λεξιλογίου καὶ ἄλλα ἀξιόλογα κοινὰ σημεῖα. Ἐν προκειμένῳ τὸ ἀπόσπασμα VIIIb ἐκ τοῦ Περὶ λουτροῦ ἐμφανίζει τοικάτην λεκτικὴν καὶ ἔννοιολογικὴν ὁμοιότητα πρὸς τὴν Π₁ ὃσον ἀφορᾷ εἰδικῶς εἰς τὸ ὑπ' ὅψιν θέμα τῆς σωτηριολογικῆς διδασκαλίας αὐτῶν, ὥστε ἀδιστάκτως νὰ δύναται νὰ θεωρήσωμεν αὐτὸν ἐγγύτερον ἴστάμενον πρὸς αὐτὴν ἢ πρὸς τὴν Π₂, ἢ ὅποια εἶναι τοῦ Μελίτωνος, ὅπως καὶ τὸ ἔδιον.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Περαίνοντες διὰ τῆς παρούσης παραγράφου τὸ θέμα περὶ τῆς συγγενείας τῶν ὄμιλιῶν Π₁ καὶ Π₂ καὶ καταχλεύοντες οὕτω τὴν ὅλην ἔρευναν ἡμῶν, ὀφείλομεν ἐνταῦθα νὰ διατυπώσωμεν τὰ τελικὰ συμπεράσματα τὰ προκύπτοντα ἐκ τῆς συγκριτικῆς ἐξετάσεως αὐτῶν, ὃσον ἀφορᾷ εἰς τὸ πρόβλημα τῶν σχέσεων τῶν δύο ὄμιλῶν, ἡτοι κατὰ πόσον αὗται εἶναι δυνατὸν νὰ θεωρηθοῦν ὡς ἀποτελοῦσαι τὸ ἐνιαῖον Περὶ πάσχα διμερὲς ἔργον τοῦ Μελίτωνος, συμφώνως πρὸς τὰς φιλολογικὰς καὶ θεολογικὰς προϋποθέσεις, τὰς ὅποιας συνοψίζομεν ἐνταῦθα.

α) Ἀμφότεραι αἱ ὄμιλοι φιλολογικῶς ἐντάσσονται εἰς τὸν ἀστινισμὸν τῆς β' σοφιστικῆς. Τὸ γεγονός ὅμως αὐτὸν καθ' ἐκυρώσει τὸν συνιστᾶσιν παράγοντα συγγενείας, ἀλλ' ἐν συνδυασμῷ μετ' ἄλλων παραγόντων ἀποκτᾶ καὶ αὐτὸς σημασίαν.

β) Αὗται εἶναι ὄμιλοι-λειτουργοί - , ἐκφωνηθεῖσαι περιπτωτικῶς κατὰ τὴν ἀκολουθίαν τοῦ πάσχα τῶν τεσσαρεσκαιδεκατιτῶν. Εἰδικῶς ὡς πρὸς τὴν Π₁ φαίνεται ὅτι μετὰ τὸν πρόλογον αὐτῆς (1-3), τὴν ἀνάγνωσιν τοῦ κειμένου τῆς Ἐξόδου κεφ. 12, 1-15· 43-49 (5) καὶ τὴν ἐπισήμανσιν τῶν ἐπὶ μέρους θεμάτων (6-7), ἔλαβε χώραν ἡ τέλεσις τῆς θείας εὐχαριστίας, διακοπέντος πρὸς τοῦτο τοῦ λόγου εἰς τὸ σημεῖον αὐτὸν καὶ συνεχισθέντος μετὰ ταῦτα. Τὸ γεγονός ἀφ' ἑτέρου ὅτι ἡ Π₂ συνιστᾶσται τῆς ἀκολουθίας τοῦ πάθους φέρει τὴν μίαν ὄμιλίαν ἐγγύτερον πρὸς τὴν ἄλλην, καὶ οὕτω ἀμφότεραι συνάπτονται μετὰ τῆς πασχαλίου ἀκολουθίας.

γ) Ἐξ ἐπόψεως φιλολογικῆς ἡ Π₁, παρ' ὅτι σύντομος, εἶναι πληρες ἔργον, ἐφ' ὃσον πληροὶ ὅλα τὰ γνωρίσματα ἐνδεικνύεται τὸ τελείου ἔργου, ἐνῷ ἡ Π₂ δὲν εἶναι διότι ἐλλείπει ἐξ αὐτῆς ὁ συνήθης πρόλογος, ἔνθα εἴθεται νὰ ἐξαγγέλλεται τὸ θέμα καὶ τὸ σχέδιον τοῦ ἔργου. Ἐπίσης τὸ κεντρικὸν ἀντικείμενον τῶν ὄμιλιῶν, ἡτοι τὸ πάσχα = πάθος εἶναι κοινόν εἰς ἀμβοτέρας καὶ, ἐνῷ ἐξαγγέλλεται ἐν τῇ Π₁ (4), ἀποσιωπᾶται ἐν τῇ Π₂, διασαφεῖται δὲ παρ' ἐκάστη σχεδὸν εἰς ἀντίστοιχον παράγραφον (Π₁ 49; Π₂ 46, 326-47, 331) καὶ ἀναπτύσσεται ἀκολούθως. Ὡς πρὸς τὰ στοιχεῖα αὐτὰ ἡ Π₁ φαίνεται ὡς συμπληροῦσα τὴν Π₂.

δ) Ἡ δομὴ καὶ ἡ διάρθρωσις τῆς ὥλης τῶν ὄμιλῶν εἶναι ἀπολύτως ταυτόσημοι. Τὰ στοιχεῖα δομῆς τῆς μιᾶς εἶναι καὶ στοιχεῖα δομῆς

1. Βλ. Ἐφ. 4, 10· «ἴνα πληρώσῃ τὰ πάντα», 4, 16· «εἰς αὐτὸν τὰ πάντα». Πρβλ. Κολ. 1, 17 «τὰ πάντα ἐν αὐτῷ συνέστηκεν».

2. Βλ. R. CANTALAMESSA, μνημ. ἔργον, σ. 281.

3. Τὰ ἀπόκρυτα κυρίως παρουσιάζουν παρόμοιον λεξιλόγιον (βλ. Περάξεις Ἰωάννου 99, (ΑΑΑ II, 1, 200): «Οὗτος οὖν ὁ σταυρὸς ὁ διαπηγάμενος τὰ πάντα καὶ εἰς πάντα πηγάσας» καὶ «ἐν πᾶσιν ὅντας πανταχοῦ παρόντας καὶ τὰ πάντα περιέχοντας καὶ πληρῶν τὰ πάντα Χριστὸν Ἰησοῦν Κύριον» (Περάξεις Ἰωάννου 108, II, 1, 206). Πρβλ. Μαρτύριον Ἀνδρέου, (ΑΑΑ II, 1, 54-55)· πρβλ. ΜΕΛΙΤΩΝΟΣ, ἀπόσπ. XIV, (PERLER, SC 123, 240): «Affixus erat ligno et tenebat universum», πλειόνα βλ. παρὰ PERFER, SC 123, 140, σχόλιον ἐπὶ τοῦ 9, 59.

τῆς ἀλλής (ἥτοι, ἀνάγνωσις τοῦ κειμένου τῆς Ἐξόδου κεφ. 12, ἐξήγησις καὶ ἐπαγωγὴ τῶν τῆς ἀληθείας μυστηρίων ἢ κατασκευὴ τοῦ μυστηρίου) καὶ ἡ διάρθρωσις τῆς πρώτης εἶναι ἡ αὐτὴ καὶ εἰς τὴν δευτέραν, εἶναι δὲ αὕτη χαρακτηριστικῶς λίγην τυπική. Ἡ Π₂ διὰ τῶν προοιμιακῶν στίχων αὐτῆς 1,3-6 περιγράφει τὰ στοιχεῖα δομῆς τοῦ προηγηθέντος πρώτου μέρους τοῦ διλού Περὶ πάσχα ἔργου τοῦ Μελίτωνος, τουτέστι τὰ αὐτὰ τῆς Π₁, ἡ δοπία συνιστᾶ τὸν τύπον ἐκείνου τοῦ πρώτου μέρους ἢ βιβλίου.

ε) Ἀξιοσημείωτος εἶναι ἡ ἀντιστοιχία μορφῆς καὶ περιεχομένου μεταξὺ τῶν ὁμιλιῶν. Τὸ τμῆμα 1-10 τῆς Π₂ κατανοεῖται δρθῶς μόνον ὑπὸ τὰς προϋποθέσεις τοῦ περιεχομένου καὶ τῆς ὀρολογίας τῆς ὁμιλίας Π₁, τὸ δοπίον φαίνεται νὰ ἐπαναλαμβάνῃ περιληπτικῶς καὶ ὑπὸ συγγενῆ φρασεολογίαν. Ἡ ὀρολογία φέρεται νὰ λεκτικοῦ ἀντιθετικοῦ σχήματος «παλαιὸς-καινὸς» ἢ «καινὸς-παλαιὸς», τοῦ ἀπαντῶντος εἰς τὸ τμῆμα τοῦτο καὶ χαρακτηρίζοντος τὴν σημασίαν τοῦ πάσχα κατὰ τὰς ἐννοίας τοῦ νόμου καὶ τοῦ λόγου, τοῦ τύπου καὶ τῆς ἀληθείας, δικαιώνεται καὶ κατανοεῖται δρθῶς, μόνον ἐφ' ὅσον θεωρηθῇ ὑπὸ τὸ πρῆσμα τῆς ἀναλόγου φρασεολογίας τῆς Π₁(3-4), καθ' ἣν τὸ πάσχα χαρακτηρίζεται ὡς ἑορτὴ «παλαιὰ καὶ καινὰ προφητεύουσα μυστήρια». Ωσαύτως ἡ κοινὴ εἰς ἀμφοτέρας τὰς ὁμιλίας στερεότυπος φράσις· «ὅ μὲν τύπος ἐγένετο, ἡ δὲ ἀλήθεια ηὗρισκετο»(Π₁ 2,2·Π₂ 4,33-34), δύναται κάλλιστα νὰ θεωρηθῇ ὡς διατύπωσις τοῦ Μελίτωνος χρησιμοποιηθεῖσα κατ' ἐπανάληψιν ὑπὸ αὐτοῦ κατὰ τὸν οἰκεῖον εἰς αὐτὸν τρόπον τοῦ σκέπτεσθαι καὶ ἐκφράζεσθαι.

στ) Ἡ αὐτὴ ἀντιστοιχία μορφῆς καὶ περιεχομένου παρατηρεῖται καὶ εἰς τὰ κύρια τῶν ὁμιλιῶν μέρη, ἥτοι τὸ πρῶτον μέρος τῆς Π₁ 8-43, ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὸ πρῶτον τῆς Π₂ 11-45, καὶ τὸ δεύτερον ἐκείνης 44-61 πρὸς τὸ δεύτερον ταύτης 46-103. Τὰ ἐπὶ μέρους θέματα τῶν μερῶν τούτων παρουσιάζουν ἐν πολλοῖς λεπτοτάτας ἐννοιολογικάς καὶ φιλολογικάς διμοιάτητας, φανερούσας κοινὴν σκέψιν διφεύλομένην εἰς ἐν καὶ τὸ αὐτὸν πρόσωπον.

ζ) Ἡ θεολογικὴ διδασκαλία τῶν ὁμιλιῶν Π₁ καὶ Π₂ (ἥτοι χριστολογία-ἀνθρωπολογία-σωτηριολογία) δύναται παρουσιάζει διαφοράς.

η) Ἡ Π₁ παρουσιάζει ὡσαύτως ἐννοιολογικὴν καὶ λεκτικὴν συγγένειαν πρὸς τινὰ ἀποσπάσματα τοῦ Μελίτωνος ἵδιχ δὲ πρὸς τὸ ἐκ τοῦ Περὶ λουτροῦ ἔργον αὐτοῦ, (ἀπόσ. VIIIb), τὸ δοπίον ἀπὸ τῆς πλευρᾶς ταύτης δύναται νὰ θεωρηθῇ ὅτι κεῖται ἐγγύτερον πρὸς τὴν Π₁ ἢ πρὸς τὴν Π₂.

θ) Τὸ περιεχόμενον τῆς ἑορτῆς τοῦ πάσχα τῶν τεσσαρεσκαιδενα-

τιτῶν, δπως τοῦτο περιγράφεται ἐν ταῖς ὁμιλίαις Π₁ καὶ Π₂, δὲν συνιστάται μόνον εἰς τὸ πάθος τοῦ Κυρίου ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν ἀνάστασιν καὶ τὴν ἀνάληψιν αὐτοῦ. Ὁ ὑπερτονισμὸς τοῦ πάθους δὲν δρεῖται μόνον εἰς τὰς θεολογικὰς προϋποθέσεις τῶν ὁμιλητῶν, ἀλλὰ καὶ εἰς ιστορικούς παράγοντας. Τὸ μόνον κοινὸν σημεῖον τοῦ πάσχα τῶν τεσσαρεσκαιδενατιτῶν πρὸς τὸ πάσχα τῶν Ἐβραίων εἶναι ὁ κατὰ τὴν αὐτὴν ἡμέραν ἑορτασμὸς τοῦ πάσχα (14η τοῦ Νισάν).

Ἡ δλη συγγένεια τῶν ὁμιλιῶν, ὡς ταύτην ἐκθέτει ἡ παροῦσα μελέτη, δὲν δύναται, νομίζομεν, νὰ δικαιολογηθῇ ἐπαρκῶς ἐπὶ τῇ βάσει τῆς θεωρίας τῆς ἑξαρτήσεως τῆς Π₁ ἀπὸ τῆς Π₂ ἢ ἐπὶ τῇ βάσει τῆς θεωρίας τοῦ κοινοῦ λειτουργικοῦ καὶ κατηχητικοῦ ὑλικοῦ τοῦ εἰς τὸ περιβάλλον τῶν ὁμιλιῶν διακεχυμένου. Διότι, ἐὰν μὲν δεχθῶμεν τὴν πρώτην ἀποψιν, πρέπει νὰ δεχθῶμεν καὶ ὅτι ὁ συντάκτης τῆς Π₁ ἀντέγραψε καὶ μάλιστα σχολαστικῶς ὅχι μόνον τὸ σχέδιον ἀλλὰ καὶ τὸ περιεχόμενον τῆς ὁμιλίας τοῦ Μελίτωνος, πρᾶγμα βεβαίως δυνατόν, ἀλλὰ καὶ λίγων δυσχερεῖς διὰ νὰ ἐπιτευχθῇ, ὡς ἔχει, εἰς τὴν ἐντέλειαν. Ἐάν δημιώς πρόκηται νὰ ἀποδεχθῶμεν τὴν ἀποψιν τῆς ἑξαρτήσεως, τότε εἶναι εὔκολωτερον νὰ ὑποστηριχθῇ ὅτι ὁ Μελίτων ἔχει ἑξάρτησιν ἀπό τινος ὁμιλίας τοῦ τύπου τῆς Π₁, διότι τὰ στοιχεῖα τῆς δομῆς αὐτῆς διαλαμβάνει εἰς τὸ «προοίμιον» (1, 3-6) καὶ τὸ σχέδιον αὐτῆς ἀκολουθεῖ ἐν συνεχείᾳ εἰς τὴν κυρίως ὁμιλίαν του. Κατὰ δὲ τὴν δευτέραν ἀποψιν, εἶναι εὔκολον διὰ τὸν ἐρευνητὴν νὰ συγκατατεθῇ εἰς τὴν χρησιμοποίησιν κοινοῦ ὑλικοῦ ἀλλὰ δλίγον δύσκολον εἰς τὸ νὰ δεχθῇ ὅτι τὸ ὑλικόν τοῦτο εἶναι δυνατόν νὰ δώσῃ τὸν αὐτὸν τύπον ὁμιλίας, χρησιμοποιούμενον ὑπὸ ἑτέρου πρώτου. Εἰς τὴν μεταγενεστέραν πασχάλιον φιλολογίαν, ὡς φέρεται εἰπεῖν εἰς τὸν 45ον λόγον Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου Εἰς τὸ ἄγιον πάσχα κ.ἄ., ἔχομεν βεβαίως τὰ αὐτὰ περίπου στοιχεῖα δομῆς, ἀλλ' ὁ τύπος αὐτῶν πολὺ τὸ διάφορον ἔχει ὡς πρὸς τὴν σύνθεσιν καὶ τὴν διάρθρωσιν. ᩧ Π₁ καὶ ἡ Π₂ ἀπὸ τῆς ἀπόψεως αὐτῆς ἐμφανίζουν, νομίζομεν, μοναδικὸν φαινόμενον ἐν τῇ πασχαλίῳ φιλολογίᾳ.

Διὰ πάντα ταῦτα ἔχομεν τὴν γνώμην, παρὰ τὰς ἐπιφυλάξεις, τὰς δοπίας δύναται τις νὰ ἔχῃ ἐλλείψει ἀξιοπίστων μαρτυριῶν, δσον ἀφορᾶ εἰς τὴν πατρότητα κειμένου τινός, ὅτι ἡ Π₁ ἔχει δλα τὰ βασικὰ χαρακτηριστικά τῆς Π₂ καὶ ὅτι ἀμφότεραι παρέχουν τὰ φιλολογικὰ τεκμήρια τοῦ διμεροῦς Περὶ πάσχα ἔργου τοῦ Μελίτωνος.

CONCLUSIONS GÉNÉRALES

D'après le témoignage d'Eusèbe (Hist. Eccl. 4, 26, 23-4) Méliton de Sardes a composé "deux livres sur la Pâque". En examinant ce témoignage nous aboutissons à la conclusion que les deux livres constituent deux parties d'un seul et même ouvrage intitulé "Sur la Pâque". Eusèbe dans une allusion précédente quand il parle de "deux livres", se réfère à la composition double de l'ouvrage et quand il parle d'un traité entend l'unité de celui-là. Cette explication supprime la contradiction que l'on remarque dans ce témoignage.

Cet ouvrage en raison de querelles au sujet de la fête de Pâques a été rompu en parties. La séparation doit prendre place dans la transmission de l'ouvrage du IIIe au IVe siècle. Ainsi la première partie de l'écrit entier a chue dans la pseudonymie, tandis que la seconde gardant les éléments de son origine, s'est conservée dans le Papyrus Bodmer XIII (IIIe, IVe siècle) et dans quelques autres papyrus en entier ou en partie, sans indications ou avec des indications incomplètes de son authenticité. Cette partie (le deuxième livre) constitue l'homélie connue aujourd'hui par nous comme le "Περὶ πάσχα" de Méliton que Bonner a publiée pour la première fois en l'année 1940. La première partie (livre), selon notre point de vue, constitue la VIe homélie pascale de la collection pseudo-chrysostomienne "Τὰ Σαλπίγγια" (PG 59, 723-756, pour la VIe 735-746), autrement bien connue comme celle du Pseudo-Hippolyte.

La datation de cette homélie comme œuvre du IIe siècle soutenue récemment par l'italien R. Cantalamessa, est soutenue aussi par nous d'une manière plus sûre sur la base d'un témoignage d'Irénée dont le texte est le suivant: "... καὶ ὡς ἔρη τις τῶν προβεβηκότων διὰ τῆς θείας ἐκτάσεως τὸν χειρῶν τοὺς δύο λαοὺς εἰς ἕνα Θεὸν συνάγων" ("Ἐλεγγος καὶ ἀνατροπή ... V, 17, 4, PG 7, 1171). Cette référence d'Irénée correspond au passage suivant de cette homélie: "Ω τῆς θείας ἐκτάσεως τῆς ἐν πᾶσι καὶ πανταχοῦ, ὡ τῆς διὰ πάντων ἀπλουμένης σταυρώσεως" (Cf. P. Nautin, 56, SC 27,

p. 485). L'"antécédant" de la référence d'Irénée est l'auteur de l'homélie, et selon toute probabilité celui-là peut être identifié comme Méliton (Cf. pp. 105-107).

Que la VIe homélie pascale que nous caractérisons avec le signe (Π_1) puisse constituer avec l'homélie de Méliton (Π_2) l'œuvre en deux parties "Περὶ πάσχα" de celui-là, il est possible de le soutenir sur la base des présupposés littéraires et théologiques suivants que nous rassemblons ici.

1) Les deux homélies font partie philologiquement du style asiatique de la seconde sophistique. Le fait pourtant ne constitue pas en lui-même un élément sérieux de parenté, mais en combinaison avec d'autres facteurs il acquiert aussi une signification.

2) Celles-ci sont des homélies-liturgies, prononcées à l'occasion de l'office de la Pâque des Quatordécimans. Spécialement en ce qui concerne Π_1 il apparaît qu'après son prologue (1-3), après la lecture du texte d'Exode ch. XII, 1-15, 43-49 (5) et la constatation de quelques thèmes particuliers (6-7), a pris place la célébration de la sainte eucharistie, le texte s'interrompant à ce point et continuant après cela. D'autre part le fait que Π_2 constitue un élément de l'office de la Passion rapproche une homélie de l'autre et ainsi les deux sont rattachées à l'office pascal.

3) Du point de vue philologique Π_1 , bien que courte, est un ouvrage complet parce qu'elle remplit toutes les caractéristiques d'une œuvre achevée tandis que Π_2 ne l'est pas car il lui manque le prologue habituel, dans lequel on avait coutume d'annoncer le thème et le plan de l'œuvre. L'objet central des homélies, lui aussi, à savoir la Pâque=Passion est commun aux deux (tandis qu'il est annoncé dans Π_1 , il est passé sous silence dans Π_2), il est éclairé dans chacune presque dans des paragraphes correspondants (Π_1 49; Π_2 46, 326 à 47, 331) et est développé ensuite. Concernant ces éléments Π_1 semble compléter Π_2 .

4) La structure et l'articulation de la matière des homélies sont absolument identiques. Les éléments structurels de l'une sont aussi des éléments structurels de l'autre (c'est à dire, la lecture du texte d'Exode chapitre 12, explication et ἐπαγγωγὴ des mystères de la vérité ou structure du mystère) et l'articulation de l'une est identique à celle de l'autre, elle est typiquement caractéristique. Π_2 avec ses versets d'introduction (1, 3-6) circonscrit les éléments

structurels de la première partie antécédante de l'œuvre complète de Méliton "Περὶ Πάσχα", c'est à dire ceux de Π₁ qui constitue le type de cette première partie ou livre.

5) La forme et le contenu des deux homélies ont une remarquable correspondance. Le fragment 1-10 de Π₂ est seulement compris correctement en tenant compte des présupposés du contenu et de la terminologie de l'homélie Π₁, ce fragment semble répéter de manière abrégée en utilisant un vocabulaire similaire. La terminologie de la figure antithétique "ancien-nouveau" ou "nouveau-ancien", qui se trouve dans ce fragment et qui caractérise la signification de Pâques selon le sens de la Loi et de la Parole du type et de la Vérité, se justifie et se laisse comprendre correctement seulement dans la mesure où elle est considérée sous l'angle du vocabulaire analogue de Π₁ (3-4), selon lequel la Pâque est caractérisée comme la fête, "qui prophétise des mystères anciens et nouveaux". Ainsi la phrase stéréotype commune aux deux homélies: "δὲ μὲν τύπος ἐγένετο, η̄ δὲ ἀλιθεία η̄νδρος καὶ θεός" (Π₁ 2, 2; Π₂ 4, 33-34), peut être considérée parfaitement comme une formule de Méliton utilisée maintes fois par lui selon la manière, qui lui est propre de voir et de parler.

6) Cette correspondance de forme et de contenu est remarquée aussi dans la partie principale des homélies; ainsi la première partie de Π₁ 8-43 correspond à la première partie de Π₂ 11-45, et la deuxième partie de Π₁ 44-61 correspond à la deuxième de l'autre 46-103. Les thèmes partiels de ces parties présentent en plusieurs endroits des ressemblances au point de vue du sens et de la philologie, manifestent une pensée commune due à une seule et même personne.

7) La doctrine théologique des homélies Π₁ et Π₂ (c'est à dire christologie-anthropologie-sotériologie) ne présente pas de différences.

8) Π₁ présente aussi une parenté quant au sens et quant à l'expression avec quelques fragments de Méliton spécialement avec l'œuvre de celui-ci tirée de son traité "Περὶ λουτροῦ" (fragm. VIIIib), laquelle sur ce point peut être considérée comme plus proche de Π₁ que de Π₂.

9) Le contenu de la fête de Pâques des Quatordécimans comme il est circonscrit dans les homélies Π₁ et Π₂ ne consiste pas seulement dans la Passion du Seigneur mais aussi dans la Résurrection

et l'Ascension de celui-ci. L'accent mis sur la Passion n'est pas dû seulement aux présupposés théologiques des prédictateurs, mais aussi aux facteurs historiques. Le seul point commun de la Pâque des Quatordécimans avec la Pâque des Hébreux est la célébration de la Pâque (14eme de Nisan) le même jour.

Toute la parenté des homélies, comme l'expose la présente étude, ne peut pas, croyons-nous, se justifier suffisamment sur la base de la théorie de la dépendance de Π₁ par rapport à Π₂ ou sur la base de la théorie d'un matériau liturgique et catéchétique commun repandu à l'ambiance des homélies. C'est pourquoi, si nous acceptons le premier point de vue il faut accepter aussi que l'auteur de Π₁ a copié et même d'une manière scolaire non seulement le schème mais aussi le contenu de l'homélie de Méliton, ce qui est certainement possible, mais aussi difficile à réaliser à la perfection, tel que cela est fait. Si donc il s'agit d'accepter le point de vue de la dépendance, alors il est plus facile de soutenir que Méliton a une dépendance par rapport à une homélie du type de Π₁, car il suit les éléments de cette structure dans le "prologue" (1, 3-6) et il suit le schème de celle-ci par la suite dans son homélie principale. D'après le second point de vue, il est facile pour le chercheur d'accepter l'idée d'un matériau commun mais un peu difficile d'accepter que ce matériau est susceptible de donner le même type d'homélie utilisé par une personne. Dans la littérature pascale postérieure comme par exemple dans le 45eme sermon de Grégoire le Théologien, "Εἰς τὸ ἄγιον Πάσχα" et dans d'autres, nous avons bien sûr presque les mêmes éléments de structure mais le type de ceux-ci comporte une grande différence en ce qui concerne la composition et l'articulation. Π₁ et Π₂ représentent dans cette optique, croyons-nous, un phénomène unique dans la littérature pascale.

Pour tout cela nous sommes d'avis (malgré les réserves possibles qu'on peut faire en l'absence de témoignages authentiques, au sujet de la paternité d'un texte) que Π₁ a tous les éléments de base de Π₂ et que les deux fournissent les indices littéraires de l'œuvre en deux parties de Méliton "Περὶ Πάσχα".

I. ΠΙΝΑΞ ΑΡΧΑΙΩΝ ΣΥΓΓΡΑΦΕΩΝ

- 'Αθηναγόρας 97
 'Αλεξανδρος 'Αλεξανδρείας 48, 49, 209, 220
 'Αναστάσιος Σιναΐτης 23, 36, 37, 45, 47, 48, 50, 51, 52, 53, 54, 56
 'Απίων 50
 'Απολλινάριος 'Ιεραπόλεως 15, 20, 27, 29, 77, 83, 84, 85, 86, 120, 122, 127, 181, 220, 226.
 Βαρνάβας (ψευδ.) 101
 Βίκτωρ Ρώμης 25, 106
 Gaudentius τῆς Brescia 89, 134
 Γοργίας 112, 127
 Γρηγόριος 'Ελβίρας 89, 134
 Γρηγόριος ὁ Θεολόγος 51, 89, 134, 184, 243
 Δημοσθένης 131
 Διδαχὴ 'Αποστόλων 131, 171-172
 Δίων Χρυσόστομος 148
 Εἰρηναῖος 21, 27, 28, 29, 57, 79, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 102, 103, 104, 105, 106, 143, 145, 154, 195, 202, 203, 205, 213, 216, 220, 225, 231, 232
 Επιφάνιος Κόπτου 225
 Ερμᾶς 145, 147, 204
 Εύσέβιος Καισαρείας 15, 16, 17, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 43, 49, 56, 75, 76, 87, 89, 121, 122, 185, 198, 202, 227, 228.
 Εύσέβιος 'Εμέσης 231
 Εὐθύμιος Ζηγαβηνὸς 47
 Εὐτύχιος πατριάρχης Κ/πόλεως 225
 'Ηγησιας Μαγνησίας 127
- Θεόδωρος Στουδίης 216
 Θεόφιλος 'Αντιοχείας 28, 29, 98, 127, 205, 213, 221
 'Ιγνάτιος 'Αντιοχείας 51, 127
 'Ιεζεκιήλ ('Απόκρυφος) 36
 'Ιερώνυμος 44
 'Ιούλιος ἐπίσκοπος Ρώμης 51
 'Ιουστῖνος ὁ ἀπολογητὴς 96, 98, 99, 101, 102, 103, 131, 145, 146, 147, 154, 182, 183, 194, 202, 206, 213, 225, 234, 235, 239
 'Ιππόλιτος Ρώμης 16, 18, 30, 40, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 151, 152, 198
 'Ιππόλιτος (Ψευδ.) 17, 19
 'Ισιδωρος Πηγουσιώτης 181
 'Ισοκράτης 127
 'Ιωάν. Μαυρόπους 172, 185, 216
 'Ιωάννης Χρυσόστομος 16, 56, 79, 210, 225
 'Ιώσηπος 50
 Κάλλιστος Α', πάπας Ρώμης 19
 Κλήμης 'Αλεξανδρεὺς 25, 26, 29, 84, 85, 86, 87, 102, 145, 154, 184, 202, 203, 226, 238
 Κομμοδιανὸς 102
 Κυπριανὸς 102, 146
 Κύριλλος 'Αλεξ. 51, 181, 185
 Λέων, πάπας 38, 39
 Λέων Βούλαντος 196
 Λέων ὁ Σοφὸς 212, 216, 220
 Λυσίας 131
 Μακάριος ὁ Αἰγύπτιος 184
 Μάξιμος ὁ Τύριος 126
 Μαρκίων 51

- Μάρκος, γνωστικὸς 57
 Μελέαγρος Γαδάρων 184
 Μελέτιος 'Αντιοχείας 41, 42, 43, 46
 Μελέτιος, ἐπίσκοπος τῶν κατὰ πόντων ἐκκλησιῶν 43
 Ρουφίνος 25, 49

- Νεστόριος 54
 Νικανδρος Κολοφώνιος 184
 Νικηφόρος Κάλλιστος 26, 50
 Νοβατιανὸς 101
 Σενοφῶν 226
 Παπίας 27, 28
 Πλέτρος 'Αλεξανδρείας 85, 185, 190, 196
 Τατιανὸς 97, 102, 206, 216
 Τερτυλιανὸς 102, 146, 232
 Τιμόθεος 'Αλεξανδρείας (Αδουρος) 40, 49
 Φίλων 144, 151, 185, 226
 Ωριγένης 32, 184, 200, 210, 211, 206

II. ΠΙΝΑΞ ΝΕΩΤΕΡΩΝ ΣΥΓΓΡΑΦΕΩΝ

- Achelis H. 82, 83, 87
 Altaner B. 19, 24
 Andersen C. 144, 145, 147
 Arcadios Vatop., 80
 Arnaldez R. 151
 Ballerini 38, 39
 Barbour R. 80
 Bardenhewer 24
 Battaglini P. 80
 Battifol P. 134
 Bauer J. 189
 Baumstark A. 226
 Bell H. 39
 Benesevic V. 231
 Benoit 105, 106, 107
 Billerberck 159
 Birdsall J.N. 39, 40, 41, 42
 Bizos M. 131
 Blake R.P. 39
 Blank J. 36, 55, 227
 Bonaccorsi 193
 Bonner C 16, 18, 35, 36, 37, 47, 49, 55, 56, 62, 112, 124, 135, 156, 157, 159, 184, 209, 233
 Botte D. 226, 229
 Brightmann 226
 Budge W. 48, 49
 Canart P. 80
 Cantalamessa R. 15, 20, 21, 30, 33, 38, 58, 62, 63, 70, 72, 77, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 87, 89, 90, 108, 109, 112, 113, 116, 120, 124, 125, 126, 128, 133, 134, 142, 143, 144, 151, 152, 155, 156, 157, 160, 161, 162, 184, 185, 188, 192, 194, 195, 196, 198, 199, 200, 202, 204, 206, 207, 212, 215, 225, 226, 228, 231, 236, 237, 240
 Casel O. 18
 Chadwick M.H. 38
 Charles 134.
 Χρήστου Η. 7, 24, 25, 26, 30, 33, 36, 38, 49, 56, 57, 59, 60, 62, 63, 66, 67, 75, 76, 77, 78, 99, 129, 138, 147, 171, 202, 204, 205, 226, 233.
 Cohn 151, 226
 Connolly R. 18, 112
 Coxe H.O. 80

- Crum W.E. 39
 Cureton W. 39, 43
 Czewik S. 19
 Daniélou J. 16, 19, 89, 96, 99, 101, 102, 103, 145, 146, 212
 Dautreleau 102
 De Aldama J.A. 19
 Devresse R. 231
 Dix C. 18
 Δέλτος Δ. 225
 Dörries H. 184
 Ehrhard A. 16, 79, 80
 Eustatiades S. 80
 Feron E. 80
 Festugière M. 206
 Ficker 106, 107
 Frickel J. 7
 Froidevaux L. 145, 225
 Gaertner B. 20
 Gebhardt 172
 Gerner L. 131
 Gluck A. 134
 Grenfell B.P. 37
 Gribomont J. 15, 20, 21, 125, 160, 161
 Grillmeir A. 18
 Gueraud O. 32
 Guillaumont A. 138
 Guy de Budé 148
 Hall St. 62
 Harnack A. 24, 43, 83, 106, 172
 Heinichen F.A. 50
 Hemmerdinger B. 102, 104
 Hunt A.S. 37
 Hyldahl N. 57, 122, 193, 227, 229
 Jeremias J. 62, 227
 Joly R. 145, 204
 Kahle M.P. 37, 233
 Kaibel G. 201
 Καραβιδόπουλος Ι. 102, 138, 145, 211, 225
- Kasser R. 39
 Kenyon F.G. 37, 61
 Kittel G. 94, 144, 146
 Κρικώνης Χ. 147
 Kruger 49, 209
 Laporte J. 19, 24
 Lesky A. 108, 109, 126, 127, 128
 Liddell-Scott 44, 121, 162
 Lipsius 138
 Lohse B. 19, 36, 55, 193, 226, 227
 Mara M.G. 145
 Martin Ch. 17, 18, 19, 39, 79, 81, 82, 89, 111
 Mathieu G. 131
 Μάζημος μητροπολίτης Σάρδεων 47
 Mercier C. 102, 104
 Mingarelli J.A. 80
 Mohrmann Chr. 19, 37, 112, 225
 Mondesert C. 151
 Montfaucon 15
 Nautin P. 15, 16, 18, 21, 39-54, 60, 80, 81, 89, 107, 112, 114, 123, 138, 139, 142, 147, 157, 163, 168, 174, 176, 178, 179, 184, 190, 195, 196, 197, 199, 201, 204, 205, 207, 208, 212
 Nonne M. 138
 Norden 126, 127, 128
 Orbe A. 202
 Otto I.C. 39, 43, 49, 120
 *
 Paulys-Wissova 126
 Perler O. 15, 23, 24, 25, 30, 31, 36, 37, 38, 41, 46, 48, 51, 53, 56, 58, 60, 66, 69, 70, 71, 75, 76, 78, 96, 120, 122, 138, 140, 141, 143, 147, 159, 160, 163, 164, 165, 168, 171, 174, 176, 178, 179, 181, 187, 190, 193, 196, 199
 Pitra J.B. 39
 Pouilloux J. 151
 Ψευτογκᾶς B. 58, 138, 193, 196, 205, 221, 239.

- Puech A. 24, 138
 Quasten J. 19, 24
 Quispel G. 138
 Ralph M. 134
 Reijners G. 19, 112, 113
 Rendel J. 151
 Reynders B. 195
 Richard M. 19, 39, 82, 83, 87, 114, 149, 151, 155, 226, 229
 Richardson C. 226
 Riesenfeld H. 127
 Ρωμανίδης Ι. 216
 Rousseau A. 102, 104, 143, 145, 205, 220, 216, 225, 232
 Rucker I. 39, 40, 43, 49, 81
 Σάκκος Σ. 46, 47
 Saville H. 15
 Schneemelcher W. 49
 Schwartz 40, 49
 Schmidt C. 226
 Σδράκας Ε. 144
 Σιμωτᾶς Π. 225
 Spanneut M. 202, 213
 Stadtmüller H. 184
 Strack 159
 Testuz M. 36, 54, 55, 62, 159
 Τρεμπέλας Η. 206
 Τσοπανάχης Α. 108, 126
 Turner E.G. 36
 Wellesz E. 56, 57
 Wendland 151, 226
 Wifstrand A. 62, 126
 Willis W.H. 39
 Wilmart A. 134
 Wright W. 81
 Zahn 172
 Zeller H. 18
 Zuntz M.G. 37, 61

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Πλὴν τῶν ἐν τῷ ἀκολουθοῦντι πίνακι σημειουμένων εἰδικῶν ἐπὶ τοῦ θέματος ἡμῶν μελετῶν ἔχουν ληφθῆ ὑπ' ὅψιν καὶ ὅλα ἔργα γενικά καὶ μή, τὰ ὁποῖα, μὴ ἀναφερόμενα ἐνταῦθα, ὑποσημειοῦνται ἐν τῇ παρούσῃ ἔργασίᾳ. Εἴς ἐπόψεως δὲ πηγῶν ἔχρησιμοι οἱ σαμεν τὴν ἐκκλησιαστικὴν γραμματείαν τοῦ β' καὶ γ' αἰώνος καὶ δια σχέδιον τὰ πασχάλια ἔργα τῆς πατερικῆς γραμματείας.

ΑΛΙΒΙΖΑΤΟΥ Α. Σ., *Tὸ αἴτιον τῶν περὶ τοῦ Πάσχα ἐφίδων τοῦ β' αἰώνος*, ἐν Ἀθήναις 1911.

AMANN E., «Méliton de Sardes», ἐν *Dictionnaire de Théologie Catholique X*, 540 - 547.

BAUER J., «À propos d'un passage à corriger de l'homélie pascale VI de la collection Pseudo-chrysostomienne», ἐν *Vigiliae Christianae* 13 (1959) 184 - 186.

BLANK J., *Meliton von Sardes. Von Passa*, Freiburg 1963.

BONNER C., *Melito of Sardes. The Homily on the Passion. With Some Fragm. of Ezekiel*, London - Philadelphia 1940, (ἐν *Studies and Documenta XII*).

— «The Homily on the Passion by Melito, Bishop of Sardes», ἐν *Ann. Phil. Hist.* 4 (1936) 107 - 119.

— *The New Homily of Melito and its place in Christian Literature. (Extrait des actes du Ve Congrès de Papyrologie)*, Oxford 1937.

— «Two problems in Melito's Homily on the Passion», *HThR* 31 (1938) 175 - 190.

— «A Coptic Fragment of Melito's Homily on the Passion», ἐν *HThR* 32 (1939) 141 - 142.

— «A supplementary note on the Opening of Melito's Homily», ἐν *HThR* 36 (1943) 317 - 319.

— «The Text of Melito's Homily», ἐν *Vigiliae Christianae* 3 (1949) 84 - 85.

BRIGHTMANN F. E., «The Quartodeciman Question», ἐν *Journal Theological Studies* 25 (1923 - 1924) 254 - 270.

CANTALAMESSA R., *L'omelia In S. Pascha dello Pseudo-Ippolito di Roma. (Ricerche sulla teologia dell'Asia Minore nella seconda metà del II secolo)*, Milano 1967.

— «Méliton de Sardes. Une Christologie antignostique du IIe siècle», ἐν *Revue des Sciences Religieuses* 37 (1963) 1 - 26.

— «Il Christo 'Padre' negli scritti del II - III secolo», ἐν *Rivista di Storia e Letteratura Religiosa* 3 (1967) 1 - 27.

— «La Pasqua ritorno alle origini dell'omelia pasquale dello Pseudo-ippolito», ἐν *Scuola Catt.* 95 (1967) 339 - 368.

CASEL O., *La fête de Pâques dans l'Église des Pères* (traduit de l'allemand par J. C. DIDIER, Professeur à la Faculté de Théologie de Lille, preface de dom B. Botte, D. S. B.), ἐν *Collection du Centre de Pastorale Liturgique*.

CHADWICK H., «A latin epitome of Melito's Homily on the Paschas», ἐν *Journal Theological Studies* N. S 11 (1960) 76 - 82.

ΧΡΗΣΤΟΥ Π., «Τὸ ἔργον τοῦ Μελίτωνος Σάρδεων Περὶ πάσχα καὶ ἡ ἀκολουθία τοῦ πάθους», ἐν *κληρονομίᾳ* 1 (1969) 65 - 78.

— «Μελίτων», ἐν ΘΗΕ 8, 878 - 884.

— «Υμνογραφία τῆς ἀρχαῖης Ἐπεικηροτατος», Θεσσαλονίκη 1959.

CONNOLLY R. H., «New Attributions to Hippolytus», ἐν *Journal Theological Studies* 46 (1944 - 1945) 192 - 200.

CZERWIK S., *Homelia paschalis apud Patres usque ad saec V. Investigatio liturgicopastoralis*, Romae 1961.

DANIÉLOU J., «Le symbolisme du jour de Pâques», ἐν *Dieu Vivant* 18 (1951) 45 - 56.

— «Figure et événement chez Méliton de Sardes», ἐν *Neotestamentica et Patristica* (Freindesgabe Oscar Culmann), Leiben 1962, 282 - 292.

— *Études d'exégèse Judeo-chrétienne (Les Testimonia) «La vie suspendue au bois»* (Théologie Historique 5), Paris 1966, 53 - 75.

DUGMORE C. W., «A note on the Quartodecimans», ἐν *Studies Patriktica* IV (= TU 79) (1961), 411 - 421.

EHRHARD A., *Ueberlieferung und Bestand der hagiographischen und homiletischen Literatur der Griechischen Kirche I*, Teil. Die Ueberlieferung I, Band (TUSO), Leipzig 1936, 129 - 134.

GRILLMEIER A., «Das Erbe der Söhne Adams in der homilia de passione Melito's bischof von Sardes», ἐν *Scholastik* XX / XXIV (1949) 481 - 502.

GRUMEL V., «Le problème de la date pascale aux IIIe et IVe siècles», (l'origine du conflit: Le nouveau cadre du comput pascale Juif), ἐν *Revue des Études Byzantines* 18 (1960) 163 - 178.

GUERAUD O., «Note préliminaire sur les papyri d'Origène découverts à Toura», ἐν *Revue de l'histoire des Religions* 66 (1946) 85 - 108.

HALL S. G., «Melito's pascal Homily and Acts of John», ἐν *Journal of Theological Studies* 17 (1966) 95 - 98.

— «The Melito papyri», ἐν *The Journal of Theological Studies* 19 (1968) 476 - 508.

— «Melito Peri Pascha 1 and 2. Text and interpretation», ἐν *Kvouazón* (Festschrift Johannes Quasten in two volumes), volume I, Münster Westf. 1970, σ. 236 - 248.

HALTON TH., «Stilistic device in Melito Peri Pascha», ἐν *Kvouazón*, volume I, Munster, Westf. σ. 249 - 255.

HAMMAN A., *Vie liturgique et vie sociale*, Paris 1968.

- HARVEY A. E., «Melito and Jerusalem», in *The Journal of Theological Studies* 17 (1966) 401 - 404.
- HYLDABL N., «Zum Titel Περὶ πάσχα bei Meliton», in *Studia Theologica* 19 (1965) 55 - 67.
- JAUBERT A., «Une discussion patristique sur la chronologie de la passion», in *Revue des Sciences Religieuses* 54 (1966) 407 - 410.
- *La date de la cène calendrier biblique et liturgique chrétienne*, Paris 1957.
- JEREMIAS J., ἡρθρον «Πάσχα» in *Theologisches Wörterbuch Zum Neuen Testament* (edid. G. KITTEL - G. FRIEDRICH), Stuttgart 1933 e., V, σσ. 895 - 903.
- KAHLE P., «Was Melito's Homily on the Passion originally written in syriak?», in *The Journal of Theological Studies* 44 (1943) 52 - 56.
- KRAFT R. A., «Barnaba's Isaia Text and Melito's pascal Homily», in *Journal of Biblical Literature* 80 (1961) 371 - 373.
- LE DEAUT R., *La nuit pascale. Essai sur la signification de la Pâque Juive à partir du Targum d'Exode XII*. Analecta Biblica 22, Rome 1963.
- LÖHSE B., *Das Passafest der Quartadecimane* (Beitr. z. Förder christl. Theologie, 2 Reihe, 54) Gütersloh 1953.
- *Die Passa - Homilie des bischofs Meliton von Sardes*, Textus Minores, τόμ. XXIV, Leiben 1958.
- MARTIN C., «Un Περὶ τοῦ πάσχα de saint Hippolyte retrouvé?», in *Recherches Sciences Religieuses* 16 (1926) 148 - 166.
- «Fragments palimpsestes d'un discours sur la Pâque, attribué à saint Hippolyte de Rome (Crypt. B. a. LV)», in *Annuaire de l'Institut de Philologie et d'Histoire Orientales et Slaves* 6 (Mélanges F. Cumont), Bruxelles 1963, 324 - 330.
- «Hippolyte de Rome et Proclus de Constantinople, Εἰς τὸ ἄγιον πάσχα, à propos de l'originalité d'une homélie attribuée à Proclus de Constantinople», in *Revue d'Histoire Ecclesiastique* 38 (1937) 255 - 276.
- MOHRMANN Chr., «Pascha, Passio, Transitus», in *Ephemerides Liturgicae, Roma*, 66 (1952) 37 - 52 (ἀνατύπωσις in *Études sur le latin des chrétiens* I., Roma 1961, 205 - 222).
- «Note sur l'homélie VI de la collection Pseudo - chrysostomienne dite «les petites trompettes», in *Mélanges à l'honneur de Msgr. M. Andrieu*, Strasbourg 1956, 351 - 360.
- «Le conflit pascale au IIe siècle. Note philologiques», in *Vigiliae Christianae* 16 (1962) 154 - 171.
- NAUTIN P., *Le dossier d'Hippolyte et de Méliton dans les florileges dogmatiques et chez les historiens modernes*, Paris, 1953.
- *Lettres et écrivains de I^e et IIIe siècles*, Paris 1961.
- «L'homélie de Méliton sur la passion», in *Revue d'Histoire Ecclesiastique* 44 (1949) 429 - 438.

- ORTIZ DE URBINA I., «La Pasqua nel pensiero teologico primitivo», in *Or. Chr. Per.* 36 (1970) 444 - 453.
- PERLER O., «Recherches sur la Peri Pascha de Méliton», in *Recherches de Sciences Religieuses* 51 (1963) 407 - 421.
- *Ein hymnus zur Ostervigil von Meliton*; (Papyrus Bodmer XII), in *Paradosis*, 15, Freiburg, Schweiz, 1960.
- «L'évangile de Pierre et Méliton de Sardes», in *Revue Biblique* 71 (1964) 584 - 590.
- «Typologie der Leiden des Herrn in Melitons Peri Pascha», in *Kvriakón*, σσ. 256 - 265.
- PETERSON E., «PS - Cyprian, adversus Judaeos und Melito von Sardes», in *Vigiliae Christianae* 6 (1952) 33 - 43.
- PERI V., *La date de la fête de Pâques (Note sur l'origine et le développement de la question pascale)*, Vaticane 1968.
- ΤΕΥΤΟΓΚΑ B., «Τὸ ἀπόσπασμα ἐκ τοῦ Περὶ πάστεως τοῦ Μελίτωνος, ἀντιγνωστικὴ χριστολογικὴ ὅμολογία», in *Κληρονομία* 1 (1969) 247 - 274.
- RACLE G., «À propos du Christ - Père dans l'homélie pascale de Méliton Sardes», in *Revue des Sciences Religieuses*, 50 (1962) 400 - 408.
- «Perspectives christologiques de l'homélie pascale de Méliton des Sardes», in *Studia Patristica* IX (TU, 94) 1966, 263 - 269.
- RICHARD M., «Une homélie monarchienne sur la Pâque», in *Studia Patristica* III (= TU 78), Berlin 1961, 273 - 289.
- «La question pascale au second siècle», in *L'Orient Syrien*, 6 (1961) 179 - 212.
- SIBINGA S., «Melito of Sardis. The artist and his texts», in *Vigiliae Christianae* 24 (1970) 81 - 104.
- ΤΣΑΚΩΝΑΣ B., «The usage of the Scriptures in the Homily of Mélito of Sardis on the Passions», in *Θεολογία ΛΗ'* (1967) 609 - 620.
- WELLESZ E. Z., «Melito's Homily on the passion. Investigation into the Sources of Byzantine Hymnography», in *Journal of Theological Studies* XLIV (1943) 41 - 52.
- WIFSTRAND A., «The Homily of Melito», in *Vigiliae Christianae* 2 (1948) 201 - 223.
- *L'Église ancienne et la culture Grècque*, Paris 1962.
- ZERNOV N., «Eusebius and the pascal controversy at the end of the second century», in *The Church Quarterly Review* 116 (1933) 24 - 41.
- ZUNTZ G., «On the Opening sentence of Melito's pascal Homily», in *The Harvard Theological Review* 36 (1943) 299 - 315.

ΚΑΗΡΟΝΟΜΙΑ

ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ ΑΗΜΟΣΙΕΥΜΑ
ΕΚΔΙΔΟΜΕΝΟΝ ΚΑΤΑ ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΝ ΚΑΙ ΙΟΥΛΙΟΝ ΕΚΑΣΤΟΥ ΕΤΟΥΣ
ΓΡΩ ΤΟΥ ΠΑΤΡΙΑΡΧΙΚΟΥ ΙΔΡΥΜΑΤΟΣ ΠΑΤΕΡΙΚΩΝ ΜΕΛΕΤΩΝ

ΔΙΕΘΥΝΤΗΣ: ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Κ. ΧΡΗΣΤΟΣ
ΕΠΙΜΕΛΗΤΗΣ: ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ Κ. ΧΡΥΣΟΣ
ΓΡΑΜΜΑΤΕΥΣ: ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΝΙΚ. ΖΗΣΗΣ

Μελέται, βιβλιοκρισίαι καὶ βιβλία ἀποστέλλονται εἰς τὸν γραμματέα
κ. Θεόδωρον Ζήσην, Μονὴ Βλατάδων, Θεσσαλονίκη. Τὰ πρὸς βιβλιοκρισίαιν
προοριζόμενα βιβλία πρέπει νὰ ἀποστέλλονται εἰς δύο ἀντίτυπα.

Συνδρομὴ ἐτησίᾳ: ἐσωτερικοῦ δραχμαῖ 250, ἔξωτερικοῦ § 10. Άι συν-
δρομαι ἀποστέλλονται εἰς τὴν Ἐθνικὴν Τράπεζαν τῆς Ἑλλάδος, "Ιωνος Δρα-
γούμη 5, Θεσσαλονίκη, ἀριθμ. λογαριασμοῦ 210/480584. Συνδρομαι ἐσωτερι-
κοῦ εἰναι δυνατὸν νὰ ἀποστέλλονται διὰ ταχυδρομικῆς ἐπιταγῆς ἀπ' εὐθείας
εἰς τὸν κ. Γεώργιον Θεοδωρούδην, Μονὴ Βλατάδων, Θεσσαλονίκη.

ΑΝΑΛΕΚΤΑ ΒΛΑΤΑΔΩΝ

1. ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ Γ. ΤΣΑΜΗ, 'Η διαλεκτικὴ φύσις τῆς διδασκα- λίας Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου (1969)	δραχ. 100
2. ΝΙΚΟΛΑΟΥ Α. ΜΑΤΣΟΥΚΑ, Γένεσις καὶ ούσια τοῦ ὄρθοδόξου δόγματος (1969)	δραχ. 100
3. ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ Κ. ΧΡΥΣΟΥ, 'Η ἐκκλησιαστικὴ πολιτικὴ τοῦ 'Ιουστινιανοῦ κατὰ τὴν ἔριν περὶ τὰ τρία κεφάλαια καὶ τὴν ε' Οἰκουμενικὴν Σύνοδον (1969)	δραχ. 100
4. ΣΤΥΛΙΑΝΟΥ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, Συνάντησις Ὁρθοδόξου καὶ Σχολαστικῆς Θεολογίας (1970)	δραχ. 100
5. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ Α. ΑΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟΥ, Νικόλαος Καβάσιλας Χα- ματέρος. 'Η ζωὴ καὶ τὸ ἔργον αὐτοῦ (1970)	δραχ. 100
6. 'Αρχιμ. ΒΑΡΘΟΛΟΜΑΙΟΥ Χ. ΑΡΧΟΝΤΑΝΗ, Περὶ τὴν κωδι- κοποίησιν τῶν Ἱερῶν κανόνων καὶ τῶν κανονικῶν διατάξεων ἐν τῇ Ὅρθοδόξῳ Ἐκκλησίᾳ (1970)	δραχ. 100
7. ΟΛΥΜΠΙΑΣ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ - ΤΣΑΝΑΝΑ, 'Η ἀνθρωπολο- γία τοῦ Μεγάλου Βασιλείου (1970)	δραχ. 100
8. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ Σ. ΨΕΥΤΟΓΚΑ, Μελίτωνος Σάρδεων «Τὰ περὶ τοῦ Πάσχα δύο» (1971)	δραχ. 100

Διευθύνονται συμφώνως τῷ Νόμῳ:

Συγγραφέας: Βασ. Σ. Ψευτογκᾶς, Σκοποῦ 9, 40 Ἐκκλησίαι, Θεσσαλονίκη
Ἐκτόπωσις: Τοπογραφεῖα Ἐμπ. Σφακιανάκη καὶ Γιένη, Μητροπόλεως 92, Θεσσαλονίκη

